

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

FLEMMING DAHL

HAADSTUEARRIVAR

TREDJE RÆKKE

I. BIND

HÆFTE 1-2

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD

1934

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

INDHOLD

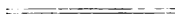
AFHANDLINGER

	Side
Dr. theol. <i>Skat Arildsen</i> : H. N. Clausen og Kunsten i København. Bidrag til hans Livshistorie.....	449
Bibliotekar, cand. mag. <i>Chr. Behrend</i> : Et Digt om Københavns Belejring	110
Kontorchef <i>R. Berg</i> : Den gamle Københavner. Et Bidrag til hans Tankegang.....	89
— Indre Liv i et københavnsk Lav i sidste Halvdel af 18. Aarhundrede	323
Viceforstander, cand. jur. <i>Valdemar Bitsch</i> : Fortegnelse over Donatorer af Senge og Legater til »Helligaandshuset« - »Vartov« - »Gammel Kloster«.....	83
— Indvielsen af »Gammel Kloster«	88
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : Skraldemanden og Københavns Renlighedsforanstaltninger i ældre Tider.....	356
Arkitekt <i>Charles Christensen</i> og Museumsinspektør, mag. art. <i>Chr. Axel Jensen</i> : Helligaands Kirke og Kloster. Bygningshistoriske Undersøgelser	62
Raadstuearkivar <i>Flemming Dahl</i> : Det Andræ-Heiberg'ske venskab. Et bidrag til københavnsk åndshistorie i det 19. hundredår.	269
Docent, Dr. phil. <i>Christian Elling</i> : Hendrik Krocks Efterfølgere. En Gruppe Historiemalere omkring Christiansborg	371
Direktør <i>Th. Hauch-Fausbøll</i> : Antonio Cetti	346
Redaktør <i>Bengt Hildebrand</i> og mag. art. <i>Victor Hermansen</i> : En svensk Akademiker i Frederik VI's København. Rigsantikvar Bror Emil Hildebrands Dagbogsoptegnelser.....	395
Museumsinspektør, mag. art. <i>Chr. Axel Jensen</i> : Vestervold i Vartovs Gaard. En Udgravningsberetning	48
Borgmester, Dr. phil. <i>Ernst Kaper</i> : Fra »Helligaandshuset« over »Vartov« til »Gammel Kloster«	1
Oversergent <i>Victor Krohn</i> : Belysningsforholdene i Kastellet Frederikshavn indtil 1914.....	216
— Esplanaden	470
Lektor <i>Th. A. Müller</i> : Holberg, Danmark og København	115
Overpostkontrolør <i>Fr. Olsen</i> (†): Ladegaarden udenfor Nørreport i Kjøbenhavn og dens Kirke.....	129

	Side
Ritmester, Direktør <i>E. Pade</i> : Pakhuset »Den gamle Grynmølle«s Historie	181
Generalmajor <i>H. U. Ramsing</i> : Helligaands Hospital og dets Jordegods.....	35
Arkivar, Kaptajn <i>K. C. Rockstroh</i> : Kjøbenhavns Garnisonsjournaler — Et Udvalg af Optegnelserne i Kjøbenhavns Garnisons Jour- nal 1663.....	200 211
Afdelingschef, Landinspektør <i>Julius Termansen</i> : Landsbyernes Udskiftning	147
— Husum Gadeplads og Husum Gaard.....	426
Adjunkt <i>Fr. Weilbach</i> : Vartov Hospitals Bygninger	11
— Civiletatens Materialgaard	243
— Asiatisk Kompagnis Pakhus paa Christianshavn	437

SMAASTYKKER

1. Maa Pigerne i Skolen faa Ris eller ikke? Af Kommunalærer <i>M. Vogelius</i> (†)	234
2. Når drengene på Opfostringshuset fik bad. Ved Assistent i Raadstuearkivet, cand. phil. <i>Kai Rasmussen</i>	237
3. Et Brev fra Koleratiden. Ved Bibliotekar, cand. mag. <i>Chr.</i> <i>Behrend</i>	238
4. Brokkensbod. Af Forfatter <i>Carl C. Christensen</i>	240
5. En Skrivelse til Prof. theol. H. N. Clausen. Meddelt af Dr. theol. <i>Skat Arildsen</i>	322
6. Skuespillerinder fra 18. Aarhundrede. XIII. Madam Siersted. Af Bibliotekar, cand. mag. <i>Chr. Behrend</i>	394
Redaktionen af »Historiske Meddelelser om København«	242
Meddelelse fra Redaktionen	543
Register	513
Rettelser.....	544

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Vartov set fra Hovedbrandstationen	11
Plan af Vartovs Stueetage. 1915.....	16
Alteret i Vartovs Kirke	25
Vartovs Grønnegaard før Opstillingen af Grundtvigs Statue	29
En Stue i Vartov.....	31
Plan over Udgravningen i Vartovs Gaard 1927.....	50
Snit af Vestervold i Vartovs Gaard	51
Gesims paa Helligaands Kirkes Nordmur.....	65
Helligaands Kirkes Kors Nordside.....	68
Snit af Helligaands Kirkes Nordmur	69
Plan af Helligaandsklostrets Fundamenter	75
Rekonstrueret Plan af Helligaandsklostret.....	79
Fragment af Gravsten, fundet i Helligaandskirken	82
Voksmedaillon af Holberg	119
Kort over Husum	170—71
Kort over Vanløse	175
Kort over Emdrup	177
Pakhuset »Den gamle Grynmølle« 1934.....	181
Stik af Dokken, 1746	183
Det sammenstyrtede Pakhus »Den gamle Grynmølle«	197
Civiletatens Materialgaard	243
Materialforvalterbolig i Fæstningens Materialgaard	247
G. D. Anthons Tegning til et nyt Materialhus.....	253
Plan af Civiletatens Materialgaard.....	257
Hestgardens Kaserne, senere Artillerikaserne	261
H. V. Bissen i sit Atelier	267
Johanne Luise Heiberg. Maleri af Aumont 1832—33	271
Johanne Luise Heiberg. Maleri eller Litografi af Bærentzen ...	279
Hansine Poulaine Andræ	286
Nicoline Christine Andræ, f. Holm	291
Kort over Møen, tegnet af C. G. Andræ	295
Østerbrogade 7 C, Andræs Hjem 1859—93	296
C. G. Andræ. Maleri af Otto Bache 1884—85	305
Johanne Luise Heiberg. Maleri af Marstrand 1858—59.....	311
Kronprins Frederik (V). Radering af H. Miani 1745	387
Frederik Vs Katafalk i Christiansborg Slotskirke 1766.....	389

	Side
Badehusene i København 1832.....	401
Nyhavn med den botaniske Have.....	413
Det Classenske Bibliotek.....	415
Mønt- og Medaillecabinetet paa Rosenborg.....	417
Kort over Husum 1781.....	429
Kort over Husum 1807.....	431
Kort over Husum 1889—90.....	433
Alterklæde fra Mariibo Kirke.....	434—35
Asiatisk Kompagnis Pakhus. Kobberstik fra »Danske Atlas«....	439
Asiatisk Kompagnis Pakhus. Fotografi c. 1900.....	445
Den ældste Esplanadepavillon.....	485
Grundrids af de to ældste Esplanadepavilloner.....	486
Den næstældste Esplanadepavillon.....	487
Esplanadepavillonen 1869.....	491
Den nuværende Esplanadepavillon.....	493
Plan af Husene paa den søndre Esplanade ved Kastellet.....	499

FRA »HELLIGAANDSHUSET« OVER »VARTOV« TIL »GAMMEL KLOSTER«

Tale ved

Nedlæggelsen af Grundstenen til »Gammel Kloster« den 23. Maj 1933.

Af ERNST KAPER.

Deres Majestæt, Hr. Socialminister, høje Repræsentanter for Staten, for Københavns Kommune og dens Borgerskab. Kære Husfæller i Vartov.

Magistraten beder Deres Majestæt og Dem alle modtage vor bedste Tak, fordi De i Dag vil vise denne gamle Institution, vel næst efter Metropolitanskolen Byens ældste, den Ære at deltage i dens Fest.

Jeg vender mig først til de Gamle fra Vartov:

Hele det mægtige Hus, vi nu bygger, er jo blevet til for Deres Skyld og til Brug for Fremtidens gamle Mennesker her i Staden. Da vi derfor syntes, at De skulde være repræsenteret ved de yngste og rørigste blandt Dem, og fandt paa at køre dem herud i en stor Turistbil, fandt Tanken saa stor Tilslutning, at alle vilde med paa »Skovturen«, undtagen lige de allerældste og svageste paa Sygestuerne. Herligt! Da Gennemsnitsalderen ligger ved de 75 Aar (to af vore Gæster i Dag er over 90), repræsenterer De jo saa mange Tusinde Aar, at vor Stiftelses Alder (ca. 650 Aar) ganske blegner derved. Selvfølgelig skal De med til Stadsen, og da jeg nu mere end til Dem maa tale til de fine Folk, der ogsaa er kommet, kan jeg til Trøst fortælle, at der er Chokolade til Dem alle, naar

De kommer hjem. Saa kan De »faa en Dag ud af det«, som man siger. Det er jeg blevet enig om — jeg havde nær sagt med »Justitsraaden«. Det er Inspektør Abrahamsen aldeles ikke, men da han som en ung Mand i Trediverne afløste den tidligere virkelige »Justitsraad«, blev de Gamle ved med at bruge denne Titel ogsaa til den nye Inspektør, lige indtil denne ved sin Anvendelse efterhaanden noget mærkværdige Titel var ved at forsvinde.

Ældre Tiders højeste Maal for en Mands Tanke og Daad var »Heroisme«, Offer af alt, Livet med, for, hvad han havde kært. Vor Generation fik ligesom nok deraf ved Verdenskrigen, der ødelagde Menneskene værre end alle Ægyptens ti Plager. (Den synes dog spontant at stikke Hovedet frem igen). I Stedet derfor sætter man et andet gammelt Ideal frem for Menneskene. Aldrig er der blevet talt saa meget om »Kultur« som siden den store Katastrophe. Mange Gange i saa besynderlige Former, at man uvilkaarligt mindes den store Digters Ord: denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

Lad mig forsøge det maaske haabløse, at definere i alt Fald nogle Sider af dette usikre Begreb. Jeg vil da vove at paastaa, at tre Ting omfattes af Begrebet Kultur: en vis Beherskelse og Hensynsfuldhed i Udtryk og Optræden, helst ogsaa med Godhed i Sind og Handling som Baggrund derfor; dernæst en vis historisk Begribelse af Menneskeslægtens Tankegang og Adfærd til de forskellige Tider, og for det tredie: en Frygt for at stivne i tomme Former. Derfor vil man ikke blot mindes bagud, men ogsaa handle fremad. Er der i denne Opstilling blot noget af det rigtige, tør jeg paastaa, at vi i Dag er samlede som Parthavere i et stort Kulturværk.

Thi vi er samlede for hensynsfuldt, uegennyttigt og kærligt at værne om de Gamle, der er gaaet ud af Arbejdets Slid og Strid. Vi fortsætter, hvad Kirken har begyndt, Kongerne har fremmet og siden Borgerskabet har overtaget. Derfor har vi bedt just de Gæster, vi har Æren og Glæden af at se her, og jeg takker alle, der har hjulpet hidindtil: Socialministeren, der har faaet den sjældne Glæde just nu at faa et samlet Udbytte af sit Livsværk, og med ham hans Embedsmænd, hvis Velvilje vi ej heller forgæves har paakaldt; Kommunalbestyrelsen, der dels har købt vor gamle Bygning — for hvis fortsatte Brug i den offentlige Forsorgs Tjeneste jeg ønsker alt godt, og for hvis Bevarelse af de historiske og arkitektoniske Værdier indenfor det muliges og fornuftiges Grænser jeg gerne beder her — og dels har garanteret for det store Byggelaan; Nationalbanken, der har ydet dette paa særlig gode Vilkaar, og endelig vore egne Embedsmænd, Kontorchef Sigurd Thorsen, Inspektøren, der ogsaa har hjulpet med at finde det historiske Stof frem, og Byggekomitéen; dernæst Arkitekt Rafn, Ingeniør Holm, Haandværkere og Arbejdsmænd, der nu er gaaet i Gang. Jeg glemmer derved ikke min tidligere Kontorchef, nu Direktør August Nielsen, der som Søn af vor store Byhistoriker, Dr. Oluf Nielsen, har arvet sin Faders Kærlighed til Byens Fortid og for nu 16 Aar siden ved min Embedstiltrædelse manede mig til at bevare denne ældgamle Institution ved at forny dens Vilkaar. Det har altsaa taget sin Tid.

Men derved føres jeg over til den anden Side af dette Kulturværk: dets begivenhedsrige Historie.

Aar 1296, under Kong Erik Menved, grundlagde Bispen i Roskilde Johannes Krag »Helligaandshospitalet« i København. Vi har endnu Pergamentshaandskriftet bevaret. Byens Borgere maatte yde deres Bidrag. Det kom til at ligge, hvor nu Helligaandskirken knejser. Det

var bestemt for Syge, Svage og Gamle, der ikke mere havde Kræfter nok til at gaa rundt og tigge. Saadan var Vilkaarene dengang. I Stedet foretog Munke, de saakaldte »Helligaandsbedere«, stadige Indsamlinger.

Stedet forblev det samme i 310 Aar. I de derpaa følgende 60 Aar var der stort Skifte. Saaledes laa det en Tid lang ude ved »Rosbæk Vandmølle«, paa et Sted, der hed Wartø — et vel sagtens plattysk Navn (giv Agt!) paa en Kro af samme Slags som Kørom, Slukefter, Springforbi o. s. v., et Navn, som ikke blot bruges ved dette Sted endnu, men siden indtil Dato er blevet hængende ved vor Institution, efter at den var flyttet til sit nuværende Sted, hvor den forblev i 270 Aar. Vil den her i »Klostervænget«, der af Byen paa Forhaand er opkaldt efter Gammel Kloster, ogsaa for Aarhundreder faa sit tredie blivende Sted?

Jeg vil i spredte, springende Træk følge dens Historie fremad og fortælle et og andet karakteristisk om Kirkens, Kongernes og Borgerskabets Omsorg for Hospitalet.

Da Christoffer af Bayern gjorde København til Hoved- og Residensstad, bestemte han i sin »Stadsret«, at Bagere, som blev grebet i at sælge undervægtigt Brød, skulde aflevere hele deres Lager til Helligaandshuset. Ankomsten af »Fyrster, Baroner, Krigsmænd og Væbnere« til Residensen gav Klosteret en ny Opgave for en Tid: som Hittebørnshospital!

Kong Christian den Første gjorde af Hospitalet et rigtig Kloster. Af hans Nybygning staar endnu Helligaandshuset, een af Byens ældste bevarede Bygninger, nu brugt som Menighedshus for en af Magistratens 8 Kirker, Helligaandskirken, og som Kredsbibliotek under vor Magistratsafdelings Folkebiblioteker. I Grunden bag dette har vi nylig med kyndig Assistance søgt og fundet Resterne af Klosterets andre Fløje.

Til Klosterets Drift gav Kongerne i Tidens Løb Ejendomme og Jordskyld i og udenfor Byen, Privatmænd Gaver (en Gang en Hest, en anden Gang 10 Flæskesider), i Reglen for at faa holdt Sjælemesser, andre dog for at bespise Fattige, og en Gang ogsaa for at en af disse kunde faa et Bad! (Vi faar nu en fin Badeanstalt i Kælderen af det nye Hus!).

En Tid lang solgte Klosteret Aflad.

Ved Reformationens Indførelse ophævedes Klosteret, der for Resten i nogen Tid havde givet de lutherske Prædikanter Husly. Det blev atter kun Hospital.

Kong Christian den Tredie gav Hospitalet den særlige Opgave at bespise tolv Studenter (Grundlaget for det nuværende »Kommunitet«). Efter Datidens Skik dispute-rede disse Studenter paa Latin til Maden om Emner, der var — ja, lad mig sige »god Latin« den Gang i den lærde Verden, og som nu forekommer os lige saa futile og pudsige, som mange af Nutidens »videnskabelige« Forklaringer af Natur og Menneskeliv sikkert vil forekomme Fremtiden. Da Hospitalet stadig kaldtes »Klosteret«, forstaar vi, hvad Holberg sigter til, naar han taler om »Klosterlatin«.

Det var Kong Christian den Fjerde, der for at bruge Bygningerne til Tugthus flyttede »Klosteret« ud til Vartov paa Strandvejen. Siden gav vor Hovedstads store Bygmester Hospitalet nye og gode Bygninger paa det Sted, hvor nu Trianglen er. Desværre for Klosteret var det et Led i Byens Befæstning og havde Volde og Grave omkring. Under Svenskekrigen, da Danske og Svenske reves om Byen, rullede Kanonkugler ind mellem Husfællerne, og til sidst maatte hele Bygningen rives ned.

Christian den Fjerde havde ogsaa givet Stiftelsen dens Fundats, der endnu ikke er sat ud af Kraft. Det hedder heri, at den særlig skal hjælpe de Medborgere, der »have udi deres Velmagt ført et ærligt Levned, og synderligen

dem, som have holdt Kongens og Byens Tynge her udi Vor Kiøbstæd Kiøbenhavn«. Kongen havde selv gjort flittig Brug af sin Ret til at belægge Senge i »Vartov«. Saaledes indlagde han ogsaa »Jacob Skriifuer, fordum borgemester udi Kiøpnehavn«. Min gamle Kollega har altsaa baade syntes Kongen at have været en ærlig Mand og at have baaret Kongens og Byens Tynge ret — og saaledes kan denne gamle Vartovsmand endnu tjene Byens Borgmestre til Forbillede.

Hidtil havde Stiftelsen ydet fuld Forplejning — god og rigelig. Hvad mener man om, at der Mortensaften blev givet hvert af Med-»Lemmerne« $\frac{1}{4}$ Gaas med Æbler og Svedsker og desuden Hvidkaal, Kødpløse, 3 Hvedebrød og $1\frac{1}{2}$ Pot Øl? Senere afløstes Naturalforplejningen af Kostpenge: 90 Øre pr. Uge, der dengang slog godt til; men nu — de udbetales endnu som »Ugepenge« den Dag i Dag — er vi glade for Aldersrenten.

Efter otte Aars Omflakken (i Pilestræde og Christianshavns Børnehus) erhvervedes den nuværende Ejendom, Tyge Brahes Hus. I Grunden har Nationalmuseet i 1929 gravet paa vor Tilskyndelse og fundet Sporene af Absalons Vold, vor Bys ældste Befæstning, og vi ved ogsaa, at Tyge Brahes Observatorium paa »Vandmølletaarnet« har ligget paa Hospitalets Grund. Omkring 1750 blev Tyge Brahes gamle Gaard revet ned og erstattet af en Nybygning, som Kronprins Christian nedlagde Grundstenen til. 1755 afløstes Kirkesalen af den nuværende Kirke, som Grundtvig siden var knyttet til. Den ejes nu — efter nærmere Aftale med Kommunen, truffet i min Borgmestertid — af Vartov frie Menighedssamfund. Midt i det 19. Aarhundrede sattes der en Etage ovenpaa, og jeg har ladet Gaardens Firkant lukke af for et hæsligt Udsyn til en Nabogaard. Bygningen er forblevet endog meget smuk, enkel og ædel baade udadtil og indtil Grønnegaarden med dens Statue af Grundtvig.

Da Grund og Bygning erhvervedes 1665 af Kammer-

herre Vind, kostede den 3200 Rdl. Nu har vi solgt den til Kommunen for Ejendomsskylden 1,700,000 Kr.

Den tredie uomgængelige Faktor i en sand Kultur var Sansen for Fremskridt.

Ved Gammel Klosters Opførelse tilsigtes der en gennemgribende Modernisering, som jeg kun vil karakterisere med faa Streger.

Den gamle Drift var helt baseret paa store Fællestuer. Beboerne var i sin Tid stuvet sammen i indtil 100 Senge paa en Stue, Sengene i to Højder, som de moderne Køjesenge. Fællestuerne var hver paa sin Side i begge Etagerne aabne ud mod Kirken, indtil denne flyttedes. (Paa det sidste er vi for saa vidt vendt tilbage dertil, som vi har Radiogudstjeneste paa Sygestuerne).

Efterhaanden blev Stuernes Belægning indskrænket, saa det normale var 12 Senge. Vi har nu kun 4 paa een Stue, og vi har endda faaet indrettet henimod 50 Ene-stuer ved Afskildring. Men Tallet af Husfæller, der endnu for 100 Aar siden var op imod 500, og ved min Tiltræden mellem 200 og 300, er nu, navnlig paa Grund af den Overgangssituation, hvori man i nogle Aar har levet, sunket til 80.

I det nye Kloster har vi — udover Sygestuerne paa hver 6 Senge — henimod 300 Lejligheder, hvoraf 200 virkelige smaa Lejligheder paa eet Værelse, Resten med lidt mere. Halvdelen maa vi i alt Fald til at begynde med leje ud: vi har allerede Forespørgsler i Hobetal.

Foruden paa at flytte de nuværende Beboere til disse moderne komfortable Forhold, har vi ogsaa maattet tænke paa at ordne os med alle »de private Senge«.

Ikke færre end 280 Personer og Institutioner, helt op til Universitetet, har i Tidens Løb erhvervet og for saa vidt bevaret Indlæggelsesret til Senge i Vartov. Benyttelsen af denne Ret har dog været stærkt faldende paa Grund af Stiftelsens utidssvarende ydre Forhold.

I og for sig har denne Ordning været en daarlig Forretning, for saa vidt som Værdien af de Penge, der i sin Tid er ydet derfor, er svundet saa stærkt ind. Dog har vi haft stor Hjælp i vor Obligations-Formue til en Værdi af over $\frac{1}{2}$ Million Kroner, hvortil kommer en Legat-Kapital paa over 700,000 Kroner. Vi har nu truffet en Ordning med de Indlæggelsesberettigede, saa at de for hver 4 Senge faar en lille Lejlighed, for 1 Seng altsaa Belæggelsen hver fjerde Gang en Lejlighed bliver ledig.

Blandt dem, der har stiftet »Senge« i Vartov, kan nævnes 3 af Landets Dronninger:

Dronning Dorothea, Christiern den Førstes Enke, den samme, som har skænket Brudene i København »Dronning Dorotheas Brudesmykke«, (der nu efter et kort Forsøg paa at benytte det ved de borgerlige Bryllupper — nu er de blevet for mange dertil — atter findes paa Bymuseet).

Hun skænkede den nye Hovedstads Hospital 12 Senge.

Dernæst Dronning Christine, Kong Hans' Frue, som skænkede 2, og endelig Dronning Sophie Amalie 2 Senge.

Mange i Danmarkshistorien kendte Mænd er ogsaa iblandt Giverne: Peder Oxe gav saaledes 8 Senge og truer i Gavebrevet dem, der maatte bryde hans Fundats, med Guds evige Vrede, Hævn, Straf og Formaledidelse — og den er yderligere underskrevet af Rigskansler Niels Kaas, Jørgen Rosenkrans, Peder Bille og Christoffer Walkendorf. Der er Biskop Jesper Brochmand o. m. fl. Vi har Donatorer lige fra saa stadseligt titulerede som Giverne af »Helts og Pelts Senge«: Bestalter Etatsraad, Justitsraad og Krigsraad, Assessor i Højesteret samt Borgmester i København Helt og Hustru Dorothea Marie Pelt (— den Borgmester var kommet bedre fra det end salig Jacob Skriver —), til Fisker og Borger Elias Johansen og Hustru Pernille Eliases.

Vi har »Brygger Griis's Senge«, og vi har ogsaa »Møens Senge« — det er altsaa Øen Møen, der var Giver.

Alle disse Navne vil vi selvfølgelig bevare for vore nye Lejligheder, ikke blot af Frygt for Peder Oxes »Formaledidelse« — og de vil kunne suppleres af nye ædle Givere: Stiftelser og Personer, der vil skabe et Minde varigere end Indskriften paa en Gravsten.

Vil nu denne Modernisering ogsaa vinde de nuværende Stiftelsesbeboeres Tilfredshed? Ja, mon?

Jeg vil fortælle 'et Par smaa Oplevelser, for at afveje for og imod: den første, den allerførste, der i Sommeren 1917 søgte mig som Borgmester, var en meget gammel Mand, der straks indenfor Døren bukkede dybt for mig og sagde: Deres Højvelbaarenhed. Det lod sig jo høre. Da jeg havde faaet bragt ham til Sæde, sagde han med næsten grædende Stemme: »Jeg beder Deres Højvelbaarenhed saa inderligt om at hjælpe mig ud af Vartov. Jeg bliver saa melankolsk af at være der«. Jeg blev ganske forbløffet. Ærlig talt troede jeg, at der kun var Koner i Vartov, og derpåst at gamle Folk, tilmed i denne haarde Bolignøds-Tid, nærmest stod i Kø for at komme ind. Jeg hjalp ham, ogsaa til at faa sit Indbo med ud. Paa det Punkt tager vi det nu lempeligere og lempeligere. — Stuefællesskabet har hos mange fremkaldt en fin og smuk Resignation og en rørende gensidig Hjælpsomhed, men maa nu begrænses og forlades. Indbyrdes Strid er jo heller ikke helt udelukket blandt gamle Folk.

Oprindelig var der slet ikke Kakkelovne i »Vartov« i den nuværende Bygning, skønt der i Stueetagen endda var Stengulv. Det hændte derfor, at gamle Folk gik i Seng om Efteraaret for at holde Varmen og først stod op igen om Foraaret. Da man sidste Gang reformerede Opvarmningen for en Snes Aar siden under min Forgænger, Etatsraad Dybdal, fra gamle Ovne, der holdtes rødglødende ved Fyring med Kul Døgnet igennem, til Døgnbrændere med Koksindfyring, blev Meddelelsen

modtaget med hjerteslørende Jammer af Beboerne. Nu bliver der Centralvarme!

Og vi flytter Stiftelsen bort fra Byens Centrum.

Hvad har Beboerne ikke før kunnet se ud paa fra deres egne Vindver! Ja, først paa deres egen Kirkegaard dér, hvor der nu bag Lurblæserne er Parkeringsplads. Det har passet for den Tid, da hver voksen havde sin sidste Klædedragt liggende beredt. Siden blev det Pladsen for Kagstrygning og Brændemærkning af Misdædere, en Folkefornøjelse i hine Tider paa Højde maaske med vore Dages »Landskampe«. Alt det vilde mildest talt ikke virke tiltrækkende mere, men Centrum er nu Centrum. Vi haaber dog, at andet maa kunne opveje Savnet. Vi har gjort vort bedste.

Jeg tillader mig nu at vende mig til Deres Majestæt for at bede Dem om — naar jeg sluttelig har oplæst Grundstensdokumentet — at foretage den smukke symbolske Handling: at indmure Grundstenen.

Jeg mener at have bevist, at Deres Majestæt ved denne Imødekommenhed over for vore Ønsker vil slutte Dem til en ældgammel kongelig Tradition: Jeg har kunnet nævne 5 danske Konger og 3 danske Dronninger som Klosterets Velgørere. Men hvad der er mere end dette: enhver af os kender, Landet over kendes Deres Majestæts gode Omsorg for Fattige og Syge, for Børn og Gamle. Københavns Magistrat har selv paa nærmeste Hold været Vidne til Deres Majestæts personlige Varme og personlige Arbejde for den store Indsamling, der iværksattes under vor Tids største Nød, en Indsamling, der ikke blot af Navn, men af Gavn bærer Navnet: »Dronningens Indsamling«.

Det er saaledes ikke blot med undersaatlig Ærbødighed, men i Taknemmelighed, jeg — efter Oplæsningen af Dokumentet, der indmures — vil bede Deres Majestæt nedlægge Grundstenen til Gammel Kloster.

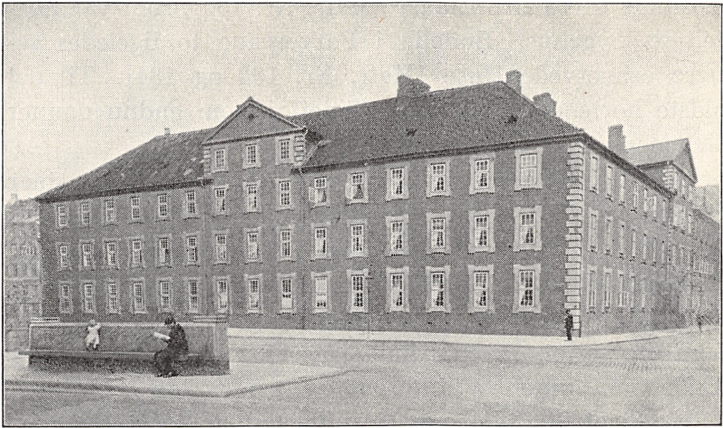

Fig. 1. Vartov set fra Hovedbrandstationen.

VARTOV HOSPITALS BYGNINGER.

Af FR. WEILBACH.

Vartovs Bygninger er, som vist almindelig bekendt, opført under Frederik IV og Christian VI. Selve Stiftelsen, hvis Historie ikke skal behandles her, er langt ældre. Man maa imidlertid, naar man ser paa det store Bygningskompleks med dets alvorsfulde Præg af gammel Barokarkitektur, gøre sig klart, at sit nuværende Udseende med de fire Fløje i tre Stokværk har Vartov først faaet ved en Ombygning i Aarene 1856—60. Før den Tid bestod Stiftelsen af flere uensartede Dele: først den gamle trefløjede Gaard ud til Løngangsstræde, Voldgaden og Farvergade (Matr. Nr. 132 af Vester Kvarter); den var i to Etager med 3-Fags Kviste ud imod Volden og Farvergade, men i Løngangsstræde kun en Frontispice over Indgangsdøren. Dernæst i Løngangsstræde Kirken, som var i Rokostil (Matr. Nr. 160), og

et smalt Hus i fire Etager (Matr. Nr. 159), som var Stiftelsens Sygehus. Endelig i Farvergade to ligeledes senere erhvervede Huse (Matr. Nr. 133 og 134). Til det sidste hørte en grundmuret Sidefløj, som endnu danner Gaardens Afslutning mod Øst¹⁾.

Den Grund, hvorpaa Vartovs ældste Bygninger staar (Matr. Nr. 132), købte Forstanderne for de fattiges Væsen 1666 af Hr. Joachim Frederik Vind til Gjerdrup. Købesummen, 3200 Rdl., var skænket af Jørgen Willumsens Enke Ellen. Paa Festsalen hænger endnu et Maleri, som ifølge et Inventarium fra 1775 »skal presentere Ellen Sal. Jørgen Willumsens og hendes 2de Mænd, der haver givet Pladsen, som Hospitalet staar paa tillige med de da værende Bygninger«. De to Mænd ligner hinanden saa meget, at man maa tro, at de har været Brødre. Den ene, den sidste Ægtemand, holder Ellen Willumsen i Haanden.

I denne gamle Gaard, som i sin Tid havde tilhørt Tyge Brahe, boede Stiftelsen i omtrent 60 Aar. Den havde ligesom den senere Bygning tre Fløje, en i Løngangsstræde, en mod Volden og en i Farvergade og desuden en Længe i Gaarden. Tilsidst var Bygningerne dog blevet saa brøstfældige, at Forstanderne, ogsaa kaldet Directeurerne for de fattiges Væsen, som paa den Tid var Ceremonimester og Gehejmeraad Vincentz Lerche, Assessor i Højesteret Niels Slange, Biskop Christen Worm og S. C. Lemvigh, fandt det nødvendigt at opføre en ny Hospitalsbygning i Løngangsstræde. Den 10. December 1723 fik Hospitalsforstander Ulrich Friederich Müller Ordre til at opbyde den gamle Bygning offentlig til Ned-

¹⁾ Kilderne til den følgende Fremstilling er en Samling Dokumenter og Inventarier i Raadstuearkivet; endvidere Brandtaksationerne i Landsarkivet, og af trykte Kilder især N. Jonges »Kjøbenhavns Beskrivelse« (1783).

brydning den 23. December paa Conventhuset¹⁾). Om Opførelsen af den nye ogsaa blev opbudt ved Licitation, kan ikke ses af Akterne; men det er sandsynligt, da det skete saaledes et Par Aar senere med Sidefløjen ved Volden. Hvad man derimod kan se, er, at Entreprisen blev overdraget »Monsr Krieger«, den senere Overlandbygmester²⁾). Med ham blev der 31. Januar 1724 sluttet en Kontrakt, hvis Indhold ikke er nærmere bekendt.

Der gik dog flere Maaneder, inden Krieger kunde begynde paa Arbejdet. Det var nemlig ikke lykkedes at sælge det gamle Hus. Den 1. Maj blev der holdt en ny Auktion, som heller ikke gav noget Resultat, og en tredje Auktion maatte berammes til den 10. Maj. Her maa Huset være blevet solgt; thi samme Dag modtog Forstander Müller en Skrivelse fra »Commissionen paa Conventhuset«³⁾) om, at han skulde have flittig og nøje Indseende med, at den nye Bygning blev forsvarligt opført efter Kontrakten med Sr Krieger, navnlig at der blev anvendt kontraktmæssige Materialier og at Grunden blev forsvarligt lagt. Til større Sikkerhed skulde han for Betaling antage en Murmester eller anden bygningskyndig Mand som Medhjælper. Skønt Krieger paa det Tidspunkt var kgl. Bygningsinspektør, har man altsaa fundet det nødvendigt at se ham godt paa Fingrene.

De andre gamle Bygninger blev foreløbig staaende, og de Gavle, der vendte mod den nye Bygning, blev afstivet med Tømmer og opmuret med nye Mursten. Imidlertid blev der den 29. Juni sluttet en ny Kontrakt med Krieger, hvorefter Muren skulde være mindre tyk. I den første Kontrakt var der forlangt $1\frac{1}{4}$ Alen i nederste og

---

1) Conventhuset paa Hjørnet af Silkegade og Pilestræde var en Fattigvæsenet tilhørende Bygning, hvor forældreløse Børn blev optagne.

2) Om Krieger se Artiklen i 2. Række II, S. 467 ff.

3) Denne Kommission var underordnet Direktørerne.

1 Alen i øverste Etage; nu blev Tykkelsen nedsat til 1 Alen og $\frac{3}{4}$ Alen. Kort efter, 10. Juli, fik Müller Brev om, at ogsaa Fundamentet, som efter Kontrakten skulde være 2 Alen bredt, maatte formindskes med $\frac{1}{4}$ Alen; men Bygningens Bredde maa ikke forandres. Bjælkerne skal, naar de er afskaarne, være 21 Alen lange.

Man ser heraf, at Fundamentet først er blevet lagt i Juli 1724¹⁾. Arbejdet gik nu sin Gang indtil 21. November, da Müller fik en ny Skrivelse fra Direktørerne. Det var blevet disse forebragt, »at de Muur Steene, som oven til udi Wartou Hospitals nye Bygning bliver lagt, ikke skal være dygtige og gode nok«; det skulde Müller efterse, og tillige »fornemme hos Muurmesteren²⁾, om han holder for raadeligt i slig vaadt oc fugtigt Veir Muuren at opreise, saa vel som oc, om samme Muur kand forventes at faa sin fuldkomne Tørre, før end Frostens skulde paa-komme«. Hvad der kom ud deraf, faar vi ikke at vide; men Vintervejret synes at have været gunstigt nok til, at Arbejdet kunde fortsættes; thi ved Begyndelsen af Februar 1725 var Taget rejst og belagt med Tagsten. Krieger søgte i den Anledning om at faa den halve Part, 2500 Rdl., af det, som han endnu havde til gode paa sin Entreprise, og dette blev bevilget af Direktørerne, »om-endskjøndt Taget paa Bygningen ikke aldeles er tilskellet (understrøget) oc fuldført«.

I Løbet af Sommeren 1725 blev Bygningen helt færdig udvendig og indvendig, saa at Direktørerne den 22. Oktober kunde anmode Stadsbygmester Johan Albrecht Hiller om sammen med to paa den Tid meget kendte Haandværksmestre, Murmester Lars Erichsen og Tøm-

¹⁾ Jonge fortæller, at Grundstenen blev lagt af Kong Christian den Sjette, som daværende Kronprins, den 1. Maj 1726. Det er maaske blot en Trykfejl for 1724; men denne fejlagtige Datering er senere gaaet igen i den topografiske Litteratur.

²⁾ Der menes sikkert den kontrollerende Murmester.

mermester Poul Olufsen, at tage Syn over Bygningen i Nærværelse af Entreprenøren, som i denne Sommer var avanceret til Overlandbygmester. Synsforretningen, der blev holdt 31. Oktober, forløb overmaade gunstigt for Krieger. Der manglede kun at sætte Trappesten foran Indgangsdøren til Gaden og Trin foran de tre Døre til Gaarden. Men dette havde sin gode Grund; Indgangsdøren var nemlig blevet tilmuret indvendig, »da der ingen Ud- eller Indgang skal være der«. Grunden dertil var, at man havde bestemt at opstille et Alter her lige overfor Indgangen fra Gaarden. Hvad Dørene til Gaardsiden angik, kunde der ikke lægges Trin foran dem, da Gaardens Niveau var for højt; for øvrigt laa alle Trappesten og Trin færdighuggede i Gaarden. Krieger havde derimod udført en Del Arbejde ud over det forlangte. Længden til Gaden var $85\frac{1}{4}$ Alen, til Gaarden 90 Alen, medens der i Kontrakten var forlangt 86 à 87 til Gaden og 87 til Gaarden. Krieger havde altsaa udnyttet Arealet bedre ved at sætte den skæve Gavl mod Volden. Højden var blevet 13 Alen over de hugne Kampestens Underkant i Stedet for 11 Alen. Muren var desuden i nederste Etage $7\frac{1}{2}$ Tomme, og i øverste 3 Tommer tykkere end efter Kontrakten. Der var ogsaa sat en Portal af Bremersten for den mellemste Dør til Gaarden, da denne skulde være Hovedindgang.

Synsforretningen giver ogsaa den Oplysning, at der var »Gallerier« i begge Etager med 48 Piller oven og neden samt to Trapper. Ogsaa Jonge omtaler i sin Bog (1783) »aabne Gallerier, saa at der kan altid kan have Tilsyn med Ild og Lys«. Hospitalet var nemlig indrettet paa den Maade, at det hele var inddelt i fire store Sale, to i hver Etage. I Midten var der en Kirkesal, som gik op igennem begge Etager og var aaben ind til de fire Sale, saa at Beboerne — Lemmerne, som de dengang kaldtes — kunde høre Præsten, selv om de laa til Sengs.

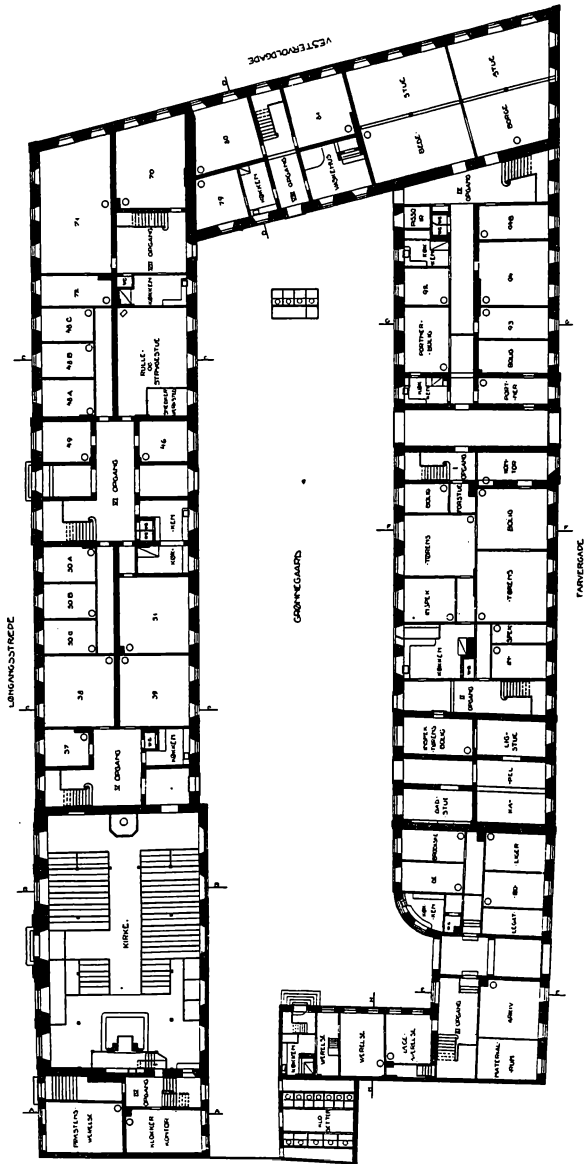

Fig. 2. Plan af Vartovs Stueetage, 1915.

Der var altsaa ingen Skillerum i Bygningen, og naar Op-synet passerede rundt ad Gallerierne, kunde de overse det hele. Sengene var opstillet i fire Rækker i en Slags Alkover, som var aabne ud imod Gallerierne. Planerne i Thuras »Danske Vitruvius« viser tydeligt Anordningen. Der var Fliser paa Gulvene, og Rummene kunde ikke opvarmes; men i Sengene, som efter den Tids Skik var store Standsenge med Omhæng, kunde man nok holde Varmen. Noget uroligt og uhyggeligt har der været, og Kirkesalen var, da den tjente som Gennemgangsrum, det mindst hyggelige Sted.

Direktionens Præses Vincenz Lerche synes at have omfattet Vartovs Nybygning med megen Interesse. Han skænkede til Kirkesalen et kostbart Alter, som endnu staar i den nuværende Vartov Kirke, dog med nogen Forandring, som senere skal omtales. Det er, ligesom de pragtfulde Altre, der efter Københavns Brand 1728 blev forfærdiget af Diderik Gercken, Fr. Ehbisch og Just Wiedewelt til Københavns Hovedkirker, en stor arkitektonisk Opbygning, der naar helt op til Loftet. Fire korinthiske Søjler flankerer Midtfeltet, hvor der dengang var en malet Altertavle, forestillende Korsfæstelsen. Under Søjlerne ses Vincentz Lerches og hans Hustru Cathrine Hedevig Wibes Navnetræk og Vaabenskjolde. Vincentz Lerche skænkede ogsaa Prædikestolen, som nu er indsat paa Altertavlens Plads, men i Kirkesalen stod frit ved en Pille.

Den Inddeling, som her er beskrevet, fandt ogsaa, efter Baroktidens smukke Skik, Udtryk i det ydre. De tre midterste af de 17 Vinduesfag danner et særligt Midtparti med en smuk Sandstensportal for den dengang lukkede, men senere aabnede Indgangsdør. Afdækningen for oven svinger sig opad i en Bue over et ovalt Felt med en latinsk Indskrift, der lyder saaledes:

Hospitium sublevandis Pauperibus destinatum, ut Pietatis Publicæ Exemplum extruxit Officium Curatorum. Anno MDXXV¹).

Indskriften er fornyet i vor Tid; men den gamle Sten, hvor Bogstaverne var forgyldt, opbevares i Bymuseet. Over hele Midtpartiet var der en trekantet Frontispice, og deri saas Kong Frederik IV's Navneciffer mellem to Overflødighedshorn. Denne Dekoration er nu, efter at Huset ved Ombygningen i 1856—60 er blevet forhøjet med en Etage og en tre Fags Kvist, flyttet op i Frontispicen over denne. I øvrigt er Bygningens Ydre ganske simpelt. Façademuren er opført af røde, temmelig store og noget grove Mursten; men det bødede man paa ved efter den Tids Skik at oliemale Façaden. Man huggede Fugerne ud, malede hele Muren rød og fyldte saa atter Fugerne med Mørtel. Kradses man Fugerne ud, finder man den røde Farve bagved. Vinduerne omgives af flade, murede Indfatninger med Puds; Sandstens Indfatninger har der ikke været Raad til. Vinduerne er smalle med to Rammer over hinanden. Denne Form kendes fra samtidige Bygninger med Skydevinduer, de saakaldte engelske Vinduer, som brugtes meget paa den Tid; og der er næppe nogen Tvivl om, at Vartovs Vinduer oprindelig har været af denne Konstruktion.

Spørger man efter Vartovs Architekt, giver Bygningsdokumenterne os de to Navne Vincentz Lerche og Johan Cornelius Krieger; men hvorledes man skal fordele Ansvarer mellem dem, er ikke let at afgøre. Vincentz Lerche var selv Amatør i Bygningskunsten; han gjorde endog i 1739 en Tegning til Spiret paa Frue Kirkes Taarn, som Thura, der efter Lerches Død (1742) opførte Spiret, i det væsentlige maatte følge²). Men ved Vartov var han

¹) Hospital bestemt til Hjælp for de fattige; opført som et Mønster paa offentlig Omsorg af Forstanderskabet. Aar 1725.

²) Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura, S. 197 f.

jo nærmest Bygherre; som saadan har han vel i de store Træk bestemt Bygningens Maal og Inddeling; men Façadens Udformning i Detaillen har han formodentlig overladt til Krieger. I øvrigt er der jo ikke meget, der hæver Façaden op over almindelig borgerlig Bygningskunst. Hjørnekvadrene er et almindeligt Motiv i den Tids Architektur, og Vinduesindfatningerne er saa simple som vel muligt. Portalen for Indgangsdøren er smuk; men det er ikke sikkert, at Kompositionen er original. Forbilleder kunde let findes i de gængse tyske og hollandske Architekturværker.

Skønt den nye Bygning nu var færdig, varede det et Par Aar, før den blev taget i Brug. Man havde hidtil tænkt sig at kunne benytte den Del af den gamle Gaard, som var blevet staaende, til Husholdningens Førelse m. m.; men i Vinteren 1725—26 er Direktørerne kommet paa andre Tanker, formodentlig paa Grund af, at Stiftelsens Midler var vokset. Det blev nemlig besluttet at opføre en Sidefløj langs Vester Voldgade. De gamle Fløje blev derfor nedrevne, undtagen den Længe, der stod inde i Gaarden; her kunde Lemmerne midlertidig anbringes. Den 7. Maj 1726 fik Müller en Skrivelse fra Direktionen om, at den 20. Maj var berammet til Opbud paa Conventhuset over den nye Bygnings Forfærdigelse »efter derover forfattet Afritzning og Concept-Contractens videre Indhold«. Müller fik Ordre til at opslaa Plakater og avertere i Wielandts og Lorentzens¹⁾ Aviser, og han skulde selv møde ved Opbudet. Entreprisen tilfaldt ligesom forrige Gang Krieger, og den 20. Maj blev der sluttet Kontrakt med ham. Om han selv havde forfattet Tegningen eller om han har faaet den udleveret af Vincentz Lerche, kan ikke ses.

¹⁾ Bekendte Bogtrykkere paa den Tid. Wielandts »Exstraordinære Relationer« med tilhørende Adresseavis gik senere over til Berling og fortsattes med »Berlingske Tidende«. Lorentzens (Johannes Laverentzens) Blad havde ikke saa megen Livskraft.

Den nye Fløj var 49 Alen lang og 16 Alen dyb, altsaa smallere end Hovedfløjen i Løngangsstræde. Der er 11 Vinduesfag til Gaden; lægger man hertil de fire Fag, som i Forvejen sad i Gavlen af Hovedfløjen, faar man 15 Fag; og over de midterste tre Fag i denne Vinduesrække blev der bygget en 3 Fags Kvist, et Motiv, som nu er gentaget over alle tre Fløje. Kvisten var paa den Tid almindelig i borgerlig Architektur; det var ikke Meningen dermed at gøre Fløjen mere anselig end den først byggede i Løngangsstræde. Denne var stadig Hovedfløjen, hvilket ogsaa var naturligt, da Løngangsstræde var en mere anselig Gade end den smalle Voldgade. At Sidefløjen ikke har været paatænkt, da Hovedfløjen blev opført, fremgaar deraf, at Krieger tilmurede fem Vinduer der, hvor Sidefløjen stødte til, tre for neden og to for oven. I det tredje Fag i øverste Etage aabnede han en Dør til Forbindelse mellem Fløjene.

I den nye Fløj var der for neden et rummeligt Køkken og to store Samlingsstuer, »at Lemmerne der kan sidde inde for at gøre, hvad Arbejde de selv vil foretage sig« (Jonge). Paa 1ste Sal var der to Stuer til samme Brug og desuden to Sygestuer midt i Fløjen med 20 Senge. Samlingsstuerne blev naturligvis opvarmet om Vinteren, og der kunde »Lemmerne« have det forholdsviis hyggeligt.

Opførelsen skred frem med sædvanlig Sindighed. Først i Juni 1728 hører vi, at en Del Lemmer er flyttet ind, og Müller fik Besked om at opsigte sin Lejlighed i Byen, saa at han kunde flytte ind til Paaske 1729. Den formelle Aflevering ved Synsforretning havde endnu ikke fundet Sted. Sagen var den, at der i Sommeren 1728 blev sluttet flere nye Kontrakter med Krieger. Han paa-tog sig at levere en Mængde nye Standsenge og indgav 21. Juni efter Lerches Ordre et Overslag over adskillige Ekstraarbejder. Det vigtigste var Opførelsen af en Mur

med Port imod Farvergade, hvor et af de gamle Huse blev nedbrudt. En Tegning, uden Tvivl af Krieger, fulgte med Overslaget. Muren skulde bygges paa Slyngværk og med visse Mellemrum forstærkes med Piller. Porten skulde flankeres af to murede »Pillarer« med Corniche, Baand af Gotlandssten og Vaser af Bremersten, $1\frac{1}{4}$ Alen høje.

Af de gamle Bygninger stod nu kun Længen inde i Gaarden tilbage, en Bindingsværks Bygning paa 14 Fag. Den vilde man bevare, og Krieger gav 27. August Overslag paa Istandsættelsen af »das alte Wartower Hospitals Gebäude«. Der blev bl. a. indrettet en Stald til tre Heste. Men dermed var man endnu ikke færdig. Den 1. Oktober meddelte Kommissionen i Conventhuset Müller, at Direktørerne havde sluttet Kontrakt med Krieger om et Klokketaarn midt over Kirken, altsaa paa Fløjen i Løngangsstræde. Med alt dette Arbejde gik Tiden til Midsommer 1729. Nu skulde det være Alvor med Afleveringen. Krieger fik Tilhold om snarest at tilendebringe, hvad der endnu stod tilbage efter Kontrakterne, og den 23. November kunde Synsforretningen endelig afholdes. Til denne var der udmeldt en halv Snes Haandværksmestre i alle Fag, og Forretningen forløb tilfredsstillende. Arbejdet fandtes »udi alle Maader efter forberørte Contracter og Overslage dygtig og forsvarlig forferdiget«. Murene var $\frac{1}{4}$ Alen tykkere end forlangt; Kvisten ud imod Volden, som efter Tegningen kun skulde have to Vinduer, havde faaet tre Fag, og der var bygget en tilsvarende Kvist mod Gaarden. Det var altsaa blevet, hvad man kaldte en »durchgaaende Kvist«. I Forretningen omtales det ogsaa, at Døren ud til Løngangsstræde var blevet tilmuret, for at Alteret kunde opstilles der. Det ældste Inventarium fra 1775 oplyser os om, at Vincentz Lerche, som havde skænket Alteret, i 1728 havde føjet nye Gaver til: et Fløjls Alterklæde med Guldgalloner, en

Messehagel med do. og et Sølv-Krucifiks paa Ryggen, en Alterdug med fine Kniplinger om og en Messeskjorte.

De to Fløje, Muren til Farvergade m. m. havde i alt kostet 25,310 Rdl., og alt var betalt af Stiftelsens egne Midler¹⁾. Det synes dog at have knebet lidt med den sidste Udbetaling; først 18. Maj 1731 fik Müller Ordre til at betale Krieger »den ham tilkommende og resterende Summa«. Det tyder ogsaa paa en noget svigtende økonomisk Evne, at nogle Poster, hvorom der var sluttet Kontrakt med Krieger, senere blev opgivet. Det gælder saaledes det foran omtalte »Taarn« paa Kirken, der uden Tvivl var tænkt som en lille Tagrytter som paa Reformert Kirke i Gothersgade. Den ses ikke paa Thurs Afbildning i »Den danske Vitruvius« og er sikkert ikke blevet bygget. Det samme gælder en 3 Fags Kvist, der skulde være bygget til Gaardsiden paa Fløjen i Løngangsstræde. Om den siges det udtrykkeligt²⁾, at den frafaldes.

Opførelsen af en Mur ud til Farvergade tyder jo ikke paa, at man paa det Tidspunkt (1728) har tænkt sig at bygge en tredje Fløj her. Det varede dog ikke mange Aar, før Stiftelsens Midler var vokset saaledes, at der kunde udkastes nye Byggeplaner. Fløjen i Farvergade blev opført under Christian VI i Aarene 1743—44. Den er 87 Alen lang og 21 Alen dyb og var i to Stokværk med en »durchgaaende Kvist« over tre Fag. Den kostede ifølge Jonge 11,000 Rdl. »efter Kontraktens Indhold«. Den har altsaa, ligesom de andre Fløje, været udbudt i samlet Entreprise. Af originale Dokumenter har vi kun en Skrivelse fra Kommissionen i Conventhuset, ogsaa kaldet »De kgl. Committerede«, til »Ædle Hr. Forstander Müller«. De høje Herrer Direktører over de fattiges Væsen i Danmark havde sendt Kommissionen en Skri-

¹⁾ Ifølge Jonge. Selve Regnskaberne er ikke bevaret.

²⁾ I Kriegers Overslag af 27. Aug. 1728.

velse, hvormed fulgte et Grundrids og Overslag over en ny Sidefløj, som de havde fundet for godt at lade bygge. Men de meddelte samtidig, »at Sr Philip de Lange, som har forfærdiget bemeldte Grundrids og Overslag, har anført noget meget, nemlig 7958 Rdl. 50 Sk. for bemeldte Bygning«. Det bliver derfor paalagt Müller at forfatte Konditioner, hvorefter Opførelsen kan udbydes. Da vi ikke har andre Dokumeter, kan det ikke ses, om Philip de Lange fik Arbejdet; men det har i alle Tilfælde sin Interesse at vide, at denne Bygmester, om hvis udstrakte Virksomhed i København der i de senere Aar er oplyst saa meget¹⁾, har tegnet Grundridset. Façadetegning tales der ikke om; men det var jo en given Sag, at Façaden skulde se ud som de tidligere opførte. Der var Kælder under fire Fag og en Stald til fire Heste.

Naar Vinduerne i Gavlen af Fløjen til Volden medregnes, er der i alt 23 Vinduesfag i Farvergade. En Port i det midterste Fag deler Fløjen i to Dele, som fik forskellig Anvendelse. Den vestlige Del nærmest Voldgaden blev brugt til Udvidelse af Hospitalet, saaledes at den nederste Etage var for mandlige, den øverste for kvindelige Lemmer (Fløjen mod Løngangsstræde var helt belagt med Kvinder). I den østlige Del var der to Lejligheder, i Stueetagen for Forstanderen, der undertiden benævnes »Prior«, paa 1ste Sal for Præsten. Af disse staar endnu den nederste, hvor Inspektøren bor, næsten uforandret. I den forreste Stue er der tre smukke Døre med to Fyldinger paa den Side, som vender ind imod Stuen, men kun een paa den modsatte Side, en usædvanlig Konstruktion. Indfatningerne viser den svære Barokstil fra Frederik IV's Tid, som ikke var moderne i 1744; den dygtige Snedker, som har lavet dem, har holdt sig til ældre Mønstre.

Ulemperne ved den aabne Kirkesal og den »megen

¹⁾ C. Elling: Philip de Lange: Særtryk af »Arkitekten« 1931.

Alarm«, som fulgte af, at der var Gennemgang fra Gaarden til Sovesalene, var imidlertid meget følelige, og da man tillige ønskede at skaffe Plads til flere Beboere, blev et Borgerhus, som laa næst op til Hospitalet i Løngangsstræde og havde tilhørt Brandkasserer Simon Pauly, købt og nedrevet. Paa Grunden blev »en meget zirlig liden Kirke« (Jonge) bygget, medens den gamle Kirkesal blev indrettet til 62 nye Senge. Grundstenen blev lagt 23. April 1754 af Gehejmerraad Greve Chr. August Berckentin, som paa den Tid var Præsæs for Direktørerne. Kirken er 33 Alen lang, 12 Alen høj og af samme Bredde som den tilstødende Fløj af Hospitalet. Den har fire høje Kirkevinduer, to paa hver Side af Indgangsdøren; over denne er der et mindre Vindue og derover en Kartouche med Aarstallet 1754. De lange flade Lisener, som ses paa ældre Billeder, svarer til den paa Frederik V's Tid almindelige Rokokostil. Ved Ombygningen i 1856—57 er de blevet forlænget opad og har faaet en anden Karakter.

Hvem der har været Kirkens Architect, kan desværre ikke oplyses. Man kan kun se, at Arbejdet blev givet i Entreprise til Murmester Uttenthal og Tømmermestrene Niels Rohr og Kircherup. De faa Dokumenter, som er bevaret, angaar udelukkende en Pilotering, som ikke var forudset i Overslaget. Da man i Slutningen af 1753 havde nedrevet det gamle Hus, fandtes under Muren til Gaden en ældre Pilotering, bestaaende af to Rækker Pæle. Den blev nu forstærket med en tredje Række, og der blev nedrammet to Rækker Pæle under Muren til Gaarden, ligesom der blev piloteret under Gavlen, Pillerne inde i Kirken og under Alteret.

Alter og Prædikestol blev overført fra den gamle Kirkesal; men medens Prædikestolen her stod frit, støttet til en Pille, skulde den nu, efter Tidens Mode, anbringes over Alteret. Saaledes var det i Reformert Kirke og i Frederiksberg Kirke, for ikke at tale om Slotskirken ved

Christiansborg og Slotskapellet paa Hirschholm. Endelig havde Eigtved valgt den samme Anordning i Frederiks tyske Kirke (nu Christians Kirke) paa Christians-

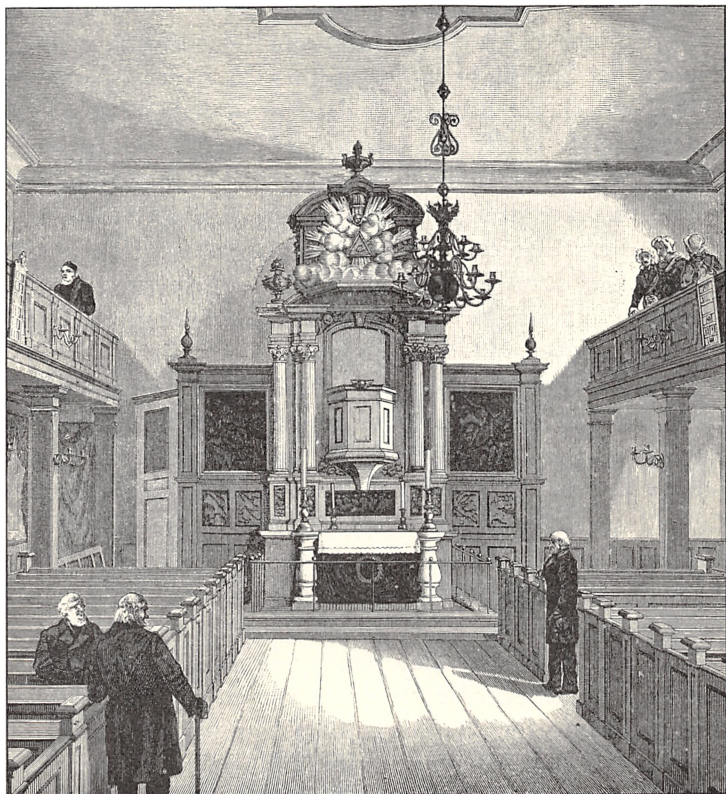

Fig. 3. Alteret i Vartovs Kirke.

Tegnet af Architect Chr. V. Nielsen til »Illustreret Tidende«.

havn, som var under Opførelse samtidig med Kirken i Vartov. Det kunde være meget godt, naar Alteret blev komponeret fra nyt; men i Vartovs Kirke kunde det kun ske ved en ufølsom Behandling af den gamle Alteropbygning. Den blev opstillet paa den østlige Endevæg, efter

at man først havde udtaget den malede Altertavle (Korsfæstelsen), som nu hænger paa den modsatte Væg over Døbefonten. Paa Billedets Plads blev Prædikestolen opsat, hvilket nok kunde lade sig gøre, men ikke uden at det tvungne i Placeringen falder i Øjnene. Endnu mere stødende virker den flade Lydhimmel, der brutalt er indskudt i det barokt svungne Gesimsværk over Søjlerne. I 1777 blev Alteret udvidet med to firkantede Fløje, hver indrammende et Maleri, Gravlæggelsen og Opstandelsen. Det var den daværende Forstander Jacob Stendrup, der havde skænket disse Billeder og derved givet Anledning til, at Alteret for anden Gang blev forandret. Udvidelsen virker ikke egentlig stødende, men man undrer sig dog over den uorganiske Maade, hvorpaa Overkanten af de nye Fløje løber ind mod Søjlerne.

I Højde med Hospitalets øverste Etage er der Pulpiturer af Træ paa alle Sider undtagen Altervæggen; og i begge Etager var der Døre ind til Hospitalet. I Loftet hang en smuk Lysekroner af Messing, skænket af Hospitalets Præst, Poul Hansen Egede, som 1779 fik Titel af Biskop over den grønlandske Mission. Senere er der tilkommet en anden Krone, der er ganske som den forrige. Kirkebygningen kostede i alt 7319 Rdl.

Den 11. Juni 1755 blev den nye Kirke højtidelig indviet af Biskop Peder Herslev, som var en af Direktørerne. Tre Maaneder før, 26. Marts 1755, var Bygningen blevet assureret i Københavns Brandforsikring, og samtidig blev Hospitalets tre Fløje, som ikke før havde været assureret, forsikret for 31,000 Rdl. Af Taksationen ser man, at »den nye Bygning« i Farvergade nu betragtes som Hovedfløj; her var jo Indkørselen og her boede Standspersonerne, Forstanderen og Præsten.

Et Par Aar efter, i 1758, var Hospitalet i Stand til, for sine egne Midler, at købe to tilstødende mindre Ejendomme, den ene i Løngangsstræde, den anden i Farver-

gade. Den første, som kostede 3600 Rdl., var et smalt Hus i to Stokværk med fire Vinduesfag, Grundmur til Gaden, Resten Mur- og Bindingsværk, med en Sidefløj i Gaarden. Det blev indrettet til et »Curererhus« med Sygestuer, hvor tolv Patienter kunde behandles, »en priselig Anstalt«, som Jonge siger. Inventariet fra 1775 viser, at Huset paa det Tidspunkt var blevet forhøjet. Der var nu fire Etager med ti Senge i hver af de tre øvre Etager; desuden var der seks Senge paa »den lange Sal« i Sidehuset.

Huset i Farvergade, som i Inventarierne kaldes Wulfs Gaard, kostede 3400 Rdl. Det blev anvendt til Udvidelse af Hospitalet; men senere skete den Forandring, at Præsten fik Bolig i dette Hus, medens den gamle Præstebolig blev lagt til Hospitalet. Huset havde en længere Façade ($21\frac{1}{4}$ Alen) end Curererhuset; men om dem begge gjaldt det, at de hverken i Etagehøjder eller i deres ydre Udseende stemmede med Hospitalets gamle Fløje, et Forhold, som bestod lige til den store Ombygning i 1856—60.

Vartovs sidste Erhvervelse er Ejendommen Matr. Nr. 134 i Farvergade, der stødte umiddelbart op til »Wulfs Hus«. Den blev købt i 1842, altsaa kort før den store Ombygning. Forhuset var et smalt gammelt Hus af Bindingsværk« med »fuld Spids«, altsaa Trekantsgavl over hele Husets Bredde. I 1816 havde Ejerinden, Madam Catharina Marie Velschow, ladet en stor Sidefløj opføre af Grundmur i fire Etager. Forhuset nævnes ikke i Brandtaksationen af 1816; det er maaske blevet nedbrudt. Det var i hvert Fald Sidefløjen, Hospitalet ønskede at erhverve, dels fordi man havde Brug for den til Indretning af den saakaldte »Nye Stiftelse«, hvor enkelte Senge kunde købes mod en vis Indbetaling, dels fordi Fløjen strakte sig saa langt ind i Gaarden, at den næsten kunde betragtes som en fjerde Fløj af Hospitalet. Gaarden fik

derved en bedre Afslutning mod Omverdenen. Den er, i Overensstemmelse med den aflange Form, beplantet med to Rækker Lindetræer. Ved den østlige Ende staar en Klokkestabel, og foran den har man for et Par Aar siden opstillet Niels Skovgaards mægtige knælende Grundtvigsstatue, tilhørende Ny Carlsbergfondet. Det er let at se, at denne Opstilling er et Fejlgreb; Statuen virker ved sin uforholdsmæssige Størrelse trykkende paa Omgivelserne.

Omtrent samtidig med, at denne Ejendom blev erhvervet, begyndte Direktionen for Fattigvæsenet at lægge Planer til en stor Ombygning af Vartov, hvor Forholdene i mange Henseender var uheldige og paa ingen Maade tidssvarende. Af Borgerrepræsentationens Forhandlinger faar man adskillige Oplysninger om Tilstanden i den gamle Stiftelse. Der var endnu Stængulve i Beboelseslejlighederne, og de gammeldags Standsenge, som ellers var afskaffet paa alle andre Hospitaller, stod der endnu med deres Omhæng, som hindrede Luftfornyelsen. Sovesalene var altfor store og derfor mindre hyggelige; nogle af dem rummede over 100 Personer, og da de ikke blev opvarmet om Vinteren, indeholdt de en Del Fugtighed. Man savnede overhovedet den Ro, som der burde være i en saadan Stiftelse, hvilket til Dels var en Følge af, at Direktionen havde sit Forsamlingsværelse og Kontorer der. Direktionen havde derfor allerede 1844 planlagt en partiel Forandring og 1847 en Hovedforandring; men saa kom Krigen, og først 1855 blev Planerne taget op paany. Det var Hensigten at forhøje de tre gamle Fløje med en Etage og ombygge de senere erhvervede Ejendomme saaledes, at det hele fik et ensartet Præg. Man var klar over, at den gamle Stiftelses Arkitektur havde en vis Værdi, og Konferensraad J. H. Koch, som man havde raadført sig med i hans Egenskab af Bygningdirektør, havde bestemt udtalt sig mod at gøre

nogen Forandring ved denne. Herefter maatte Architekten, som var den senere Stadsbygmester N. S. Nebelong, rette sig. Han udarbejdede Tegninger og Overslag, hvorefter hele Ombygningen skulde kunne udføres for 82,000 Rdl. Borgerrepræsentationen gav i Mødet 6. August 1855 sit Samtykke til, at Direktionen, for saa vidt Udgiften

Fig. 4. Grønnegaarden før Opstillingen af Grundtvigs Statue.

ikke kunde dækkes af den opsparede Kapitalformue (ca. 10,500 Rdl.), optog disse Penge som Laan, efterhaanden som der blev Brug for dem, og denne Ordning blev 1. Oktober approberet af Indenrigsministeriet.

Ombygningen blev paabegyndt i Foraaret 1856; men den skred kun langsomt frem, da man maatte tage Stykke for Stykke, for ikke at gøre Beboerne husvilde. Man begyndte med at nedrive Sygehuset i Løngangsstræde og Præsteboligen i Farvergade til Grunden og genopføre dem i tre Etager og i Stil med de gamle Fløje.

Huset i Farvergade fik nu en Façade paa 32 Alen 11", idet man kunde benytte den Grund, hvor Forhuset paa Matr. Nr. 134 havde staaet. Dette var, som foran omtalt, vistnok forlængst nedrevet. Sidefløjen, som var af Grundmur, krævede ikke nogen egentlig Ombygning; men for at bringe den i Højde med de andre Fløje blev den øverste fjerde Etage nedtaget. Hermed var den første Del af Ombygningen tilendebragt i 1857. Samtidig var Kirken bleven restaureret; den blev atter taget i Brug Søndag 10. Januar 1858.

Imidlertid var Direktionen for Fattigvæsenet blevet ophævet, og Vartov var fra 1. Marts 1857 henlagt under Magistratens 1ste Afdeling. Magistraten gjorde straks den mindre behagelige Opdagelse, at Fattigdirektionen allerede havde brugt ca. 70,000 Rdl. af den bevilgede Sum, skønt en stor Del af Ombygningen med Forhøjelsen af de tre gamle Fløje endnu stod tilbage. Det var klart, at Overslaget vilde blive meget overskredet; men Magistraten lod sig ikke afskrække heraf. Det var dens Ønske at gennemføre Ombygningen paa en fuldt forsvarlig Maade og saaledes, at den kunde gøre Fyldest i en lang Aarrække. Man fandt det saaledes ønskeligt at bygge et grundmuret Hovedskillerum i alle de tre gamle Fløje, parallelt med Ydermurene; alene denne Forandring, med den nødvendige Pilotering, medførte efter Murmester Deuntzers Overslag en Udgift paa 12,000 Rdl; men Fordelen var betydelig; man kunde nu gennemføre den ønskede Deling af de store Sale i mindre Rum med højst 6 à 8 Senge.

Da Magistraten havde faaet et Overblik over, hvad der endnu maatte ofres paa Ombygningen, foreslog den i Borgerrepræsentationens Møde 22. November 1858, at man skulde søge Indenrigsministeriets Samtykke til en Bevilling af 39,000 Rdl. udover de i 1855 bevilgede 82,000 Rdl. Overskridelsen var altsaa næsten 50 pCt. Forsam-

lingen tiltraadte uden Betænkning Forslaget, skønt Pengene ligesom forrige Gang for største Delen maatte fremskaffes ved Laan, og i Mødet 14. Februar 1859 kunde Magistraten meddele, at Ministeriet »efter Omstændighederne« havde approberet Bevillingen. Overskridelsen var i nogen Grad en Følge af, at Priserne paa Mursten

Fig. 5. En Stue i Vartov.

og andre Byggematerialier havde været særlig høje i 1856—57 (Kriseaarene); men i Hovedsagen skyldtes den de virkelige Forbedringer, som baade den tidligere Fattigdirektion og Magistraten havde ønsket at gøre. Det var ogsaa lykkedes at skaffe Hospitalet en betydelig Udvidelse, dels ved Forhøjelsen med en Etage, dels ved at de store Arbejdsstuer var blevet overflødige, da Beboerne nu kunde arbejde paa deres Stuer, hvor der baade var Lys og Varme om Vinteren. Før Ombygningen havde Antallet af Senge (Gangkonernes medregnet) været 431;

efter Planen fra 1855 skulde der være 488; men ved de senere vedtagne Forbedringer var der blevet Plads til 508 Senge med 650 Kubikfod Rum til hver Person. Der til kom 15 Senge i »Den nye Stiftelse«, som jo indtog en Særstilling, idet der kunde købes Pladser til enkelte Personer. Foruden Beboelseslejlighederne, der rummede 1—8 Personer, var der reserveret fire store Værelser, der skulde benyttes som »Flyttestuer«, naar Lejlighederne var under Reparation. I Fløjen mod Farvergade var der i Stueetagen en Borgestue for »Mandfolkelemmerne«. Denne er nu nedlagt; men til Gengæld er der paa 1ste Sal indrettet en Festsal til Brug ved højtidelige Lejligheder, ved Foredrag m. m.

I Sommeren 1860 blev Ombygningen tilendebragt, og i Mødet 15. Oktober meddelte Magistraten, at Hospitalet den 17. vilde blive forevist af Borgmesteren for 1ste Afdeling for dem af Forsamlingens Medlemmer, der maatte ønske at tage det i Øjesyn. Bygningen havde, som foran omtalt, beholdt sin gamle Stil; men dens Masse var vokset, dels derved, at de tilkøbte Ejendomme i Farvergade og Løngangsstræde var indgaaet i Komplekset, dels derved, at alle Fløje var forøget med en Etage. Mest synlig er Forandringen i Løngangsstræde, hvor den paa-satte Etage ogsaa er ført hen over Kirken. Desuden er der her, over den gamle Indgangsdør til Hospitalet, paa-sat en tre Fags Kvist. I Farvergade er der to saadanne Kviste, en paa det gamle Sted og en længere nede i Gaden ved Enden af den gamle Fløj. Kvistmotivet er alt-saa blevet et Hovedmotiv i Bygningens Architektur, hvad det ikke var oprindeligt, da Fløjen mod Løngangsstræde kun havde en Frontispice over Indgangsdøren. I Farvergade er der nu to Porte, nemlig foruden den gamle en ny midt i den ombyggede Præstebolig, hvor man over Porten til Gaden har sat de to Matr. Numre 133 og 134, til Gaarden Aaret for Ombygningen 1856. At Bygnin-

gernes Masse blev forøget, var en Fordel for deres Virkning, da de nu hævder sig bedre mellem de omliggende høje Huse; men der mangler en tydelig udtrykt Artikulering af Façaderne. Vestfaçaden, som oprindelig vendte til den smalle Voldgade, ogsaa kaldet Filosofgangen, har nu en langt bredere Gade foran sig og er blevet Genbo til Raadhuset, hvortil det nu knyttes som et Anneks med en underjordisk Forbindelsesgang. Det vil nu være mest naturligt at opfatte denne Fløj som Hovedfløjen; men der mangler som sagt noget, der kunde fremhæve den som saadan, et monumentalt Indgangsparti eller lignende.

De mange Forandringer, som i Tidernes Løb er sket i Lokalernes Brug og Hospitalets Indretning, er der ingen Anledning til at omtale her; men for Kirkens Vedkommende kan det nævnes, at dens Façade mod Løngangsstræde for faa Aar siden, efter at Kirken og det tilstødende lille Hus i 1920 var gaaet over til den grundtvigske Valgmenighed, er blevet restaureret af Architect Helge Holm. Muren havde ikke kunnet bære den af Nebelong tilføjede Etage, og der var betydelige Sætninger, som maatte rettes ud. Først blev Muren undermuret og Sökkelen rettet. Ved den Lejlighed fandtes den foran omtalte Pilotering under Muren til Gaden. Den kom til Nytte som Afstivning af Jorden under Arbejdet og Architecten lod den derfor blive staaende.

Façaden var fra Nebelongs Tid pudset og malet paa den Maade, at der i Pudsen blev indskaaret Fuger, derefter blev hele Façaden malet rød, og endelig fuget med Mørtel i de udskaarne Fuger. Den samme Behandling af Fugerne har Nebelong givet hele Vartov, og han har deri fulgt en Tradition fra ældre Tid; men for Kirkens Vedkommende var det vistnok noget nyt, da man ikke godt kan tænke sig den gamle Rokokofaçade rødmalet; Pilastrene maa i hvert Fald have staaet i »Stenkulør«. Ved den sidste Restaurering er Façaden atter blevet pud-

set, malet og fuget paa samme Maade, som Nebelong havde gjort. Derved skjules de Reparationer, som Sætningen i Murværket havde nødvendiggjort.

Den, som først undfangede Ideen at flytte Vartov, var vistnok afdøde Bankdirektør Axel Heide. Blandt hans mange Projekter var ogsaa det at nedrive Vartov og bygge et stort moderne Komplex paa Grunden. Til Gengæld vilde han bygge Stiftelsen et nyt Hus et andet Sted og endda betale en klækkelig Sum Penge. Planen var allerede udarbejdet i Enkelthederne; men der rejste sig en stærk Stemning mod at jævne det historiske Vartov med Jorden, og Projektet døde stille hen. Senere er Bygningen blevet fredet, og da Tanken om at flytte Vartov dukkede op igen i 1919, var det i en ganske anden Form. Det var Kommunen, der ønskede at erhverve Bygningerne for at indrette Kontorer der i Stedet for dem, som den med stor Bekostning har maattet leje ude i Byen. Efter fleraarige Forhandlinger gik Sagen i Orden i 1923. Kommunen har overdraget Vartov en Grund ved den nye Park-Allé paa ca. 6400 Kvadratmeter, vurderet til 192,000 Kroner, uden andet Vederlag, end at Stiftelsen giver Afkald paa et aarligt Tilskud af 8800 Kroner, som Magistraten har ydet til Erstatning for en Kapital, som Vartov mistede i Aarene 1771—81, medens Styrelsen var henlagt under Byens Fattigvæsen. Desuden betaler Kommunen Vartovs gamle Ejendom med Ejendomsskyldens Beløb 1,700,000 Kroner. Herved er det blevet muligt at rejse den langt større nye Stiftelse »Gammelkloster«, som nu er under Opførelse under Architekt Aage Rafns Ledelse.

HELLIGAANDS HOSPITAL OG DETS JORDEGODS.

Af H. U. RAMSING.

Det Hospital, der nu under Navnet Gammel Kloster flytter ud fra den gamle By til nye Bygninger ved Vibenshus, opstod for over 400 Aar siden, da Kong *Frederik I* i Tiden omkring 1. Sept. 1530 omdannede Helligaands Kloster til et verdsligt Helligaands Hospital og sammenlagde Byens øvrige Hospitaler, St. Jørgens og St. Gertruds, med dette¹). Det nye Hospital blev Arvtager til de ældres Gods og Terminsrettigheder, o: Ret til Indsamling af Almisser. Hertil føjede Kongen Graabrødre Klosters Abildgaard med Lejen eller Jordskylden af de Huse, som maatte blive opført der. Allerede 3. Sept. 1530 tillagde Kongen Hospitalet Terminsret saaledes, at det maatte udsende Bud og Tjenere over hele Sjælland til Indsamling af Gaver og Almisser²).

Grundstammen i det nye Hospital var Helligaands Kloster, som atter havde sin Oprindelse i det Helligaands Hus, som Biskop *Johannes Krag* formentlig i 1295 havde begyndt at bygge, og hvortil han 30. Januar 1296 henlagde en Afgift af 6 Penning for hver Grund i Byen og 1 Ørtug af hver Jord uden for denne³). Afgiften var paalagt Borgerne som Straf, og den har næppe været opretholdt i lang Tid; i alt Fald var den

¹) K. D. IV Nr. 423. ²) K. D. IV Nr. 424. ³) K. D. I Nr. 38.

bortfalden, inden Listen over Borgernes Tynge blev indført i Biskoppens Jordebog omkring 1377.

Helligaands Hus laa paa nuværende Helligaands Kirkegaard, der den Gang ikke alene som nu havde en Gruppe Borgerhuse til Naboer i det sydøstlige Hjørne, men en lignende Blok i Sydvesthjørnet. Vi kender næsten intet til Helligaandshusets Bygninger. Kirken laa sikkert paa den nuværendes Plads, og Hospitalet bestod i Følge *Huitfeld* af »adskillige Huse og Værelser«. Det har vel i det højeste haft Plads til en Snes syge og fattige Mennesker. Helligaandshusets Drift sikredes efterhaanden ved Pengegaver og ved Gaver af Jordegods, navnlig i Byen.

Den ældste kendte Gave angaar Landgods i Espe i Boeslunde Sogn, der i 1327 blev bortsolgt¹⁾. Andet Gods paa Landet fik man i 1406 og 1426 i Herlev, som da laa i Gladsaxe Sogn²⁾. Men Hovedparten af Helligaandshusets Gods var, som det fremgaar af Biskoppens Jordebog af 1377³⁾, 9 Gaarde eller Boder i København, hvortil i 1407 kom en enkelt Gaard i Malmø⁴⁾. Sammenlignet med Vor Frue Kirke var Helligaandshusets Gods kun ringe, men i 1377 havde St. Nicolai Kirke ikke flere Gaarde end Hospitalet, St. Clemens Kirke kun 1 og St. Peders Kirke slet ingen.

Kun en af disse Jordskyldsgrunde laa umiddelbart op til Hospitalet, nemlig Postgaardens Grund paa Købmagergade langs Nordsiden af Store Helliggeiststræde (nu Valkendorfsgade), der var Agevejen ind til Hospitalets Jord. De andre var spredt over hele Byen. I Aarhundredet efter 1377, hvor Helligaandshuset uforandret fortsatte sin Virksomhed, har det utvivlsomt ogsaa forøget sit Gods, men udover de førnævnte Breve paa Gods udenfor København er hverken Gavebreve, Lejebreve eller andre Adkomstdokumenter fra disse Aar

¹⁾ K. D. IV Nr. 5. ²⁾ Ny Kgl. Saml. 687.4^o. ³⁾ K. D. I Nr. 75.

⁴⁾ Ny Kgl. Saml. 687.4^o.

bevarede, og man kan derfor ikke udskille dette Gods fra Hospitalets senere Erhvervelser. I Aarenes Løb blev enkelte af Ejendommene bortsolgt, saaledes en Gaard i Lille Købmagergade, der gik over i Borgereje, og en anden i Store Kannikestræde, som Vor Frue Kirke overtog som Kannikegaard. Men i Hovedsagen tilfaldt Godset Helligaandshusets Afløser, Helligaands Kloster.

Allerede i 1469 synes der at være foretaget Byggearbejder ved en Udvidelse af Helligaandshusets Kirke, og i 1472 maa det være omdannet til et Kloster, idet Kongen tager det i sin Beskyttelse¹⁾. Det var dog først 13. April 1474, at Kongen fik udvirket den pavelige Bulle, som tillod Oprettelsen af et Helligaands Hospital af St. Augustins Orden. »Thi i København, hvor Kongen som oftest residerede og plejede at afholde sine Rigsraadmøder, og hvor saa mange Stormænd, Baroner, Riddere og Væbnere mødte, trængte man til et Sted, hvor de mange Hittebørn, fattige eller uægte Børn kunde anbringes og underholdes«²⁾.

Ved denne Ændring blev Hospitalets Grund sikkert udvidet mod Nord til nuværende Graabrødre Torv ved Tilkøb fra Graabrødre Kloster af Jord til en Avlsgaard, og den før omtalte Grund nord for Valkendorfs-gade blev inddraget som *Abildgaard*³⁾.

Resen siger, at Christian I's Hospital var beregnet til 20 Fattige⁴⁾, og dette stemmer med, at Antallet af Nicher til Patienternes Ejendele i det endnu bevarede Hospitals-hus er 17, med Plads til 3, der kan være tilmurede. Men der har sikkert været gode Muligheder for Udvidelser i andre Bygninger, i alt Fald til de 12 Senge, som Dronning *Dorothea* stiftede i 1495, og til Hittebørnene.

¹⁾ K. D. IV Nr. 122. ²⁾ K. D. III Nr. 8. ³⁾ Jfr. Hist.-Medd. III p. 490 ffg. ⁴⁾ Resen, Traktat om de Fattiges Handel I p. 21.

Kongens Oprettelse af Hospitalet gav naturligt Anledning til adskillige Dotationer. Allerede i 1475 gav *Otto Nielsen Rosenkrans* og hans Søn *Erik* en Gaard paa det sydlige Hjørne af *Højbrostræde* og *Læderstræde*¹⁾. I 1477 gav *Elsebe Hartwigsdatter* sal. *Godske Barsbechs* Gods i *Fanefjord Sogn* paa *Møen*²⁾. I 1479 skænkede Raadmand *Bernt Hakenberg* sin Gaard paa *Fisketorvet* (*Amagertorv*) lige overfor Kirken til dennes *St. Anne Alter*³⁾, og i 1482 overdrog han paa *Dronning Dorotheas* Vegne hendes store Gaard i *Højbrostræde* sønden for *Rosenkransernes* Gaard til *Klostret*⁴⁾. I 1495 forøgede *Dronningen* denne Gave med en *Del Landgods* i *Ramsø* og *Lille Herreder* og bestemte, at *Indtægten* skulde bruges til 12 fattige senge-liggende *Menneskers* Kost, *Pleje* og *Pasning* i *Klostrets Sygehus*⁵⁾. Efter *Aarhundredskiftet* tiltog *Antallet* af *Gaver* til *Klostret* stærkt. Blandt *Gaverne* kan nævnes *Helligaands Badstue* ved *Klostergrundens* syd-vestlige Hjørne. Den nævnes allerede i 1463, men var sit *Navn* til *Trods* i *privat Eje*, indtil Raadmand *Jens Olsen* og *Borgmester Hermant Skipmeyer*, begge fra *Landskrona*, skænkede *Klostret* den i 1510 og 1514⁶⁾.

I 1509 og 1516 købte *Klostret* flere *Grunde* paa *Rosengaarden* paa *Vestsiden* af *Springgade* (*Pilestræde*) for at anlægge en ny *Avlsgaard*, idet den *hittidige* ved *Helliggeiststræde* maa være bleven for lille og kneben. Den gik efter *Reformationen* over i *Byens Eje*⁷⁾. I 1530 var *Klostrets københavnske Ejendomme* vokset i *Tal* til ca. 60. Ligesom *Vor Frue Kirke* havde *Helligaands Kloster* sine *Grunde* spredt over hele *Byen*, medens de tre andre *Sognekirker* væsentlig havde dem i *Sognet* og i *Kirkens Nærhed*.

1) K. D.. IV Nr. 130. 2) Resen, Traktat I p. 293. 3) K. D. IV Nr. 142. 4) K. D. IV Nr. 164. 5) K. D. IV Nr. 226. 6) K. D. IV Nr. 92. Ny gl. S. 687. 4°. 7) K. D. I Nr. 232, Nr. 213.

St. Jørgens Hospital er det ældste af de tre middelalderlige Hospitaler. Det nævnes ikke i Stadsretten af 1254, men var til i 1261, da det modtog en testamentarisk Pengegave. I 1253 byggede den daværende Roskildebiskop *Jacob Erlandsøn* Spedalskhedshospitalet i Roskilde, og det er da rimeligt, at hans Efterfølger *Peder Skielmsøn Bang* er Grundlæggeren af det københavnske. I sin tidligste Tid kaldes det *hospitale leprosororum*, Spedalskhedshospitalet eller slet og ret Hospitalet, thi der var da intet andet i Byen. Det laa efter Tidens Skik paa Byens Mark, tæt sydvest for St. Jørgens Sø, og havde sin egen Mark nord for Bygningerne op imod, men ikke helt op til Aaen, der siden hed *Ladegaardsaaen*. I det firlængede Bygningskompleks laa Hospitalets Kapel i den nordlige Fløj. Hospitalet havde allerede i 1275 sin St. Olafs Blok paa Ladbroyen eller Skibsbroyen ved Havnen¹⁾, og den ældste kendte Godsgave i 1368 var henlagt til St. Olafs Alter i St. Jørgens Kapel²⁾. St. Olaf har øjensynlig været Hospitalets Patron. Benævnelsen St. Jørgens Gaard eller St. Jørgens Hospital benyttes først fra den sorte Døds Tid, altsaa omtrent fra 1350 som Fællesbetegnelse for Spedalskhedshospitalerne her i Landet.

Af Jordegods ejede St. Jørgens Hospital kun lidet; der kendes kun 5 Gaarde eller Boder i Byen og en Gaard i Ølsemagle. Den ældste og største var *Hemming Pedersen Knøppels* fra 1368. Den blev 1. Decbr. 1609 Byens Avlsgaard paa Hjørnet af Lavendelstræde og Graabrødrestræde (Hestemøllestræde)³⁾. En anden St. Jørgens Bod eller Gaard var den vestlige Nabogrund til Regensen. Den er ejendommelig ved, at enkelte Lejebreve fra Reformationstiden maaske ved Fejlslæsning betegner den som *St. Moghens Gaard*⁴⁾

1) K. D. I Nr. 21. 2) K. D. IV Nr. 410. 3) Skøder Nr. 12 Raadst. A.

4) K. D. IV Nr. 376, jfr. K. D. III Nr. 33, K. D. IV Nr. 510.

og derved har givet Anledning til den Misforstaaelse, at Vor Frue Kirke havde haft et Alter af dette Navn.

Ved Sammenlægningen af Hospitalerne fik Helligaands Hospitalet St. Jørgens Gods, dog paa det Vilkaar, at der skulde bevares et godt Hus i St. Jørgen for spedalske Folk, og St. Jørgens Ager og Eng skulde tjene til Kvæghold for de syge i begge Hospitaler¹⁾.

Resen opgiver i Fortegnelsen over Helligaands Hospitalets Senge, at der var 10 St. Jørgens Senge²⁾, men dette svarer til Antallet af syge i det efter 1530 reduce-rede Hospital, og der har da oprindeligt været Plads til flere.

St. Gertruds Kapel og Kirkegaard paa Rosengaarden, paa det nordøstlige Hjørne af Pustervig og St. Gertruds Stræde er sikkert oprettet kort efter 1400. Det var henlagt til Dekanaten, men ogsaa Kongen maa have haft Part i Anlægget, idet Frederik I senere kunde bortskøde Kronens Del af St. Gertruds Gaard³⁾.

St. Gertruds Gods 6 Grunde laa paa eller ved Rosengaarden. I Gaden af dette Navn laa en Gaard, Matr. Nr. 110 A/1689 Rosenb. Kvt., hvis ældste Lejebrev er udstedt af Kapitlet 24. Juni 1437⁴⁾, men som siden tilhørte St. Gertrud. Paa Købmagergade, Matr. Nr. 4/1689 Rosenb. Kvt., laa en Gaard, som i 1440 Aarene tilhørte St. Gertruds Kapel⁵⁾. Imellem disse to Aarstal ligger Kapellets Opførelsestid.

Hospital blev St. Gertrud først, da Skaaningens *Claus Denne* 25. September 1524 fik Bud, at han nu for anden Gang maatte opbygge St. Anne Hospital »der, hvor nu St. Gertruds Kapel staar«⁶⁾. Første Gang var det bygget tilligemed et St. Anne Kapel omkring 1516 udenfor Byen omtrent ved Fredericiagade og nær den Landingsbro, som fik Navn efter det, men det var

¹⁾ K. D. IV Nr. 423. ²⁾ Resen, Traktat I p. 85. ³⁾ K. D. I Nr. 259.
⁴⁾ K. D. II Nr. 52. ⁵⁾ Rep. III p. 807. ⁶⁾ K. D. IV Nr. 387.

bleven ødelagt i Belejringen 1523. Dekanen ejede den Grund eller Have, hvorpaa det første Hospital havde staaet, og i 1530 mageskiftede han den med en Jord, nord for Rosbæk Mølle, den senere Gamle Vartøvs Strandmark¹⁾. Det nye St. Anne eller St. Gertruds Hospital skulde, naar det kom til samme Rigdom som før det blev ødelagt, rumme 50 syge, sengeliggende Mennesker »med Præster, Sangere, Hitteborn og de Kvinder plejer at røgte Børn og syge Mennesker«. Men det er vist tvivlsomt, om Claus Denne nogensinde naaede saa vidt, end-sige til at faa bygget den Bygning for fattige, vandrende Pilegrimme, som han ogsaa paatænkte. Men uanselige har Bygningerne ikke været, idet de siden blev Bolig for *Niels Kaas* og andre af Rigens Stormænd.

Det er usikkert, om Jordegodset straks blev overdraget Helligaands Hospital, thi i 1530 forbeholdt Kongen Dekanaten den »Rente« af St. Gertruds Hospital, det plejede at have. I alt Fald fik Helligaands Hospital Godset efter Grevefejden.

Som før nævnt var det kun Graabrødre Klosters Tilliggende, der i 1530 overgik til Helligaands Hospital, men ved Kongebrev af 6. August 1532²⁾ blev ogsaa de egentlige Klosterbygninger overdragne, og Hospitalet erhvervede derved hele Grunden nord for det gamle Helligaands Klosters Jord lige til Skindergade. Mod Vest gik den ud til Klosterstræde og mod Øst, nord for Løvstræde, ud til Købmagergade. Det var kun en lille Blok af Huse paa det sydøstlige Hjørne af Skindergade og Købmagergade, der ikke tilhørte Graabrødre Kloster.

Kun 4 Dage efter Indtoget i København fornyede *Christian III* 10. August 1536 sin Faders Privilegier for Hospitalet³⁾, og han forøgede snart dets Gods yderligere.

10. December 1538 skænkede Kongen Prælat- og

¹⁾ K. D. I Nr. 256. ²⁾ K. D. IV Nr. 453. ³⁾ Hofman, Fundatser X p. 153.

Kannikegodset i København med Undtagelse af de Residenser, som var lagt til Universitetet, og deres Boder. Endvidere St. Eriks Gildes Gods, en Gaard i Færgestræde, som Lille Jesper iboede, og 2 store Læster Baye Salt fra Tolderen i Helsingør. Yderligere bekræftedes Overdragelsen af St. Jørgens Hospital paa de gamle Vilkaar. Prælat- og Kannikegodset skulde dog først overtages, efterhaanden som Indehaverne døde¹⁾. Med Kannikegodset fulgte, som det fremgaar af en Fortegnelse fra Tiden kort før 10. Juli 1547, ogsaa 3 af St. Jørgens Alters Gaarde, der ikke kan stedfæstes, og 2 af St. Jacobi Alters²⁾. Den ene af disse, »Saltkarret« paa Gammel Torv, tæt ved Skindergade, gav Jordskyld til Universitetet, men tillige Husleje til Hospitalet. Den anden, Anders Skiffbyggers overfor St. Nicolai Kirkegaard i Vingaaardsstræde, Matr. Nr. 156 B/1689, tilhørte allerede i 1377 Altret; den kaldtes ogsaa »Diegnehuset«, og var derfor muligvis henlagt til Dekanens Gods. Siden blev den en af Hospitalets almindelige Jordskyldsgaarde. 15. Oktober 1539 og 24. April 1541 modtog Hospitalet de første Kannikepræbender efter henholdsvis M. *Thileman van Hussens* Fratræden og Kanniken M. *Ivers* Død. 8. August 1539 annekterede Kongen Uggeløse Kirke med Kongetiende til Hospitalets Forstander, der fik Ret til at bestride Præstegerningen ved den med en Kapellan³⁾.

I Oktober 1539 tillod Kongen, at de skotske Haandværkere overdrog deres Alter i Vor Frue Kirke, St. Niniani og dets Gods, til Hospitalet, som til Gengæld oprettede 2 Senge for fattige Skotter⁴⁾. Der synes dog ikke at være bleven overdraget Jordegods ved denne Lejlighed.

Gaven af Kannikegodset bestod hovedsagelig i

¹⁾ Hofman, Fundatser X p. 149. ²⁾ K. D. I Nr. 291, jfr. Nr. 290.

³⁾ K. D. I Nr. 298. ⁴⁾ K. D. II Nr. 299.

Landgods paa Sjælland og var en meget betydelig Forøgelse af Hospitalets Indtægter. Af Kannikegaarde fik det kun en enkelt, nemlig nuværende Matr. Nr. 15 i Klædebo Kvt. i Store Kannikestræde og Skindergade med tilliggende Boder, der havde tilhørt den afdøde Kannik M. *Jørgen Hintze*. St. Eriks Gilde havde 2 Ejendomme, nemlig den senere Pølsegaard, nu Matr. Nr. 103 og 104 Vester Kvarter, i Mikkalbryggersgade, og Gaarden paa det nordvestlige Hjørne af Brolæggerstræde og Nytorv, som vistnok var Gildehuset. *Lille Jespers* Gaard i Færgestræde var beboet af Byfogden Skipper *Jesper Olsen* og var oprindelig Gildehus for Guds Legems Lav; den er nu en Del af Matr. Nr. 41 i Øster Kvarter.

I 1539 havde Kongen bestemt, at Hospitalet skulde huse og bespise 12 Studenter, hvortil det fik anvist 12 Læster Korn, 3: 576 Tdr. Byg¹⁾, og i 1555 forøgedes Tallet til 20 Studenter, samtidig med, at Hospitalet i alt fik Kongetienden af 39 sjællandske Sogne. Efter at *Frederik II* i 1569 havde oprettet Kommunitetet, blev disse Kongetiender i det væsentlige overført til den nye Institution, men Hospitalet beholdt dog den halve Kongetiende af Søllerød og Kongetienden af en Kirkejord, der ydedes af Næsbyholm²⁾.

I 1567 tilstod Kong *Frederik* Hospitalet fri Græsgang og Olden i Kronens Skove ved Hvidøre, og 30. Juli 1570 ombyttede han Uggeløse Kirke med Gentofte Kirke, af hvilken Hospitalet fik Kirke- og Kongetiende, og hvortil det fik Kaldsret³⁾.

I 1563 oprettede *Niels Trolle* en Seng paa Hospitalet og tillagde den bl. a. 2 Gaarde i Udby paa Tudse Næs og i Tømmerup i Undløse Sogn. En større Gave skænkede *Peder Oxe* 17. Juni 1575, da han stiftede 8 Senge,

¹⁾ Cragius, Annales Chr. III Addit. III. ²⁾ August, Helligaands Hosp. p. 56. ³⁾ Resen, Traktat I p. 24, 342.

hvortil han lagde en fast Skyld paa 15 Daler af sin Gaard paa Købmagergade paa Sydsiden af Klareboder og Landgilden af 16 Gaarde spredt i sjællandske Herreder¹).

Ved Fundatsen af 30. November 1607 bortfaldt Hospitalets Forpligtelse til at optage Hittebørn, idet Kong *Christian IV* havde besluttet at oprette et nyt Børnehus paa Hospitalets Grund og med Benyttelse af dets Bygninger. Det gamle Helligaands Hospital blev nu flyttet ud til den kongelige Lystgaard Vartou paa Strandvejen²). Her fik Hospitalet overladt til Brug Strandvangen, som Dekanen i sin Tid havde tilbyttet sig for St. Anne Hospitals Jord ved St. Anne Bro, og endvidere Rugvangen, den tidligere til Københavns Amt hørende Enklave vest for Strandvejen. Hospitalet hentede her efter Gaarden det Navn, som det beholdt til vor Tid. I 1607 rummede Hospitalet 60 Fattige med en Betjening paa 38 Personer³).

Ved Fundats af 12. December 1618 blev Møens Hospital i Spejlsby paa 8 Senge og ved Fundats af 16. December 1631 Næstved Hospital paa 8, Ringsted paa 3 og Kallundborg paa 8 Senge indlemmede i Helligaands Hospital⁴), der skulde holde en Seng mere for hvert af de indlemmede Hospitaler, end disse hidtil havde raadet over, og til Gengæld fik deres Gods saavel i Købstæderne som paa Landet. Disse Provinshospitaler giver et ganske tydeligt Billede af de smaa Forhold, hvorunder den fra Middelalderen nedarvede Velgørenhed virkede.

I 1621 købte *Christian IV* St. Jørgens Gaard og Mark af Hospitalet, der til Gengæld fik en aarlig Indtægt af 80 Daler⁵).

Hospitalet forblev ikke længe paa Vartou. I 1630 blev det flyttet til den pragtfulde Nybygning, som Kongen

¹) Resen, Traktat I p. 25. ²) Hofmans Fund. X p. 40. ³) Resen, Traktat I p. 25. ⁴) Hofmans Fund. X p. 44 ffg. ⁵) K. D. I Nr. 427.

under Navnet Ny Vartou havde bygget som et firlænget Komplex tværs over Østerbrogade mellem Sortedamssøen og Trianglen. Det var omgivet med Volde og Grave og dannede sammen med Ladegaarden og Ravnborg en ydre Fæstningslinie for Byen. Det gamle Vartou blev i Hospitalets Besiddelse i en Aarrække og udlejedes.

Christian Friis til Kragerupgaard gav i 1621 Hospitalet 2 Vejrmøller paa Møen og *Mogens Pachs* i 1632 4 Bøndergaarde paa Tudsens, og samme Aar skænkede *Mikkel Vibe* sin Fiskedam øst for Sortedamssøen og umiddelbart syd for Ny Vartou¹⁾.

I 1632 gav Kongen Hospitalet Tørveskær i Hvalmose ved Bagsværd, og senere, da denne var opskaaret, 1646 en anden i Ordrup Skov, der atter i 1650 blev afløst af Søllerød Lyng, som Hospitalet fik, ikke til Brug, men som Ejendom²⁾.

I 1640 gjorde Hospitalet et daarligt Mageskifte med *Claus Daa* til Ravnstrup, idet det for 3 Gaarde i Sydsjælland fik en øde Gaard i Karlslunde, og i 1643 et ikke bedre med *Frederik Reetz* til Tygestrup, der for 7 Gaarde i Oderup i Tybjerg Herred gav 6 spredte, delvis øde Gaarde i Faxe Herred³⁾.

Under det svenske Angreb paa København i 1658 forblev de Fattige under Krigens vexlende Forhold i Ny Vartou indtil 3. November, da de maatte flytte ind til Byen, hvor Hospitalet lejede Logemente til dem i *Carsten Lauridsen* Guldsmeds Gaard i Pilestræde, nu Matr. Nr. 117 i Købmager Kvarter⁴⁾, og Ny Vartou blev derefter nedrevet af Byens Besætning, bl. a. for at skaffe Palisadetømmer til Østervold.

I 1662 flyttedes Hospitalets Fattige til Børnehuset paa Christianshavn⁵⁾, hvor de forblev, indtil det Hospital

¹⁾ Resen, Traktat I p. 25. ²⁾ K. D. III Nr. 131, Nr. 390, Nr. 480.

³⁾ K. D. III Nr. 299, Nr. 359. ⁴⁾ K. D. I Nr. 504. ⁵⁾ Resen, Traktat, p. 14 ffg.

ved Vestervold, som de nu i Aar har forladt, var fær-
digt.

Af det sidste Vartou Hospitals Ejere ned igennem Ti-
derne kender man følgende:

I 1377 nævnes *Olauus Biathe* mod Øst og *Kanutus Jons-
son* ved Vestergrav og ved Stranden mod Vest¹⁾. Derefter
hengaar der en lang Tid, hvor Gaardens Historie ligger i
Mørke, men 23. Juni 1543 ejer *Walther Symensen*, en af de
Skotter, som faa Aar forinden havde overdraget St. Ninia-
nis Gildes Gods til Hospitalet, de to Grunde, paa hvilke
han havde 6 Lejeboder, og han skøder paa denne Dag
de to vestligste til velbyrdig Mand *Niels Fickessen* til
Sandby og Hustru Fru *Boild Oluffsdotter*²⁾. 15. April 1557
solgte Niels Fickessen sin Gaard til velbyrdig Mand *Peder
Christiernssen* (Dyre) til Hjelmso³⁾. Denne var en upaa-
lidelig Herre; han købte ogsaa Sandby og indviklede sig
derved i saadanne Misligheder, at han fængsledes paa
Krogen Slot, og hans Ejendomme blev beslaglagt og solgt
til hans Underhold. Af disse Ejendomme købte *Kongen*
16. December 1559 denne hans Gaard for at indrette
Farveri i den⁴⁾.

De 4 andre Boder beholdt Walter Symensen, og de gik
i Arv til hans Søn *Hans Waltersen*, af hvem *Kongen* købte
dem 24. Februar 1560, da Pladsen i Farveriet viste sig
at være for trang. De var paa den Tid øjensynlig gaaede
i Forfald, og i Stedet for 4 fandtes der nu kun en for-
falden Bod med en liden Jord til⁵⁾.

Før 13. Marts 1589 har *Kongen* overdraget *Tyge Brahe*
saavel Farvergaarden som de tilliggende Boder, nemlig
et Klædeberederhus og et Farverhus samt en Bod op til
Naboen mod Øst, *Christopher Pachs*⁶⁾. Tyge Brahe be-

1) K. D. I Nr. 75. 2) K. D. I Nr. 283. 3) K. D. I Nr. 303. 4) K. D.
IV Nr. 575. 5) K. D. IV Nr. 578. 6) K. D. IV Nr. 753, K. D. II Nr. 542.
Den af mig i Hist. Medd. II p. 525 ffg. givne Placering af Tyge Brahes
Gaard er urigtig. Gaarden laa paa Farveriets Grund og kun der.

holder Farvergaarden med Tilliggende til sin Død. Derefter skøder hans Arvingers Repræsentant *Eske Bille* til Valden 12. August 1605 Gaarden til *Kronen*¹⁾, som i 1606 istandsatte den til Børnehus, indtil Ombygningen af det gamle Helligaands Kloster var tilendebragt²⁾. I 1620 overlod Kongen Gaarden til Klædekompagniet³⁾, der vistnok fortsatte Farveriets Drift.

Før 1653 — Adkomsten er ikke bevaret — købte Rentemester *Peder Wibe* til Gjerdrup Gaarden⁴⁾, og hans Eftermand i Ægteskabet *Jochum Frederik Vind* til Gjerdrup tilskødede den til *V a r t o u* 10. April 1665⁵⁾.

---

1) Købebr. C. 6 b. RA. 2) Rentem. R. 1606 RA. 3) K. D. II Nr. 721.

4) Grundtaxt 1653 RA., K. D. I Nr. 504. 5) Resen, Traktat I p. 527.

VESTERVOLD I VARTOV'S GAARD. EN UDGRAVNINGSBERETNING.

Af CHR. AXEL JENSEN.

Den Grund ved Farvergade, som Vartov erhvævede 1666, og hvorpaa Stiftelsen efter sin stærkt omtumlede Tilværelse endelig fandt sit faste Tilholdssted gennem Aarhundreder, har en ikke ringe historisk-topografisk Interesse. Som bekendt betegner Arealet det sydvestlige Hjørne af det middelalderlige København; her naaede den gamle Voldlinje, Hovedstadens »Halvkredsvold«, fra Vesterport for Enden af Vestergade ned til Stranden, som den saa fulgte et lille Stykke østerpaa, langs Nordsiden af det nuværende Løngangsstræde. Sidst og udførligst er dette paavist af General H. U. Ramsing i hans Studier over Havnen og dens Omegn her i Tidsskriftet (II, S. 505 f.). Men trods alle de nye og værdifulde Iagttagelser, som fremførtes i denne Afhandling, har man dog savnet en Undersøgelse paa selve Vartov's Grund, hvor Stiftelsens gamle Bygninger fra 1720'erne jo hidtil har staaet urørte.

Da Vartov's Gaard 1927 skulde omlægges, benyttedes derfor Lejligheden til en saadan Undersøgelse, idet Magistratens 1. Afdeling lod iværksætte en mindre Udgravning, som forøvrigt er det første rent arkæologiske Undersøgellesarbejde her i Hovedstaden siden de store Udgravninger af Ruinerne under Christiansborg. Ledelsen blev betroet til Meddeleeren, der naturligvis søgte Sam-

arbejde med det underjordiske Københavns mest erfarne Specialist, General H. U. Ramsing. Opmaalinger og Snittegninger er udførte af Konservator P. Linde, og ved Nivellementerne har Vej- og Kloakvæsenet for den indre By ydet velvillig Bistand.

Københavnske Jordbundsfolkere maa ellers arbejde under det Pres, som paatvinges dem af de sædvanlige Grundgravningers Tempo. Naar der skal lægges Grund til en Nybygning, eller naar der arbejdes i Byens befærdede Gader, staar der saa store økonomiske og praktiske Interesser paa Spil, at der i Reglen maa handles langt hurtigere, end Arkæologerne ønsker, og i de senere Aaringer forværres Situationen yderligere af »Gravkoen«, som ødelægger uendelig meget mere end Spaden og umuliggør Detailundersøgelser. Under saadanne Forhold maa man haabe, at Vartovundersøgelsen efterhaanden kan faa mange Efterfølgere; selv ganske smaa og beskedne Udgravninger kan, naar de sættes ind paa særlig interessante Punkter, faa afgørende Betydning for Studiet af Københavns gamle Topografi, der jo endnu, trods mange og væsentlige Fremskridt i dette Aarhundrede, er fuld af Gætninger og Paastande, som kun lader sig kontrollere med Spaden i Haand.

Vartov-Undersøgelsen var ikke stort mere end en orienterende Prøvegravning, gennemført for smaa Penge midler og uden at foraarsage større Ødelæggelser af de bestaaende Forhold, og den forstaas sikkert bedst, naar der gøres udførligt Rede for selve Arbejdets Gang, saaledes at de iagttagne Fakta skildres først og de historiske Forklaringer følger tilslut. Selvom Fremgangsmaaden ikke er den morsomste, er den metodisk set utvivlsomt den bedste.

Udgravningsarbejdet begyndtes med en Række meterbrede Smaagrøfter langs Indersiden af Vartovs Sydfløj (Fig. 1, A, B, C, D). I den vestligste af disse konstateredes

Voldens Lerfyld, og derefter gravedes nogle tilsvarende Grøfter langs Nordfløjen mod Farvergade (K, I), hvorved Voldens Hovedretning blev nogenlunde fastlagt. Efter dette foreløbige Resultat lagdes der midt i Grønngaarden, mellem Trærækkerne, en Snitgrøft vinkelret paa Voldflugten, saaledes at man her kunde tegne et nøjagtigt Snit (Fig. 1, E 1—3, sml. Fig. 2). Ledninger og Kloaker var til ikke ringe Gêne for Gravningen, og ved

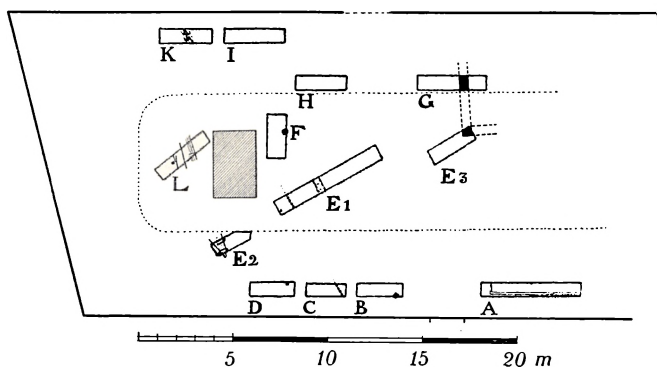

Fig. 1. Plan over Udgravningen i Vartovs Gaard 1927. Randlinjerne angiver Indersiderne af Vartovs Længer.

Placeringen af E-Snittet maatte man desuden i høj Grad tage Hensyn til Lindetræernes Rødder, saa at det ikke kunde gennemføres i en ubrudt Linje, men maatte deles i tre ikke helt sammenhængende Partier. Ved Undersøgelsen af Snittet fulgtes den Fremgangsmaade, at de øvre Fyldlag blev fjærnedede ned til Overfladen af den ældste Vold, der viste sig at være opkastet af ublandet, gul Lerfyld, som sikkert er taget fra en Grav lige udenfor Voldfoden. Kun i en enkelt Skakt, under Voldkronen, skar man ned gennem denne let kendelige Lerfyld for at konstatere Underlaget, der forefandtes i Kote 1,40. Det viste sig at være Strandengsaflejring, c. 70 cm svær.

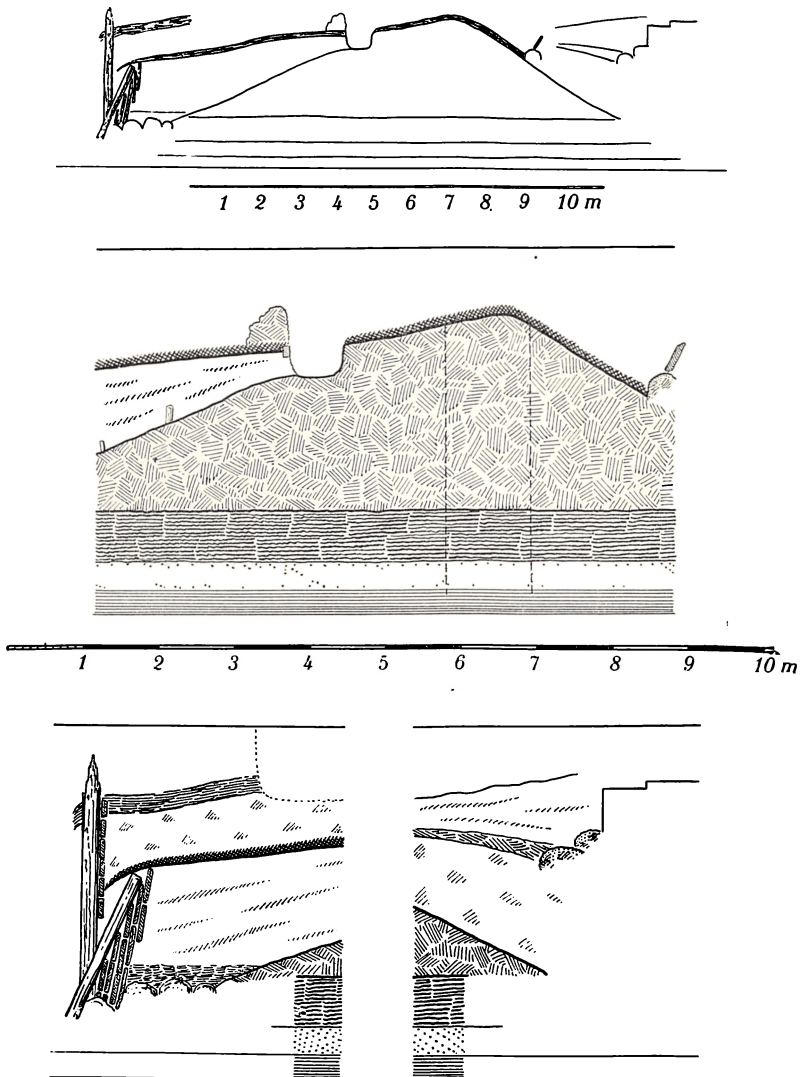

Fig. 2. Snit af Vestervold i Vartovs Gaard.
 Øverst konstrueret Helhedssnit, i Midten E 1, nederst E 2 og E 3.

der atter hvilede paa et 30 cm svært Lag Grus over Moræneleret, hvis Overflade er i Kote 0,35¹⁾.

Dr. phil. Knud Jessen, der velvilligst har foretaget geologisk-botaniske Analyser af en Del Jordprøver, har karakteriseret Muldlaget under Volden paa følgende Maade: »Floraen er temmelig artsrig. Talrige Frugter af den til fugtig Bund knyttede Tigger-Ranunkel (*Ranunculus sceleratus*) vidner om et lavt Terræn, med Pletter, der ofte stod under Vand, og andre Planter, hvoraf der dog kun fandtes sparsomme Rester, nemlig Almindelig Sumpstraa (*Heleocharis palustris*), Star og Lav Ranunkel (*Ranunculus repens*), peger ligeledes hen paa Tilstedeværelsen af fugtige Pletter. Hovedmængden af Plantearterne stammer imidlertid fra Ruderatplanter. Stedets Vegetation har i høj Grad været præget af Byens Nærhed. Der skal nævnes i Flæng: Bulmeurt, Sort Nat-skygge, de to Nælde-Arter, Hvidmelet Gaasefod, Rød Gaasefod, Pengeurt o. s. v. samt Hyld og Hindbær. Tilstedeværelsen af Trækul af Bøg viser det samme«.

Den oprindelige Overflade naaedes ikke andre Steder end i denne Skakt, men den viste med tilstrækkelig Tydelighed, at Volden ikke har været stort mere end mands-høj. Medens Overfladen i Vartovs Grønnegaard nu ligger i Kote 4,75, naar Voldens højeste Ryg op i Kote 3,85; den har altsaa hævet sig indtil 2,50 m over Engen, et Maal, som den dog kun naar paa et ganske enkelt Sted i Snittet, lige paa Grænsen mellem Voldkronen og den indre Voldskrænt. Voldkronen, hvis Bredde er o. 2,20 m, har et svagt Fald udefter og afbrydes udefter af en Nedgravning, hvis Form tydede paa, at der her har ligget et Par svære Kampesten paa Række i Voldflugten, vel snarest som Syldsten til en Fæstningsmur. Selve Voldkro-

¹⁾ Da disse naturlige Lag sikkert er nogenlunde plane, er de i Fig. 2 for Tydeligheds Skyld tegnede under hele Voldlegemet, selvom de kun er konstaterede mellem de to lodrette, prikkede Linjer.

nen og den indre Skrænt dækkedes af et tyndt Muldrag, som Dr. Jessen har analyseret paa følgende Maade: »I den lille Floraliste mangler naturligt nok Fugtighedselementet. Det er Ruderatplanter fra tør Bund, der er næsten eneraadende, saasom f. Eks. Hvidmelet Gaasefod, Sort Natskygge, Bulmeurt, Ager-Sennep, Pengeurt og Gaffelgrenet Vortemælk. Græsser, af hvilke der utvivlsomt har været flere Arter paa Volden, opbevares meget vanskeligt i Jordlagene. Skæl af Aborre og andre Fiske-rester stammer formodentlig fra Ferskvand i umiddelbar Nærhed af Volden. Desuden forefindes meget Trækul af Bøg«.

Den ydre Voldskrænt begynder ved den nysnævnte Nedgravning og synes ikke at have dækket Ydersiden af den fjærnede Sten, idet Voldleret her ikke hæver sig over Hullets dybeste Punkt. Men Lerskrænten, hvori der lidt længere nede var nedrammet nogle 20—25 cm svære Smaapæle, staaende paa Række i Flugt med Voldretningen, er her i Modsætning til Voldkronen paafaldende nøgen og bar, næsten uden Muldrag. Volden er udefter blevet forhøjet med et Lag brunligt Sand, hvis nogenlunde plane Overflade naar op i næsten samme Højde som Voldkronen.

Vartovsgaardens Trær hindrede en fuldstændig Genemgravning af Sandlaget, men udenfor Trærækken lykkedes det i E 2 at finde dets Afslutning og den ydre Voldfod. Udenfor den yderste Flig af Voldskræntens Ler ligger nogle Kampesten med Toppen omtr. i Kote 1,30, altsaa lidt lavere end Engfladen, og udenfor disse Sten er der nedrammet højt opragende Pæle af Eg, et Par skraatstillede med Fald indad mod Volden, og med Planker af Fyr, kantstillede i flere Lag bag hinanden paa Pælens Indersider. Dette Bolværk danner den ydre Grænse for et vandret Dyndlag nederst over Stenene og for det nævnte Sandlag, der ude bag Bolværket bliver o. 1,40 m svært.

If. Dr. Jessens Analyser indeholder det graabrune Dynd »talrige Rester af Tagrør (*Phragmites communis*), der har dannet en tæt Bevoksning, samt af andre Planter og Dyr fra Ferskvand: Svømmende Vandaks, Frøpeber, Larverør af Vaarflue (*Phryganida*) og Vinger af Sivbukke (*Donacia*). Sandfylden derover og Muldlaget øverst er bægge Dele fattige paa Planterester, men Fundet af Vandaks og Frøpeber i det lyse, lagdelte Sand (med mørkere, dyndrigere Smaalag mellem renere) bekræfter, hvad allerede Prøvens Udseende sagde, at den er dannet i Ferskvand, rimeligvis nær Bredden af et større Vand (ikke lejlighedsvis udtørret Vandhul). I Muldprøven fandtes Gaasepotentil, der vokser paa tørt Land«. Det maa da antages, at Ferskvandsdyndet nederst er aflejret paa Voldfoden af Vandet i Voldgraven, der jo her ogsaa tjente som Møllegrav for Møllen paa Vandkunsten, og det yngre, høje Bolværk, der selvfølgelig ligeledes har Sammenhæng med Mølle vandet, maa være anlagt efter Dyndets Aflejring, men samtidig med, at Sandet opka-stedes ved en Uddybning af Graven. Paa det udsatte Sted tæt ved Gravens Krumning, hvor Vandets Magt maa have været stor, har man yderligere forstærket Bolværket ved Nedramning af et Sæt højere, lodret stillede Pæle, hvoraf der i Snittet kun konstateredes en enkelt, ligeledes med Planker paa Indersiden; disses Flugt viser, at man maa have ændret og afskaaret det tidligere mere fremspringende Voldhjørne. Begge Bolværker, og især det sidste, synes først at kunne være anlagte, efter at den gamle Vold havde mistet sin fortifikatoriske Betydning, og samtidigt med det sidste har man yderligere paaført Fyld helt op i Højde med Voldkronens Top. Medens der hverken i selve Volden eller i Sandlaget er gjort Smaafund, som kan tjene til Tidsbestemmelser, indeholdt dette øverste Lag talrige Skaar fra o. 1600 og senere, alle i ret smaa Fragmenter, men dog meget karakteristiske. Tyde-

ligt ældre end Aar 1600 er kun et Par Smaastumper af grøntglaserede sentgotiske Figurkakler, deriblandt en med Rester af en katolsk Helgenfigur, og et enkelt Brudstykke af en pottiformet Kakel. Men disse Stumper var blandede sammen med Kakelfragmenter af de paa Christian 4's Tid gængse københavnske Typer og med Skaar af Stentøj og Lerkar fra samme Periode, en Hals af en rinsk Stentøjskande fra Frechen-Værkstedet med et velformet Skæggemandsansigt, Stumper af nederlandske Fajancefade med de for Tiden o. 1600 karakteristiske kraftige Farver, af nordtyske Pottemagerfade og især af hjemligt Pottemagerarbejde, dels bruntglaserede, dels sortbrændte Jdepotter. Ogsaa af disse hjemlige Produkter er nogle fra Begyndelsen af Aarhundredet, men andet tilhører sikkert dets Midte og viser tydeligt, at Stedet her maa have været brugt som Losseplads, lige indtil Vartov erhvervede Grunden¹).

Ved en tilsvarende, supplerende Gravning indenfor den anden Ende af Langsnittet (E 3) afdækkedes en Del af den indre Voldskraaning. Det lykkedes dog ikke at naa helt ned til den indre Voldfod, da der her, over et svært, muldet Fyldlag, fandtes Rester af en højereliggende, yngre Bygning, som man ikke vilde fjærne. Det er Hjørnet af et grundmuret Hus fra Renæssancetiden. Hvilende paa Syldsten af raa Kamp er selve det i 5 Skifters Højde bevarede Murhjørne af røde Mursten (25,5—27×12,5×7,5—9 cm), lagte i Krydsskifte, uregelmæssigt og uordentligt, med Brokker og skæve Skifter. Hjørnesyldstenens rundede Overflade staar udjævnet ved Anbringelse af en Vingetagsten. Ydersiden af den 45 cm svære Mur er saa raa, at den fra første Færd synes at have været dækket af Fyld; Terrænet saas da ogsaa op imod Muren at være udjævnet med et ret ublandet Sandlag.

¹) Fundsagerne opbevares i Bymuseet.

De andre Prøvegravninger i Grønnegaarden bragte ikke noget væsentligt nyt, men supplerede dog paa forskellige Maader Tværsnittets Resultater.

I Gravehullet G, nord for E 2 og udenfor Grønnegaardens nordligste Trærække, afdækkedes saaledes et Stykke af Renæssancehusets vestre Mur, der her var endnu mere uordentligt muret af Binderbrokker. Langs Ydersiden laa en Brolægning af smaa Rullesten, der underligt nok ikke havde Fald bort fra Bygningen, men indad mod Murens næstnederste Skifte. Og til Indersiden (Østsiden) sluttede sig et Kældergulv af Kalkmørtel i Højde med Murens næstøverste Skifte (i Kote 360¹).

Andre Bygningsrester fremdroges i Prøvegrøften A, den østligste ved Vartovs Sydfløj, hvor der sikkert har staaet et let Bindingsværkshus af Fyrretræ; levnet var kun en Fodrem, 3,6 m lang med uregelmæssigt fordelte Taphuller til fire Stolper, men et tværgaaende Tømmerstykke ved Vestenden viste dog, at Tømmeret maa have hørt til Husets eller Skurets Syd væg. Umiddelbart Syd for dette Tømmerstykke, ind mod Vartovs nuværende Mur laa endvidere et Par anselige Kampesten med Overfladerne i samme Højde (Kote 3,25) som Tømmeret, og ovenpaa dem laa der ogsaa en Stump Fodtømmer, kun 1,4 m langt og med to Stolpehuller; til Sydsiden af de forsvundne Stolper har der været fastsømmet Fyrreplanke, der endnu delvis var bevarede og naaede helt ud i Gravehullets Østende. Efter alt at dømme er ogsaa dette kun Rester af et Bræddeskur, og allerede Træmaterialet viser, at de lette Bygninger næppe kan være ældre end Christian 4's Tid.

I Snittet L, nord for E 2, afdækkedes endnu et Stykke af Bolværket mod Møllegraven, i alt væsentligt svarende

¹) I Fylden over Muren fandtes et efter dens Nedrivning lagt Gulv af røde Mursten paa Fladen (25,5×12× 6 cm) i Ler, bevaret i en 62 cm bred Stribe.

til de i E 2 konstaterede Forhold, men knapt saa vel bevarede, omend der ogsaa her mærkedes Ændringer og Reparationer med efter hinanden følgende Nedramninger af skraatstillede og lodrette Pæle.

Til Møllegravens Bolværk hører maaske ogsaa en enkelt Pæl i Prøvehul D. Vanskeligere at forklare er den enlige Egepæl i Prøvehul B, hvis Top naaede op til Kote 2,97, og den ligeledes enlige Fyrrepæl i Hul F, der naaede helt op til Kote 3,48. Og det er heller ikke nemt at tyde de Rækker af Smaapæle eller Smaastammer, som konstateredes baade i Prøvehul C ved Vartovs Sydfløj og i Hul K ved Nordfløjen, paa sidstnævnte Sted omflettede med Vidjer som et lollandsk Risgærde. Rimeligvis er det blot et Havehegn fra Voldens Forfaldstid, alt for let og spin-kelt til at kunne have haft nogensomhelst fortifikatorisk Betydning. Men sammenholdt med de tilsvarende Gærde-rester i Langsnittets Midtparti viser de sig alle tre Steder at staa i samme Flugtlinie og i samme Kote. Ved Smaapælene i C er Voldlerets Højde ca. 2,60, i E 1 2,50 og i K 2,75. Hermed stemmer ogsaa de andre Højdemaal paa Voldlerets Overflade, som er tagne i de mindre Gravehuller¹⁾. Gærdet har været sat et Stykke nede paa den ydre Voldskrænt, i nogenlunde regelmæssig Afstand fra Voldkronen, og dets Retning angiver derfor selve Voldens Hovedflugt, der den Dag i Dag genspejles i Retningen af Vartovs Vestervoldgade-fløj og, endnu nøjagtigere, af Husrækken paa Raadhuspladsens Inderside fra Farvergade til Frederiksberggade og Vestergade.

Der skal her ikke gøres Forsøg paa at sammenstille alle Detailler i Udgravningsberetningen med de skrevne

¹⁾ Kotetal. C. Vestligst 208; østligst (ved Gærdet) 271. B. Vestligst 312. F. Nordvesthjørne 329; Nordøsthjørne 314. H. Vestligst 364; 100 cm fra Vest: 382; 150 cm fra V. 381; østligst 309. K. Vestligst 187; 100 cm fra V.: 226; 150 cm fra V. 292; østligst 354. I. Vestligst 357.

Kilders Oplysninger eller med de Iagttagelser, som er gjorte i Vartovs Nabo- og Genbogrunde langs Farvergade; dette vilde for største Delen blive en Gentagelse af Ramsings førnævnte Afhandling i Bind II. Ligesaa lidt som Møllegravens Historie kan gennemgaaes i Enkeltheder, ligesaa lidt skal den nøjagtige Alder af den fundne middelalderlige Lervold diskuteres. Udgravningen giver i saa Henseende ingen nye Holdepunkter af afgørende Betydning, ikke mindst fordi den ikke var omfattende nok til at kunne føre et Tværsnit tilbunds gennem hele det ældste Voldlegeme; Problemerne om dette Voldstykkets absoloniske eller efterabsoloniske Oprindelse maa engang optages i større Sammenhæng, og først naar dette sker, vil man kunne vurdere Betydningen af de gjorte Iagttagelser: Florabestemmelsen af Strandengen under Volden, Lervoldens Dimensioner, som nogenlunde stemmer med de andre kendte Snit af den ældste Vold, og dens Rygprofil, der synes at være afvigende fra disse¹⁾.

Derimod skal der erindres om, at den middelalderlige Vold fungerede som Fæstningsværk indtil o. 1615—20, da Christian 4. lagde Forsvarslinjen mellem Vesterport og Stranden ud paa den ydre Side af Graven, som derefter ophørte at være Voldgrav og reduceredes til Møllegrav²⁾. Efter dette Tidspunkt stod den gamle Vold endnu en Tid lang i Forfaldstilstand, og et af Christian 4's egenhændige Breve fra 1641 skildrer den ganske malende: »Byens Befæstning i gamle Dage bestod fra Vesterport indtil Farvergaarden i en Mantelmur med en ringe Vold bag, saa at to intet kunde gaa hinanden derpaa forbi, som endnu noksom kan eragtes af de Haver, som ligger langs Graven indentil. Fra Farveriet indtil Vandkunsten bestod Fæstningen i et Plankeværk, ligesom det er, hvoraf

¹⁾ Sml. fra H. U. Ramsing i Trap: Danmark. 4. Udg. I, 763.

²⁾ Sml. især det svenske Spionkort 1624. V. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600—1660 Pl. III.

endnu et Stykke findes oppe imod Vandkunsten¹⁾. Om den nævnte »Mantelmur«, der tydeligt ses paa Brunius Byprospekt fra 1587, vides iøvrigt, at den blev nedbrudt i Aaret 1614—15, da en Murmester fik Betaling »for 82,000 Mursten, som han har nedbrudt og renoveret (∴: rensat for Kalk) af den Mur mellem Vesterport og Farveriet²⁾. Disse to Kilsteder gør det muligt med største Sandsynlighed at fastslaa, at Hullerne til Syldstene i Snittet E 1 (Fig. 2) er Vidnesbyrd om den da fjærnede middelalderlige Mur paa Voldkronen, der, som Murværk fra den senere Middelalder sædvanligt, maa have været bygget af Munkesten, hvilende paa raa Kamp. Og Fordybningerne i Lerfylden bliver da et af de faa, hidtil paaviste Spor efter Københavns Bymure, hvoraf der iøvrigt næppe er fremkommet andet end et nu fjærnet Murstykke ved Jarmerstaarnet.

Farvergaarden eller Farveriet, som ligeledes omtales i begge Citaterne, er det kgl. Farveri, der oprettedes 1559—60. Dets Beliggenhed indenfor Voldvinkelen under Vartov er afhjemlet af mange Kilsteder, særlig af et noget ældre Skøde paa Grunden, fra Aaret 1543³⁾. Af dette Dokuments Maal fremgaar, at Farveriet just har omfattet det Areal, hvorpaa Prøvegravningens Renæssancehus og Bindingsværkshusene har ligget. Som bekendt blev Farveriets Grund med nogle ode Huse 1589 af Formynderregeringen overladt til Tycho Brahe, der iforvejen ejede en Gaard lidt længere øst paa mellem Farvergade og Strandvolden, mod at han byggede nye og bekvemme Huse til Farveriet⁴⁾.

Endnu paa dette Tidspunkt havde Kritiken af Tycho

1) Chr. 4's Egenh. Breve V, 38.

2) G. F. Lassen: Dokumenter og Aktstykker til Kiøb. Befæstning 1855, 34.

3) K. D. I, 402. Sml. Hist. Medd. II, 524.

4) K. D. II, 435.

Brahes Administration af hans Forleninger ikke faaet Slagkraft, og hans Standsfæller i Formynderregeringen, der ikke vilde staa tilbage for den afdøde Konge, gav ham endda i Tilgift tillaans den Skanse af Sten, som stod næst op til Volden, for at han der kunde opsætte en Bygning, tjenlig til den vidtberømte astronomiske Kunst¹⁾. Stenskanse, der ses som Taarnruin paa v. Wijchs Prospekt 1611, er identisk med Mølletaarnet, der tidligere forekommer nævnt i Forbindelse med Farveriet og allerede i Skødet af 1543, hvori Farveriets senere Areal siges at ligge »norden fra Vandmølletaarnet« og »østen ud mod Volden«.

Selvom Dokumentet fra 1589 ikke efterlader nogen Tvivl om Beliggenheden af dette Fæstningstaarn, var det dog en Skuffelse, at det ikke ved Udgravningen i Vartovs Gaard lykkedes at finde dets Rester og at føre de afgørende Beviser for, at det er rigtigt placeret paa Ramsings Kort i Hist. Medd. II, 506. Maaske burde der være gravet mere energisk om de to Kampesten under Bindingsværket i Prøvehullet A, da der ialfald er en Mulighed for, at disse Sten har hørt til Taarnets Fundament. Men deres nære Beliggenhed ved Vartovs nuværende Mur gav kun ringe Haab om Resultater, saa at man foretrak at koncentrere Kræfterne om Voldsnittet. Og hvad enten den her fremsatte Formodning om Kampestenene er rigtig eller ej, kan Gravningen kun i mindre væsentlige Detailler ændre den af Oluf Nielsen hævdede Opfattelse, at Vandmølletaarnet var den sentmiddelalderlige Befæstnings sydvestre Hjørnetaarn²⁾. Har det ikke ligget i Vartovs Gaard, er det at søge under Vartovs Sydfløj, og selvom det delte Skæbne med Bymuren, idet Christian 4. 1619 betalte for »34,000 Sten at afbryde og renovere af det runde Taarn, som stod imod Graven ved Farveriet«, vil Efter-

¹⁾ K. D. IV, 684.

²⁾ Oluf Nielsen: Københavns Historie I 42, II 361.

tiden, naar der engang bliver Lejlighed dertil, sikkert nok kunne finde dets Sted under selve Vartovs Bygning ud mod Løngangsstræde. Taarnmurene, der sikkert har været lige saa anselige som Jarmerstaarnet og Hanetaarnet, er næppe blevet fjærnedede saa grundigt, at de ikke har efterladt sig Spor.

HELLIGAANDS KIRKE OG KLOSTER.

BYGNINGSHISTORISKE UNDERSØGELSER.

Af CHARLES CHRISTENSEN og CHR. AXEL JENSEN.

Trods store Omdannelser efter Ildebranden 1728 er Helligaandsstiftelsens Bygninger dog endnu et af de betydeligste middelalderlige Arkitekturmonumenter i Hovedstaden. »Helligaandshuset« er Københavns eneste bevarede Klosterbygning, og af den katolske Bys mange Kirker staar kun S. Petri Kirke i lige saa god, eller rettere noget bedre, Stand. Det er da ganske rimeligt, at en Række Forfattere i Tidens Løb har studeret Helligaandskompleksets Bygningshistorie¹⁾. Men endnu frembyder den talrige uløste Problemer. Klosteret er for en stor Del jævnet med Jorden og Kirkens middelalderlige Præg saa udvisket, at det er meget vanskeligt at danne sig en Forestilling om Bygningernes Tilblivelseshistorie. Sikkert er det vel, at ingen af de synlige Mure hidrører fra Biskop Johannes Krag's o. Aar 1300 omtalte Hospitalhus, men kan der paavises Levn af den Helligaandskirke, som nævnes 1449? Eller er Kirken, som Lorenzen snarest er tilbøjelig til at mene, ombygget af Kristiern 1, da han i 1460'erne omdannede Stiftelsen til et Kloster?

¹⁾ Møllerup og Storck: Helligaandskirken. 1892. — Vilh. Lorenzen: Danske Helligaandsklostres Bygningshistorie, 1912, 44—59. — H. U. Ramsing: Hist. Medd. III, 468—522 (1912). — Sml. desuden: Lindbæk og Stemann: Danske Helligaandsklostre, 154—174. — H. Rørdam: Københavns Kirker og Klostre i Middelalderen, 297—331. — Oluf Nielsen: Københavns Hist. I 173—183, III 28—76

I Haab om at faa i det mindste nogle af disse Spørgsmaal nøjere belyste opnaaede Arkitekt Charles Christensen 1928 Kirkebestyrelsens velvillige Tilladelse til at iværksætte en Række Undersøgelser. Styrelsen stillede Mandskab til Raadighed; Muremester Licht forestod de Udhugninger, som foretoges i Kirkens Murværk, Muremester F. Bald Udgravningerne paa Kirkegaarden.

Naturligvis var det ikke muligt at udstrække Undersøgelserne til Kirkens Indre, hvor meget man end kunde ønske at se nogle af Væggene rensede for det tykt dækkende Pudslag. Arbejdet maatte koncentrereres paa Steder, hvor det ikke voldte Forstyrrelser, og det gjaldt da særligt de Partier, som er afbildede Fig. 2, Taarnets nærmeste Omgivelser.

Allerede Kirkens tidligere Arkitekturhistorikere har set, at Bygningen i sin nuværende Tilstand ikke er saa høj som i Middelalderen; det fremgaar tydeligt af Koret, hvor der over de nyere Vinduers Buer findes højeresiddende Spidsbuestik, hvis Toppe er afskaarne af Gesimsen. Et yderligere Vidnesbyrd om, at Koret har været højere, er desuden blevet iagttaget 1915, da Støttepillerne repareredes; Muremester Licht opdagede ved denne Lejlighed, at der 8—9 Skifter under Pillernes øverste Ryg var Rester af et Vandnæse-profileret Formstensbaand og derover midt i Pillens Forside en lille, foroven afbrudt Nicheblænding¹⁾, som tydeligt viste, at Pillerne ikke er bevarede i deres fulde Længde. Sikkert er det, at Tagfoden overalt er sænket, ogsaa over Skibet, og man skulde da tro, at den middelalderlige Gesims var spørløst forsvundet. Alligevel lykkedes det nu at finde en Rest af den. Da man i Renæssance-Perioden, under Kristoffer Walckendorffs Statholdertid, forhøjede det i Middelalderen paabegyndte Taarn, har man nemlig rejst Taarnets Sydmur umiddelbart over Kirkens Nordmur. Oppe paa Loftet røbede en Revne

¹⁾ Sporene maatte atter tildækkes.

ved Taarnets Sydvesthjørne trods tykke Pudslag, som dækker Murværket, at der har maattet være en Sammenøgning, og ved en Udhugning blottedes der virkelig et lille Stykke Gesims (Fig. 1), særdeles smukt muret med to udkragende Savskifter over hinanden; kun det allerøverste Gesimsskifte er uklart og forhugget¹⁾.

Et andet, hidtil upaaagtet Spor af Kirkens oprindelige Arkitektur ses ligeledes fra Kirkeloftet. Paa Taarnets Sydmur skimtes nemlig den øverste Top af et stort Vindue, der nødvendigvis maa være ældre end Taarnanlægget, og over Vinduet springer Vægfladen $\frac{1}{2}$ Sten tilbage. Dette Spring betegner et Anslag for en af Kirkerummets middelalderlige Hvælvinger, der forsvandt efter Ildebranden 1728, da de maatte nedtages og erstattes af lette Træhvælv. Desværre er det forbundet med store Vanskeligheder at fremdrage Ydersiden af Vinduet, fordi Kirkens oprindelige Nordmur her er fuldstændigt dækket af en Forstærkningsmur. Men ved en lille Udhugning i Taarnets tredjeøverste Stokværk naaede man gennem den 30 cm. svære Skalmur ind til Vinduets oprindelige Yderled (Fig. 2). Hvad der blotlagdes, var kun Fodenderne af Spidsbuens to Stik, men man kunde dog se Murkarmenes Profil; de har haft tredobbelte False, hvis Led er retvinklede undtagen det mellemste, der i selve Buestikkene (men ikke under Vederlagshøjde) er muret af rundstavprofilerede Formsten; indenfor disse tre Led sidder der en Lysningskant af Formsten, med Glasfals mellem to Rundstave, og udenom Buens yderste Stik er der desuden et Helstensstik, bindig med den tilstødende Murflade. Det lille Hul, som ses under den vestre Buefod, er et af de i middelalderlige Munkestensmure saa almindelige Bomhuller²⁾.

¹⁾ Gesimsstykket er endnu synligt, idet Udhugningen ikke er til-muret.

²⁾ Ogsaa Prøver af Vinduesdetaillerne er bevarede i synlig Stand.

Forsøger man udfra de fremdragne Smaapartier at rekonstruere Vinduet i Tegning, viser det sig, at det stemmer godt med den fundne Gesimsrest; Toppen af det nysnævnte Helstensstik kommer netop til at tangere det nederste Savskifte. Og sammenholder man de nye Iagt-

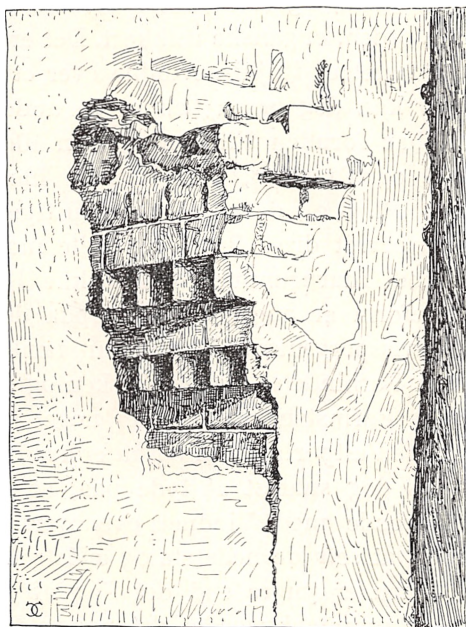

Fig. 1. Gesims paa Skibets Nordmur, indbygget i Taarnet.

tagelser med en Opmaaling af »en tilmuret Blænding i Korets Nordmur« (Mollerup-Storck Pl. 8, d.), som blev fundet ved Kirkens Hovedstandsættelse 1878, er der ingen Tvivl om, at denne gamle Tegning viser de indre Dele af selvsamme Vindue, hvori der i øvrigt blev indbygget en Skorsten. Skønt der ikke fra 1870'erne foreligger præcise Oplysninger om Placeringen af det da gjorte Fund, der atter blev tilmuret og overdækket, og

skønt Vinduet kun er afbildet i et vandret Snit, stemmer Lysningsbredden (1,90 m) og Glasfalsprofilen saa nøje overens med de nye Iagttagelser, at den gamle Snittegning kan benyttes til at genfremstille Vinduet paa Papi-ret, som det er sket i Fig. 2.

Paa eet Punkt glipper dog vor Viden; vi kender ikke Vinduets Højdemaal, og hvor langt det har fortsat sig nedefter mod Jorden, er ganske usikkert. Det er muligt, at det kan have været et Højkirkevindue over et lavt Sideskib, men der kan dog ogsaa tænkes en anden Forklaring. Storck har foruden Vinduet set »en tilmuret Dør mellem Koret og Taarnet«, hvis Profiler han ligeledes maalte i Plan (Pl. 8, e), desværre uden tilstrækkelig Oplysning om, hvorvidt disse Profiler vendte mod Kirkens Indre eller mod Taarnrummet; heller ikke Dørbredden eller dens Bueform er angivet. Ogsaa paa dette Punkt er der da Tvivlsspørgsmaal; Døren kan tænkes blot at have tjent som Forbindelse mellem Kirken og Taarnrummet, men dens Formstensprofiler, der noget minder om den endnu rigere Vestportal, som ogsaa er kendt af Storcks Tegning, synes dog snarest at tyde paa, at Døren har været jævnaldrende med Vinduet ovenover. Og heraf fremgaar atter, at selv de nederste og ældste Dele af det nuværende Taarn er yngre end det Fag af Midtskibet, hvormed de er sammenbyggede; det paagældende Parti af Kirken kan ikke, som de vestlige Dele af Skibet, have haft Sideskibe.

Dette Forhold stemmer godt med den ældste Fremstilling af Kirken, paa v. Wycks udmærkede kobberstukne Byprospekt fra 1611. Dette Billede, der som bekendt har tjent som Grundlag for Arkitekt Storcks mesterlige Rekonstruktion af Hans Stenwinckels Renæssancespir¹⁾, viser en Bygning, som paa mange Punkter afviger fra den nu-

¹⁾ Sml. F. Beckett: Uraniborg og Stjerneborg, 1921. Stenwinckels Spir blev fuldført 1594.

værende, med knejsende Blendingsgavl paa Korafslutningen og med tredelt Skib af Basilikatype, hvis Midtskib hæver sig over ganske lave Sideskibe. Særligt underligt virker det, at medens Koret nu er 2 og Skibet 6 Fag langt, har Stikket et Kor paa 4 Fags Længde og kun Sideskibe langs Kirkens vestlige Fag. Maa man ikke tro, at den udmærkede og paalidelige Tegner, hvis Korrekthed den moderne Forskning ellers atter og atter har bekræftet, paa dette Punkt har begaaet en Fejl? Men helt Uret har han ialfald ikke. Hans Troværdighed bestyrkes i nogen Grad af et andet, langt ringere Billede, som ogsaa viser Kirkens Tilstand før 1728, en lille, saare naiv Tegning paa Randen af et fint farvelagt Københavnskort, udført o. 1670 af J. Hoffmann (nu i Bymuseet). Den viser en 9 Fag lang Bygning med et 4 Fags Kor, et 4 Fags Skib og et Vaabenhus Syd for Midtfaget, og selvom Fagtallet, sikkert paa Grund af en Mistydning af Kirkens Østende, vitterligt er urigtigt, stadfæster Tegningen dog, at Sideskibene ikke blot har været lavere, men ogsaa kortere end nu. I samme Retning peger den Dag i Dag den søndre Kirkemurs Tilstand; det vestligste Fag af det nuværende Kor hælder saa stærkt udad, at det ikke kan tænkes fra første Færd at have været støttet af Murværket i et Sideskib; Sætningen maa være foregaaet, inden Sideskibets nuværende Østgavl er rejst.

Hvad Nordsiden og Taarnet angaar, som jo ikke ses paa noget af de gamle Billeder, har man Hvitfeldts bekendte Ord (Danm. Rig. Krønike S. 1140) om »det Taarn og Udskud til Helliggejsthus Kirke«, som Kristiern 2 lod tilsætte, og hvori et Par af Kongens Børn laa begravede. Selvom det nok er muligt, at Hvitfeldts Udtalelse er for sikker, bl. a. fordi de spæde Kongebørns Lig først stedes til Hvile hos Graabrødrene og næppe overførtes til Helliggejst før Graabrødre Kirkens Nedrivning, stemmer den dog godt med, hvad Murværk og Billeder har vist os.

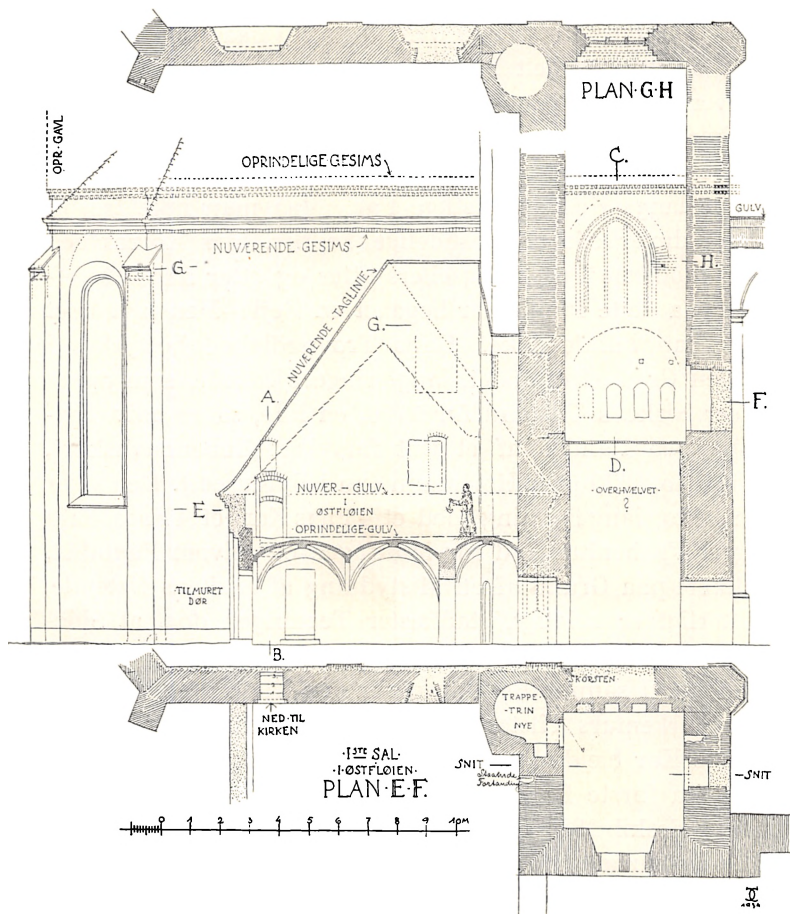
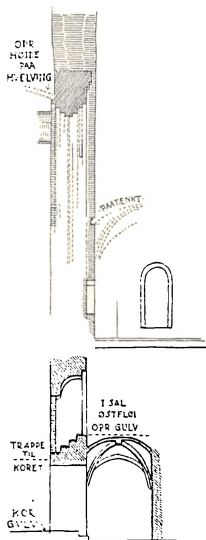

Fig. 2. Korets Nordside, med Snit gennem Sakristi og Taarn. Plan E—F, fornedet, viser Korets Nordmur i Højde med Sakristiets Tagfod og Taarnets næstnederste Stokværk. Plan G—H, foroven, Kor-muren noget under Kirkens Gesimshøjde.

Paa modstaaende Side ses to Tværsnit af Kirkens Nordmur, det nederste, A—B, tæt indenfor Sakristiets Østvæg, det øverste, C—D, i Taarnet.

Betragter vi T a a r n e t, som det nu staar, kan der ikke være Tvivl om, at selv dets ældre, nedre Del er af en

anden Støbning end Kirkens andre middelalderlige Partier. Medens Munkestenene ellers er murede i det sædvanlige,

SNIT C.D. ØVERST.
- A.B. UNDERST

middelalderlige Munkeskifte (to Løbere, en Binder), er der i Taarnet polsk Skiftegang (en Løber, en Binder), som det ses paa Ydermurene. Over de lave Udbygningers Højde standser denne polske Skiftegang for at erstattes af Krydsskiftet, der findes ikke blot paa Murenes stærkt fornyede Ydersider, men ogsaa paa de indre Taarnvægge og saaledes viser, at det paagældende Murværk trods de gotiserende Blendingsformer helt og holdent stammer fra Renæssancetiden. Kun et enkelt Vægparti afviger herfra. Medens det nederste Taarnrum er beklædt af nye Paneler, som hindrer al Undersøgelse, ses det i næstnederste Stokværk, at Forstærkningsmuren ind mod Skibet er ældre end de andre Taarnvægge;

den er, saavidt det kan iagttages, muret i middelalderlig Skiftegang, og, som vist paa Taarnsnittet i Fig. 2, har den over fire Blendinger en Vederlagslinje til en Hvælving, der ikke har efterladt sig noget Spor paa de tre andre Vægge. Enten maa det middelalderlige Taarns øvre Dele være blevet gennemgribende ombygget af Kristoffer Walckendorff, eller ogsaa har det staaet i ufærdig Stand, da han lod sit Arbejde begynde, to Alternativer, som ikke udelukker hinanden; det er saare sandsynligt, at Reformations-tidens Storme har afbrudt Klosterets Taarnbyggeri¹⁾.

En Vindeltrappe, som slutter sig til Taarnets sydøstre Hjørne, fører nu op til det nævnte næstnederste Stok-

¹⁾ Hermed kan jævnføres Forholdene ved Nicolai Kirke; sml. Fra Arkiv og Museum, IV, 587.

værk. Den blev sikkert ødelagt i Branden 1728, og den var ialfald en Tid lang utilgængelig, indtil den blev genaabnet og rekonstrueret 1926, ved hvilken Lejlighed Murværket blev stærkt fornyet. Selve Trappelegemet med Trin og Spindel er helt nyt, og Cylinderens nuværende Afslutning foroven svarer ikke til de ældre Forhold; tidligere har Vindeltrappen naaet helt op til Taarnets fjerde Stokværk, og selvom de øvre Partier endnu stadig er utilgængelige, staar Trappehusets Ydermure dog bevarede, synlige paa Taarnets Østside. Heroppe i Højden maa Trappeanlægget selvfølgelig være jævaldrende med de tilsvarende Dele af Taarnmuren, men nærmere Jorden er Forholdene mere indviklede. Det er paafaldende, at Trappecylinderen staar halvvejs inde i selve Kirkens Nordmur; hvis den var samtidig med Taarnet, hvorfor skulde man da have gjort sig den Ulejlighed at foretage en saa besværlig Udhugning i Kirkemuren? Hertil kommer, at Trappen har haft en Glug mod Øst, der nu er ganske unyttig, fordi den lukkes af den tilstødende Kormur, og ydermere har en Udhugning vist, at Trappehusets Østside er muret som Ydermur, pænt fuget og uden Forbandt eller Fortanding med Korets Nordmur; den paa Planerne i Fig. 2 viste Spalte mellem de to Stykker Murværk er blot udspækket med Kalk og Brokker. Dette maa nødvendigvis betyde, at Trappehuset er ældre end Korets to østre Fag og Korpolygonalen, og der bliver kun to Muligheder tilbage: enten at det er jævaldrende med Taarnet, og at dette altsaa ogsaa er ældre end Korets Østparti, eller at Trappehuset hører sammen med den vestligt tilstødende Del af Kirkens Nordmur og oprindelig kun har givet Adgang til Kirkeloftet. Hvilken af de to Muligheder der er den rigtige, lader sig ikke afgøre med absolut Sikkerhed, men meget taler til Fordel for den sidste¹⁾, og i saa Til-

¹⁾ Den nu stærkt restaurerede Dør fra Vindeltrappen til det næstnederste Taarnrum synes saaledes ikke at være jævaldrende med Cylinderen.

fælde skimter man tre Hovedafsnit i Kirkebygningens middelalderlige Arkitekturhistorie:

1) Tredelt Skib med enskibet Kor, der har haft samme Højde som Midtskibet, og som maa have været afsluttet med en lige Korgavl, hvis Nordøsthjørne markeres af Vindeltrappehuset.

2) Korets Forlængelse med to Fag og Korpolygonal.

3) Taarnets Tilbygning.

Sikkert nok ligger der forud for disse tre Etaper endnu ældre Stadier. Selvom det kun er en ubevist Gætning, er det ingenlunde usandsynligt, at Helligaandshusets ældste Kirke har været en lille enskibet Bygning, og i de endnu bevarede Mure antyder det lavtsiddende gotiske Profilbaand (Storck Pl. 8 h), der ses paa nordre Sideskibs Ydermur nærmest »Helligaandshuset« og spores nordligst paa Vestgavlen, muligvis ogsaa et ældre Stadium end det, vi her har betegnet som første Etape. Er Kirkebygningen kun fragmentarisk bevaret, saa gælder det samme i allerhøjeste Grad de skrevne Kilder til Kirkens middelalderlige Historie; de flyder saa sparsomt, at det er vanskeligt at kombinere Iagttagelserne med bestemte Aarstal. Ligesom det vedblivende er usikkert, hvorvidt Taarnet er paa-begyndt under Kristiern 2, saaledes er ogsaa alle de andre historiske Holdepunkter utilstrækkelige. Det er fristende at sammenstille den nye Paavisning af Korforlængelsen med den Indskrift, som Resen læste paa Korstolene, ifølge hvilken dette Hus omformedes 1469, og Koret under Peder Plov (Prior indtil 1536) kom til at genlyde af den evige Guds Ros og Pris¹). Men paa den anden Side

men at være brudt gennem Trappehusets Ydermur. — Trappehusets Sammenbygning med den østre Taarnmur, der kan ses fra Skriftestolens Tagrum, er ikke fuldt udredet. Største Parten af Taarnmuren er her ombygget, men nærmest findes en Stump middelalderligt Murværk omtrent af en Støttepilles Bredde, der synes at have haft Fortanding mod Nord.

¹) Lindbæk og Stemann: Diplom. 116. Sml. Mollerup og Storck, 2.

maa Kristiern 1, da han omdannede Stiftelsen til Kloster, have sat Byggearbejder i Gang; ellers kunde Pavebrevet af 1474 ikke bruge Udtrykket: »Rex . . . de novo erigi et ædificari fecit«, d. v. s. Kongen lod af nyt oprette og bygge. Er det ham, der har bygget hele den treskibede Kirke, svarende til vor Etape 1? Ogsaa det er muligt, men de rige Formstensdetaller, der fandtes i Vestpartiet (Storck Pl. 8) og især den udpræget basilikale Kirketype med de efter de gamle Billeder at dømme store, lyse Højkirkevinduer synes dog snarest at tilhøre en noget ældre Tid; i den seneste Del af Middelalderen gik Tendensen herhjemme i anden Retning; man foretrak Kirkehaller med lige høje Skibe eller gjorde ialfald Midtskibet relativt lavt, saa at der ikke blev Plads til Højkirkevinduer¹).

Ved Overvejelsen af disse Problemer maa det erindres, at Kirken kun var en Del af et større Hele, den søndre Fløj af et firlænget Komplex. Af denne Klosterfirkant staar som bekendt Vestlængen, »Helligaandshuset«, hvis skønne Sal nu næsten skjules af Folkebibliotekets Reoler, og desuden findes en Rest af Østfløjen, der tjener som Skriftestol og Præsteværelse og tjente til dette Brug allerede før 1650. Denne østre Klosterfløj, der slutter sig til Koret, maa være jævaldrende med Korets Østparti. Dens Placering vilde være ganske urimelig, hvis den var ældre end Korforlængelsen, og der kan paapeges adskillige andre Vidnesbyrd om de to Bygningsdeles Samhørighed. Den hvælvede Munkegang, hvoraf der er bevaret et Stykke ud mod Klostergaarden (nu Præsteværelset), bøjer i Vinkel mod Øst langs Korets Nordmur; Aarsagen hertil er sikkert nok Vindeltrappehuset, der har gjort det umuligt at anbringe Døren til Kirken for Enden af Gangen og har tvunget til at forskyde den mod Øst (Fig. 4); Hvælvingen i Gangens Vinkel synes ogsaa at maatte være byg-

¹) Reglen var dog ingenlunde uden Undtagelser, f. Ex. Københavns Nicolai kirke, der først synes at være fuldendt 1509—17.

get senere end Vindeltrappen. Endnu tydeligere taler Korets Nordmur. Her har der ikke været Vinduer, men ved Udhugninger i Murfladen under Skriftestolens nuværende Tagværk er der, nærmest Fløjens Østmur (Fig. 12), fundet en fladbuget Dør, som i Kormurens Tykkelse har tre Trin af stærkt slidte Mursten nedad mod Kirkerummet, ligesom den overdækkes af et skraat Loftsstik, saaledes at Dørbuen indad mod Kirken sidder lavere end den mod Sakristiloftet. Over Dørstedet er der fremdraget en anden lille, fladbuget Aabning, der synes at være ældre end Dørstedet¹⁾ og en lidt større Blending findes længere mod Vest, medens et højere siddende Korvindue næppe kan være ældre end 1728. Dette sidste stemmer med en Taglinie, der er lavere end den nuværende, men i Middelalderen har Klosterfløjen været højere end nu. De gotiske Detailler har ikke vendt mod et Loftsrum, men ligesom i Helligaandshuset har der været en øvre Etage, hvis Gulv har ligget o. 1,5 m. lavere end Sakristiloftets nuværende Gulvflade. Medens Østfløjens nederste Etage sikkert har indeholdt Klosterets Kapitelsal, saa har den lave øvre Etage efter almindelig Klosterskik utvivlsomt rummet Dormitoriet, Sovesalen eller Sovecellerne. Paa dette Sted har der da været god Brug for en direkte Forbindelse med Koret, ikke mindst ved Gudstjenester om Natten eller i den aarle Morgenstund, og fra Døren har der sikkert ført en Trappe ned til Korgulvet²⁾.

Det var ikke blot i den bevarede Del af Østfløjen, at

¹⁾ Denne øvre Aabning, som har vandret Fladbuestik, og som ogsaa maa have naaet gennem hele Murtykkelsen, mangler Bundflade, der maa være forsvundet ved Muringen af det nedre Dørstik. Men Aldersforskellen er næppe stor. Maaske er Ændringen foretaget under selve Byggearbejdet.

²⁾ I denne Forbindelse bør det nævnes, at Koret ogsaa har haft en Norddør ud til det frie, mellem Østfløjens Østmur og den nærmeste Støttepille. Den blev iagttaget og fotograferet af Murmester Licht 1915. Overdækningen havde Fald indad mod Koret.

der kunde gøres Iagttagelser vedrørende Klosterbygningerne. Samtidigt med Murbærksundersøgelserne blev der ogsaa iværksat en Række Prøvegravninger paa Kirkegaarden nord for Kirken for at klarlægge Klosterets Anlæg. Gravningerne, der gik udenom Kirkegaardens Træer, begyndte med et meterbredt Tværnsnit af Østfløjen, 5,5 m. nord for Nordenden af den bevarede Del (Fig. 3 A), og selvom Munkestensmurene var fuldstændigt nedrevne, fandtes der her Grundsten baade af Fløjens Øst- og Vestmur og af et Langskillerum 1,5 m. indenfor Vestmuren; dette sidste stadfæster, at den hvælvede Omgang har fortsat sig fra den bevarede Rest mod Nord. Kampestenslægningerne, som naturligvis er sværere end de Mure, de har baaret, og som ikke er lagt i Mørtel, men i Jord og lidt Ler uden Murbrokker, naar op i Kote 3,20 (omtr. 1,5 m. under Kirkegaardens Terræn), og der har været mindst 4 Lag Kampesten over hinanden; Gravegrøftens Bund, i Kote 1,60 naaede ikke de nederste Fundamentsten. Tilsvarende Fundamenter fandtes i Prøvestik o. 13 m. nord for Skriftestolsgavlen (Fig. 3 B), og Munkegangen har da naaet fra Kirken langs Klostergaardens Østside helt op til Nordfløjen.

Ogsaa Beliggenheden af Klosterets Nordfløj lykkedes det at bestemme nøjere end hidtil. Ved et Par Tværnsnit i Retningen N—S, det ene 13, det andet 25,5 m. øst for Helligaandshuset, naaede man ned til Fundamentsten af dens Sydmur. Selvom Nedbrydningen af denne Klosterlænge har været grundigere og Kampestenenes Toppe derfor kun naaede til Kote 1,7—2,0, er der ingen Tvivl om Murflugten¹⁾. Klostergaarden har ikke dannet en regelmæssig Kvadrat, men den har været næsten rektangu-

¹⁾ I Højde med de øverste Stentoppe sporedes et Lag Kalk, der kan have været Underlag for et forsvundet Murstensgulv i Omgangen. Derunder vekslede Muld og tynde Lerstriber i mange Lag.

lær, idet den i N—S har maalt o. 20 m., i Ø—V o. 28 m¹). I Snittet nærmest ved Helligaandshuset (Fig. 3 C) fandtes der umiddelbart indenfor Fundamentet en Rest af et Munkestensgulv i Kote 2,8, hvilende paa Sand og Murgrus og dækket af Kalklag og et Lag Slagger, men længere inde i Fløjen var alt afbrudt af Nedgravninger til nyere Gravlæggelser. Snittet blev ikke gennemført til

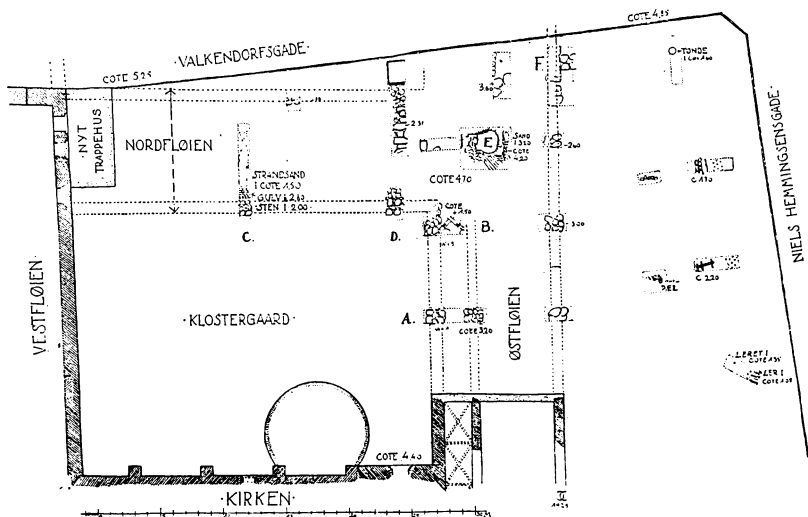

Fig. 3. Plan af Klosterets Fundamenter Nord for Kirken.

Fløjens Nordside, men Nordmurens Fundament konstateredes paa to andre Steder, der begge viste, at Fløjen ikke har været bredere end Østfløjen, og at Nordmuren har flugtet med Helligaandshusets Nordgavl. Naar Rekonstruktionskortet i Hist. Medd. III S. 469 placerer Fløjen længere mod Nord og lader den naa ud i den nuværende Valkendorfs-gade, er dette altsaa ukorrekt.

¹) Som et synligt Minde om dette Resultat af Gravningen er der i Grønsværet Nord for Kirken placeret en Kampesten fra det gamle Fundament, der markerer Klostergaardens nordøstre Hjørne.

I en anden Henseende frembød det østligste Snit gennem Nordfløjen (Fig. 3 D), der i øvrigt ikke kunde gennemføres i hele sin Udstrækning, en mærkelig Gaade. Indenfor begge Murene, baade den søndre og den nordre, fandtes der i Højde med de bevarede Grundsten andre Kampesten, hvoriblandt adskillige sværere og større end selve Fundamentstenene. Som Stengulv kan disse Kampesten næppe forklares, de maa absolut have baaret en Mur, men det maatte af økonomiske Hensyn opgives at følge dennes Flugt og at bestemme dens Ydersider, og det er derfor voveligt at udtale nogen Mening om dens Betydning. Man burde maaske nøjes med at paapege det besynderlige i Fundet af en Tværmur just paa dette Sted, kun en god Meter vest for Sammenstødet mellem Klosterets østre og nordre Fløj. Men man maa dog spørge, om Grundstenene ikke har baaret Nordfløjens oprindelige Østgavl og saaledes antyder, at Nordfløjen har været ældre end Østfløjen. Det vilde stemme ypperligt med Grupperingen i Aalborg Helligaandskloster, hvor netop en Bygning med tilsvarende Placering i Forhold til den forlængst forsvundne middelalderlige Kirke sikkert er den ældste i hele det store Klosterkompleks¹⁾, og det vilde ogsaa stemme ganske godt med, at den københavnske Østfløj paa Grund af sin Sammenhæng med Koret nødvendigvis maa være rejst sent i Middelalderen. Men mer end en sandsynlig Gætning kan dette Forklaringsforsøg indtil videre ikke blive. De hidtil iværksatte Prøvegravninger er for lidet omfattende til at naa helt til Bunds i Problemerne. Hvad der ellers blev iagttaget, stemmer dog med Hypotesen. Et Snit, lagt i østlig Forlængelse af Nordfløjens Midtaxe ud til Klosterfirkantens østre Ydermur (Fig. 3 E), viste sammen med nogle spredte Prøvehuller, at de to Fløjes ydre Mure sikkert har fortsat sig i ubrudte

¹⁾ V. Lorenzen: Aalborg Stiftshospitals Historie I (1931). Sml. C. A. Jensen: Architekten XVI, 362 f.

Linjer lige til Firkantens Nordøsthjørne, men at Østfløjens Gaardmur næppe har naaet videre end til Længernes indre Hjørne. Om til Gengæld Nordfløjens Gaardmur har fortsat sig til Firkantens østre Flugtlinje, lykkedes det ikke at afgøre, dels af Hensyn til Træerne, men dels ogsaa af en anden Grund. I den nordligste Ende af Østfløjens Klostergang (Fig. 3 B) var nemlig Forholdene ændrede ved en senere Nedgravning mellem det ydre og det indre Fundament, og i »Gangen« mellem Kampestenene laa, saa dybt som i Kote 1,50, et Tømmerkryds af Fyrretræ, c. 22 × 22 cm. svært, med ikke fornaglede Taphuller nær Enderne. Det lodrette Tømmer, som har staaet i disse Taphuller, er forlængst forsvundet, men paa Vest- og Sydsiden fandtes der Rester af Egeplanker, som maa-ske har sluttet til det. At Tømmeret ikke kan være ældre end Renæssancetiden, er sikkert nok, og da det paa en eller anden Maade maa have tjent som Underbygning for et Kar eller for en »Maskine«, er det utvivlsomt et Minde fra den Tid, da Christian 4 indrettede Klosterkomplekset som »Børnehus«, hvori der blev drevet mange industrielle Virksomheder.

Et andet Minde om denne Periode er sikkert et højtliggende Fundament midt i den nysnævnte Snitgrøft øst for Nordfløjens Midtaxe (Fig. 3 E). Oversiden, omtr. i Kote 4, viste en plan Mørtelflade, lagt over et Lag Murstensskærver og begrænset af en Kant af røde Mursten i en saare uregelmæssig Rundkreds, der dog i Vest er brudt af et ret dybtgaaende Granitfundament af smaa Kampesten. Øst for Murstenskredsen, hvis Tværmaal i N—S er 1,90 m., synes der ogsaa at have staaet en Mur, omend meget lettere end den vestre og næsten uden Fundament, og i Sydøst var der Rester af to Munkestengulve, det øvre liggende lidt højere end Mørtelfladen. Snarest maa disse Murstumper forklares som Underbygning til en Ovn.

Regelmæssigere, sværere og dybere liggende end dette

Murværk er nogle Grundsten, der fremdroges i et Prøvehul udenfor Klosterfirkantens Nordflugt (Fig. 3 F). De viser, at dens Østmur har været fortsat længere mod Nord, og at Østfløjen maa have haft en nordlig Udløberfløj, der har strakt sig et godt Stykke ud under den nuværende Gade, og udenfor dette Fundament sporedes endda et tværgaaende Fundament i østlig Retning¹).

At Klosterkomplekset har strakt sig langt videre end Firkanten omkring Klostergaarden, er velkendt. Ogsaa Vestlængen, det nuværende Helligaandshus, har, som det endnu kan ses paa dets Nordgavl, haft en nordlig Udløber. Under Sparekassens Bygning, paa det nordøstre Hjørne af Niels Hemmingsensgade og Valkendorfsgade, er der Rester af Klosterets Hestemølle, som særligt H. U. Ramsing har studeret²), og hertil har Porthuset sluttet sig, liggende tværs over den nuværende Niels Hemmingsensgade, medens det saakaldte »Lille Helliggesthus« strakte sig fra Porten i sydlig Retning langs med den sydlige Del af Niels Hemmingsensgade. Disse Klosterets Udenværker berørtes naturligvis ikke af Gravningerne, der holdt sig indenfor Kirkegaardens Omraade, men da det lille Helligaandshus er den eneste af Stiftelsens Bygninger, der kan være opført eller ialfald ombygget i dens lutheranske Periode mellem 1530 og 1606, gjordes der dog et Forsøg paa at konstatere dets Grundmure, uden at det førte til Resultater³).

¹) Dette kan næppe have været ret langt, da det ikke forefandtes i et Prøvehul 9 m. øst for Østflugten, hvor der kun stod en Trætønde, nedsat i Kote 160.

²) Hist. Medd. III, 471 f.

³) Kun et Par Steder fandtes der svage Kampestensfundamenter, ellers blot nedrammede Smaapæle, ikke mere end en halv Snes cm svære, men godt en Meter lange; de stod i Rækker eller snarere Grupper i nogenlunde konstant Afstand fra Kirkegaardsgitteret, og med de tilspidsede nedre Ender naaede de ned i Moræneleret i Kote 130—135. I det mellemste af Snittene var Pælene nedrammede gennem en vandret

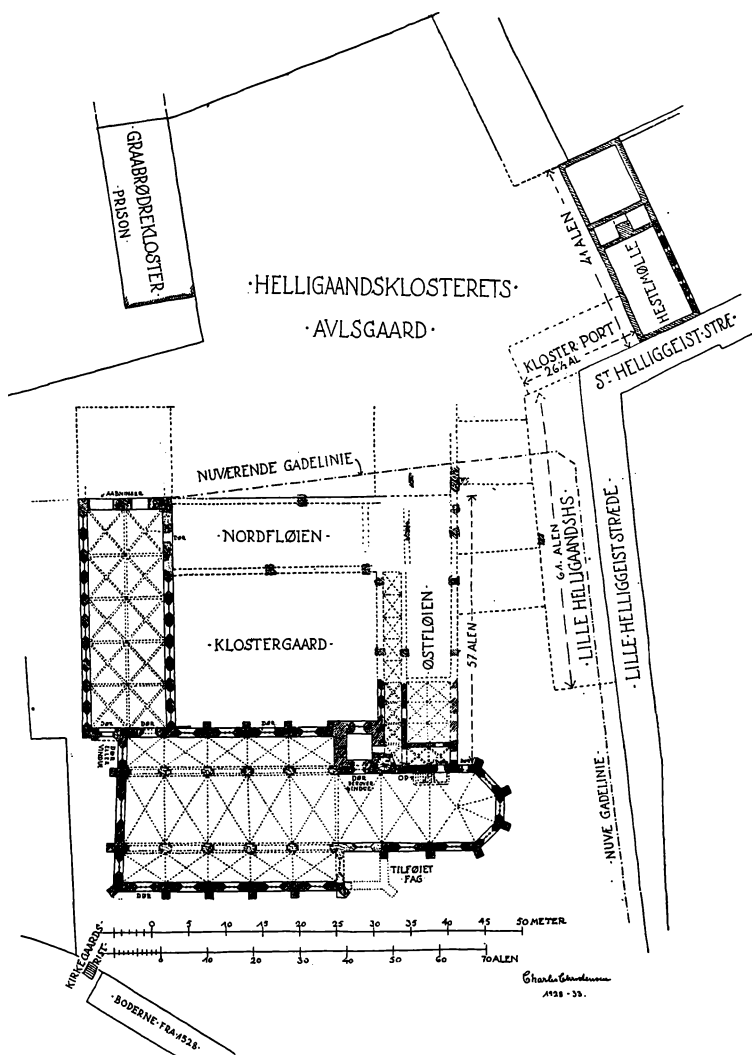

Fig. 4. Rekonstrueret Plan af Helligaandsklosteret.

liggende Risfletning. I det sydligste Snit iagttoges der østligst et lille Fald i Leret (ned til Kote 105), og medens Pælegrupperne de andre Steder stod lodrette, var der her flere skraatstillede. Pæleværket er maaske Rester af et ofte fornyet Rishegn fra den ældre Middelalder.

Til Supplering af Iagttagelserne ude i Grønnegaarden gravedes der endelig et Par Prøvehuller ved Kirkens Nordmur, særligt ved Hjørnet mellem Skibet og den vestlige Klosterfløj. Sideskibsmurenes øverste Syldsten tyder paa, at Terrænhøjden ved Opførelsestiden har ligget omtr. i Kote 4,0, medens Helligaandshusets øverste Syldsten naar en Smule højere. Under den øverste Række Syldsten har begge Bygninger to Lag Grundsten, men Kirkens er større og sværere og naar dybere i Jorden end Helligaandshusets, og det saas tydeligt, at Helligaandshusets Fundament er det yngste. Aldersforskellen behøver ikke at være stor, men det fremgaar dog af denne lille Gravning, at Kirkens Vestparti har staaet rejst før Klosterets Vestlænge, hvad der ikke med Sikkerhed kan ses paa Murværket i dets nuværende Tilstand.

Om selve Vestfløjen, »Helligaandshuset«, kan Udgravningerne selvsagt ellers ikke yde nye Oplysninger, men det maa erindres, at der i dets Murværk endnu er Dørsteder, Buer og andre Spor af dets Sammenhæng baade med Klosterfirkantens Nordfløj og med den nordvestre Udløberfløj, som jo har strakt sig udover den nuværende Valkendorfs-gade. Ved Storcks Istandsættelse af Bygningen blev der taget et Fotografi, som viser en nu bag det nye Trappehus forsvunden, middelalderlig For-tanding til Nordfløjens Nordmur. Dens »Tænder« var mærkeligt forskellige; forneden sprang de frem foran Murfladen; foroven derimod viste de sig som Fordybninger i Helligaandshusets Murflugt. Dette tyder paa en Aldersforskel, og der er da ogsaa andre Vidnesbyrd om, at Helligaandshuset ikke er »helstøbt«, men indeholder Rester af ældre Mure. Uden nøje Gennemgang af alle disse Detailler skal det her blot fremhæves, at der paa Østvæggen, i Rummets nordligste Fag, er Spor efter ældre, mindre og laveresiddende Hvælv, der kun har haft halv saa stor Spændvidde som de nuværende. Enten maa

Nordfløjen have strakt sig længere mod Vest, eller snarere maa der have staaet en ældre og lavere Vestlænge, der er bleven gennemgribende omskabt, dengang Helligaands-hushallen, Klosterets Sygesal, med de slanke Granitpiller og de smukke Hvælv har faaet sin endelige Form.

Det vilde være ubesindigt at tillægge en 1676 nedskreven Gætning om, at Kristiern 1 byggede just Vestfløjen, nogen videre Tiltro; dens Ordlyd skyldes rimeligvis blot den Omstændighed, at de andre Klosterfløje nogle Aar tidligere var jævne med Jorden. Men der er unægtelig stor Sandsynlighed for, at »Helligaandshusets« afgørende Ombygning er iværksat, da Kristiern 1 fik den gamle Helligaandsstiftelse hævet til et Klosters Rang; dets Stilformer stemmer med de skrevne Kilders Antydning. Er dette rigtigt, maa de Rester af ældre Bygninger, som spores i Helligaandskapellets Mure, være Levninger af Klosterets Forgænger, og den ovenfor fremsatte Formodning om den forsvundne Nordfløjs Ælde vinder derved større Sandsynlighed. Det er ogsaa muligt, at Kirkens treskibede Vestparti, der jo er ældre end Kapellet, kan stamme fra den gamle Stiftelses Tid. Men sikkert er det ikke, og lige saa lidt kan det siges, hvor hurtigt Korets Forlængelse og Østfløjens Anlæggelse er fulgt efter Klosterets Oprettelse. Vi maa nøjes med at fastslaa, at Fuldendelsen af det firfløjede Anlæg, Idealtypen for et middelalderligt Kloster, sikkert nok har været en Følge af Helligaandsstiftelsens Forfremmelse til Klosterverdighed.

Selv langt bedre bevarede Bygværker fra 1400'erne og Begyndelsen af 1500'erne kan ikke tidsfæstes paa Aartier, og at de smaa Prøveundersøgelser og de spredte Gravninger kun formaar at kaste Søgelys over Problemerne, forundrer ikke den, der veed, hvor vanskeligt det er at udrede Bygningshistorien selv i de fuldstændigste middelalderlige Klosterkomplekser. Helligaandsklosteret i Aalborg, Sortebrødreklosteret i Ribe og Karmeliterkloste-

ret i Helsingør har alle givet Nutidens Arkitekturforskere haarde Nødder at knække. Overalt er Helheden stykket sammen af Smaapartier, overalt har man bygget, naar man havde Penge, og naar de smaa Teglovne havde leveret tilstrækkeligt mange Sten, overalt har man flikket paa gamle Bygninger og ændret Byggeprogram, naar man efter Standsninger i Arbejdet tog fat igen.

Undersøgelserne stadfæster, at denne Regel for Middelalderens Kirke- og Klosterbyggeri ogsaa i fuldt Maal gælder den københavnske Helligaandsstiftelse, og ved at henlede Opmærksomheden paa Detailspørgsmaalene kan de forhaabentlig bidrage til, at de senere optages til fornyet Behandling, og at Lejligheden til at supplere Iagttagelserne ikke forsømmes ved fremtidige Arbejder baade i selve Bygningerne og paa Klostertomten.

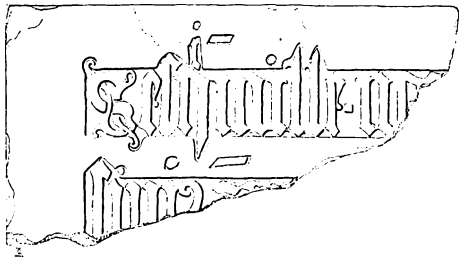

Fig. 5. Fragment af Gravsten, fundet i Helligaandskirken. Indskriftens første Ord er »Sesqui mille«, halvanden Gange Tusind, o: 1500. Efter Minuskelbogstavernes Form at dømme er Stenen hugget o. 1520—30.

FORTEGNELSE OVER DONATORER
AF SENGE OG LEGATER TIL
»HELLIGAANDSHUSET« — »VARTOV« —
»GAMMEL KLOSTER«.

Ved VALDEMAR BITSCH.

I. SENGE.

1539. Den skotske Frimurerloge Carl til Løven.
1563. Niels Trolle.
1575. Rigshofmester Peder Oxe.
1607. Adam Bødker, Johan von Delden og Wendela von Delden.
1618. Kong Christian den Fjerde (Møens Lands Senge).
1632. Dr. Hans Poulsen Reesen.
1641. Anna Eisenberg, Dr. H. P. Reesens Enke.
1641. Borgmester Jakob Mikkelsen.
1645. Biskop Jesper Rasmussen Brochmann og Hustru Sille Tønnesdatter Balckenburg.
1646. Dr. Niels Poulsen.
1648. Islandske Kompagni.
1655. Margrethe Fincke, Dr. Jørgen Fuirens Enke.
1663. Dronning Sophie Amalie.
1672. Justitsraad Peder Lassen og Hustru Magdalena Pedersdatter.
1674. Professor, Dr. Thomas Fincke.
1691. Assessor i Højesteret, Etatsraad Jørgen Ehlers.
1693. Handelsmand Jens Nielsen Hald.
1697. Raadmand Johan Drøges Enke, Margrethe Elisabeth Paulli.
1698. Sekretær Johan Diderichsen.
1703. Justitsraad Bartholomæus Jensen og hans Hustru.
1711. Margrethe Brandt, f. Munk, Christian Brandts Enke.
1713. Kgl. Kok Jep Andersen.
1714. Raadmand Christopher Iversens Enke, Cathrine Jørgensdatter.

1714. Geheimeraad Vincents Lerche.
1717. Raadmand Jens Rostgaards Enke Else Iversdatter.
1720. De kongelige Comitterede.
1721. Justitsraad, Overkammertjener Hans Woskams Enke, Anna Margrethe Weyberg.
1721. Prof., Dr. theol. Hector Gotfred Masius.
1723. Magister Bornemanns Enke Else Cathrine, f. Bartholin.
1724. Geheimeraad Frederik Walters Enke, Anne Christine von Knuth.
1726. Raadmand Jørgen Bøfkes Enke, Maren Wandal.
1727. Biskop Hans Baggers Enke, Søster Svane.
1729. Assessor Bircherods Enke, Ellen Marie Lemvig.
1732. Professor Hans Steenbuch.
1735. Kommerceraad Jacob Olsen.
1736. Kommerceraad Hans Albrecht Hæseker og Hustru Elisabeth, f. Ludvigsdatter.
1736. Konfiturer Andreas Kellinghuusens Enke Abigael Riber.
1749. Etatsraad, Dr. med. Jens Bing.
1750. Jomfru Marie Kirstine Meyer.
1750. Assessor i Højesteret, Borgermester, Etatsraad Peter Helt og Hustru Dorothea Marie Pelt.
1751. Konferensraad Hans Seidelin.
1751. Morten Steffensen.
1752. Jacob Rosborg og Hustru Anna Cathrine Abrahamsdatter de Voss.
1755. Hoffets Damer.
1755. Kammerherre Christian Siegfried von Plessen.
1756. Fisker og Borger Elias Johansen og Hustru Pernille Eliases.
1757. Brygger Lars Jensen Griis.
1759. Kasserer Christian Daldorph og Hustru Cathrine Find.
1761. Fru Ellen Marie Lemvig, Konsistorialassessor Laverentzens Enke.
1762. Justitiarius i Højesteret, Etatsraad Thomas Bartholins Enke, Else Magdalene.
1763. Oberstløjtnant Magnus Langhorn.
1765. Professor Clemens Schade og Hustru Susanne Boertmann.
1767. Tømmerhandler Jens Larsen.
1769. Jomfru Christiane Elisabeth Hagen.
1771. Justitsraad Peter Bortmann og Hustru Ane Marie Mohr.
1772. Ellen Margrethe Lemvig.
1773. Konferensraad Frederik Rostgaards Enke, Conradine Revenfeldt.

1774. Købmand, Bankrevisor Poul Birch.
1777. Gjørtler Poul Henrik Røske.
1780. Statsminister, Greve Otto Thott.
1781. Grosserer Jochum Schow og Hustru.
1784. Høker Jens Hansen Rud.
1789. Justitsraad Jens Hansen.
1789. Justitsraad Henrich Christensen Stampe.
1790. Etatsraad Just Fabritius.
1790. Geheimeraad Henrik Stampes Enke, Margrethe Elisabeth Grøn.
1796. Grosserer Niels Brock og Hustru Lene Bredal.
1796. Konferensraad H. P. Topps Enke, Mette Christine Dinesen.
1798. Justitsraad Poul Prehn.
1799. Vinhandler Jens Langs Enke, Apolone Finckenhoff.
1799. Mads Jensen Ravns Enke, Anne Cathrine.
1800. Kammerherre Johan Frederik Lindencrone og Hustru Boletta Maria Harboe.
1805. Den fransk-reformerte Menighed.
1810. Etatsraad, Professor Christian Frederik Winsløw.
1813. Jomfru Kirstine Hoffmann.
1815. Geheimestatsminister og Ordenskansler, Greve Joachim Godske Moltke.
1826. Mundkok Hans Kruse.
1827. Hofraad George Gerson.
1833. Jomfru Johanne Marie Qvist.
1838. Justitsraad Franz Woldums Enke, Birgitte Marie Frøling.
1842. Christiane Cecilie Kuntze og Marie Elisabeth Kuntze.
1844. Statsraad, Kammerherre, Baron Gothard Ludvig Krüdenner og Hustru Wilhelmine Christine Halling.
1844. Peter Leonhard Petresch og Hustru Anthonette Petresch, f. Flor.
1847. Admiralinde Ane Sophie Brown.
1847. Betjent ved Kontoret for de Reisende Lorenz Mortensen og Hustru Maria Theresia Gesber.
1850. Etatsraadinde Marie Koefod, f. Bohn.
1853. Vandhandler Peter Malmqvists Enke Ane Malmqvist, f. Johnsen.
1857. Direktionen for Frederiks Hospital.
1861. Agent C. J. Petersen.
1862. Inspektør Jens Mortensen og Datter Birgitte Martine Jensine.

1865. Vexelmægler A. C. Bechgaard.
 1866. Garvermester Heinrich Christian Wørmer.
 1867. Brændevinsbrænder P. C. Christensen og Hustru.
 1867. Frøken Marie Sofie Magdalene Valentin.
 1868. Kammerherre Christian Rønneknamp og Hustru Jessy Caroline Howden.
 1872. Forretningsfører August Lorentzen.
 1876. Sukkerraffinadør J. H. Brødersen og Hustru.
 1877. Grosserer Hendrik Jacobsen.
 1883. Justitsraad, Læge Carl Christian Lorentz Prieme og Hustru Mitha Marie, f. Hansen.
 1887. Svend Svendsen Lunde og Hustru Johanne Michaeline Lunde, f. Møller.
 1888. Fru Rose Goldschmidt.
 1889. Kukkenbager Hans Thomas Møller og Hustru Ingeborg Larsen.
 1892. Garvermester C. W. Gericke.
 1894. Fabrikejer Meyer Herman Bing og Hustru Eva, f. Simonsen.
 1897. Fabrikant Christian Warburg.
 1905. Oberstinde Ane Marie Elisabeth Wildenradt, f. Krieger.
 1918. Fhv. Detailhandler Christen Henriksen Foldberg og Hustru Mette Sophie Foldberg, f. Glistrup.
 1918. Charlotte Christine Amalie Rudolph Larshoff, f. Smith.
 1934. Murermester, Raadmand Hans Fussing (Legatbolig).
 1934. Fritz Jantzen (Legatbolig).

II. LEGATER.

- Oberst Abrahamsons Legat. 1907.
 Vexelmægler Bechgaards Legat. 1895.
 Oberst v. Benzons Legat. 1841.
 Frøken Marie Christiansens Legat. 1895.
 Fhv. Urtekræmmer Peter Kruse Haurebergs og Hustrus Legat. 1929.
 Fru Ida Kocks Legat. 1878.
 Materialforvalter Kofoeds Legat. 1897.
 De Kuntzeske Gaver. 1875.
 Ane Sophie Larsens Legat. 1885.
 Vilhelmine Laubs Legat. 1881.
 Frøken Mittschells Legat. 1878.
 Ane Cathrine Møllers Legat. 1893.
 Dorthea Møllers Legat. 1849.

- Ellen Marie Møllers og Ane Christine Nielsens Legat. 1879.
Kukkenbager Hans Thomas Møllers Legat. 1825.
Emilie Henriette Mørcks Legat. 1855.
Overkammerherre W. T. v. Oxholms Legat.
Pabsts Legat. 1866.
Agent C. J. Petersens Legat. 1869.
Tranfabrikant Lars Quits Enkes Legat. 1821.
Voldmester Rechs Legat. 1893.
Frøken Cathrine Dorthea Rulffs Legat. 1912.
Christian Rønnenkamps Legat. 1868.
Grosserer Wilhelm Sass' Legat. 1883.
Sparekassens Jubellegat. 1870.
Etatsraad Johannes Theodorus Suhrs Legat. 1860.
Kancelliraad, Overretsprokurator Rasmus Topps Datters Legat.
1821.
Skibskaptajn Walls Legat. 1825.
Fabrikant Christian Warburgs Legat. 1897.
Oberstinde Wildenraths Legat. 1902.
Jomfru Maria Winterbergs Legat. 1835.
Brændevinsbrænder Wiums Legat. 1862.
Garvermester Wörmers Legat. 1875.
-

INDVIELSEN AF »GAMMEL KLOSTER«.

Tirsdag den 12. Juni 1934 Kl. 3 fandt Indvielsen Sted i Overværelse af *Dronningen, Socialministeren, Overpræsidenten, Borgmestre og Raadmænd, Borgerrepræsentationens Præsidium, 1ste Magistratsafdelings Direktører og Chefer* samt *Stiftelsens Beboere*. Højtideligheden var henlagt til et med Flag, Grønt og Blomster smykket Telt, der i Dagens Anledning var rejst i Gaarden.

Medens *Dronningen* under Ledsagelse af Borgmester *Kaper* og Forstander *Abrahamsen* aflagde Besøg paa Sygestuerne, underholdt *Breuning-Bache-Kvartetten* Gæsterne med en Række udvalgte Musiknumre.

Efter at *Dronningen* med Følge var kommet til Stede, bød Borgmester *Kaper* Forsamlingen Velkommen, hvorefter der blev serveret Chocolate med Kager og Vin.

Som den første af Talerne indledte Borgmester *Kaper* med at takke *Dronningen* for den store Interesse, hun saavel nu som ved Grundstensnedlæggelsen havde vist Stiftelsen. Derefter gav Borgmesteren en Række Oplysninger om Gammel Kloster, Lejlighedernes Antal, Art og Betalingsvilkaar, idet han omtalte, at ikke alle Boligerne — hvad man maaske var tilbøjelig til at formode — var Legatboliger, oprettede af tidligere Tiders Filantroper.

Paa *Dronningens* og Regeringens Vegne bragte *Socialministeren* derpaa Københavns Kommune og Borgmesteren en Tak for, hvad der her var ydet til Gavn og Glæde for Stadens Gamle. Herefter blev der sunget Sange, bl. a. en, forfattet af en af Stiftelsens Beboere, og med »Der er et yndigt Land« sluttede den højtidelige Fest, der sikkert vil staa som et varigt og smukt Minde for Deltagerne.

DEN GAMLE KØBENHAVNER. ET BIDRAG TIL HANS TANKEGANG.

Af R. BERG.

I.

Hvem var det, der dannede Befolkningen i det gamle København? Det var ikke som i Fortidens Landsbyer et hjemmegroet Folk, der havde siddet paa den samme Jord Slægt efter Slægt. Tværtimod var Hovedparten indvandrede Mennesker, som droges til Byen af de Chancer, den bød for en bedre og rigere Tilværelse end den paa Landet. Byen har virket dragende som et Fyrtaarn, der trak alle Fugle til sig.

Nu er det ganske vist ikke meget, vi ved om de sociale Forhold i det gamle København. Vi kan se, at Byen allerede i det 12.—13. Aarhundrede har udviklet sig til en Købstad, der helt har opslugt den oprindelige Landsby. Dette fremgaar bl. a. af de to Stadsretter fra 1254 og 1294. Byen har faaet sit Torv og sin Torveret, og der maa derfor allerede da have dannet sig en Handelsstand og vel sagtens ogsaa Begyndelsen til en Haandværkerstand.

Det er dog først ved Jordebogen fra sidst i det 14. Aarhundrede, at vi faar et nogenlunde Indblik i den sociale Lagdeling.

Der nævnes godt 500 Navne i Bogen, og da man har ment, at hvert af disse var Midtpunktet for en Familie, skønner man, at Indbyggertallet med Hustruer, Børn og Tjenestefolk har udgjort henved 3—4000.

Det er ikke noget stort Tal, men dog sikkert betydeligt større, end nogen anden samtidig dansk Købstad har haft.

Hvad har de gamle Københavnerne levet af? Derom fortæller Jordebogen og øvrige bevarede Aktstykker os ikke ret meget. Man finder mærkeligt nok kun 60 Haandværkere, nemlig 24 Skomagere, 3 Smede, 2 Sporesmede, 7 Skræddere, 1 Sadelmager, 1 Rebslager, 15 Bagere, 1 Dynemager, 1 Bødker, 1 Guldsmed, 2 Møllere, 1 Lappe-skomager og 1 Maler, en Fagfordeling, der ikke tyder paa nogen stor Udvikling af Næringslivet. Guldsmeden er den eneste Luksushaandværker blandt dem. Desuden forekommer 2 Kræmmere og 1 Badstuemand og saa den uundværlige Bøddel.

Men Resten? Hvad har de givet sig af med? Det er umuligt, at de alle kan have været optaget af at handle. En Del kan have beskæftiget sig med Landbrug, men der er iøvrigt Plads for alle mulige Gisninger. Forholdet mellem Jordebogens Gaarde mod det, den kalder Terræ, c. 150 mod henved 400, synes at tyde paa, at de mindre velhavende har været i Flertal, og at Haandværkerne har hørt til disse, kan man gaa ud fra som givet, ellers var den kendte Bestemmelse fra 1422 om, at ingen Haandværker kunde faa Sæde i Byens Raad, næppe bleven udstedt. Haandværkerne har hørt til de sekundære Lag i Byen, dem, der forholdsvis senest er indvandret. Købmandsstanden har udgjort den førende Klasse og sikkert ejet de største Gaarde og Grunde.

Men i det hele er Væksten af Indbyggertallet sket ved Indvandring. Der nævnes i Jordebogen ikke faa tyske Navne, der tyder paa, at København allerede da har draget Opmærksomheden hen paa sig hinsides Østersøen som en Plads i Opkomst. Størsteparten af Navnene er dog danske, men ogsaa de vidner om Indvandring fra nær og fjærn.

Jo længere vi kommer frem i Tiden, des mere broget bliver Befolkningens Sammensætning, ligesom Folketallet synes stærkt stigende. 125 Aar efter, at Bispen forfattede sin Jordebog, rummer Byen alle Slags Erhverv. I den Fortegnelse, der 1510 udfærdigedes over det vaabenføre Mandskab, er der foruden de allerede nævnte Haandværk kommen en Mængde andre til. Der er Buntmagere, Skindere, Bogtrykkere, Bogbindere, Remmesnidere, Glarmestere, Billedskærere, Slagtere, Harniskviskere, Malere, Snedkere, Pungemagere, Hattemagere, Naalemagere, Guldsmede, Tøffelmagere, Grydestøbere, Kandestøbere, Murere, Vævere, Bryggere, Brolæggere, Tømrere, Klodsemagere, Kedelsmede, Sværdfegere, Kleinsmede, Perlestikkere, Læstemagere o. s. v.

Selv om nogle af disse Haandværk ogsaa har haft deres Udøvere paa den Tid, Jordebogen blev forfattet, tyder det paa en stigende Velstand og paa, at den Selvforsyning, som sikkert har været raadende i de fleste Husholdninger i ældre Tid, er ved at tabe sig. Naar man endvidere finder nævnt Købmænd, Kræmmere, Dragere, Vognmænd, Færgemænd, Vanddragere og Møllere, er det givet, at der maa have fundet en ret vidtgaaende Differentiering Sted indenfor Befolkningen. At der ligeledes har eksisteret et ret talrigt Proletariat, er der næppe nogen Tvivl om.

Det mærkelige er, at ogsaa denne Fortegnelse rummer mere end tre Hundrede Navne uden nogen Angivelse af Næringsvej, men dette betyder naturligvis ikke, at de har været uden Erhverv. Som Bønder har de næppe levet, selv om Bymarken ikke har været uden Betydning for Befolkningen.

Ti det kan man gaa ud fra som givet, at Københavneren paa dette Tidspunkt og sikkert længe forinden har følt sig som Borger og Bymand i Modsætning til Adel og Bonde.

Overfor Adelen, der saa stærkt greb ind i Byens Handel, har man i hvert Fald følt en levende Klassemodsatning, og udadtil er man i det hele optraadt stærkt for at hævde Byens Rettigheder.

Indadtil har dog intet Fællesbaand forenet Borgerne indbyrdes, saa de til daglig har staaet Last og Brast med hinanden. Tværtimod har den stærke Deling i Lav ofte faaet Interesserne til at krydse hinanden.

Heller ikke mærker man indenfor Bysamfundet nogen særlig Forkærlighed for selve Byen som saadan eller for dens offentlige Liv og dens Styre.

Alene det, at Byens Raad uantastet Aarhundreder igennem kunde blive indenfor den velhavende Del af Borgerskabet, vel navnlig af Købmansklassen, og at man ganske roligt har ladet det supplere sig selv uden at blande sig deri, tyder paa, at man i hvert Fald til daglig har ladet alt gaa paa bedste Beskub.

Forklaringen er sikkert den, at Byens Smaafolk har været saa haardt spændt for med at tjene til det daglige Udkomme, at der ikke har været Tid til at ofre nogen Interesse paa, hvad der gik herudover.

Desuden maa man huske, at Begreber som Lighed og Frihed endnu ikke var til, saa de fleste aabenbart slet ikke har haft nogen Lyst til at trænge sig frem eller til at gøre sig gældende.

En anden Sag er det, at der indenfor de Rammer, den enkelte tilhørte, raadede ubetinget Lighed, og at man der var i høj Grad optaget af, at ingen skaffede sig Fordele, som ikke alle havde lige Adgang til.

Tilværelsen har for de flestes Vedkommende været saa vanskelig at friste, at Hovedprincippet i det økonomiske Syn maatte blive det at skaffe hver enkelt hans Del af den Smule, der var at fortjene. Idealet var i Grunden, at den ene indenfor det paagældende Lag ikke havde større Indkomst end den anden. Derfor var Begrænsnin-

gen af den enkeltes Ret gennemført med stor Omhu, hvad en Gennemlæsning af de bevarede Lavsskraaer vil overbevise om. Efter den gældende Opfattelse skulde enhver have, hvad han behøvede til Hævdelsen af sin standsmæssige Levefod, men heller ikke mere.

Standsadskillelsen har i det hele været saa stærkt gennemført, og det almindelige Livssyn i den Grad været præget heraf, at det næppe er falden mange ind at kræve nogen Ret herudover. At man derimod ikke havde noget imod at tilegne sin egen Klasse, hvad muligt var, paa en andens Bekostning, falder næsten af sig selv.

At der derfor heller ikke i Almindelighed har hersket nogen Opposition mod Byens Raad udfra et Helhedssyn paa Byens Vel, er forstaaeligt. Noget andet er det, at Byens vise Fædre nu og da kunde mele deres egen Kage vel stærkt, og at dette kunde vække Forargelse, saaledes som det synes at have været Tilfældet 1580. Men til nogen Systemforandring har Misfornøjelsen i hvert Fald ikke ført.

Ledelsen af Byens Sager har formet sig efter Skik og Brug, som ingen har tænkt paa at ændre. Gjaldt det Sager af særlig Vigtighed, kunde der forhandles med et Borgerudvalg, men Sammensætningen af dette var oftest rent tilfældig, dog neppe uden et vist Klikehensyn, hvis der da ikke var hentet Repræsentanter sammen for Borgerne fra de forskellige Roder, hvori Byen var inddelt. Man er, saavidt det kan sees, gaaet ud fra, at naar disse var enige med Borgmestre og Raad, var alle enige. I andre Tilfælde, hvor det ligeledes gjaldt om at have et Udtryk for det samlede Borgerskabs Mening, kunde man samle Oldermændene for de forskellige Lav og faa deres Tilslutning. Det skete f. Eks. ved Kongehyldinger og lignende højtidelige Lejligheder.

Aabenbart er man i saadanne vigtigere Tilfælde gaaet frem i Lighed med, hvad der fandt Sted indenfor de for-

skellige Gilder og Lav. Besættelsen af Posterne som Oldermænd eller Stolsbrødre skete aldrig paa Grundlag af nogen Flertalsbeslutning. At en Gilde- eller Lavsbestyrelse kunde erobres ved et Kup, var utænkeligt, fordi Traditionen fordrede, at disse Poster gik paa Omgang mellem Brødrene, og at den udpegede virkede et eller to Aar ad Gangen. Saa vidt man af de opbevarede Lavsprotokoller kan se, skete dette altid indenfor de mindre Sammenslutninger, ligesom Tilfældet var paa Landet, hvor Oldermandsstillingen aarligt skiftede fra Gaard til Gaard. Indenfor større Lav synes det, som om Oldermandsstillingen er gaaet paa Omgang indenfor en mindre Kres af dertil egnede, men det forekommer dog uhyre sjældent, at den samme Mand varetager Posten to Perioder i Træk, ja man kan opregne de Tilfælde, hvor den samme Mand har været Oldermænd to Gange i sit Liv.

Heller aldrig hører man indenfor Gilder eller Lav Tale om pludselige Omvæltninger. Alt er foregaaet efter Skik og Brug ved fælles Minde eller ved Beslutninger af mindre Udvalg paa alles Vegne. Aldrig er nogen saadan vedtagen Afgørelse bleven omstyrtet. De Udvalg, der nedattes, »gik for Døren«, som det hed, og var sammensat af Repræsentanter for de forskellige Aldersklasser i Lavet. Indenfor Lavene havde hver enkelt nemlig sin bestemte Plads efter sin Indtrædelse, og naar Udvalg skulde nedsettes, »de otte Mænd« eller i vigtige Tilfælde det dobbelte Antal, var der altid nogle med »fra hvert Bord«, som Udtrykket lød.

Der er al Sandsynlighed for, at man har baaret sig ad paa lignende Vis indenfor Bymenigheden, og at man har kunnet gøre det, fordi det som Regel har drejet sig om en Stadfæstelse af, hvad der var gammel Sædvane.

Udenfor den er man saa at sige aldrig gaaet. Til daglig har Bysamfundet levet i en stille Passivitet, hver lille Kres optaget af sit.

Paa anden Maade er det vanskeligt at forklare den seje Modstand, hvormed ethvert Forsøg paa at gennemføre Reformen i Byens Liv mødtes, og den afgjorte Uvilje, hvormed ethvert nyt og friskt Initiativ blev modtaget.

Navnlig ser man det tydeligt paa alle de Omraader, der krævede Medvirkning af Enkeltmand for at naa et Resultat. F. Eks. Forbedring af Gadernes Tilstand. Da Brolægning blev paabudt i det 16. Aarhundrede, men hver skulde sørge for sit Gadestykke, kan man forstaa, at det blev derefter. Der klagedes ideligt over Huller i Vejbanen. Men Ujævnheden var ikke det værste, ti ud fra alle Huse og Gaarde flød alle mulige Vædsker fra Husholdningen og det, som værre var, og det var en fast Regel, at Beboerne kastede alt ud paa Gaden, hvad de ikke brød sig om at gemme hjemme. Gaden var et Ingenmandsland, hvor alle havde lige Ret.

Forordninger hjalp intet; ingen rettede sig efter dem. Man kan følge Øvrighedens Kamp for Gadernes Orden og Renlighed flere Aarhundreder igennem. I Kristoffer af Bayerns Stadsret af 1443 befaledes det, at ingen Urenlighed maatte henligge paa Gaderne mere end tre Dage, og at ingen maatte have sit »hemmelige Hus« nærmere end en Alen ved Gaden. Dette var imidlertid et Ideal, som var alt for højt til nogensinde at blive naaet; ti 1518 er man ikke naaet længer, end at det paalægges Vognmændene hver Fredag at holde saa mange Vogne i hver Gade, som Behov gøres at age Møg af By, hvor det ligger til Hobe skuffet paa Gaden. Naar det endda var bleven naaet, men 1581 maa det paalægges Husejerne hver Lørdag Aften i det mindste at lade udage for deres Dør, »hvis Skarn der er at udage og ikke lægge det i Hobetal paa Gaden eller op til deres Huse eller føre det mod Voldene at lægge det«.

Den samme Kamp føres for Forbedring af Brolægningen. 1567 hedder det, at der »findes overmaade stor Uskikkelighed med Gader og Rendestene, saa at de ere saa

ujævne og uordentlig fliet, at med mindre anden Raad ikke tilføres, staar det ikke til at holde Gaderne rene og Byen fri for ond Stank og Lugt og endog derom er skriftlig og mundtlig Befaling sket og der endnu intet er gjort«.

Det var kongelige Befalinger, og det er muligt, at Borgmester og Raad har ladet dem gaa videre til det menige Borgerskab, men de har næppe kymret sig meget om, hvorvidt de blev efterkomne. Og at de ikke blev det, kan man læse sig til i den Instruks, der udfærdiges for Byfogden 1589. Det hedder i den: »Og efterdi vi forfare, at fast allevegne udi Byen ere Gaderne og Stenbroen meget ujævne, saa at paa den ene Side er det højt og paa den anden Side lavt, sommetider ogsaa en Sten eller flere liggendes over hverandre, at man med stor Besværlighed maa fare derover, undertiden ogsaa Vogne sønderbrydes, naar den ene møder den anden og man maa vige hverandre udi saadanne ujævne Veje : . . . saa skal han dermed have flittig og alvorlig Indseende«.

Resultatet var dog ikke godt, ti endnu 1647, 60 Aar senere, udgaar der følgende Klagesuk fra Borgmester og Raad over, »at denne By mer end andre velforordnede Steder ilde skamferes med ujævnlig Gader og Stenbroer, som Tid efter anden uskikkeligen ophøjes og forlægges, saa og med Møg og Urensel, som ej alene paa saadanne ulovlige Broer desto mere foraarsages, mens derforuden fast over alle Gader og Stræder overhaandtager . . .«. Forordningerne gentages atter og atter, men lige meget hjalp det.

For vor Tid lyder det mærkeligt, naar Frederik II 1576 kan skrive følgende til Borgmester og Raad: »Og efterdi vi forfarer, at hvis Breve og Mandater, vi lade udgaa, meste Delen fast ringe agtes og sjælden efterkommes . . .« Eller naar Borgmester og Raad 1579 udtrykker sig, at de formærker, »at ingen vil rette sig efter kongl. Majestæts

Reces, hverken den ene eller den anden . . . .« Endnu 1661 kan Frederik III skrive: »at forrige og hidindtil praktiserede Anordninger om Gader og Stræder, Markedspladser og Broer i vor Residensstad Kjøbenhavn at rene holde liden eller ingen Nytte skaffet haver . . . .«

Karakteristisk for det Sindelag, som raadede, er de Optegnelser, der er os efterladte af Værgen for Frue Kirke, Raadmand Mads Bøsestøber, om den nye Kirkegaard udenfor Nørreport. Det hedder i disse: »Anno Domini 1556 da stod den nye Kirkegaard øde og uordineret, saa naar Kong Christian salig med Gud tit og ofte drog ud af Nørreport til Esrom og Helsingør og andensteds, ihvor Hans Naade havde Lyst at drage, saae han altid, at der gik Faar og Øg og anden Urenhed paa forskrevne Kirkegaard, hvilket Hs. kgl. Majestæt var ikke vel tilfreds med. Saa sendte han Bud til Kirkeværgerne udi Vor Frue Kirke, at de skulde komme op til Hs. kgl. Majestæt. Den Tid jeg kom op til Hans Naade, da tilspurgte han mig, hvi den forskrevne Kirkegaard stod saa uordineret og øde og ikke holdtes ved Magt og Hævd, som christne Menneskers Lig skulde begraves udi, da svarede jeg saa: »Naadigste Herre, vi ville faa Raad dertil, at den skal blive vel flyet, saa at det skal gaa vel til«. Da befalede Hans Naade mig, at jeg skulde lade et Plankeværk slaa derom, hvilket jeg svarede til: »Naadigste Konning, det skal gærne ske og med det allerførste«. Da svarede Hans Naade: »Lad det saa ske, vi ville ved Guds Hjælp, om vi leve, lade gøre en Mur deromkring«. Da lod jeg strax ramme Plankeværk omkring, saa at forskrevne Kirkegaard blev færdig, og holdt jeg Ordning og Skik paa forskrevne Kirkegaard i otte samfulde Aar fra Anno 1556 til Anno 1564. Saa bad jeg de andre Kirkeværger udi imidlertid, at de skulde have Tilsyn dertil, saa agtede de der intet om, og menendes saa, at det havde intet paa sig. Da tog jeg mig udi Sinde, at

jeg ikke heller vilde agte det, hvilket jeg fik ogsaa Lykke til, saa at det ikke duede meget. Men Anno 1564 begyndte den store Pestilense at regere her i Kjøbenhavn, da raadede Graverne selv derudi og holdt der ingen Ordning og Skik, men skikkede sig utilbørligen.«

Mads Bøsestøber er en god Type paa den gamle Københavner, som meget nødigt ændrede noget ved det, der en Gang var løbende. Men netop fordi man stak saa dybt i Sædvanen, virkede enhver Afbrydelse som en Overraskelse, som en Tilskikkelse eller Straf for begaaede Synder. Fjendevold, Ildebrand, Pest og Sygdom kunde hæрге med en Styrke, som man laa ganske under for. Fra i Dag til i Morgen kunde man forvandles fra rig til fattig, og man stod værgeløs overfor de store, pludselige Tilskikkelser. Man maatte tage Livet, som det faldt, og se at faa det bedste ud af det.

Naivt og umiddelbart, som Sindet udfoldede sig, var man nysgærrige som Børn og søgte alt, hvad der kunde pirre, fordi det daglige Arbejde tog alle Kræfter i Beslag og i det lange Løb virkede sløvende. Derfor kunde man stimle sammen om de mange Henrettelser og overvære dem snart med Gru og Rørelse, snart med Hævnfølelse. Derfor kunde Executionerne veksle mellem de forfærdeligste Pinsler og halv- eller helkomiske Straffe som Gabe-stok og Halsjern. Alt var man Deltager i; intet af, hvad der skete, har manglet sine Tilskuere.

Resen giver os et meget talende Billede af de gamle Københavneres Nyfgenhed under Pesten 1619: »Den store Part«, siger han, »er forud befængt med saadan Sikkerhed, at den passer hverken paa Gud eller Mennesker, ligesom Folk havde gjort Forbund med Døden og en Pagt med Helvede, saa at Straffens Flod og Ris skulde ikke komme over dem . . . . Det ser man paa hine overgivne Mennesker, som endnu gør sig saa godt som et Spektakel og Latter deraf, at saa mange føres ud dag-

ligen . . . . som og paa hine Skylhalse, hvilke findes undertiden ikke aleneste i Kældere og Kipper saa snart før som efter Middag med Spil og andre onde Noder . . . . men og i de befængte Huse og det tilmed imod christelige Øvrigheds strenge Forbud, Dag og Nat at drikke og demme, ligesom det var i et Slaraffenland med Sværmen og Rhuten og ikke i nogen sørgelig Pestilentzes Tid.«

Saaledes har Livet svinget mellem to Poler, det daglige Slid og Adspredelserne, de sidste udnyttet til Overmaal, naar de bødes. Derom vidner det vældige Kvantum af Mad og Drikke, der kunde sættes til Livs ved saadanne Lejligheder, og hvorom Vidnesbyrdene er talrige og vel kendte.

II.

Men midt i dette Bysamfund, broget sammensat som det var, og hvor næppe ret mange har kunnet tælle deres Forfædre tilbage i mer end to eller tre Slægtled, er det interessant at se, hvorledes, der efterhaanden har dannet sig en særlig Type, der er saare forskellig fra den Bondestand, hvorfra de fleste Københavnerne havde deres Udspring.

Hvor afhængig man end var af Sædvanen, saa maatte Livet indenfor Bymurene dog forme sig saa meget anderledes end ude paa Landet. Her kunde Købmanden og Haandværkeren ikke som Bonden lade Tilfældet raade. Man kom snart paa det rene med, at det Udbytte, der skulde naas, var afhængigt af den Indsats, man selv gjorde, og at det kom an paa ens egen Dygtighed og Flid, hvad man skulde naa.

Vi seer derfor ogsaa, at Bymandens Syn efterhaanden præges af det reelle, der hverken har Rum for Drøm eller Fantasi, men for nøgtern Beregning. Maalestokken for den gode Borger blev lidt efter lidt alene den, om han duede til noget, og om hans Arbejde var gjort godt

og solidt og svarede til sin Pris. At give ærligt Køb og levere »ustraffeligt« Arbejde blev det afgørende for den, der vilde skaffe sig sine Medborgeres Agtelse. Det hedder f. Eks. i Possementmagernes Skraa af 1634: »Kunsten og Haandværket skal enhver Lavsbroder have udi god Agt og Ære, item dermed redeligen og oprigtigen handle, som han vil ansvare og være bekendt.«

Det er paa dette Grundlag, at der lidt efter lidt udvikler sig en hel ny Moral og en særlig Respekt for det personlige Arbejde og dermed ogsaa for Individet som saadant.

Købmandsstanden giver os de første Eksempler paa denne nye Type indenfor Borgersamfundet, og Grunden hertil er den, at der indenfor Handelen var mest Brug for den personlige Indsats og det største Mod. Købmandsforretningen i ældre Tider var forbunden med stor Risiko, ikke særlig ved Tab paa Kunder, men fremfor alt ved den Tilfældighed, al Handel var underkastet. Ens Hus og Gaard med hele Varelageret kunde brænde, Skib kunde forlise med Mand og Mus, og da ingen Forsikring kendtes, kunde en Mand fra Morgen til Aften forvandles fra rig til fattig. I de fleste Tilfælde var Fortjenesten vistnok betydelig, fordi alt var beregnet paa en ringe Omsætning med stor Avance. Men det hele var dog i den Grad afhængigt af Tilfældet, at det ogsaa var let at sætte til det ene Aar, hvad der var tjent det andet.

Saavidt man kan skønne, var Varelagerne nu aldrig store, og de fleste Købmænd var og blev velhavende, men det karakteristiske for Handelen var, at de Penge, der tjentes, kun i ringe Omfang atter kom ud i Omsætningen eller sattes i Forøgelse af Handelskapitalen. Indbyrdes Konkurrence betragtedes som utilladelig, Reklame som unfair. Alt hvilede paa, hvorvidt Købmanden var dristig og i rette Tid forstod at disponere. Hele Handels Teknik var saare primitiv. En Købmand maatte

selv tage Del i hver eneste Gren af sin Virksomhed. Han drog selv paa Langfart med sine Skuder, kørte ofte selv paa Landet og til Markeder med sine Varer. Om Regnskabsvæsen var der sjældent Tale; naar det kom højt, kun en Kassekladde, der endda ikke kunde opsummeres. Købmanden maatte have det hele i Hovedet. Selv i store Virksomheder gik alt paa bedste Beskub. Et Eksempel er Kjøbenhavns Bys Regnskabs- og Kassevæsen. Det var Kæmnerne, der modtog Byens Indtægter og udbetalte Udgifter. Men ved Siden heraf kunde hver enkelt Borgmester og Raadmand have en Særbeholdning at raade over. Solgtes der f. Eks. en af Byens Jorder, tog vedkommende Raadmand mod Pengene og afholdt som Regel deraf Særudgifter for Arbejder, det var overdraget ham at passe. En Gang om Aaret samledes man saa med nogle udvalgte Borgere, hvor der blev gjort Regnskab, rimeligvis mest mundtligt, under den Form, at der blev sagt, saa meget er der gaaet ind og saa meget ud. Ofte var der Underskud, som den paagældende Raadsperson havde lagt ud af sin egen Lomme, men lige saa tit var der Penge tilovers, som vedkommende beholdt, og som det kunde tage Aar at faa ind i Byens Kasse.

At der har fundet Svig Sted, er der ingen Grund til at tro; man var kun uvant med Regnskabsvæsen. Det gjaldt blot om at have de kontante Penge i Kassen, saa kunde man se, hvad man havde at raade over. For Købmændenes Vedkommende blev Overskudet mest sat i faste Ejendomme, og dem var det da ogsaa, der opførte de største og smukkeste Bygninger; overmaade meget, gik ogsaa med til Luksus, fordi de rige Købmænd ikke vilde staa tilbage for Adelen, hvem ikke faa ydede Laan.

Det er da ogsaa blandt Købmændene, vi maa søge de førende i Byens Sager, og det er mellem dem, vi træffer de første Fremskridtsmænd med et helt nyt Syn paa Land og Folk. Blandt dem fandt Christian II den bedste

Støtte for sine Reformforsøg, og det er ogsaa dem, der fører an i Reformationstiden paa luthersk Side, radikale som de var i Sind og Skind. Personligheder som Albert van Goch, Jørgen Kok, Ambrosius Bogbinder m. fl. hører denne nye Type til. Storkøbmanden er ved at vokse frem ovenpaa den gammeldags Kræmmer. I det 16. og 17. Aarhundrede optræder en hel Række Købmænd af denne Art, og dem er det, der grundlægger København som Handelsby, efter at Hansestædernes Magt var knækket. At de ogsaa har indladt sig paa Spekulation, kan man skønne af Udtrykkene i Christian II's verdslige Lov, hvori det hedder, »at de bedste og fornumstigste Borgere kost dem tilhobe udi hver Købstad og opkøbe alle Varer, den fattige menige Mand til Forprang«.

Marcus Hess er Typen paa den Art Købmænd. Han handler med alt muligt, farer med sine egne armerede Skibe paa alle Have. Han laaner Penge ud til Kongen, har store Ejendomme i Byen, lever paa en stor Fod. Særlig under Syvaarskrigen 1563—1570 har Hess gjort store Forretninger. At han ogsaa har løbet en betydelig Risiko, seer man af, at Kongen 1580 giver ham Henstand med et Tilgodehavende, han havde hos Hess, paa Grund af »stor Bekostning, han paa hans Skibs Bygning og Udredning haver anvendt og adskillige overfaldendes Skade, han lidt haver, saa og for han endnu altsammen Vare ikke udi Pendinge haver kunnet forvende«.

I faa Ord er her en Storkøbmands Situation under vanskelige Forhold tegnet. Det var ofte Knald eller Fald. Marcus Hess endte som en fattig Mand, der paa sine gamle Dage maatte have Understøttelse af Kongen for at leve.

Men netop det vovede i hele Storkøbmandens Liv skærpede hans Tankegang, ledte den hen paa at lægge Planer og gav den Vidde udover den gammeldags snevre Synskres. Vel gik hans Stræben og honnette Ambition

ud paa at komme op paa Siden af Adelen i social og politisk Betydning, men hans Livssyn var dog et helt andet, baaret af fornuftig Beregning over, hvad der lønnede sig. Han var langt borte fra den gammeldags Tuskhandel og tænkte ikke længer i Gods, men i Penge. Naar han købte Jord og Ejendom, var det ikke for at danne Grundlag for nogen Slægtsbesiddelse i Lighed med Adelen, men for at faa en fornuftig Kapitalanbringelse. Paa anden Maade kan man næppe forklare Erhvervelsen af de mange Gaarde og Huse, som de store Købmænd var ude efter.

Gik Købmandens Syn saaledes langt ud over Byens Mure, saa gælder dette ikke om Kræmmerne og Haandværkerne, som udgjorde langt den største Part af Indbyggerne. Deres Interesser var helt og holdent bundne til det stedlige Marked og gik ud paa at værne det mod forstyrrende Indgreb. De bundede i alle Henseender i det gamle middelalderlige Lavsvæsen, hvis inderste Kærne var bygget paa, at enhver fik sit efter den overleverede Levfod og var tilfreds, naar dette opnaaedes. At naa videre laa helt udenfor deres Tankegang. Tværtimod, de lukkede sig inde i den lille Kres, hvor de følte sig hjemme, og hvor de vidste deres daglige Udkomme sikret af de gældende Bestemmelser. Til Gengæld gik al deres Id ud paa at opretholde deres Anseelse ved at levere gode Varer og reelt Arbejde. De forlangte ikke bedre end at passe deres Sager i Fred og Ro. Men skete der Brud herpaa, prøvede Konge og Øvrighed paa at reformere, saa vidste de ogsaa at sætte sig til Modværge. Det var ganske umuligt at vinde dem for nye Tanker. Ethvert Forsøg paa at lave om paa deres tilvante Forhold strandede paa passiv og sej Modstand. Det var først Tiden, og hvad den førte med sig, der formaaede at bryde Hul i hele Mellemlklassens nedarvede Tilstand. Det tog Aarhundreder, ganske naturligt, fordi Papir-

reformer uden Bund i det virkelige Liv paa Forhaand er dødsdømte.

Vil man til fulde forstaa hele denne jævne Mellestands Livssyn, maa man kaste et Blik ind i de smaa Boder og Værksteder, hvor der arbejdedes haardt fra Morgen til Aften, men hvor man havde sin faste Kundekres, som man tilfredsstillede, og som gav en det daglige Brød.

At hele det overleverede Syn fastholdtes indenfor disse Krese og formede den smaaborgerlige Betragtning, der løb ud i Ordsproget: »Skomager bliv ved din Læst«, er forstaaeligt, og saa længe de udgjorde det solide Flertal i Københavns Befolkning, kunde der ikke tænkes paa nogen Ændring i det tilvante. Hvis man kan gaa ud fra det Mandtal, der optoges ved Belejringen 1659, udgjorde det jævne Borgerskab, Handlende og Haandværkere, c. 26 pCt. af Befolkningen (deraf Haandværkerne alene c. 20 pCt.), Studenterne 14 pCt., Embedsmænd og Officerer 12,5 pCt., Enker c. 6 pCt. Da de studerende og deres Lærere, Embedsmænd og Officerer ikke kan henregnes til det egentlige Borgerskab, lige saa lidt som Hoffets Personale, der udgjorde c. 3 pCt., er der næppe Tvivl om, hvor Tyngdepunktet laa. Arbejdsmand, Sømænd o. lign. naar op til c. 5 pCt. Men saa er der en meget stor Gruppe paa 17,5 pCt., der er opgivet uden Erhverv, og blandt disse træffer vi sikkert en stor Del af de Smaaeksistenser, Høkere, Ølhandlere, Værtshusholdere o. s. v., der lige fra meget tidlig Tid har dannet en stor Del af Befolkningen, socialt seet har udgjort dens Proletariat, men som ubetinget maa regnes med, naar man vil danne sig et rigtigt Billede af Indbyggerkarens Sammensætning¹). Hertil kommer saa den store Mængde

¹) Hvis man kan gaa ud fra Navnenes Form, synes henvend 36 pCt. af Indbyggerne paa dette Tidspunkt at være af fremmed Afstamning, et Vidnesbyrd i saa Fald om den store Indvandring, der har fundet Sted til København.

Tiggere og andre løse Eksistenser, der lige fra først af har fyldt op i Byens Gader.

Til de Smaaeksistenser hører uden Tvivl de handlende, Biskop Peter omtaler 1274, der sælger tysk Øl, og som »til Skade for deres Sjæle« giver for ringe Maal, og ligeledes den store Skare af Mellemandlere, som efterhaanden skød sig ind mellem Producent og Forbruger, navnlig ved at opkøbe Bøndernes Varer til Forprang og efter Torvetid sælge dem til Borgerskabet. At Vareprisen her ved blev forhøjet, er givet, og Øvrigheden var da ogsaa efter dem paa alle Maader. 1587 forbydes det »alle Hugersker, som gaar omkring her i Byen«, at gaa ind i Folks Huse, som de en Tid lang havde gjort; de skulde tage Stade ved Frue Kirke, »som Paltemarked kaldes«. De Hugersker, som sælger Fødevarer, skal leje Boder og falholde deres Varer fra eget Vindue. Alle den Slags Forbud var dog forgæves. 1613 hedder det f. Eks., at der ofte er klaget over, hvorledes »en Part Kornkøbere, item Slagtere og Høkere saa og gemen Folk heri Byen den nem understaae de tvende Torvedage Onsdag og Lørdag hver Uge, ved Portene og paa Gaderne til Forprang at købe hvis Korn, Smør, Fisk, Svin, Gæs, Høns, Æg og andet, som Bønderne hid til Købs føre, førend det kommer paa Torvene«.

Saaledes kan man opregne den ene Forordning efter den anden mod Høkerne og andre Smaahandlende. Overalt har de skudt sig ind og været paa Færde, et Vidnesbyrd om, at der maa have været Brug for dem, og at der var ved at komme Brud paa den fra Middelalderen nedarvede Torveordning, hvis Formaal det var at sikre Byens Borgere den Vareforsyning, de havde Brug for, inden nogen anden købte den. Aabenbart har Husmødrene fundet det nemmere at købe hos de omløbende Høkere og Dørsælgere fremfor at stille paa Torvet, men at det er bleven almindelig Skik, viser, i hvor høj Grad

de nævnte Smaafolk maa have hørt med til Befolkningen, og hvor mange der maa have været af dem.

De har vrimlet paa Gader og Stræder, skikkelige Smaafolk og løst Pak imellem hinanden, tilfredse med de Par Smaaskilling, de har kunnet tjene, og altid om sig, hvor der var Udsigt til at skaffe sig lidt ekstra. Fattige og forhulede var de fleste af dem, og ingen af dem regnedes blandt Godtfolk. I moralsk Henseende uden den Støtte at tilhøre et anerkendt Lag af Befolkningen og jagne og forfulgte, naar de greb ind i de anerkendte Erhvervs Interessesfære. De nødtes saa at sige til at skaffe sig Føden, som de kunde bedst, fordi al Adgang til lovligt Erhverv var spærret af Lavene. Intet Under, at store Krese af den lavere Befolkning derfor prægedes af sædelig Slaphed og Ligegyldighed, og at de kunde beherskes af en Galgenhumor, der altid var parat til at spille Hal-løj med Politi og Øvrighed og fylde Gaden med Skraal og Optøjer.

Nogen skarp Grænse mellem dette Lag af Befolkningen og den Masse Tiggere og løst Pak, som til Stadighed opfyldte Gaderne, var der ikke. Det maa have været en gammel Skade i København, naar Christian II's verdslige Lov kan fortælle, »at mange fattige Mennesker som intet have, gaa og samle Guds Almisser af gode Mennesker og ere alligevel stærke og karske og føre, baade Karle og Kvinder, Dreng og Piger og ej ville tjene eller tage dennem noget Arbejde fore, meden de kunne fange deres Livs Nødtøft og Føde«. Indførelsen af autoriserede Tiggere, der tilhørte Byen selv, har ikke afhjulpet Ondet, og det hjalp ikke, at man forbød Tiggeri. 1576 hedder det i et Kongebrev, at det vrimlede med Tiggere paa Gader og Stræder, »hvor de omløbe at trygle og udi Hobetal efterfølge, naar nogen god Mand fremgaar paa Gaden med Trygleri og Betleri, saa at man ikke kan blive dennem kvit«. Det er et helt italiensk Folkelivsbil-

lede, der her oprulles for os. Man har staaet ganske hjælpeløs overfor Ondet, fordi man ikke kendte dets Aarsager. For en stor Del var det Landbrugets Overskudsbefolkning, der søgte til Byen, den Gang som nu; men da de fleste Adgange til Erhverv var lukkede, var kun Betleriet aabent. Man levede som i en Æske med Laag over, og det var umuligt at slippe ud. I hvert Fald kun rent undtagelsesvis. Fattigfolk var Fattigfolk, og Ondet varede Aarhundreder igennem. Særlig under Trediveaarskrigen har det været slemt. 1625 klager Magistraten over, »at mange fremmede Nationers Folk, som sig hid til Byen for Arbejds Skyld have indviklet, opfyldte Byen med Børn, Betlere og Prakkere, foruden Landsens Indfødning, som sig i Hobetal hid begive og ikke letteligen igen kunne udryddes . . . .«

Aaret forud, 1624, læser vi i Instruksen for Brofogden: »Eftersom Aar efter andet hid til Byen ankomme mange fremmede Folk, som ikke have Pas eller Bevisning om deres Idræt og Herkomst, men hver sin Lejlighed og gode Tykke, foruden Øvrigheds Forlov og Vidskab, søge hemmelige Logering og Herberg inden og uden Portene, udi Vinkel og Vraaer, hvor dennem bedst bekvemmer, og naar de siden opsøges eller anmodes om deres Vilkaar at vide, undskylde de dennem, en Part at have været Fiskerkarle, en Del aftakkede Baadsmænd eller Tjenestefolk, og i andre Maader dennem erklærer, og siden føre her i Byen et letfærdigt og løsagtigt Levned, Gud til Fortørnelse og Menneskene til Forargelse. Naar da nogen ærlige Folk haver Pligtsfolk udi Arbejde Behov, forbinde de dennem tilsammen, hvor høj og stor Dagløn de ville have og saaledes med deres skalkagtige Paafund intet ville gøre, uden dennem gives 2 eller 3 dobbelt Løn og fast mere, end de kunne fortjene. Vil man vide, hvorfra de ere komne og hvor længe de her i Byen været haver, lyve de Folkene fore og sig sig at have arbejdet her i

mange Aar, skattet og skyldet, og befindes dog aleneste idel Bedragere, og førend en Part endda vil arbejde, gange de heller med stærke og føre Lemmer uforskammet for Døre og betle, en Part og avle Horebørn, som i lige Maade holdes af Forældrene til Betleri og saaledes opfylder Byen med en utallig Hob Prakkere, som sent eller langsomt kan bortdrives.«

En sand Landeplage synes det at have været. 1621 hedder det, »at mange fattige Børn her udi Kjøbenhavn omløbe og sig til Betleri tilvænne«. 1628, »at mange Betlere omgaa og sig med Betleri alene opholde . . . .« 1647 tales om »den store Uskikkelighed med Betleri og Løsgængerer over alt jo mer og mer at tiltage«. 1665 »hvorledes Mængden af adskillige Slags Betlere her udi Staden dagligen tiltager og at mange Huse skal findes, hvor udi Skarnsfolk sig opholde og stor Letfærdighed begaae«.

Udtalelserne kan forøges i Massevis og viser, at man stadigvæk har staaet raadløs over for Ondet og ikke har kendt andet Middel end at jage de hjemløse ud eller sætte dem paa Arbejde i Tugthuset. Men intet af disse Midler slog til.

Atter paa dette Omraade viser der sig den samme passive Holdning og Mangel paa Evne til at trænge til Bunden af Ondet. Hver Gang, man staaer over for et eller andet Fænomen, kreser man rundt om det, seer paa dets rent overfladiske Virkninger og Ytringsformer, søger at afhjælpe de værste Ulemper, hvis saadanne viser sig, men prøver aldrig paa at forstaa Aarsagen. Det er, som om man kun fatter det, der pludseligt og umiddelbart træder frem for Øjnene. Man lever helt i Øjeblikket og hvirvles med i Hændelserne uden at forstaa den dybere Sammenhæng. Der har hersket en fuldkommen Mangel paa aandelig Træning. Tilværelsen var som en aaben Mark, hvor Plovfuren ikke gik særlig dybt, hvor der Aar efter Aar saaes den samme Sæd, men hvor der Tid efter

anden blæste fremmed Frø ind, der spirede og fæstede Rod mellem det gamle. Man er ganske udé af Stand til at fatte eller gennemføre en rationel Plan.

Det er da ogsaa karakteristisk, at de Reformere, der efterhaanden kommer frem, saa godt som alle udgaar fra Regeringen og dens skolede Embedsstand.

Det varede Aarhundreder, inden den gamle Københavner selv kunde tage Styret for sin By. Ikke, fordi han var udygtig, men fordi Begrebet Offentlighed i videre Forstand ikke var udviklet og i hvert Fald ikke naaede ud over den snævre Klassefølelse. Vil man lære den rigtige gamle Københavner at kende, maa man derfor ikke søge ham i det offentlige Liv, men i hans daglige Arbejde og frem for alt i hans Families Midte og i hans religiøse Liv.

ET DIGT OM KØBENHAVNS BELEJRING.

Meddelt af CHR. BEHREND.

Af den trykte danske Literatur fra 15. og flg. Aarh. er en ikke ringe Del gaaet tabt, og det er især gaaet ud over Smaaskrifter paa eet eller nogle faa Blade, Viser o. l.

Saaledes er det ogsaa gaaet denne Vise. Den er trykt 1666, som det synes, til en Mindefest 7 Aar efter Københavns Belejring, men intet trykt Eksemplar kendes nu af den; derimod er den bevaret i et omtrent samtidigt Haandskrift (Thott 4° 1044).

Visen er vel hverken værre eller bedre end Flertallet af saadanne Lejlighedsprodukter, men den giver Udtryk for Folkets patriotiske Stemning dengang og dets Had til Svenskerne.

Forfatteren er rimeligvis den Andres Klingenberg, der i Mandtal over dem, der kan gaa til Volds 10. Jan. 1659, omtales som boende paa Østergade¹⁾.

I denne Gengivelse af Digtet er Originalen ikke fulgt m. H. t. Skilletegn og store og smaa Bogstaver, og sz er gengivet som s.

---

¹⁾ Jfr. E. Marquard: »Kjøbenhavns Borgere 1659« (1920), S. 21; sml. S. 90.

Kjøbenhafns Beleyring:
Guds underlige Frelsning:
Tacksigelsis Opmuntring

Den Stormegtigste oc Høybaarne Første oc Herre

F R E D E R I C H

den Tredie

Danmarckis, Norgis, Vendis
oc Gottis Konning etc.

Min allernaadigste Herre

Paa

Tacksigelse-Festens Dag

Som dend 11 Feb: aarligen høytidelig holdis
ydmygeligst fremstillet

af

Hans Kongelig *Majestatis*

allerunderdanigste oc tro Tienere
oc Lacqvei

Anders Clauszøn Clingenberg.

Kjøbenhafn tryct aff Matthias Jørgenszøn Anno [16]66.

Forstandig er den Mand, sit Huus paa Klippen bygger,
Hand langt fra Faren er, hand sickert boer oc trygger¹).

Lad Støbregn falde ned, oc Vandløb velde ind

Lad ickun suse frit oc storme Veyr oc Vind:

Trodtz Støbregn, Vandløb, Storm! det Huus dog ey omryggis

Mens blifver ævlig, som fast paa Klippen byggis.

Den Klippe Herren er, den Herre Sebaoth,

Vor Salighedsens Horn, vor Skiold oc faste Slot.

Du Rigsstad Kjøbenhafn med mig maa det bekiende,

Din Klippe Herren vaar oc Hielp fra Sion sende²),

Der at den Fiende grum, troeløse svenske Mand

Forrædelig igien faldt ind i Siællans Land.

Du meente du vaarst fri for fiendtlig Vold oc Vrede,

Men Svensken da mod dig sin Grumhed først betede:

Hans Hierte stod til Roff oc Blod-begierlighed,

Hand vilde dig i Brand oc Aske legge ned.

¹) menes vel: tryg er.

²) sende o: sendte.

Du varst ham da (dis vær!) til Roff oc Bytte blefvet,
 Hver danske Stamme god hand acted at uddrefvet.
 O du umættlig *Carl*, meeneedig svenske Mand,
 Var det den Pact du soorst¹⁾ med Eed oc Høyre-Haand
 Paa Fredrichs borrig Slot vor frederige Konning?
 Hvor dig saa vel antog vor Landsens fromme Dronning.
 Du soorst vel Freden til med Faunetag oc Kys,
 Men det vaar Judas Kys oc Joabs falske Grys²⁾).
 Vort Haab det var da slet til Raad oc Hielp at vente
 Men Herren *Israels* Gud sin Salfved Frelse sendte
 Der Du vor *Abgesant* ved Graff von Slippenbach³⁾)
 Saa stoltlig svare lod: Saa læt er os den Sag
 At tage Kiøbenhaffn: I der for kun tillafve
 At gifve Staden op. Jær lig' got er at hafve
 En Fridrich eller *Carl*: En Herre skal I faa:
 Hvad vill I fange an? I kand os ey modstaa.
 Det vaar bedrøveligt hans stolte Svar at høre;
 Gud der for ofver os til Medynch lod sig røre,
 Gaff os Forstand oc Mod, men gjorde Fienden blind,
 Hans Hofmod stacket bleff, forvirret bleff hans Sind.
 Her hialp dog ingen Bøn: vi kunde ey undløbe,
 Langt mindre Freden os for Guld oc Penge kiøbe;
 Mens vi som *Israels* Børn da motte tage Skiold
 Oc saa tillige med opbygge voris Vold.
 Hver Mand da tog til Værn; oc Fienden Modstand giøre
 Ey nogen sig undslog, som kunde Vaaben føre.
 Hver ærlig *Patriot* da for sin Konning god
 Vaar færdig til at døe oc vofve Liff oc Blod.
 Hver Mand udrysted sig: Studentre, Borgre, Knecte,
 Ja alle hver oc een for Fridrich vilde fecte:
 Da kiendte mand saa vel oc øyenskiellig saae,
 Hvem Kongen meente tro oc med ham vilde staa.
 Dog Gud hør Æren till, vi billig maa bekiende,
 Som gjorde det, at os gick alting vel tilhende.
 Gud letted voris Baand, der *Wossenaer*⁴⁾) kom hid,
 Gud glæd den stridbar Helt: hand kom i lycklig Tid
 Med hollandsk Floden an; saa motte Svensken flytte
 Her fra til Brøndshøy op, der slaa sin Leyr oc Hytte.
 Imens kom Vintren an; hand lysted da at gaa
 Paa Harejagt oc see, om hand kund' Harer faa.

1) o: svor. 2) Hilsen. 3) Chrph. Carl Schlippenbach (1624—60), svensk Diplomat. 4) Admiral Obdam eller Wassenaer.

Tog gode Hunde med, som vel vaar vant at jage,
 Ad Kalleboe hand gick oc lige til *Amage*.
 Hand Jagten stilte an med Vrangl sin tro Mand,
 Men det mislingte dem, de motte spring' i Vand.
 Den danske *Hector* strax, (Gud glæd ham!) Gyldenløfve,
 Med danske Mend udfoer de Svenske der at prøve;
 Hand jog med dem saa skarpt, at Jegerne forlod
 Alt hvad paa Landet var: Med Skamme de bestod.
 Det Harekiød var dyrt! Den Jagt bekom dem ilde;
Carl Gustau sige fick, hand var til Hare-gilde!
 Den Spot (saa tencte hand) jeg vist at hefne faar.
 Velan! Et andet Spil jeg endnu vofve tør.
 Hand alt sit *Armatu*r: Skiøt, Brøer oc Stormestiger,
 Fyrmysser¹⁾, Hand-Granat, Muurbrecker, Bøsser, Pigger
 En Nat hand samlede; ja med sin gandske Magt
 At giested²⁾ Kiøbenhafn, det vaar hans stadig Agt.
 Hans Raad oc Anslag Gud dog da til intet gjorde,
 Saa hand stil-tiende den Nat igien bortkiørde
 Men bleff dog fast ved sit blodgierige Forsæt
 Tro, Ære oc Guds Fryct hand hafde slet forgiæt.
 Hand anden Gang paa ny for Byen sig fremstilte
 Med sit Barbarisk Folck, som hand tilforne fylte
 Rau-fuld³⁾ med Brende-Viin, saa det heel vild oc gal
 I *furiositet* da gjorde sterckt Anfald.
 Ja, vee os! dersom de, som vaar saa dieffel blandet⁴⁾,
 I deris Gallenskab os hafde sig bemandet.
 Naar jeg den Undergang, som os da forestod
 Med Flid betragter ret, da isner Hierte Blod.
 Det gantske konglig Huus til Fængsel stod opskrefvet,
 Du selff, ô skjønnne Stad, til Fremmit varst bebreffvet.
 Med Døden trued hand dit unge Mandekiøn
 Oc. Jomfruer gifvet bleff til Krigsfolck Priis oc Løn.
 Her skulde mand da seet Jerusalem at ødis
Boeoters præctig By indtaget oc omstødis!
 Ja Fiendens skarpe Sverd oc Ildens heede Brand
 Hafd' i dend skjønnne Stad ey skaanet nogen Mand!
 Mens vi ey sømte os⁵⁾ vor Bøn til Gud at giøre,
 At hand aff denne Nød os vilde vel udføre:
 Vor Landsens Fader mild oc Rigens huld-tro Mend
 Sampt det høyvise Raad gaff vise Raad behend.

1) Fyrmørser, en Slags Kanon.   2) o: gæste.   3) døddrukken.

4) nu: djævelblændt.   5) forsømte ikke.

Da fegtedis her skarpt; her hørtis Støcker bromme.
 Hin Handgranat udsmed; den brugte Seglen kromme,
     Hver paste paa sin Post oc Fienden hilste saa,
     At hand tilbage igien med Skamme maatte gaa.
 Der Dagen nu brød igien¹⁾ oc Natten vaar forgangen,
 Da vaar her Lyst oc Fryd, mand saa med stor Forlangen,
     Hvor hver da brugte Been, fra Byen rippet²⁾ bort,
     Løb ofver Marck oc Stie ad Leyeren saa fort.
 Da saaes her mangan Een paa Pallesader henge,
 Der Fienden styrtet vaar i Haabetal oc Mænge;
     Hist Kroppen hofved-løs, her Arm' oc Beene laa!
     Saa mangan tapper Helt i Grafven drucknet da!
 Men Tack skee dig, vor Gud, som os saa holt i Lifve,
 Oc lod os ey til Roff for vore Fiender blifve!
     Dit Nafn vi prise vil, Gud voris Zebaoth,
     Som gjorde Fiendens Magt til Skiendsel, Haan oc Spot.
 Vor Siæl undkommen er af Fuglefengrens Snare,
 Vi boer nu (Gud skee Loff) i Fred foruden Fare.
     Den Snare sønderbrast oc vi er blefven fri,
     Vi Himlen prise maa, som stod os megtig bi.
 Ald Verden kiender nu din høye Visdoms Vælde,
 Som hialp vor Konning ud aff Dødsens grumme Fælde!
     Din Salvede, o Gud! god Held oc Lycke giff.
     Ald Farlighed oc Nød fra hans Paulune driff.
 Freds Første, Jesu kier! Lad ham i Fred regiere;
 Lad Fienden i vort Land ret aldrig findis mere.
     Saa ynsker jeg, oc hver en ærlig danske Mand
     Sin Arfve-Konning tien udi sit Fædre-Land.

---

¹⁾ skal vel være: frem.

²⁾ rippe eller reppe = drage bort.

HOLBERG, DANMARK OG KØBENHAVN.

Af TH. A. MÜLLER.

Som en Reaktion mod tidligere Tidens vel noget overdrevne Holbergbegejstring har man i senere Aar oftere hørt udtalt en vis skeptisk Undren over, om der egentlig var mere at undersøge og skrive om Holberg, om ikke alt angaaende denne store Mand var bragt helt til Klarhed en Gang for alle. Det er det ikke. Der ligger stadig et stort ubenyttet Kildestof og venter paa Fremdragelse og Behandling, og saare mange gængse Synsmaader angaaende hans Personlighed og hans Værker trænger stadig til Revision. Angaaende Holbergs Personlighed har man alt for ofte uden Kritik ladet sig nøje med at genfortælle hans egen ypperlige Selvbiografi og har naivt taget hvert Ord af ham — der jo baade var ikke lidt af et nervøst Stemningsmenneske og en stor Spøgefugl — for Skriftsteder helt efter Ordlyden.

Af saadanne Punkter, der trænger til en Revision, eller hvor en ny Opfattelse trænger til at slaas helt fast, er

Kun rent undtagelsesvis vil der i »Historiske Meddelelser om København« fremkomme Bidrag, som allerede har været offentliggjort andensteds. Ovenstaaende Artikel af Th. A. Müller har Redaktionen imidlertid maattet tillægge en saadan Betydning, at den, endskønt Artiklen er trykt i »Berlingske Tidende« Søndag den 2. December d. A. i omtrent samme Form, har opnaaet Forfatterens Tilladelse til — i Anledning af Holbergs 250 Aars Jubilæum — ogsaa at lade den fremkomme her.

Red.

der et, som for os Danske netop i disse Dage kan være af en vis Betydning, det er Holbergs Forhold til sin Samtid og til Danmark, deres Behandling og Vurdering af ham og hans Følelser over for dem. Efter gammel romantisk Receipt skulde det jo være saadan, at Geniet stod uforstaaet af en taabelig Samtid, blev spottet og mishandlet af den og døde som en Martyr for Fremskridtet, først forstaaet og værdsat af Eftertiden. Herhjemme har særlig N. M. Petersen bidraget til at slaa denne Anskuelse fast i sin store og fortjenstfulde Danske Litteraturhistorie (1853—61). Denne Anskuelse gik igen i Georg Brandes' Festskrift om Ludvig Holberg (1884). Blandt andet fra Chr. Bruun og Carl S. Petersen begyndtes en stærkt begrundet Kritik af dette Synspunkt. Men det lever stadig uforandret videre baade herhjemme, f. Eks. i Gymnasieskolernes Litteraturundervisning, og ikke mindst i norsk Holbergforskning, hvor det skal tjene til at vise, at Holberg netop i sin Egenskab af Nordmanden var uforstaaet af de taabelige Danskere, som derfor ingen Ret har til ham.

Som Eksempel paa dette Syn kan anføres en Skildring af Holbergs Forhold til Danmark fra den store »Norges Historie«, skrevet af Professor Osc. Alb. Johnsen, et Værk, der svarer til vor »Danmarks Riges Historie«. Han skriver: »Det slaar ved Studiet af Holbergs Levnet saa vel som af hans Skrifter, at han var og forblev en Fremmed i det danske Samfund, som er den nærmeste (!) Skueplads for hans Manddoms Virksomhed . . . . Men hvor meget der end hos Holberg kan føres tilbage til hans Barndoms- og Ungdomstid i Norge — sin videre Udvikling gennemgik han i Europas Kulturcentre. Danmark skyldte han derimod overmaade lidt. Ingen indre Streng, ingen dybere Sympati synes (!) at have bundet ham til det danske Folk, hvis nære politiske og kulturelle Forbindelse med hans Landsmænd (!) han dog kendte

og lovpriste. Upaavirket af dets ældre Litteratur (!), uden Interesse for dets Folkedigtning, uden Nænsomhed for dets nationale Ejendommeligheder, fuld af Ringeagt for dets forældede, golde Videnskabelighed (som han afskriver!), ryddede han Marken for Ugræsset, men ogsaa for de smaa Spirer til et nationalt dansk Aandsliv (Brorson, Stub, Falster, Videnskaben, Kunsten!!) og skabte Fælleslitteraturen, hvor norsk Aand hersker (!). Rigtig nok gennem det danske Sprog, som den dog uvilkaarlig paatrykte et Præg af Norskhed«.

Der er i denne Karakteristik næppe en Sætning, der ikke er overfladisk og urigtig.

Det er muligt, at der er store Mænd, der har staaet isoleret og uforstaaet i deres Samtid. Holberg hører saa sandt ikke til dem. Han havde fra sin tidligste Ungdom Vilje og Evne til at gøre sig gældende og naa frem til de materielle og aandelige Maal, han havde sat sig. Han gav i sine Skrifter netop det, den fremvoksende Borgerstand vilde høre og vide, og i en elskværdig og munter Form. Og endelig fik han i en ganske sjælden Grad Støtte baade af sin Tids Mægtige i Danmark; og han blev tidlig fetteret af Publikum. De Vanskeligheder, han havde at kæmpe med, kom fra hans eget syge og vanskelige Sind.

Der skal i det følgende fortælles lidt om den sjældne Støtte, han fandt i sin Tids Danmark.

I Foraaret 1706 forlod Holberg, 21 Aar gammel, Norge. Han gensaa det aldrig mere, og mærkelig nok ytrede denne store Europafarer heller aldrig noget Ønske om at gense det. Han var paa det rene med, at det ikke afgav Jordbund for Folk af hans Slags. »I det øvrige kand man sige« — skriver han i Bergensbeskrivelsen —, »at Bergen ikke haver været det Sted, hvor lærde Folk og Philosophi kunde finde Fornøjelse at fæste deres Sæde, saasom Staden har havt temmelig Mangel saa vel paa Bøger som paa literate Folk. Det var derfor under-

ligt, at den store Voyageur og Philosophus Abelin, der i saa lang Tid havde opholdt sig udi Italien, kunde persvadere sig til at bortdrive sin Alderdom udi Bergen. Den samme boede udi min Barndom der i Staden, men var kun lidt agtet. Saaledes gik det ogsaa den store norske Historieskriver Tormod Torvesen«. Holberg har sikkert heller aldrig kunnet »persvadere« sig til at »bortdrive« sit Liv i sin Fødeby, der paa hans Tid ikke engang rummede et Trykkeri, og hvor der ikke var Livsbetingelser og Udviklingsmuligheder for en Mand af hans Naturel og med hans Interesser.

Disse Ting fandt han i rigt Maal i København fra første Øjeblik, han fæstede Bo der 1708. Holberg fortæller senere, at han aldrig har brudt sig om at søge Patroner, »liste sig krybende til fornemme Porte og slaa sig udi mange Bugter og Folder«. Det er ikke rigtigt. I sin første Ungdom har han baade søgt og fundet højsindede Beskyttere hos Rigets Mægtige lige op til Kongen; han er forøvrigt i sine Dedikationer og Breve f. Eks. til Geheimeraad Chr. Sehested ikke gaaet af Vejen for at »slaa sig udi mange Bugter og Folder«, saaledes som Tiden krævede det. Af saadanne udmærkede Mænd, der støttede ham i hans første Aar, kender vi fra hans Breve og Bøger Professor juris Christian Reitzer, der indgav ham Interesse for Natur- og Folkerettens nye Synspunkter og gav ham Adgang til sit store Bibliotek, hvor han udarbejdede sine første historiske og juridiske Bøger. Vi kender Poul Vinding, Professor i Græsk, hans gamle Privatpræceptor, der skaffede ham en Tysklandsrejse som Ledsager for sin unge Søn, og som senere som Efor for det nye, pragtfuldt udstyrede og godt doterede Borchs Kollegium skaffede ham fire sorgfri og aandelig rige Aar som Alumnus. Saa var der de to indflydelsesrige teologiske Professorer, Dr. Hans Bartholin og Chr. Worm, der tillige var Sjællands Biskop; endvidere Grev Chr. Rantzau, se-

Voksmedaljon af Holberg i Bymusæet i København. Den er udført af Hofmedaljør M. G. Arbien Aaret efter Holbergs Død (1755) som Forstudie til den Medalje, han lod slaa i Anledning af Holbergs Død. Voksmedaljonen er temmelig sikkert gjort paa Grundlag af den nu desværre forsvundne Dødsmaske, som cand. jur. C. P. Rothe tog over Holbergs Lig Morgenen efter Holbergs Død d. 28. Januar 1754; der var da »ey mindste Forandring at see paa hans Ansigt«, saa »Masquen er lykkes meget vel«. Voksmedaljonen giver sikkert et godt Billede af Holberg i hans sidste Tid; i den endelige Medalje er Udtrykket mildnet.

ner Statholder i Norge, hvem han alle som gode Bekendte sendte Brev til før sin store Udenlandsrejse. Og endelig var der blandt hans Beskyttere de to Svogre, Geheimeraadere Iver Rosenkrantz, dengang dansk Gesandt i London, senere Udenrigsminister, og Chr. Sehested, dengang Udenrigsminister. Det var Iver Rosenkrantz, der gav Holberg det store Rosenkrantzske Stipendium til Udenlandsrejse i fire Aar, og Chr. Sehested takker han fra sin Udenlandsrejse for modtagne Velgerninger, vi ved ikke hvilke, og haaber paa fortsat Protektion. Det er rimeligvis disse to høje Statsembedsmænd, der har skaffet ham Adgang til selve Kongen, der — skønt Holberg ikke havde disputeret — lovede ham det første Professorat, der blev ledigt. Han blev da ogsaa Professor et godt Aar efter, at han var kommet tilbage fra sin store Udenlandsrejse; i dette Aar har han vel haft det lidt knapt, bl. a. fordi han som Professor følte sig for fin til at undervise (hvad f. Eks. Gram aldrig gjorde) — en Situation, som vel næsten alle Studerende paa et eller andet Tidspunkt har været i, og som der i Sandhed ikke med Holbergfanatikere er Aarsag til at gøre noget Nummer ud af. Da han var blevet Professor, var hans Tilværelse økonomisk betrygget. Han havde gode Indtægter og meget rundelig Fritid, saa at han kunde følge sine mangeartede materielle og aandelige Interesser. Hans Storhed skyldes selvfølgelig hans Geni og hans Udholdenhed; men de ledende Mænd i Danmark gav ham rundelige Kaar og megen Frihed til at udfolde den, det eneste, som Staten kan give sine store Mænd, og som den ikke altfor ofte giver; man tænke f. Eks. paa de Kaar, der blev budt Mozart, der endnu paa sin Berømmelses Højde maatte trygle Venner om smaa Laan og sukke efter at faa et Par Timer besat med Klaverelever.

I København fandt han dernæst Boghandlere og Bogtrykkere i Mængde — Bergen havde som sagt ikke en

eneste Bogtrykker — med hvem han kunde tingge og sjakre og derved lægge Grunden til den Formue, der ved hans Forretningsdygtighed endte i et Baroni. Og af mere ideale Goder fandt han i København Mænd, der kunde give ham Impulser, og Biblioteker, bl. a. med den lærde Tids danske Specialværker, uden hvilke hans danske Historieskrivning havde været umulig, og som han ofte benyttede temmelig ordret. Han fandt endvidere i København et Teater, en dygtig Instruktør og unge Skuespillere. Og ligesom Professor Reitzer var ham en Vejleder i videnskabelig Henseende, var det i København »Mænd af de første Rangklasser«, der havde Øje for, at han var den rette Mand til at skrive danske Komedier, og som — mod hans Vilje — narrede og drev ham til hans største og uforgængelige Værk.

Men de ledende Mænd gav ham ikke blot rundelig Fritid til at skrive. De gav ham ogsaa i en sjælden Grad Frihed til at skrive, hvad han havde Lyst til. Censuren, der øvedes af hans Kolleger, har maaske af og til i hans unge Dage smølet noget med sit Gennemsyn, maaske ogsaa af og til foretaget en og anden Rettelse i hans Bøger, men faktisk skrev han hele sit Liv uhindret af Censuren.

Naar undtages hans tre historiske Ungdomsværker, har lige til 1737 ikke et eneste af hans mange Værker, hverken de poetiske eller de historiske, været forelagt Censuren, ingen af dem er forsynet med nogen Censors »maa trykkes«, det samme gælder hans meget dristige, satiriske Roman »Niels Klim«, der — imod Trykkeloven — udkom anonymt og trykt i Udlandet. Og fra 1742 til hans Død var det hans gode Ven og Lejer, Professor Anchersen, der gav hans Skrifter »Imprimatur«. Holberg jamrer af og til over, at Censuren, som han ugenert og uden Frygt haaner, har nødt ham til at være varsom med sine Tan-

ker; de er imidlertid i den Form, hvori de foreligger, lige fra »Peder Paars« til »Niels Klim« og de »moralske Tanker«, overmaade dristige for Tiden, saa dristige, at selv en frisindet Mand som G. Baden senere forundrede sig over, at de moralske Tanker kunde faa Lov til at slippe uskadt igennem Censuren. Holberg har sikkert her kun i lige saa ringe Grad dæmpet sine dristige »Intentioner«, som han af Hensyn til den senere Tids Ærbarhed »mynstrede« sine »frie Expressioner«. Og naar man tænker paa, hvorledes i Frankrig Voltaire og Diderot fik deres Bøger brændt af Bølden, maatte flygte over Hals og Hoved for at slippe for Fængsling eller med deres Forlæggere anbragtes i Bastillen og Vincennesfængslet, kan man kun beundre Regeringens Forstaaelse overfor Holbergs Virksomhed; »vi taledes som i en fri Stad, vi spøgede, vi skæmtede, vi kappedes uden Frygt i lystige Indfald, da Kongen aldrig optog Frisprog eller et uoverlagt Ord ilde«, siger Holberg da ogsaa med Rette om den af ham beundrede og elskede Frederik IV. Heller ikke private Angiverier lykkedes det at krumme et Haar paa hans Hoved de to Gange, det forsøgtes, skønt Klagerne første Gang udgik fra selve Kongens Svoger og Sekretær i det danske Kancelli; Konseillet og Kong Frederik IV afviste dem, ligesom senere den pietistiske Christian VI skal have afvist et Par mægtige Gejstlige, der siges at have haft Lyst til at faa fat paa Holberg og »bekehre« ham for »Niels Klim«.

Holberg nød imidlertid ikke blot de Styrendes Gunst. Ogsaa Publikum var ham, lige fra »Peder Paars« udkom, i høj Grad bevaagent. Naturligvis var der Folk, der kunde kritisere og skumle over en Forfatter, der saa ugenert skulde sige sin Mening om alle mulige Forhold lige fra den moderne Interesse for offentlige Forhold (»det politiske Kandestøberi«) og Universitetets Ordning til

Prioriteterne i Københavns Ejendomme og Kvægsygen. Men de bevarede Angreb er ikke synderlig slemme, langt fra saa grove eller saa farlige som Holbergs Angreb paa Andreas Hojer; vi forstaar f. Eks. ikke, at et anonymt Smædedigt som det, Holbergs norske Landsmand Gerhard Treschou lavede over hans mislykkede Digtsamling »Metamorphoses«, kunde bringe ham i den Grad ud af Ligevægt, som det gjorde. Det var hans fine Nerver og opskræmte Fantasi, der ved den mindste Kritik bragte den store Kritiker til at tale om »Pile, der hagler ned over mig«, »slette Menneskers Skandskrifter«, »Sejlads mellem Klipper og Skær« eller til at bede: »hvad Autors Person er angaaende, da er hans Helsen delicat, han er en indgetogen, fredelig Mand: lad være at genere ham, ti derved afskrækkes han fra at skrive, og Studia blive ganske hemmede«. Denne Jamren, som ofte er taget lige efter Ordlyden af naive Holbergdyrkere, har kun i ringe Grad dækket over Realiteter. I Virkeligheden blev Holberg lige fra »Peder Paars«s Fremkomst beundret overmaade af Samtiden, som samtlige Vidnesbyrd viser (Chr. Deichmann); hans Bøger udkom i store Oplag, og det bedste Vidnesbyrd om hans Værkers Succes er, at Forfatteren selv Gang paa Gang udtrykker sin Tilfredshed med den Modtagelse, de fik: »Peder Paars er fast af den heele Bye bleven approbered«; »mine Comoedier staar den Dag i Dag urokkede, og simple som fornemme Folk sætter Pris paa dem«.

Det samme gjaldt hans faglige Værker, selv de mindre kendte. Hans smaa økonomiske Afhandlinger fra 1728 vakte saadan Glæde blandt Købmændene paa Børsen, at de bekostede dem oversat paa Tysk og paatænkte at sende ham en Pengegave. Hans Pjece om Prioritetsforholdene i københavnske Ejendomme efter Branden 1728 havde, som Holberg selv med Stolthed beretter, en beundrende

Læser i selve Kongen. Saaledes var den Modtagelse, han i sine første Aar fandt i København. Om den Ære, der vi stes ham i hans senere Aar, da han var blevet rig og berømt, behøver der ikke at fortælles; han naaede jo saa højt, som en Undersaat da kunde naa: Baronisering, Fetering ved Frederik V.s Hof og Gravsted ved Siden af Københavns Grundlægger Absalon og de gamle danske Konger i Sorø. Han er til visse hverken blevet miskendt eller ilde behandlet i København. Tværtimod.

Efter at vi har talt om, hvorledes Danmark stillede sig til Holberg, skal vi kortelig berøre Holbergs Stilling til Danmark, specielt til den By, som han i de to Trediedele af sit Liv valgte til sit Opholdssted.

En Diskussion i al Almindelighed om, hvorvidt Holberg er »dansk« eller »norsk«, er ørkesløs, hvis man ikke paa Forhaand gør sig klart, hvad man forstaar ved de to Ord. »Norsk« betød paa Holbergs Tid i hvert Fald ikke det samme som nu, en Mand med en stærk og uafhængig national Statsfølelse, mulig med Brod mod andre Statssamfund, f. Eks. Danmark. At Holberg som født i Bergen er Nordmand, er uomtvisteligt, men det udelukker for Datiden ikke, at han ogsaa er Dansk, nemlig som Medlem af det danske Monarki. Han kalder sig som alle Nordmænd i Datiden snart Dansk, snart Nordmand, uden at lægge noget forskelligt deri; »mine Landsmænd« siger han uden Forskel om Danske og Norske. Sagen er, at Nationalfølelsen i moderne Forstand endnu ikke var vaagnet. Det, der bandt Menneskene sammen til Samfund, var Staten med Centrum i Kongen, der netop havde gjort Ende paa Middelalderens Splittelse i Smaasamfund og dannet en stor, stærk, ensrettet Organisme. »Danskerne« var alle den danske Konges Undersaatte, hvad Sprog de saa talte. Det var dengang det moderne; og Holberg var en glødende Talsmand for Enevælde, Enhed og Ensrettedhed.

Hvad han mente om Betydningen af Nationalfølelse i det hele og specielt en Nationalfølelse, der ytrede sig i Selvgodhed og fjendtlige Følelser mod andre, har han fortalt i en af sine Epistler (Nr. 119). Folk havde i hans sidste Aar været forargede over den ringe Interesse, han viste sine Slægtninge i Norge; han fremsætter da den Anskuelse, at det, der berettiger til Kærlighed, ikke er fælles Afstamning, men menneskelig værdifulde Egen-skaber; det, at Mennesker »er fabriquerede udi samme Værksted«, som han drastisk udtrykker sig, bør i og for sig ingen Betydning have. Paa samme Maade med Fædre-landskærlighed; heller ikke her bør det være fælles Af-stamning, men menneskelige Dyder, der binder Folk sammen. Ja, i det Øjeblik, Fædrelandskærligheden bliver »outreret« og gør »Skaar udi den almindelige Kiærlig-heds Pligt mod *alle* Mennesker«, bliver den »forvandlet til en Last«. Det er ikke en partikularistisk norsk Na-tionalfølelse, her prædikes, men det 18. Aarhundredes *Menneskelighed*.

Udslag af samme Uvilje mod national Partikularisme er hans Holdning paa 2 Omraader, hvorpaa senere Tider lagde særlig Vægt som Udtryk for Nationalfølelsen: Kær-ligheden til Hjemlandets Sprog og dets Natur. I Holbergs tidligste Skrifter forekommer der en Del Norvagismer; men det er saa langt fra, at han dyrker dem og betragter dem som en Pryd, at han bevidst udrydder dem i senere Udgaver. Det, han ønskede, var Ensartethed og Fasthed, i Sprog og Retskrivning ligesom i Styrelse og Religion; ikke Udvikling af »separatistiske« Ejendommeligheder. Heller ikke for Norges Natur havde han nogen Sans eller Kærlighed. Bjerglandets Barskhed var ham, som hele Ti-den, en Gru. Han elskede som den det smilende, frugt-bare, veldyrkede Landskab; derfor befandt han sig vel i Voss. Danmarks Natur var ogsaa efter hans Sind. Først Førromantiken fik Sans for den vilde Natur.

Det var i København, at han fandt sit blivende Opholdssted. Ikke fordi den var dansk, men fordi den var Monarkiets Centrum, der bød ham alt det, han søgte. Men dette Monarkiets Centrum laa nu engang i Danmark — selv om det var fælles for hele Monarkiet — og det var væsentlig dansk. Og Holberg befandt sig vel blandt sine danske Landsmænd. Han skriver derom: »Blandt alle de Nationer, jeg kender — og jeg har paa mine Udenlandsrejser set mange — ved jeg ingen saa fredelig og sagtmødig som den danske . . . ingen saa god at komme til Rette med«, der findes intet Steds færre Tyverier, Rov og Mord, intet Steds rejser man sikrere; det skyldes dels Regeringen, dels »Indbyggernes gode Naturel« (man tænke paa Prof. O. A. Johnsens Ord om, at Holberg har ingen Sympati for Danmark). Og ganske særlig befandt han sig vel i København; han syntes egentlig, at det var den bedste By i Verden; thi man kan der, »udi kort Begreb see alt, hvad andre Stæder bryste sig af, hvor en stor Mængde af *alle* Nationer opholde sig, hvor der er kongeligt Hoff, et stort Universitet, en Guarnison, en Søemagt og en Samling af alle Slags Stænder og Professioner. At *reyse fra saadan Stad til andre Stæder for at profitere af Omgængelse, er det samme som at lede efter Vand, naar man boer ved en Søe*«. Han blev hurtig en god Københavner; han deltog i Arbejdet for Byens Trivsel med smaa morsomme Reklamepjeecer, da det ostindiske Handels Kompagni skulde oprettes igen, og da København skulde have Monopol paa de fire Hovedvarer; ogsaa Prioritetsspørgsmaalene efter den store Brand drøftede han.

Holberg har levet henved en Snes Aar af sin Barndom og Ungdom i Norge, og de har følgelig paa flere Punkter sat sig Spor i hans Liv og Værker. Da han blev ældre, dukkede der ikke sjældent, som det vel altid gaaer, Erindringer op fra Barndommen. Han tog sig ogsaa paa at

skrive sin rigtignok for en ringe Del originale »Bergens Beskrivelse«; som Grund angiver han selv ikke Bypatriotisme, men det »gode Stof«; i »Niels Klim« danner omdigtede Ungdomsminder Rammen. Men det, hvorpaa hans Storhed beror, skyldes vel en ejendommelig *individuel Struktur*, som ingen anden af hans Slægtninge eller Bysbørn eller »Landsmænd« i det hele taget havde.

Men langt den største Del af sit Liv valgte han at fæste Bo i Monarkiets Centrum, i København. Og det dybeste i ham var, som hos alle i Tiden, knyttet til Rigets Centrum, ikke til Udkanterne, hvor han jo slet ikke passede ind. Han skriver 1729 en »Danmarks og Norges Beskrivelse«, men hans historiske Hovedværk er ikke en »Danmarks og Norges Historie«, endnu mindre falder han paa som en senere Nordmand, Schöning, at skrive en »Norges Riges Historie«. Holbergs Værk hedder »*Danmarks Riges Historie*«, og det er Staten, han gør til sin Arving.

Hans poetiske Værker, hans Adkomst til Udødeligheden, har Danmark, særlig København til Baggrund. Mest gælder det Komedierne. De har til Grundlag det københavnske Talesprog. Vi møder i dem Gang paa Gang Hentydninger til københavnske Forhold og Personer; af norske Byer omtales kun en eneste Gang Trondhjem og Vardøhus, Bergen aldrig. Man har fra norsk Side — paa lidt løst Grundlag — talt om bergensisk Baggrund for Komedierne — ja, endog om »den bergenske Skueplads«. Holberg, der dog ogsaa maa anses for at vide lidt Besked om, hvad han vilde, har selv kaldt sine Komedier for »*Den danske Skueplads*«. Og i Fortalen til Fursmans franske Oversættelse af Komedierne siger han om Skuepladsen for Komedierne: »*Scena skal være udi det Land, hvor de forestilles . . . og naar hele Comedien skal være Dansk, saa maa ikke alene Scena og Navne, men Charaktererne være danske*«.

Birket-Smith har sammenstillet Holbergs Forhold til Norge og Danmark med Rousseaus til Schweiz og Frankrig. Rousseau er født og har levet sin Barndom og Ungdom i Schweiz. Der findes i hans Værker utallige Minder og Synsmaader fra denne Tid. Men han hører til den franske Litteratur, passer organisk ind i den, ingen vil falde paa at regne ham til den schweiziske.

LADEGAARDEN UDENFOR NØRREPORT I KJØBENHAVN OG DENS KIRKE.

Af FR. OLSEN (†).

Ladegaarden i Kjøbenhavn, der, som bekendt, for kort Tid siden er nedrevet, hed oprindelig »Ladegaarden udenfor Nørreport«. Den var under Christian IV Avlsgaard for Kjøbenhavns Slot, men blev fra 1651 benyttet som Hospital for afsindige og pestsyge, indtil den under Belejringen 1658—59 blev ødelagt, hvorefter der blev opført et nyt Pesthus nærvæd Kalvebodstrand. Ladegaarden stod derefter i nogle Aar som Ruin, og under Pesten 1711 indrettedes den til et Pestsygehus. Efter Pestens Ophør blev Bygningerne tilbagegivet Krigsbestyrelsen, der havde udlaant dem til Sundhedskommissionen, og i 1733 blev Ladegaarden, efter at være genopbygget, indrettet til Krigshospital. Den blev taget i Brug 1. Juli 1733 og benyttedes derefter til Fattighus, Sygehus og Straffeanstalt for Militæretaten indtil 1767, da Lemmerne flyttedes til det nyopførte Christians Plejehus i St. Kongensgade, medens Ladegaarden solgtes til Kjøbenhavns Kommune for 22,000 Rdl.

Til Ladegaarden henflyttedes nu Lemmerne fra Pesthuset, der laa ved Kalvebodstrand. Dette havde fra 1665 været anvendt som Lazaret for smitsomme Sygdomme og senere som Opholdssted for afsindige og uhelbredelige syge. Pesthuset havde i 1766 efter sin Velgører Claudi Rosset faaet Navnet »St. Hans Hospital og Claudi

Rossets Stiftelse«, hvilket Navn nu overførtes til Ladegaarden.

Om Lemmernes Flytning fra Pesthuset til Ladegaarden foreligger der — indført i en Kirkebog — en Beretning, som maa være nedskreven af Præsten eller Degnen, og som skal gengives her:

»Anno 1769 d. 6te October blev Lemmerne i Pesthuset, eller det saa kaldte St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse, beliggende mod Stranden paa Byens vestre Fæled, forflyttet til Krigs Hospitalet, som ellers kaldes Ladegaard, hvorfra de gamle Invalider 2de Aar tilforn vare forflyttede til Christians Plejehus, beliggende mod Citadellet i Store Kongens Gade udi Kbhvn. Hvem der af Pesthuslemmerne kunde gaa, de gik, hvem der vare syge, bleve transporterede i Rustvogne, som vare forsynede med Halm og Sengeklæder, eller i Kareter. De taabelige, som man kunde fidere paa, at de ej vilde tentere noget, gik eller bleve lagte i Rustvogne, de, man befrygtede sig for, bleve lagte i Rustvogne, dog saaledes, at Hænder og Fødder var bundne i Lidser af Klæde. De blev modtagne med rene opredte Senge, Varme og et Maaltid af Oxekød, Suppe, Svinesteg, som den gamle uforlignelige Velgjører velædle Hr. Raadmand Suhr havde ladet anrette.

Søndagen d. 8. Oktbr. aabnedes Gudstjenesten sig paany paa Ladegaard eller Det nye St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse.

Præsten var den Tid Velærværdige Hr. Henric Becker, Degnen eller Sygetrøsteren Peder Strange.

Af Directeurerne bivaanede Højædle Hr. Etatsraad og Politimester Horn den første Gudstjeneste. Directeurernes Secretair (T. T.) Drevesen, af de Committerede Velædle Hr. Raadmand Liunge og Lunding.

Gud være evig Tak for den Forbedring; han give os Naade til at skionne paa sine Velgierninger mod Lem-

mer og Betjentere, og til at bede got for den høje Direction, Commissærer og den gode Inspecteur ved de fattiges Væsen Søren Hempel som ved Guds Bistand overvandt mange Vanskeligheder og skaffede os hid, hvor vi ønskede og fandt det bedre, end vi kunde haabe.

Tibi vero Immortali Deo sit Laus et Gloria, Amen«.

Det var dog ikke Pesthusets hele Befolkning, der overflyttedes til Ladegaarden; en Del af Lemmerne blev tilbage, og der optoges vist stadig nye. I et Inventarieregnskab fra 1770 oplystes det, at der var 3 Sygestuer med 25 Lemmer »af Claudi Rossets Stiftelse«, og 2 Stuer for 53 Lemmer ligeledes af Claudi Rossets Stiftelse. Endvidere var der 2 Stuer med 35 Senge, 19 Daarekister og 3 »honnette Daarekister« samt 18 Forvaringskamre med et Sengested og et Bord i hvert Kammer. Det fremgaar ikke af Regnskabet, om alle disse Lokaler eller kun en Del af dem var belagte. Der fandtes ogsaa i Pesthuset en Kirke og et Aftrædelsesværelse for Præsten, der tillige var Præst ved Ladegaarden og havde Bolig her.

St. Hans Hospital, som Ladegaarden nu kaldtes, var, efter hvad der i en Skrivelse af 11. Novb. 1784 fra Inspektøren oplyses, bestemt til at modtage til Forvaring og Pleje »vanvittige, aldeles afsindige og med ulægelige og væmmelige Sygdomme beladte Personer, hvilke, naar de ikke enten selv eller deres Venner for dem betale, nyde i Hospitalet fri Hus, Seng, Lys, Ildebrand og Vask samt 28 Skilling ugentlig«. Paa Sygestuerne modtoges til Kur med veneriske Sygdomme behæftede Personer enten for Betaling, om de kunde udrede samme, eller for Stiftelsens Regning, i Fald de var aldeles uformuende, i hvilket sidste Tilfælde de efter deres Helbredelse plejede at indsættes i Børnehuset, for ved Arbejde at aftjene noget paa deres Kurs Bekostning.

Man har dog neppe strengt overholdt disse Bestem-

melser; meget tyder paa, at der ogsaa er optaget Personer, som hverken var afsindige eller behæftede med Sygdomme af den angivne Art. Herfor taler bl. a. det Antal Fødsler, som udenfor Funktionærernes Kreds fandt Sted fra 1735 til 1766, ialt 151. I 33 Tilfælde var Forældrene ikke gifte, og Fædrene har neppe hørt til Hospitalets Beboere, bl. a. var 8 af dem Soldater. I de øvrige, altsaa 118 Tilfælde var Forældrene gifte og har formodentlig begge haft til Huse paa Hospitalet. Muligvis har det været fattige, som ikke selv har kunnet skaffe sig Husly, og man ser ogsaa, at der optages Tartarer, som er indkomne fra Landet. I 1734 optages saaledes et Ægtepar med et Barn; dette blev døbt i Hospitalets Kirke kort efter, at den var indviet, og det tilføjes i Kirkebogen, at Barnet blev kaldt »Simon« efter Inspektøren.

Om Antallet af Lemmer har man Oplysning fra 1787; ifølge en Ugeliste fra dette Aar var der da af »Ordentlige Lemmer« 65 Mænd, 159 Kvinder og 13 Dreng, i Daarekisterne 24 Mænd og 32 Kvinder, samt af venerisk syge 8 Mænd og 26 Kvinder. Af Lemmer, som kunde arbejde, var 80 Kvinder beskæftigede med at spinde Hør og Blaar, 5 Mænd arbejdede som Skrædere og Skomagere, 2 Kvinder spandt Traad, 2 spandt Uld og 2 strikkede Huer og Strømper. I 1793 var Antallet af Lemmer omtrent det samme.

Ladegaardens Bygninger havde i Aarenes Løb lidt meget, og i Efteraaret 1792 foretoges en Hovedreparation, som kostede 2049 Rdl. I 1807 forvoldte Bombardementet stor Skade paa Bygningerne. Denne opgjordes til 2800 Rdl., men Skaden paa Inventariet var langt større, nemlig 22,000 Rdl.

Efter Krigens Afslutning købte Kjøbenhavns Kommune i 1808 Bistrup Gods ved Roskilde, og hertil flyttedes St. Hans Hospital. Flytningen begyndte 1814; der

skulde transporteres »40 Læs af Personer og Inventarie-sager«, og denne Transport ønskede man foretaget med Artillerivogne. Da Artilleriet imidlertid ikke kunde afse de fornødne Heste, fandt Kongen, at man passende kunde indskrænke Befordringen ved Artillerivogne til de sindssvage Lemmer, saaledes at der blev stillet saa mange med 4 Heste forspændte Artillerivogne til Raadighed, som var fornødne til 40 Personers Transport, samt en bereden Underofficer til at holde Orden under Transporten. Hvorledes de øvrige Lemmer er blevet befordrede, foreligger der intet om.

I 1816 bestemte Kongen, at Ladegaardens Bygninger skulde nedbrydes paa Grund af Hospitalets Beliggenhed i Nærheden af Byens Fæstningsværker. Nedbrydningen begyndte i Februar Maaned med 2 af de største og bedste Længer, nemlig Mellem- eller Kirkebygningen og den venstre Endebygning. Materialerne fra disse Bygninger blev transporterede til Bistrupgaard for at bruges ved Opførelsen af 2 Sidefløje. Senere blev ogsaa Brænde- og Sprøjtehusene nedbrudte.

Hermed standsede imidlertid Nedbrydningen, idet Direktionen for Fattigvæsenet fandt, at Nedbrydningsomkostningerne stod i alt for ulige Forhold til de nedbrudte Materialers Værdi (de til Bistrupgaard afleverede Materialers Værdi ansloges til 14,000 Rdl.), og derfor erhvervede en kgl. Resolution for, at de endnu ikke nedbrudte Bygninger indtil videre maatte blive staaende, dog at de, naar et Angreb paa Kjøbenhavns Fæstning var at befrygte, skulde nedbrydes. De Lemmer, ialt ca. 30 — for største Delen sengeliggende — som blev tilbage paa Ladegaarden, fik indtil videre Ophold i de endnu ikke nedbrudte Bygninger, der desuden afgav Bopæl for Almisselemmer.

I 1821 blev der gjort Forsøg paa at afhænde Ladegaarden ved at sætte den med dens Bygninger og Jor-

der til Auktion. Der var ialt 7 Bygninger; som Nr. 1 nævnes en Bygning til Vejen af Grundmur, til Dels med Kælder under, en Etage høj i 94 Fag. Ved 4. og sidste Auktion blev af Klædefabrikant Modeweg budt 11,300 Rdl., men Kancelliet, som skulde approbere Budet, forlangte, da Ladegaarden var Stadens Ejendom, Magistratens Erklæring, og da denne gik ud paa, at Budet ikke burde approberes, blev der ikke givet Bemyndigelse hertil.

Bygningerne var efterhaanden blevet meget brøstfældige, og, efter at det var opgivet at faa dem solgte, resolverede Kancelliet 25. September 1821, at Bygningerne skulde sættes saaledes i Stand, at de kunde henstaa uden at forringes i deres daværende Værdi, hvilket efter et Overslag vilde koste 600 Rdl.

I 1822 toges Bygningerne i Brug til en Arbejdsanstalt, hvor Kjøbenhavns Fattigvæsen beskæftigede en Del af de Individer, der nød Understøttelse af Fattigvæsenet, og ved kgl. Resolution af 29. Maj 1833 blev denne Fabriksindretning inddraget under den almindelige Fattigbestyrelse, som i den Anledning fik tilforordnet et fabrikskyndigt Medlem, og bestemt til at vedligeholdes som et Arbejdssted, hvor Fattigvæsenet kunde give arbejdsføre trængende stadig og hensigtsmæssig Beskæftigelse. Anstalten kaldtes nu Kjøbenhavns Fattigvæsens Tvangsarbejdsanstalt, og ved Plakat af 9. Oktober 1833 blev der givet nærmere Regler for dens Benyttelse. Heri fastsattes det bl. a., at Straffen for Betleri, der hidtil havde været Fængsel paa Vand og Brød, fremtidig skulde afsones med Hensættelse i Tvangsarbejdsanstalten saaledes, at 1 Maanedes Tvangsarbejde traadte i Stedet for 5 Dages Fængsel paa Vand og Brød.

Ladegaardens Bygninger, der i Tidens Løb var blevne i høj Grad brøstfældige, ødelagdes yderligere ved en Ildebrand, som udbrød den 14. August 1839, og som rime-

ligvis var paasat af nogle Lemmer, der tidligere var grebet i Forsøg paa at stikke Ild paa Bygningerne. Man antog, at Lemmerne havde villet hævne sig, fordi der var bleven opført et Plankeværk, som adskilte de mandlige og kvindelige Lemmer. En Del Varer og Redskaber samt over 100 Sengesteder blev dels fordærvede, dels opbrændte. Omtrent 50 af Lemmerne blev flyttet til Vartovs Loft.

Da Ladegaarden den 1. Juli 1733 blev taget i Brug som Krigshospital, maatte der ogsaa sørges for de kirkelige Forhold. Der var selvfølgelig ingen Kirke, men allerede 22. September s. A. »blef alt folchet ved Hospitalet« første Gang betjent med Alterens Sakramente af Sognepræsten for den danske Garnison Mag. Sechmann. Gudstjeneste afholdtes fra 9. August 1733 i den store Spindestue af en Student Nicolai Isenfeldt. Han var der »med det Navn Prædicant efter Instrux« og skulde tillige »undervise Ungdommen i deres Kristendom«, samt holde Bøn Morgen og Aften saavel som trøste de syge efter bemeldte Instrux' Indhold. En Kirke var imidlertid under Opførelse, og 19. Februar 1734 blev ovennævnte Isenfeldt beskikket til Præst. Den 28. Novbr. s. A. blev Kirken indviet af Sjællands Biskop Christen Worm. Denne Kirke bestod imidlertid kun faa Aar, thi den 4. November 1753 indviede den da nylig ansatte Præst »den nye opbygte Kirke her paa Ladegaarden«. Om hvorledes det er gaaet med den første Kirke, har intet været at finde, udover at det i en Skrivelse af 30. Oktober 1753 fra Provst Hviid til Biskop Hersleb, i Anledning af, at den nye Kirke skulde tages i Brug, hedder, at Provsten »havde anset Indvielsen af den nye Kirke lige saa ufor nøden som Deres Højærværdighed, allerhelst den nye er bygt paa samme Sted som den gamle, og jeg selv har efter Salig Worms Ordre holt første Prædken i denne Kirke, som af grunden blev ny opbyggt i Hollend Byen«.

De 2 Kirker har altsaa ligget paa samme Sted, og den ældste maa i hvert Fald have bestaaet endnu 1747, da der blev skænket et Par Lystestager til den (se nedenfor). Hvor Kirkerne har ligget, har ikke bestemt kunnet paavises. Da Nedbrydningen af Ladegaardens Bygninger i 1816 begyndte, blev der af Kancelliet i Skrivelse af 3. Februar givet Ordre til, at Nedbrydningen skulde begynde med den Del af Stiftelsens Bygninger, »hvor Kirken er indrettet«. Hvorvidt dette skal forstaaes saaledes, at Kirken har været indrettet i en Bygning, hvis øvrige Del anvendtes paa anden Maade, eller om den har været indrettet i en Bygning for sig selv, faar staa hen. Den foran citerede Skrivelse fra Provst Hviid til Biskop Hersleb, hvori det hedder om Kirken, at den af Grunden blev nyopbyggt, synes at tale for det sidste.

Som ovenfor bemærket, blev ved den første Kirkes Indvielse den første Præst ansat, nemlig ovennævnte Nicolai Isenfeldt, der fungerede til 1738. Præsterne var derefter følgende:

Diderik Pedersen Rup 1738—1753,
 Erik Werdel 1753—1761,
 Henrik Henriksen Bekker 1761—1772,
 Peder Gregersen Strange 1771—1774,
 Erich Werdel paany 1774—1784,
 Lorentz Hansen Madsen 1784—1788,
 Niels Christian Bang Cruse 1788—1801,
 Johan Nicolai Balle konst. 1801—1803,
 Hans Christian Mølsted 1803—1807,
 Hans Torp Hansen 1807—1808,
 Johan Ludvig Gesner konst. 1808—1812,
 Peder Dastrup 1812—1816.

Præsten ved Ladegaarden var fra 1738—1749 og fra 1753—1771 tillige Præst ved Pesthuset.

Præsten skulde føre Ministerialbøger, og saadanne er ogsaa førte fra 1734, da Kirken blev indviet. I den

første Ministerialbog, der omfatter Tidsrummet 1734—1767, findes nogle historiske Notitser om Kirken og dens Inventar, om Præsterne og Inspektørerne, hvilke Notitser her skal meddeles in extenso:

»Foruden Inspecteur Simon Smidt, som blev den første Inspecteur her paa Gaarden og var før Copist og Archivarius paa Krigs Cancelliet, hvorfra hand kom her til gaarden d. 1. Juli 1733, kom her siden 2de Ober Inspecteurer, nemlig Commerce-Raad og Raadmand Kønnemann og Raadmand Herman von Lengerken Kløker, som kom med Kongl. Approbation i April A^o 1734. Men antog Ober Inspectionen og lode ved Kirken, som strax i Begyndelsen af deres Tid blev indrettet og indviet d. 28. November A^o 1734, følgende Inventarium forferdige¹⁾:

Til Altaret et nyt Altar Klæde af rødt Klæde.

En nye Altar Dug med brede Kniplinger om, hvilke Commerce Raad Kønnemanns Frue dertil forærede paa 5 kvarter nær, hvilke en Præste Enke her af Sædland, Navnl. Mad. Hinds Holm, som boede i Kiøbenhavn og syed Altar Dugen og Messe Serckenen, selv tillagde og forærede.

Tvende Kloster Lærrets Messe Sercker paa Cassens Bekostning.

En Messe-Hage af rødt Engelsk Plyds med et Kaars bag paa af brede Guldguluner.

Et forgyldt Metall Crucifix, foræret af Frøichen Hoppe.

Et Par smaae tynde Messing Stager, kiøbt til Lysene for 8 Mark.

Kalck og Disk gjort nyt hos Borris guld Smed i Kiøbenhavn, Vegtig 44 Lod 1 Qvintin, som staar ponset

¹⁾ Paa dette Sted er med en anden Haandskrift indføjet følgende, Inventariet uvedkommende Bemærkning: »1735 in Junio fik Inspect. Smit sin Demission«.

under foden paa Kalcken, og Datum og Aarstal oven paa foden.

En krused Chrystal Flaske foræret af Inspecteur Smidt med en Sølf Kiæde og Plade paa Korckeproppen.

Grønne Raskes Gardiner i Directeurernes Stool og Skrifte Stoelen.

En ny indlagt Tafle med Sølf Bielde og Fodderael, foræret af Bageren Povel Frideriksen i Borregade, som før var Kongens Reyse Bager.

Ritual og Altar Bog er her endnu ikke.

Fonten forfærdiget af Drejeren Johan Klau, som har Gaardens Arbeyd og boede paa Gaarden det første Aar tillige med Snedkeren Jens Berg, men siden icke efter Directeurernes Resolution. Bemeldte Snedker gjorde Altaret, som det nu er. Men 1736 i Februar lod Præsten Hr. Nicolai Isenfeld, som var den første Præst paa Gaarden, Altaret forgylde, som det nu er. Hand gav og I Jesu Naun eenfoldig til Guds Ære og Kirkens Ziier en liden Messings Lyse Crone med 12 Arme.

1739 in Martio forærede Velædle Hr. Casserer Dahlen et Messing Fad til Daaben. Samme Aar blev in Junio kjøbt til Kirken Ritual- og Altar-bog.

Til Prydelse paa Alteret 47 (1747) er givet af en ubekendt Person Et Par Lysestager af Messing og kostede 4 rdr.

25. August 1753 er denne Ministerialbog allerførst blevet authoriseeret af Hs. Højjærværdighed Biscopen Hr. Peder Hersleb.

Den 22. Septb. 1753 Døde Hr. Diedr. Rup. Den 12te Octb. 1753 blev jeg Eric Werdel efter det Højlovlige General Commissariats Directurers Proposition Voceret til Ladegaarden og Pesthuset. Den 17 ejusdum blev jeg Ordineret i vor Frue Kirke i Kiøbenh. af Biscop Hersleb. samme Dag leverte hand mig selv denne Ministerialbog.

Den 1. Novb. indsatte jeg mig i Pesthuset.

Den 4de ejusdum, som var d. 20de Søndag efter Trin., indviiede Jeg denne nye opbygte Kirke her paa Ladegaarden med De Ord Hag. (Haggai) 2, v. 9 dette det sidste Huuses Herlighed skal være større en det første, og Jeg vil give fred i denne Sted, siiger den Herre Zebeoth; samme Dag Prædikede jeg første Gang som Præst her og indsatte mig selv, da Jeg tilforn havde forsynet Embedet fra Hr. Rups Død og første Gang Prædiket St. Michelsdag.

1759 forærede Kræmmersvend Erich Nyegaard en blaae og hvid fundt, som bæres af et Træ Billede, samme Aar forærede Directionen af Cassens Penge Evaldts Bibelske Concordantz indbunden i Engelsk Bind i 3 T.

Siden 1761 fik vi af Directeurerne Nyt Klæde til Alter og Prædikestoel samt en ny Alterdug udsyet i tunger.

Anno 1761 d. 21. Aug. blev jeg Henrich Becher aller-naadigst kaldet fra Ørkedals Residerende Capellanie i Trondhjems Stift til at være Præst for Lemmerne her paa Ladegaarden og i Pesthuset, og prædikede jeg første Gang d. 25. Dom. post Trin., efter at jeg før Prædiken var af Hans Høyærværdighed Dr. Bildsø indsat«.

De her meddelte historiske Notitser slutter med Aaret 1761 og har derfor intet om dem, der senere har betænkt Kirken med Gaver. Der var saaledes en Apoteker Günter, om hvem det i en Skrivelse af 17. August 1789 fra Inspektøren til Magistraten siges, at han har skænket Kirken de fleste af dens Ornamente og stedse forsyner Kirken med Røgelse og Alteret med hvide Voksllys. Han har for nylig, hedder det, givet 2 nye højrode Gardiner af Tamis til Alterdøren i Stedet for de derfor hængende gamle og forslidte Raskes, og har i disse Dage foræret en, foruden Jernbeslag og Knebel, 208 Pd. vægtig Malmklokke, hvilken tilligemed den, Hospitalet allerede har, er oprejt i Baggaarden, men som Apotekeren

ønskede maatte oprejses ved Kirkebygningen i Forgaarden.

En Gave af en anden Art var den, som Etatsraad og Borgmester Johan Peter Suhr ydede, idet han gav en af Hospitalets Lemmer 1 Mark ugentlig for at holde Bøn paa Hospitalsstuerne for de sengeliggende og skrøbelige, som ikke kunde bivaane Gudstjenesten. Da Suhr i 1785 døde, var der 4 kjøbenhavnske Borgere, hvoriblandt afdødes Søn O. B. Suhr, som stiftede et Legat paa 250 Rdl., for at der fremdeles kunde betales 1 Mark ugentlig for at holde Bøn.

Som vi foran har set, blev det i 1733 overdraget en Student Isenfeldt at holde Gudstjeneste paa Ladegaarden, og han skulde tillige »undervise Ungdommen i deres Kristendom«. Da der fra 1734 ansattes Præster, hvoraf den første var ovennævnte Isenfeldt, gik denne Pligt over til Præsterne. Der findes iøvrigt ingen Oplysninger om denne Skole udover, at der i Ministerialbogen, hvori Kirkens Inventar er opført, oplyses, at Skolens Inventar er følgende: -

Borde og Bænke.

»Anno 1733 Tirsdagen d. 10. November sendte Velædte Hr. Cancelliforvalter Sechman fra Cancelliet her ud til Ladegaarden følgende Bøger

- 10 Stk. A. B. C. Danske
- 10 Stk. A. B. C. Tydske
- 10 Stk. Catechismuser Danske
- 10 Stk. Dito Tydske
- 10 Stk. Evangelii Bøger Danske
- 10 Stk. Dito Tydske
- 10 Stk. Psalme Bøger Danske
- 10 Stk. Dito Tydske
- 10 Stk. Davids Psalter Danske
- 10 Stk. Dito Tydske

10 Stk. af Jesu Syraks Bog Dansk
 10 Stk. Dito Tydsk
 4 Stk. af det Nye Testamente Tydske
 2de Bibler in Octavo Tydske

Anno 1734 d. 17. Maj blev af Ober Inspecteurerne til-
 ladt at kiøbe

10 Stk. Bibelske Kiærner¹⁾
 24 Stk. Catechismusser
 24 Stk. A. B. Ceder [!]

Anno 1735 d. 10. Juni kiøbt igjen hos Bogbinderen
 Holger Pedersen

12 Stk. Danske Catechismusser
 12 Stk. Tydske Dito.«

I den forannævnte Ministerialbog findes der for en-
 kelte af de ved Døden afgaaede Personer Oplysninger
 af en Art, som man ikke i Almindelighed træffer i
 Kirkebøger. Da det ikke vil være uden Interesse at se,
 hvad man i hine Tider fandt det passende at indføre i
 disse, meddeles de her:

»18. December 1735 døde Christen Vægter; Hand falt
 i Porten af det Hand havde drukken 1½ Potte Brænde
 Viin, blev opbaaren om Aftenen Kl. 9 af Portneren paa
 Loftet og døde om Natten Kl. 3.

Den 13. Aug. 1736 døde Peder Ericson i Sygest., som
 havde given sig 3 Blessurer med en Kniv, 2de paa sit
 Venstre Bryst og 1 under sin Hals, hvis Dom var endnu
 hos Kongen.

Den 17. Novb. 1736 døde Birte Rasmussen, som efter-
 lod sig 3 Rdl. 3 Sk. og iblandt dem 2 Croner og 1 Spec.
 sagde sig at være 100 Aar, men vidste snart intet af
 Gud at sige.

Den 2. Maj 1737 døde Andreas Petersen, 83 Aar gam-
 mel, druknet i Canalen her strax ved Gaarden, da Hand
 kom hjem fra Kjøbenhavn med Sergeanten Nicolai Fed-

¹⁾ Bibelske Kiærne, Forfatter Johan Lassenius.

dersen, som havde fulgt Ham ind til Byen, for at hente 20 Rd., som Hand havde hos sig; hvorover de begge var bleven beskændede. Hand var ellers ædruelig og skikkelig.

Den 6. Oktb. 1738 døde Jens Mortensen, pryglet om Morgenen og død om eftermiddagen; Hand var Inspecteur Alexander Smits Stald Karl.

Den 9. Oktb. 1738 døde Else Berg. Hun gav »Den Bedende Kiæde«¹⁾ med store Stiiil til Hospitalet, som Hagenberg tog imod, som er Tugtemester, men nu bliver kaldet Justitz Sergeant.

Den 10. Novb. 1744 døde Cathrina Ditmars, Som om Formiddagen sprang ud i stranden og Blev dog levende bragt her til Gaarden Kl. 11 og døde Kl. 2 af et Slag. Hendes Levnet var slæt, hendes Død overlader jeg Gud at dømme om.

Den 14. Aug. 1760 døde Ole Larsøn, 32 Aar, en Nordmand, som blev stukket ihjel med en Kniv af Henrich Bylov i Sygestuen.

Den 8. Januar 1761 døde Henrich Bülou, en Mand 67 Aar, som for beg. Mord paa Ole Larsen blev halshugget ved Sværd og begravet her i Kirkegaarden.

Den 3. Aug. 1761 døde Magreth Ritse 47 Aar, en Kone, faldt ud af en Overseng i Baraqen og brækkede sin Hals itu.«

Som foran bemærket, blev Kirken i 1816, efter at Lemmerne var flyttede til Bistrupgaard, nedbrudt. I en Skrivelse fra Direktionen for Fattigvæsenet til Kancelliet af 10. Januar d. A., altsaa kort før Nedbrydningen begyndte, oplystes det, at der da kun var ca. 30 Lemmer i Stiftelsen, som ikke var vanvittige eller gale, og af disse var største Delen sengeliggende. Der var derfor, mente Direktionen, ikke mere Grund til at holde

¹⁾ »De bedendes aandelig Kjæde«, en Bønnebog udgivet af Præsten Hans Jacobsen Hvalsøe, † 1712.

Gudstjeneste. I en Skrivelse af 3. Februar gav derefter Kancelliet Ordre til at ophøre med Gudstjenesten, og fra og med den 24. Februar ophørte denne. Præsten bør dog, hedder det, vedblive »saalænge der endnu er Syge i Hospitalet, at besørge for dem alle andre forefaldende kirkelige Forretninger«. Kancelliet gav tillige Ordre til at tage Kirkens vasa sacra, Altertavlen med Altertøj og Lysestager samt Messe-Klæderne, og hvad der ellers maatte forefindes af kirkelige Prydelser, i Bevaring, indtil samme efter nærmere Bestemmelse kunde afgives til Bistrupgaard. I den Anledning oplyste imidlertid Stiftelsens Inspektør, at Lysestagerne og den største Del af Kirkens Prydelser under Krigsurolighederne var røvede af Fjenden. Hvor længe Præsten vedblev at tilse de syge, vides ikke. Den daværende Præst, Peder Dastrup, blev i April 1817 Sognepræst i Egebjerg, og hermed er vistnok det gejstlige Tilsyn ophørt, om det ikke var sket tidligere.

I 1834 blev der paa Ladegaarden indrettet en Tvangsskole, og 29. Maj d. A. blev Cand. theol. T. F. Budde Lund konstitueret som Lærer herved. Samme Aar fremsatte Direktionen for Fattigvæsenet overfor Kancelliet Forslag om, at Børn heraf Staden, som ikke var at formaa til at erhverve sig de til Konfirmation fornødne Kundskaber, uagtet Skoleundervisningen tilbødes dem, og som Kancelliet i Henhold til kgl. Resolution af 12. December 1812 var bemyndiget til at lade indsætte til Tvangsendervisning og Konfirmation i Kjøbenhavns Forbedringshus, i Stedet herfor maatte indsættes i en paa Stadens Ladegaard indrettet Tvangsskole eller Undervisningsanstalt, »idet den hittidige Fremgangsmaade ikke saa godt svarede til sin Hensigt, da der i Forbedringshuset ikke fandtes en særlig Skole, og det vanskeligt kunde undgaas, at jo disse uopdragne unge Mennesker kom i Berøring med Forbrydere, hvis Omgang maatte

virke fordærveligt paa dem«. Til at lede Undervisningen skulde ansættes en theologisk Kandidat, som tillige om Søndagen skulde forelæse Fangerne i Arbejdsanstalten Prædikener samt ellers holde saadan Andagt med dem, som Direktionen maatte bestemme.

Kancelliet tiltraadte ved Skrivelse af 18. December 1834 Forslaget, og Direktionen antog derefter Cand. theol. Wilhelm Emil Lund til Lærer ved »Undervisningsanstalten paa Ladegaarden«, men snart efter opstod der Ønske om, at den, der forberedte Børnene til Konfirmation, ogsaa konfirmerede dem. Kandidat Lund, som ikke var ordineret, var af den Grund afskaaret fra at konfirmere dem, og Spørgsmaalet blev da, hvor de helst burde konfirmeres, da det ansaas for vanskeligt at transportere dem ind til Hovedstaden, og der ved Ladegaarden ikke var noget Kapel. Biskoppen, hvis Betænkning Kancelliet havde udbedt sig, holdt det for rigtigst, at Børnene blev konfirmeret af den samme, der havde undervist dem, og at Kandidat Lund derfor blev ordineret, »hvorved og vilde opnaas, at flere af de i Arbejdsanstalten værende Individuer, der havde ønsket at kommunikere, men afholdtes derfra, fordi deres Klædninger var fattigere end de fleste andres i Menigheden, saaledes vilde kunne faa deres Ønske opfyldt, ligesom dette Ønske kunde vækkes hos flere«. At der ikke ved Ladegaarden fandtes nogen Kirke eller noget Kapel, fandt Biskoppen ikke i denne Henseende hinderligt, da der havdes et stort Værelse, som brugtes til Bedesal, og de ommeldte hellige Handlinger ikke sjældent foretoges i private Huse. Læreren kunde efter Biskoppens Formening benævnes ordineret Catechet.

I Overensstemmelse med det her anførte nedlagde Kancelliet Forestilling for Kongen og indstillede heri Kandidat Lund til Stillingen som ordineret Catechet. Forestillingen bifaldtes ved kgl. Resolution af 17. Septbr. 1835.

Lund blev kun faa Aar ved Ladegaarden, idet han allerede døde 2. Maj 1838. I hans Sted blev Cand. theol. Theodor Ferdinand Budde Lund, der, som foran oplyst, havde været konstitueret som Lærer ved Undervisningsanstalten det første Aar af dens Bestaaen, antaget som Lærer ved Anstalten, og ved kgl. Res. 8. December 1838 blev det tilladt at ordinere ham, hvorefter han ligesom Formanden kaldtes ordineret Catechet.

Undervisningsanstalten var neppe en velset Institution, i hvert Fald ikke, naar man ser hen til dens Benyttelse; Elevantallet dalede stadig, og i 1850 oplyste Direktionen for Fattigvæsenet, at der siden 1843 kun havde været 12 Dreng og 7 Piger, af hvilke de fleste endog kun i meget kort Tid havde nydt Undervisning; i de sidste 2 Aar havde der ingen Elever været i Skolen. Da denne saaledes maatte betragtes som overflødig og i Virkeligheden var ophørt at bestaa, indstillede Direktionen til Kultusministeriet, at den blev nedlagt, og at Børn, som maatte behøve saadan Tvangsundervisning, anbragtes i andre Skoler. Ved kgl. Resolution af 26. Maj 1850 bifaldtes dette.

Præsten Budde Lunds Virksomhed som Lærer ophørte hermed, men han vedblev foreløbig at besørge de kirkelige Forretninger vedrørende Fangerne, indtil han 29. April 1852 blev Sognepræst i Nykøbing og Rørvig. Det blev da ved kgl. Resolution af 18. November 1852 bestemt, at der skulde ansættes en Præst ved Arbejdsanstalten, og 12. Februar 1853 blev Præst ved Døvstummeinstituttet Søren Julius Heiberg beskikket til tillige at være Præst ved Ladegaarden. I 1857 blev Heiberg efter Ansøgning entlediget fra Embedet ved Ladegaarden, og da det ikke lykkedes at skaffe en Mand, som vilde nøjes med en Konstitution i Embedet, hvad man havde ønsket, blev ved kgl. Resolution af 20. December 1857 Cand. theol. Edvard

Emil Hansen beskikket til Præst ved Ladegaarden, hvad han var til sin Død 7. Januar 1873.

Vi har i det foregaaende set, at det saavel af Direktionen for Fattigvæsenet som af Biskoppen (sidst i 1835) er udtalt, at der ikke fandtes nogen Kirke eller noget Kapel ved Ladegaarden. Da i April 1836 den første Daabshandling skulde finde Sted, hedder det imidlertid, at Daaben efter Kancelliets Resolution blev foretaget i Kapellet, som ikke var indviet. Skønt de ordinerede Kateketer, som ansattes ved Ladegaarden, ikke skulde forrette Daab, skete dette dog af og til, ofte med flere Aars Mellemrum (fra 1836—1886 er ialt kun døbt 30 Børn), og for dem alle siges det, at Daaben er foretaget i Ladegaardens Kapel. Der maa altsaa have været et saadant, men noget nærmere herom har ikke været til at finde. Man fristes til at antage, at dette Kapel er identisk med »det store Værelse«, om hvilket Biskoppen i 1835 siger, at det benyttes til Bedesal. Dette Kapel er maaske senere blevet udstyret med Alter og Prædikestol og derefter almindelig kaldet Kirke. Vist er det, at der var et med Alter og Prædikestol udstyret Lokale, som udgjorde en Del af Hovedbygningen ud imod den nuværende Aaboulevard, og hvori der Søn- og Helligdage holdtes Gudstjeneste. Lige indtil Nedbrydningen fandt Sted, kunde man i denne Bygnings Midte se 3 store Kirkevinduer.

L i t t.:

Rigsarkivet: Danske Kancellis Forestillingsprotokoller.

— Sammes Brevbog.

— Kultusmin. Forestillings Pr.

Landsarkivet for Sjælland m. m.: Ladegaardens Ministerialbøger.

Raadstucarkivet: 2 Pakker, mærkede St. Hans Hospital.

Berl. Tid. 16. Aug. 1839.

LANDSBYERNES UDSKIFTNING.

Af JULIUS TERMANSEN.

Den middelalderlige Ordning af Landboforholdene i Danmark fik Dødsstødet ved Stavnsbaandets Løsning 1788, og det høje Stade, som det danske Landbrug nu indtager, saavel som den store aandelige Vækst, Landbefolkningen naaede i de følgende Slægtled, kan sikkert i første Række tilskrives denne og samtidige Reforme.

En af Reformerne, nemlig Udskiftningen og Udflytningen, mangler endnu sin Historieskriver til indgaaende Behandling af hele denne Omkalfatring eller Revolution af Landets Billede og Bondens Arbejdsvilkaar. I Sammenligning med de øvrige Reforme blev denne ligesom lempet eller lokket igennem ved dygtige Statsmænds kloge Forordninger og enkelte Godsejeres uselviske Foranstaltninger, der tjente som Forbillede for andre. I denne Forbindelse maa nævnes Mænd som Bernstorfferne, Moltke paa Bregentved, Christian Ditlev Reventlow og Christian Colbjørnsen. Forandringen var nærmest i Strid med den daværende Befolknings Ønsker og Tilbøjeligheder.

Jeg skal efter Opfordring forsøge paa at give et Billede af Udskiftningsarbejdet i et Par af de Landsbyer, som 1901 indlemmedes under København; men forinden vil det maaske være paa sin Plads at minde om Forholdene, som de var i det gamle Landsbysamfund.

Fra gammel Tid har Jorderne til Landsbyerne været

benyttet af Bønderne i Fællesskab. Enkelte Familier har sluttet sig sammen og i Forening indtaget Jord til Dyrkning. Man har bygget Boligerne nær op ad hinanden af Hensyn til Værn mod vilde Dyr, Tyve og Røvere og vel ogsaa for i det daglige Liv at kunne faa Naboers Hjælp.

Den dyrkelige Jord var Genstand for en Driftsform, som ikke tillod den enkelte at gøre og lade uafhængigt af de andre Beboere. Inddelingen af Byernes Jorder fremgaar af Matriklen af 1688.

Hver Gaard i Byen skulde have Ager saavel i den gode som i den mindre gode Del af Bymarken. Bønderne, som drev Jorden, var sjældent selv Ejere af denne, men hørte som Fæstebønder under et Gods. Der er fra meget gammel Tid skelnet mellem Jord, som blev drevet under en Hovedgaard, og Jord, som blev drevet af Bønder.

Udskiftningen vedrører kun, hvad der har ligget uden for Hovedgaardene, og omfatter alle de Bondejorder, som indgaar i Fællesskabet. I en Landsby laa alle Gaardene i Reglen samlet i en Kreds omkring en stor fælles Gadeplads eller langs med en Vej. Til hver Gaard var i Reglen indhegnet en mindre Toft og Kaalhave. Den Del af Bymarken, som ikke laa for langt fra Byen, blev dyrket og var almindeligvis her paa Sjælland delt i 3 Afdelinger, der efter deres forskellige Benyttelse kaldtes Græsvangen, Bygvangen og Rugvangen. Den fjernest liggende Del af Bymarken henlaa for det meste stadig til Græsning. Den kaldtes Overdrevet og var gerne bevokset med Kratskov. Græsningen blev opløjet om Efteraaret, og det følgende Foraar saaedes Byg, efter Byghøsten saaede man Rug, og tredje Aar henlaa Marken i Hvile. Den kunde dette Aar yde noget Græs. For at faa Jorderne delt saa retfærdigt som muligt mellem Bymændene var hver af de 3 Vange delt i mange smaa Stykker (Agre). Hvor Forholdene var saa ensartede som muligt med Hensyn til Jordens Godhed, Fugtighedsforhold, Hældning o. l., blev

disse Dele af Byens Jord (Aasene) inddelt i lige saa mange Strimler, som der var Gaarde i Byen, og disse Agres Størrelse svarede til de enkelte Gaardes Hartkorn — altsaa til deres Skattepligt. Disse Agres Bredde var ofte kun 10—20 Alen, og til den enkelte Gaard kunde der i dette Inddelingssystem høre 30—40 eller endog 50 Agre, som Bonden saaledes skulde passe med Pløjning, Saaning og Høst efter Byens Skik og Vedtægt. Overdrevet var ikke delt mellem Gaardene, men benyttedes fuldstændig i Fællesskab til Græsning og ofte af flere Byer i Forening. I mange Tilfælde var Overdrevet hovedlagt, d. v. s., det var bestemt, hvor mange Kreaturer hver Gaard maatte sætte ind paa Overdrevet.

Fællesgræsningen havde den Fordel, at man kunde nøjes med een fælles Byhyrde. Om Foraaret, naar Kreaturerne skulde ud, blev de fra hver Gaard drevet ud paa den store fælles Gadeplads og derfra ad en bred Vej — (Forte, Drift, Fægyde) — drevet ud til Overdrevet. En Ulempe ved Fællesgræsningen var, at naar Græsset en Sommer var daarligt, vilde den enkelte nødig opgive sin Ret til at sætte sit Antal Kreaturer ud, og Resultatet blev, at de alle vantrivedes.

Husmændene i Byen kunde let skaffe sig Græsning, idet de fik Lov til at sætte Køer ind paa Gaardmandens Nummer imod at yde Arbejde eller laane Gaardmanden Penge. Som Følge af denne Deling og Drift var Beboerne i en Landsby i høj Grad afhængige af hinanden, og der var derfor i Byerne temmelig strenge Samfundslove. Byen styredes af en Oldermænd, som valgtes paa en bestemt Dag. Bestillingen gik paa Omgang efter Gaardenes Beliggenhed i Byen — med eller mod Solen — ret eller aved om. Da det ikke var let for Oldermænden at skaffe sig Myndighed over sine ligestillede, var der i Byens Love og Vedtægter sikret ham Ret til at idømme Bøder. I mange større Byer havde han en Medhjælper (Stolsbro-

der). Naar Oldermændene var valgt, blev Byens Vide og Vedtægtsbrev, Byhornet og Bykæppen overleveret ham. I Bykæppen var alle Bymændenes Navne eller Bomærker skaaret, og hver Gang der idømtes en Mand en Bøde, blev der skaaret et Mærke i Kæppen ved hans Navn. Naar Kæppen var fuld af Mærker — naar man var naaet til Pinds Ende — skulde Bøderne betales. Kæppen kaldtes ofte »Videkæp« eller »Byssens Kæp«. Paa visse bestemte Dage i Aaret og for øvrigt saa ofte, som Oldermændene fandt Anledning til, blev der afholdt Møde (Gadestævne). Møderne holdtes i Reglen Søndag Eftermiddag. Der blev blæst i Byhornet, og da skulde hver Gaardmand møde eller lade møde for sig. Blev nogen borte, blev der skaaret et Hak i Kæppen. Mødestedet var Gadepladsen, hvor der gerne fandtes en Samling Sten til at sidde paa — en større Sten til Oldermændene. Der blev ved disse Møder først truffet almindelige Bestemmelser, f. Eks., paa hvilken Dag Saaningen eller Høsten skulde begynde, og den enkelte maatte da ubetinget rette sig efter den Bestemmelse, som blev taget. Selv om hans Korn ikke var tjenlig til at høstes, maatte han følge Trop med de andre, da disse maatte have uhindret Adgang til at færdes over hans Jordstrimmel, og paa den Dag, hvor det blev bestemt, at Kreaturerne skulde slippes løs paa Marken, maatte Kornet være borte. Det eneste Arbejde, hvor han kunde raade, som han vilde, var Efteraarspløjningen. Her gjaldt det blot om at være færdig til Foraaret. Og saa om Markernes Indhegning blev der taget Bestemmelser ved Møderne. Naar Kornmarken var tilsaet, skulde Hegnene være i Orden, og alle Adgange til Marken skulde lukkes. Hegnene var i Reglen Risgærder, og hver Mand havde sit Stykke at vedligeholde. I Reglen drog alle Bymændene rundt for at efterse, om Hegnene var i Orden, og da skulde endogsaa enhver Adgang fra Tofterne til Kornmarkerne være lukket. Naar man paa

Mødet var færdig med Byens fælles Anliggender, blev hver enkelt Mands Navn raabt op med Forespørgsel, om nogen havde Klage at forebringe over ham. Der fremkom hyppigt Klager, navnlig over, at Naboer havde pløjet for nær — eller maaske ind paa — anden Mands Ager. Forholdene blev da undersøgt paa Stedet enten af særlig udvalgte Mænd eller af alle i Forening, og Sagen blev derefter afgjort med en Bøde. Overdrevet blev jo benyttet i Fællig — undertiden af flere tilgrænsende Byer —, og om Foraaret, naar Dyrene skulde ud, gik Oldermænd eller alle Bymændene rundt fra Gaard til Gaard for at efterse, om Spidserne var savet af Køernes Horn, og om Svinene havde Ring i Næsen. Paa Overdrevet fandtes gerne noget Kratskov, hvor Svinene kunde finde Oldenfoder o. l. Dagen efter, at disse Undersøgelser var endt, gik Byhyrden fra Gaard til Gaard og tudede i sit Horn. Man slap da Køer, Faar, Svin og Gæs ud paa den fælles Gadeplads, og herfra blev hele Flokken drevet ud paa Overdrevet. I den første Foraarstid blev Kreaturerne drevet hjem om Aftenen; men senere hen blev de ude under aaben Himmel Dag og Nat.

Denne Maade at benytte Jorden paa var selvfølgelig en Hindring for al Fremgang; men den havde paa den anden Side visse store Behageligheder. Den enkelte var egentlig ansvarsfri, naar han blot fulgte Trop med de andre. Der stilledes intet Krav til den enkelte Mands Initiativ. Arbejdsmaaden kunde ogsaa være fornøjelig, f. Eks. i Høstens Tid, hvor hele Byens Befolkning var med i Arbejdet og samlet paa en lille Plet. Det var da heller ikke fra Bønderne, at Ønskerne om Forandring i Driftsmaaden gik ud. Interessen for Bonden voksede, Bondepolitik imod Proprietærpolitik var Tidens Stridsspørgsmaal. Tanken om at opmuntre til Udskiftning opstod hos enkelte initiativrige Mænd i Frederik den V's Tid.

Ved forskellige Forordninger gaves der Adgang til Fællesskabets Ophævelse, og der aabnedes Muligheder for den, der vilde ud deraf. Det var dog først ved Forordningen af 23. April 1781, at der kom Gang i Udskiftningen.

Grev A. P. Bernstorff paa sit Gods i Gentofte og Grev A. G. Moltke paa Bregentved var de første Godsejere, der lod deres Bønderjorder udskifte, og de gjorde det for en stor Del, for at andre kunde se Virkningen af en saadan Udskiftning; men hvad der navnlig førte til, at Sagen rejstes, var de Oplysninger, som blev indsamlet, og de Forslag, der blev udarbejdet af den Landbokommission, som nedsattes i 1757, og hvis Opgave var at fremkomme med Forslag til Ophjælpning af Bondens Kaar. Denne Kommission indsamlede fra Godsejerne og navnlig fra Amtmændene Oplysninger om Forholdene rundt om i Landet og Forslag til Forbedringer.

I Forordningen af 6. Juni 1769 bestemtes, at ingen Del af Bondejorden fremtidig maa indtages og drives under Hovedgaarden. Denne Forordning søger at hindre, at Gaarde, der har været selvstændige Brug, og hvoraf en Familie har levet, nedlægges og inddrages under Hovedgaardens Drift. Forordning af 28. Juli 1769 tillod enhver enkelt Lodsejer at lade sin Jord udskifte af Fællesskabet. Forordning af 13. Maj 1776 indførte en Bestemmelse, som medvirkede særlig til Sagens Fremme, nemlig, at selv om kun een Lodsejer i en By ønskede sin Jord udlagt og udtaget af Fællesskabet, da skulde alle de øvrige Lodsejere deltage i de dermed forbundne Udgifter.

Efter disse Forløbere kom den endelige Forordning af 23. April 1781, der gav nærmere Regler for Udskiftning af Ager og Eng, medens Udskiftning af Skove og Tørvemoser ikke omtales her, men skal foregaa efter Regler, der er givet i Forordning af 27. September 1805 og Lov af 30. December 1858.

Det er værd at lægge Mærke til, at Udskiftningen var en Sag, som alle ledende Statsmænd var enige om at søge ordnet, og medens Bondestandens Frigørelse ved Forordningen af 20. Juni 1788 indledede en ny Tid og var Resultatet af en 30-aarig Kamp, var Spørgsmaalet Fællesskabets Ophævelse paa en ejendommelig stille Maade gennem Forsøg og Opmuntring naaet til en Afklaring i Form af Forordningen af 1781; det var altsaa den første af Tidens store Reformer.

Det er nævnt, at Gaardenes Bygninger laa tæt sammen omkring en fælles Gadeplads. Ved den nye Inddeling af Jorden vilde det blive nødvendigt, at nogle af Gaardene maatte have Bygninger opført ude paa de Steder, hvor Gaardens Omraade ved Udskiftningen blev udlagt. Denne Udflytning var et meget stort Problem. Bønderne frygtede den Omvæltning i deres Tilværelse, det vilde blive, at bo ensomt ude paa Marken. En af de første Landsbyer, der var Genstand for Udskiftning og Udflytning, var Byen Glim syd for Roskilde. Dens Jorder var Fæstegods under København, og Københavns Magistrat besluttede ca. 1760 at lade Byen udskifte. Der hændte det Uheld, at alle Byens Huse brændte, og da man saaledes var tvungen til at opføre nye Bygninger, besluttede man at bygge 5 af disse ude paa de nye Gaardlodder. Dette skal være det første Eksempel paa rationel Udflytning af Gaarde her i Danmark. Denne Frygt hos Bønderne for at komme til at bo ensomt var jo ingenlunde urimelig og bliver forstaaelig, naar man forestiller sig de Vilkaar, som de maatte gaa ind til. Medens de tidligere var vænnet til daglig Omgang og Samarbejde med andre i Byen, vilde de fremtidig blive ganske overladt til sig selv. Om Vinteren fandtes ingen farbare Veje, saa paa denne Aars-tid vilde Hjælp under Sygdom e. l. være vanskelig at faa. Naar der skulde trækkes Lod om, hvem der skulde flytte ud, og hvem der kunde blive boende i Byen, da opstod

der en ikke ringe Nervøsitet blandt Bønderne. Fra Udskiftningen af Bernstorffs Bøndergaard lever stadig Rygtet om en Bonde, der af Frygt for, at han maatte tage en Udflyttergaard, drak saa meget Brændevin, at han var plakatfuld ved Lodtrækningen; men den Omstændighed, at han i sin Glæde over at faa tildelt en Toftegaard atter drak sig fuld, viser egentlig, at saavel i Frygt som i Fryd maatte Jeppe have nogle høje Snapse. Fylderiet var paa den Tid ikke ualmindeligt. Bymændenes mange Møder medførte almindeligvis Svir og Drukkenskab.

Staten ydede nogen Hjælp til Gaardenes Udflytning, og det var almindeligt, at der baade fra Godsejerens Side og fra de øvrige Bønders Side ydedes Hjælp til dem, der skulde flytte ud. Statens Hjælp var dels Penge og dels Tømmer fra Statens Skove, Godsejerens Hjælp var Lempelser i Kørselspligt og Hovarbejde, og de øvrige Bønders Hjælp bestod i Gødning og Pløjning af den raa Jord, som Udmarken jo bestod af.

I Jylland er ikke saa faa Udskiftninger udført efter de ældre Udskiftningsforordninger, ligeledes paa Fyn, medens Fællesskabet paa Sjælland og Lolland-Falster har holdt sig i længere Tid. Dette er Aarsagen til, at mange Landsbyer i Jylland — navnlig i Ribe og Randers Amter — har en uheldig Inddeling. I Ribe Amt kan en Bøndergaard endnu bestaa af 20—30 Lodder, og i Randers Amt har man gerne den stjerneformede Udskiftning, ved hvilken Gaardenes Bygninger blev liggende samlet i Byen, og de udlagte Lodder i Kileform gik ud herfra og endte ude ved Bygrænsen. Denne Udskiftningsform krævede altsaa ikke Udflytning og tiltalte Bønderne; men den var uøkonomisk baade af Hensyn til Markernes skæve Figurer og af Hensyn til de lange Veje til og fra Arbejdet. En saadan Form har Byen Husum under København.

Af de Bestemmelser i Udskiftningsforordningen af 1781, som særlig bidrog til Sagens Fremme, var der navnlig 3, nemlig:

- 1) at hver enkelt Mand kunde forlange sin Part af Bymarken udlagt paa 1, 2 eller højst 3 Steder uden Hensyn til, om de andre samtidig ønskede Udskiftning,
- 2) at der altid skulde udarbejdes en Plan til Byens fuldstændige Udskiftning, selv om kun een enkelt forlangte sin Jord udlagt,
- 3) at alle skulde tage Del i Omkostningerne, selv om Udskiftningen kun var partiel.

Disse Bestemmelser var af overordentlig Vigtighed, thi naar Bonden skulde yde Pengebidrag til, at en anden kunde faa sin Part af Fællesjorden udlagt, saa vilde han ogsaa selv ud af Fællesskabet. I Løbet af ca. 30 Aar var der kun faa Byer i Danmark, som ikke havde tilendebragt Ager og Engs Udskiftningen. Medens man endnu i Sverige og Norge arbejder med disse Problemer, har man altsaa her løst dem for 100 Aar siden.

I sit omfattende Værk: »Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt« skriver Konferensraad V. A. Falbe Hansen: »Ved at gennemlæse de talrige Beretninger fra Landmænd og Præster rundt om fra alle Landets Egne, som findes meddelt i Begtrups: »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand«, for ikke at tale om Begtrups egne Bemærkninger derom, faar man et aldeles overvældende Indtryk af, at det er fra Udskiftningen, at Fremskridtet i Landbruget skriver sig. Udskiftningen brød gammel Skik og Slen-drian, den tvang Bonden, der tidligere tankeløs og viljeløs havde fulgt med i Landsbyens nedarvede Fællesdrift, til selvstændig, individuel Tænken og Virken. Den gjorde det muligt for den enkelte at gaa frem uden at hindres af andre og bragte desuden adskillige direkte Fordele for alle. Fællesskabets Ophævelse blev navnlig af stor Betydning, fordi Tiderne da var modnet til store gennemgribende Fremskridt i Landbrugets Driftsmaade«.

Naar en Bys Jorder skulde udskiftes, skulde der først optages et Kort over disse, saaledes som de for Øjeblikket blev benyttet. Samtidig skulde Yderskellet ind imod andre Byer afmærkes, for saa vidt dette ikke var sket i Forvejen, og ved hensigtsmæssige Magelægninger skulde man sørge for at faa Yderskellet saa kort som muligt. Denne første Opmaaling blev i Reglen foretaget af Landmaaleeren, medens det øvrige Udskiftningsarbejde skulde udføres af en Landinspektør. Det næste Punkt var Udarbejdelsen af en Udskiftningsplan. En foreløbig Plan — et Udkast — kunde Bønderne ofte selv give; men en virkelig Inddelingsplan kunde kun udføres af en Landinspektør, og dens Udarbejdelse krævede et vidtløftigt Regnearbejde. Forholdet var jo dette, at Bønderne ikke skulde have udlagt samme geometriske Areal, som de tidligere hver især havde disponeret over; men de skulde have et Areal udlagt, som i boniteret Maal svarede til hver enkelts Andel i hele Byens boniterede Areal, eller ogsaa kunde Delingen ske efter Hartkornet fra Matrikuleringen af 1688, saaledes at det, som den enkelte fik udlagt i Marken, omregnet i boniteret Maal forholdt sig til Byens samlede boniterede Areal i samme Grad som hans Hartkorn forholdt sig til Byens samlede Hartkorn. Da Jorderne ikke i Tiden siden 1688 var undergaaet væsentlig Forandring, blev Forskellen ikke stor, hvad enten man brugte det ene eller det andet — altsaa udskiftede efter Brug eller efter Hartkorn.

Boniteringen skulde udføres af en Landinspektør og 2 dertil udnævnte Mænd. Der var endnu ikke dengang givet bestemte Regler for Jordens Bonitering, og man vurderede undertiden i Skæpper, saaledes, at den bedste Jord fik Takst 8 og ringere Jord 9, 10, 11 o. s. v. Paa Statens Godser blev Takststykkerne betegnet saaledes, at den bedste Jord fik Takst 24 og den daarligere lavere Takster. Man udfandt ved Gravning o. l., hvorledes Mar-

kerne kunde inddeles i Figurer, inden for hvis Linier Jorden var af ensartet Bonitet — af ensartet Beskaffenhed — og disse Takststykker eller Figurer indtegnedes paa Kortet og blev benævnt med et Bogstav og fik en Takst — f. Eks. 8, 16 eller 20 — alt efter som Godheden var, og saaledes at forstaa, at var f. Eks. den bedste Jord ansat til Takst 24, saa kaldtes 1 Td. Land af denne Jord for 1 Td. Land boniteret Jord, og i boniteret Maal skulde der altsaa hertil svare 2 Tdr. Land til Takst 12, 3 Tdr. Land til Takst 8 o. s. v.

Under Boniteringsforretningen i Marken indmaalte og indtegnede Landinspektøren Begrænsningslinierne for de enkelte Takststykker paa sit Kort, noterede deres Betegnelse — et Bogstav — og den af Boniteringsmændene bestemte Takst.

De enkelte Takststykkers Arealer blev derefter udregnet efter Maal paa Kortet, og disse geometriske Arealer omsattes til boniteret Størrelse. Et Takststykke paa 27,680 Kv. Alen til Takst 3 blev saaledes til 3460 Kv. Alen boniteret Størrelse. Paa denne Maade udregnedes hele Byens boniterede Areal, og herefter kunde man da fordele dette Tal proportionelt efter Gaardenes Hartkornsbeløb eller, — hvad der var sjældnere anvendt — efter de boniterede Arealer, som Gaardene havde haft i Brug.

Naar disse Fordelingstal kendtes, kunde Landinspektøren gaa til Planens Udarbejdelse paa Kortet. Dette Arbejde var en idelig Flytning af Linier; thi han skulde jo stadig arbejde med boniteret Areal, og Slutresultatet maatte vise, at Gaardene, saaledes som Grænserne var indtegnet paa Kortet, ubetinget fik det boniterede Areal, som tilkom dem. Stod Gaardene lige i Hartkorn, var Arbejdet lettere, og dersom Planen godkendtes, kunde Bønderne ved Lodtrækning lade Lykken raade for, hvem der skulde have Toftegaardene, og hvem der skulde flytte ud. Men i Reglen holdt Landinspektøren et Møde med

Lodsejerne og forsøgte at faa dem forenet om Planen, inden han gik til dens endelige Udarbejdelse. Undertiden lykkedes det; men i de fleste Tilfælde maatte Landvæsenkommissionen tilkaldes. Denne Kommission, der bestod af Amtmanden og 2 Landvæsenkommissærer, fik da den foreløbige Plan forelagt, og Kommissionen skulde nu søge i Mindelighed at forene Lodsejerne. Kunde Enighed blandt Lodsejerne ikke opnaas, havde Kommissionen Myndighed til at afsige en Kendelse, og den kunde — uden Appel — afgøre alle Spørgsmaal vedrørende Udskiftningen undtagen rene Ejendomsspørgsmaal, som den kunde forlange indbragt for Domstolene inden for en bestemt Frist.

Udskiftningsforeningen — Planens Vedtagelse — skulde foreligge skriftlig, og hvad enten den nu var vedtaget i Mindelighed, eller den var Resultat af en Kendelse, saa skulde den indeholde Bestemmelse om

- 1) hvor hver Mand skulde have sine Lodder udlagt,
- 2) Veje over Byens Jorder og Veje til de enkelte Lodder og navnlig om disse Vejes Bredde,
- 3) Vandsteder, navnlig paa Overdrevet, fælles Grusgrave og fælles Lergrave,
- 4) Ret til Tørveskær og Gjerdselhugst i anden Mands Lod.

For saa vidt Udskiftningsforeningen er indgaaet for Landvæsenkommissionen, findes den indført i dennes Protokol, som Amtet opbevarede.

Dersom en Bys Jorder tilhørte 2 eller flere Godser, eller dersom der i en By fandtes dels Gods og dels Selvejendom, foregik Udskiftningen i Reglen saaledes, at Bymarken først blev delt imellem de forskellige Godser eller mellem Gods- og Selvejere, og derefter foregik den specielle Udskiftning inden for hver Afdeling for sig.

Der skulde forlods udlægges Jord til Husmændene som Erstatning for den Græsning, disse hidtil havde haft eller

let kunde skaffe sig i Byens Overdrev. Ligeledes blev der forlods udlagt Jord til Præstegaarden samt til Degne- og Skolelodder.

Derefter beregnede man, hvor meget Jord der vilde medgaa til Veje og anden offentlig Brug, og disse Arealer indgik ikke i de boniterede Arealer. Den fælles Gadejord indgik almindeligvis ikke i Udskiftningen. Dog er en Del heraf blevet tildelt Husmændene. Der findes ingen Lov om Gadejords Udskiftning, og selv om Gadejorden vel tilhører Bymændenes Ejerlav, regnes den nu for Kommunens.

Naar endelig Planen var udarbejdet færdig, saaledes at Udskiftningskortet udviste de nye Skellinier, begrænsende Arealer, der i boniteret Størrelse svarede nøjagtig til, hvad der kunde tilkomme hver enkelt Mand, saa forestod disse Skelliniers Afsætning i Marken. Denne Del af Arbejdet har ikke været let, naar man erindrer, hvilke tekniske Hjælpemidler man kunde disponere over.

Til Slut skulde Landinspektøren i Henhold til § 29 i Forordningen af 23. April 1781 have en af alle Lodsejere underskreven Erklæring om, at disse var tilfredse med Lodderne, saaledes som de var afsatte i Marken.

De Dokumenter, som skulde foreligge ved Udskiftningens endelige Ordning, var, foruden denne Erklæring, 2 Eksemplarer af Udskiftningskortet og Udskiftningsberegningen. Det ene Eksemplar af Udskiftningskortet skulde opbevares hos den største Lodsejer i Byen, og disse Kort er vistnok i Tidens Løb ødelagt ved daarlig Behandling eller gaaet tabt; men hvad der endnu findes, burde indkaldes til Statens Arkiv, saa meget mere, som det andet Eksemplar, der skulde indsendes til Rentekammeret, for største Partens Vedkommende ikke mere udviser Forholdene, som de var ved Udskiftningens Afslutning.

Dette Sæt Udskiftningskort blev nemlig — for saa vidt de ved Prøver i Marken fandtes rigtig — anvendt ved

den senere udførte, nugældende Matrikels Forarbejder, som paabegyndtes 1805. De blev brugt som Matrikelskort, hvorpaa nye Skel, nye Ejernavne og nye Boniteringstakster indførtes, idet man ulykkeligvis vilde spare Udgifterne til Omtægning. Denne Samling Kort, som findes i Matrikelsarkivet, og som gaar under Betegnelsen ældste Originalkort, indeholder ikke alene bevarede — og altsaa desværre benyttede — Udskiftningskort, men ogsaa nymaalte Kort til Brug ved Matriklens Udarbejdelse.

Udskiftningsberegningerne, der indeholder det geometriske og det boniterede Areal af alle Lodderne, skulde ligeledes indsendes til Rentekammeret.

Af Forhandlingsprotokollen, som førtes af Amtmanden, skulde tages en Kopi, der overdroges Lodsejerne, medens et andet Eksempplar indsendtes til Rentekammeret.

For de under København indlemmede Byers Vedkommende findes kun over Husum Udskiftningskort i uberrørt Tilstand. For de andre Byers Vedkommende er Kortene — selv om de muligvis er Udskiftningskort — forsynet med saa mange Tilføjelser, at Tilstanden ved — og før — Udskiftningen ikke fremgaar klart.

Derimod haves Udskrift af Landvæsenskommissionens Protokol vedrørende de Forhandlinger, der er ført med Lodsejerne i alle Byerne, og de kan i ikke ringe Grad belyse Lodsejernes Betæneligheder, og de giver et ikke uinteressant Billede af Tiden. Et Par Eksempler skal her gives.

HUSUM¹⁾.

I 1781 udarbejdede Landmaaler Goos et Kort over Husum By. Dette Kort findes i Landbrugsministeriets Matrikelsarkiv og har ikke været benyttet ved Matrikule-

¹⁾ Udskiftningskort over Husum findes S. 170 f.

ringen i 1809. Det menes at være det eneste velbevarede Udskiftningskort fra de under København indlemmede Landsbyer. Kortet er som sædvanlig tegnet i Maalestoksforholdet 1 : 4000. Det udviser Markinddelingen inden Udskiftningen, saaledes at man tydeligt deraf faar et Indtryk af alle Aasenes Deling i Agre. Aasenes Navne findes paaskrevet, ligesom Bøndernes Navne er blevet paaført Kortet, efter at de nye Skel er blevet indlagt derpaa. Bønderne havde selv takseret Jorden og ved Tinge vedtaget en Delingsform. Det er ejendommeligt at lægge Mærke til Byens meget store Gadeplads, uden om hvilken Gaardenes Bygninger ligger samlet. Dens Længde er ca. 280 m og dens Bredde ca. 130 m. Midt paa Gadepladsen er vist nogle Bygninger. Det er vel ikke udelukket, at Jorden gemmer Rester af Hovedgaarden i Husum, som 1577 blev lagt under Københavns Len, og som senere ejedes af Johan Heydemand, der døde 1684 og blev begravet i Brønshøj Kirke. En Del af Gadejorden er aabenbart under Udskiftningen blevet udlagt til Brug for Husmændene som Erstatning for Græsning; men iøvrigt er der i Tidens Løb indtaget af den fælles Gadejord i en saa udstrakt Grad, at hele dette offentlige Areal er forsvundet, — en Misrøgt, som kunde friste til nærmere Undersøgelse ikke alene i Husum.

Ved Landvæsenskommissionens første Møde den 7. Maj 1782 forelaa Spørgsmaal om Udlæg af Jord til Skoleholderen og til Degnen. Lodsejerne — 17 — gik med til, at der udlagdes $1\frac{1}{2}$ Td. Land til Skoleholderen »af det saakaldede smaa Olden«, som laa i Udkanten helt ude ved Brønshøj og Vanløse Markskel. Derimod havde man ingen Medfølelse med Degnen, da »han ikke har bekommet noget Klokkebrød«, og dette Klokkebrød vilde de fremtidig give ham. Kommissionen foreslog derefter, at der udlagdes 4 Skæpper Jord til hver af Byens 23 Husmænd; men »herudi vilde Lodsejerne ingenlunde

samtykke og erindrede, at de ikke kunde afgive deres Ejendoms Jorder, hvoraf de skatter og skylder, til Nytte og Brug for Husmændene, hvilke, naar de ville arbejde for Bønderne, nok blive forsynet med den Græsning, de kunde behøve, og saaleedes faar at sørge for sig selv«. Endelig var der selve Inddelingsplanen, som man skulde forelægge Lodsejerne. Kommissionen havde den Opfattelse, at naar Udskiftningen skulde blive til virkelig Nytte, maatte 6 af Lodsejerne flytte ud, nemlig 3 ud i den søndre Vang imod Brønshøj og Vanløse Marker, 1 ud i den vestre Vang imod Isle Mark og 2 i den nordre saakaldede Sokkelunds Vang. Uagtet der kunde tilbydes Hjælp til Udflytningen, vilde ingen flytte ud; alle forlangte at faa tildelt Lodder fra deres Gaarde ud til Markskel, og »paa saadan og ingen anden Maade forlangte de Udskiftningen efter Taxation, som de med fælles Overlæg havde gjort og for Retten vedgaaet, maatte foretages og det efter hvers i Brug havende Hartkorn, og at de saakaldede Kagsmose og Søeborghuus Søes Mose og Enge bliver forud fraskaaren til derefter at tildeeles den af hver sin Deel efter Hartkorn«.

Bønderne havde altsaa selv bestemt Planen, og Kommissionen afgjorde derfor kun nogle Spørgsmaal om Gødskning af en enkelt Lodsejers tilkommende Lod, hvorefter man førte Ordningen til Protokols. Af Hensyn til de gamle Stedbetegnelser anføres denne Beskrivelse:

- »1 (senere Matr. Nr. 9) Thomas Hansens, fra Gaarden 1 Stykke over Skiftekiærs Agre ud til Sepes og Kalmers Eng, og derudi for i Øster 1 Stykke over Østen Søerne og Kalmers Stumperne til BrønshøjMarkeskiel.
- 2 (senere Matr. Nr. 10) Hans Hansen over Giers Agre og Sandbjergs Agrene, smaa Kierkebjerg, Dahls Agrene og Mølle Stub Agrene, og saaledes faaer Lod paa begge Sider Landevejen ud til Brønshøj Markeskiel.

- 3 (senere Matr. Nr. 11) Niels Jensens Lod over Hus Toften, Høyes Agrene i lige Linie til smaa Olden ved Brønshøj og Wandløse Markeskiel.
- 4 (senere Matr. Nr. 12) Niels Rasmussens Enke over Store Kors Agrene Vommekiær til Skiellehøj og Wandløse Markeskiel.
- 5 (senere Matr. Nr. 13) Lars Jensen Gregers, over store Kors Agre Duerøjels Agre, Store Olden til Wandløse Markeskiel.
- 6 (senere Matr. Nr. 14) Niels Andersen, fra Gaarden over Gaase Holm, Brønddysse Engene, og Skiær Knold ud til Wandløse Markeskiel.
- 7 (senere Matr. Nr. 15) Iver Nielsen over Gaaseholm, Piile Engen Lang Aabjerre Wandløse Agre til Markeskiel.
- 8 (senere Matr. Nr. 16) Hans Rasmussen, fra Landevejen over Dyt mors Eng, Aabierres Agre ud til Isle Mark.
- 9 (senere Matr. Nr. 17) Lars Henrichsen fra Vejen over Dyt mors Engen, Skiel Agre, Skielling Steenene til Islemark.
- 10 (senere Matr. Nr. 1) Rasmus Hansen over Tofterne, Dytmark Agrene ud til Isleholm.
- 11 (senere Matr. Nr. 2) Niels Hansen, fra Gaarden over Tofterne, Vejagre, Skovagre ud til Kagsmoese.
- 12 (senere Matr. Nr. 3) Jens Sørensen over Tofterne, Skiæks, Røjels og Høys Agre, Broe Stykkerne og ud til Herløv Markeskiel.
- 13 (senere Matr. Nr. 4) Jens Christensen ud fra Gaarden over Hellenne, Store Kaable Agre og ud til Mørkhøye Markeskiel.
- 14 (senere Matr. Nr. 5) Hans Jochumsen fra Gaarden ud over Ertebjergs Skifterne over store og smaae Gionge Moese ud til Mørkhøye Markeskiel.

- 15 (senere Matr.Nr. 6) Lars Jensen fra Gaarden langs med Vejen over Lille Kaabel Agre, Dysagre, Lang Agre, Tingbechs Agre ud til Buddinge Markeskiel.
- 16 (senere Matr.Nr. 7) Søren Peitersen fra Gaarden over Søborgs Agre, Steens Agre, Dys Agre og Vingene ud til Buddinge Markeskiel.
- 17 (senere Matr.Nr. 8) Christen Hansen langs ud fra Gaarden omtrent af 4 Alens Bredde ud til Søborg Eng over Skiftekiærs Agrene ud til Gielte Dahl langs med Søborg Moese til Buddinge Markeskiel.

Angaaende Vejene, da blev derom handlet saaledes:

- 1, At Landevejen skal have sin tilbørlige Brede med 20 Alen.
- 2, En Vej fra denne By til Wandløse og Jagt Vejen fra Wandløse Mark til Slots Herrens Port ved Isle Mark med 12 Alens Brede.
- 3, En Vej fra Porten ved Islehuus over Byens Mark til Mørkhøye, ligeledes af 12 Alens Brede.
- 4, En Vej til Koogs Moese vil anlægges imellem 2de Lodder af Igesaa 12 Alens Brede.
- 5, En Vej fra Byen til Tingbek ud til Buddinge Markeskiel ligeledes af 12 Alens Brede.
- 6, En Vej til Søborgs Moese fra Buddinge Vejen af over Søren Peitersen og Christen Hansens Lodder ud til Søen af Nie Alens Brede.
- 7, En Vej fra Landevejen af ved Brønshøj Markeskiel langs samme Skiel over Hans Hansens til Niels Jensens Lod 8te Alens Brede.
- 8, Nok en Vej Væster og langs med Byens Hauger til Landevejen af 12 Alens Brede«.

Herefter overdrog man Landmaaler Goos at foretage de nødvendige Udregninger og afsætte Lodderne i Marken »efter den vedtagne Plan og paa Jorderne satte Taxation efter lovlig Maal og Beregning og enhvers Hartkorn«.

Imidlertid maa der være rettet Henvendelse til Rentekammeret for at hindre, at Bøndernes Udskiftningsplan blev gennemført, thi allerede den 19. Oktober 1782 er Kommissionen atter samlet i Husum By i Anledning af Rentekammerets Skrivelse af 10. August »for at proponere for Lodsejerne en anden og bedre Deelings Plan til enten en Deel af dennem at udfløtte, eller og at tildeele hver Mand een Indlod og Udlod, og i saadan Henseende blev Rentekammerets Skrivelse Lods Ejerne betydet, og blev da altsaa for dennem foreslaget følgende Udlodder, lige som ved forrige Aasteds Forretning blev omhandlet« o. s. v.

Det viser sig, at Niels Jensen og Niels Andersen har klaget og paastaaet, at nogle Gaarde burde udflyttes — »men til selv at udfløtte var de ei at formaae«.

Bønderne vilde heller ikke udskifte saaledes, at hver fik en Indlod og en Udlod. Besværingen fra de nævnte to klagende Lodsejere undersøgtes af Landinspektør Ehlers, som beregnede og eftermaalte Lodderne og herefter udtalte, at hverken Niels Jensen eller Niels Andersen »havde Aarsag til at besværgesig«.

»Commissionen kunde ikke finde nogen Lejlighed til at efterkomme Kammerets Skrivelse, eller faa lagt for nærværende Tid, saa gierne den ønskede det, til nogen bedre og beqvemmere Plan til Udskiftningen i denne Bye, men maatte henstille det til det Høykongelige Rentekammer, om ikke Planen, hvormed de fleeste ere fornøiede, kunde blive approberet, saameget desmere, da det i Tiden var let, naar en eller anden af Lodsejerne fandt for godt at udfløtte, at kunde af tvende Lodder beqvemt gøres en Udlod og Indlod, saaledes af Christen Hansens og Søren Pedersens en Indlod og en Udlod, af Lars Jensens og Hans Jochumsens en Indlod og en Udlod, af Rasmus Hansens og Lars Henrichsens ligesaa, af

Hans Rasmussens og Iver Nielsens ligesaa, af Niels Andersens og Lars Gregersens ligesaa og af Niels Rasmussens Enkes og Niels Jensens ligesaa . . . . .«.

10. Juli 1783 afholdt Kommissionen atter Møde som Følge af, at Selvejrbonden Thomas Hansen havde indgivet Klage over »Fornærmelse i Tørvejorden«. Landmaaler Goos var tilkaldt. Det oplystes, at han havde tilbudt at udskifte og dele Mosen — den saakaldede Kags Mose, — men at Bønderne havde svaret ham: »de ville selv deele den imellem sig, han skulde sig intet dermed befatte«.

Nu viste det sig ved Bøndernes egen Deling, at nogle af Lodderne vilde være utilgængelige, fordi den midterste Del af Mosen var opskaaret Tørv og altsaa kun Huller fyldt med Vand. Medens man fandt Thomas Hansens Klage uden nogen grundig Aarsag, blev man hurtig klar over, at Mosens Udskiftning burde revideres, »men uagtet al Umage og Mellemlhandling var det ikke muligt at faa det i Mindelighed afgjort eller at bringe dem til Enighed, og altsaa ser vi ingen anden Udvej, end at Mosen maa ved uvildige Mænd taxeres og derefter af Landmaaleren gøres en ordentlig Deeling efter en nu paa Aastedet aftalt Plan«.

I 1787 maatte Landvæsenkommissionen afgøre et Spørgsmaal om en Adgangsvej til Søborg Mose over Thomas Hansens Jordlod. Landinspektør Ehlers oplyste, at Vejarealet — saaledes som det altid var Tilfældet, naar der ved Udskiftningen udlagdes nye Veje — forud for Jordens Deling imellem Bønderne var fradraget det samlede Areal. Efter denne Forklaring var Thomas Hansen tilfredsstillet. Vejen blev afmærket, »hvor saaledes samtlige Lods Ejere kan passere til Søborg Moesen, uden at de herefter maa lægge Vejen over Thomas Hansens Lod paa anden Sted end der, hvor den bestemte Vej er afsat«.

Husum Bys Udskiftning danner et typisk Eksempel paa Bøndernes Trang til at blive boende i Byen og deres afgjorte Uvillie mod at flytte ud. Ligeledes kan man se, at de helst ordnede hele Sagen selv uden fremmed Hjælp. Landinspektørens Hjælp kunde man dog ikke undgaa at benytte, men hans Raad og Vejledning havde man ikke Brug for.

Underligt nok havde man ikke tilkaldt Brand- og Vandkommissionen i dens Egenskab af Ejer af Søborg Mose, til hvilken den jo maatte have Adgang fra alle de tilgrænsende Byer.

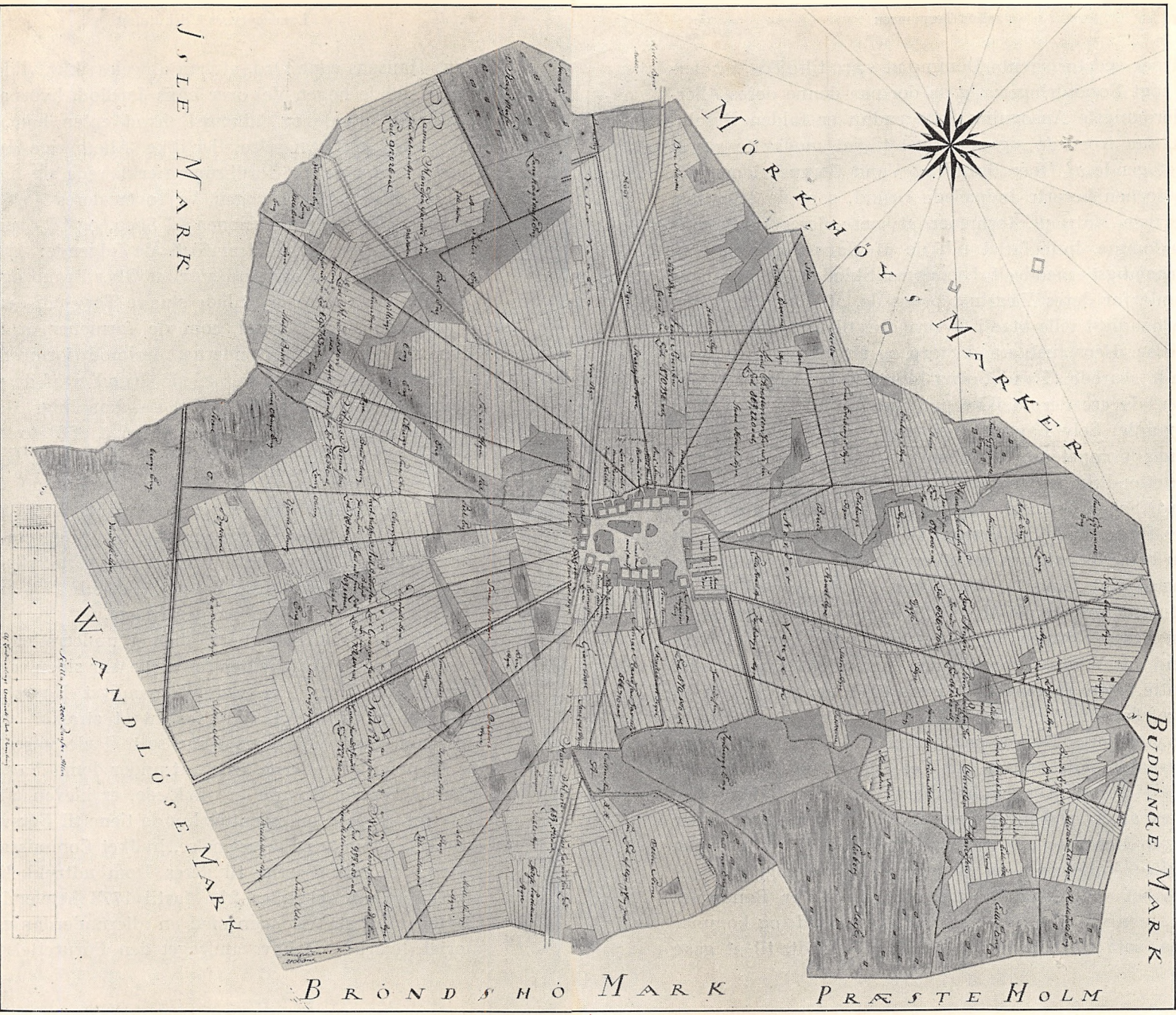
Under Udskiftningen af Brønshøj, Utterslev og Emdrup var dette Spørgsmaal ikke blevet taget op. Det kgl. Rentekammer forlangte i en Skrivelse til Landvæsenskommissionen, at denne Sag skulde undersøges, og 15. Juli 1790 holdt denne Kommission Møde i Brønshøj »for at undersøge de Veje, som Brand- og Vand-Kommissionen i Kiøbenhavn finder fornøden til Adgang til Søborg Søe, og derom at handle med vedkommende Lodsejere, hvor da af Commissionen blev forelagt Ober Brand og Vand Commissionens Skrivelse af 23de Juni sidstleden til Det Kongelige Rentekammer, med dertil hørende Bilage, hvorudi de forlanger ubehindret Adgang til Søen, samt tilbyder for de Veje, paa beqvemme Steder af Nødvendighed forlanges, at give Lodsejerne for det Græs eller Korn, som derved tabes, Gotgjørelse enten i Penge eller Tørveskiær efter Taxation. Ved denne Forretning mødte af Brand og Vand Commissionens Lemmer Hr. Justitsraad Storp og Hr. General Auditeur Flindt, der henholdt sig til Commissionens, til Det Kongelige Rentekammer under 23. Juni sidstleden afladte Promemoria, og iøvrigt foreviste det over Søborg Søe, for endeel Aar siden optagne Originale Kort samt tillige derpaa anviste de Steder, hvor man for først af Fornødenhed behøvede Adgang, saasom fra Skielsteenen Nr. 10, der staar i den saa-

kaldede Kalmers Moese og til den mellem Brønshøj og Huusum værende Landevej, hvilken i Ligemaade paa Kortet findes afsadt; 2det fra bemeldte Kalmers Moese vesten for Skielsteenen Nr. 7 over Præste Holmen til de i Landkanten af Moesen sammenstødende 3de forskiellige Veje. Nu for Haanden ville Brand og Vand Commissionen ikke gjøre Paastand paa flere Veje til og fra Søen, ei heller gjøre Paastand paa den Vej, som tilforn har gaaet fra Brønshøj Bye over Præstens nu havende Lod ved til Skiælpælen Nr. 8 og videre derfra forbie Nr. 9 til Nr. 10, naar den først foreslagne Vej accorderes, hvorhos blev anmærket, at Forslaget om Vej fra Nr. 10 til Landevejen gøres i Faveur af Bønderne, fordi derved nedkiøres mindre, end om den gamle Vej fra Brønshøj Bye til Nr. 8, og videre derfra til Nr. 10 skulde følges. Iøvrigt forbeholdt Brand og Vand Commissionen sig til anden Tid at gjøre Paastand paa de Veje til og fra Moesen, som Nødvendigheden paa andre Steder maatte anwise; nu alleene maatte Ober Brand og Vand Commissionen beklage, at den ikke har været underrettet om de Aastæds-møder, som ere holdne, da de Moesen paagrændsende Jorder bleve udskiftede, efterdi den da ikke ville have undladt at gjøre Paastand om Veje til Moesen i Medhold af 9de, 17 og 24 § i Forordningen af 23. April 1781. Dernæst blev Huusum Bønder, som var mødt, fremkaldet og betydet ikke alleene Ober Brand og Vand Commissionens Skrivelse af 23de Juny og det Kongelige Rentekammers Skrivelse af 1ste hujus, som har givet Anledning til denne Forretning, men endog det herved Forretningen fra Ober Brand og Vand Commissionens Side tilførte, om de Steder, hvor den nu for Tiden forlanger Vej og Adgang til Søen. Med Huusum Mænd var mødt efter Anmodning Landvæsens Commissair Bjerg, som for saa vidt Vejen fra Skielsteenen Nr. 10 til Landevejen angaar, som bliver over Bonden Hans Hansens Lod, erklærede efter

Hans Hansens egne Ord, at han aldeles ikke vilde eller kunde tillade nogen Vej over hans Jordlod, hvorpaa han har lovlig Skiøde og Adkomst, hvad enten han derfor bliver tilstaaet Gotgiørelse eller ikke. Alle øvrige Huusum Byes Gaardmænd og Jordbrugere erklærede sig ligeledes uvillige til at afgive nogen Vej over deres Jorder for Brand og Vand Commissionen til Søen, og til Grund for denne deres Uvillighed fremførte de følgende: 1) at da de, saavidt de kan skiønne, seer, at Ober Brand og Vand Commissionen attraaer at lade skiære Tørv udi den Deel af den indpælede Grund, som de formener at tilhøre Søen, og de, nemlig Bønderne, derimod formeener, at denne for deres Marker indpælede Grund er af deres matriculerede Jorder, og findes udi Landmaalings Matriculen, hvoraf nu blev foreviist en Udskrivt, af Dato 28. November 1777 under Adjunctus Høibergs Haand benævnt saaledes: I Brøndshøj Vand-Kalmar Engen og udi Sockelunds Vang Skiæftkiers Eng, Jættedahls Eng, Sviineholms Eng og Egeleeds Engen, at disse Enge ere under den indpælede Grund; derom følger den foromviiste Matricul vedhæftet en Attest, dateret 7de Juli 1777 udstedt af daværende Ober Landmaaler Bugge.

2) Vel har Bønderne hørt, eller er underrettet om, at Søens Grændser skal, ved en for nogle Aar siden ergangen Commissions-Dom, der ved allernaadigst Høyeste Rett skal være confirmeret, være fastsat at strække sig saavidt, som disse udi deres Enge satte Pæle viiser. Men da de, nemlig Bønderne, troer, at under denne Sag, hvorefter de berørte Domme ere fældede, er bleven efterladt at fremføre det, som egentlig kunde tiene til Forsvar for deres Ejendommens Fornærmelse, hvilket Commissarierne endog udi Præmisserne til deres Dom udtrykkelig har ytret; saa har de under 21. Martii 1778 henvendt dem til Hans Majestæt Kongen med en allerunderdanigst Memorial, hvorudi de have andraget den Forurettelse, som

Kopi af Utskifningskortet over Husum.

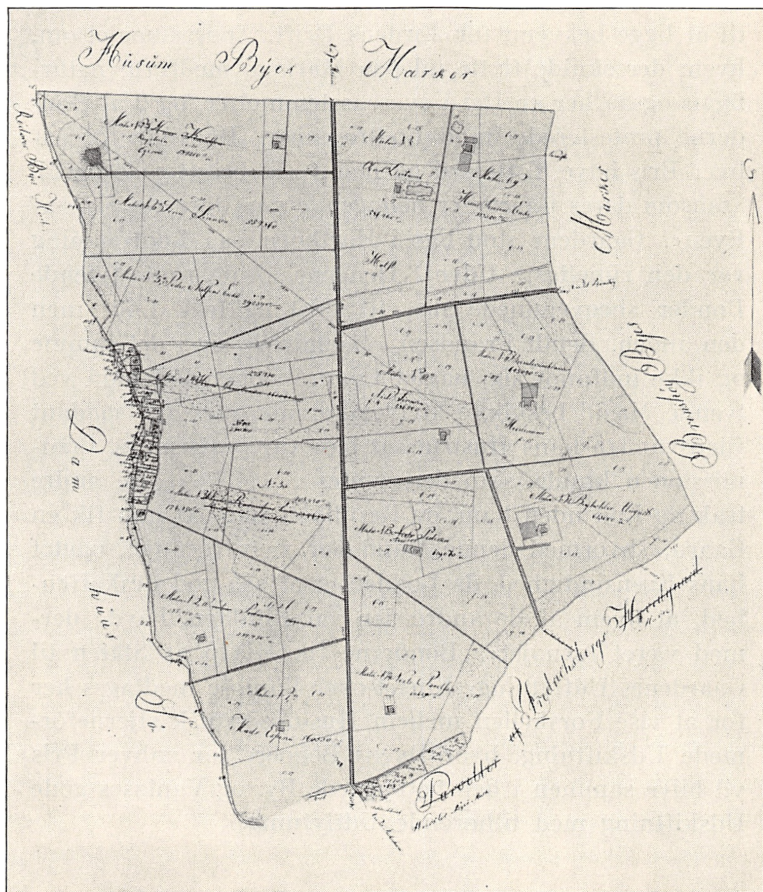

de troer ved fornævnte Domme at være tilføjede, og derudi søgt Forandringer; Og da der paa denne deres Allerunderdanigste Ansøgning ikke endnu er falden Resolution, saa troer de sig berettiget til, at modsætte sig al Foretagende af Ober Brand og Vand Commissionen udi den forhen berørte indpælede Grund, som de efter den foreviiste Matricul, formener at være deres fuldkomne Ejendomme, indbefattet udi de af Hans Majestæt dem allernaadigst meddeelt Ejendoms Skiøder. Disse deres Grunde for deres Vægning, beder de, at denne Commission naadigst ville tage i Overvejelse til forventende Rets Nydelse. Herr Justitsraad Storp og Hr. General Auditeur Flindt svarede: Hvad Søens Størrelse og Grændser angaaer, da ere derom ikke paa nærværende Tid og Sted at handle; Selv Landvæsens Commissionen vil finde at mangle Competense til derom at dømme eller noget at fastsætte; Ikke engang oftere kan derom blive Qvæstion, efterdi Søens Grænser, Staden Kiøbenhavns Rettighed og Ober Brand og Vand Commissionens Raadighed, saavidt Søen betreffen, alt paa en utvetydig Maade er fastsat ved allernaadigst Høyeste Retts Dom af 30. April 1766 og paafulgte Forretning af 1767. Skulde endog Bønderne efter deres Formeening have tabt noget, er det ikke Brand og Vand Commissionen, som dem samme skal erstatte, men de faaer vel i saa fald henholde dem til andre, hvorom Hr. Storp og Hr. Flindt ikke yderligere ville ytre deres Tanker paa denne Tiid. Hvad nu alleene haves at handle om, er om Veje til og fra Moesen. At Hans Majestæt Kongen har havt Veje, derom kan ikke tvivles, at der end nu bør være Veje, vil der næppe heller blive to Meninger om, og hvad Veje ikke ere afsatte paa samtlige Jordejernes og Brugernes Bekostning, da Fælleledskabet ved Udskiftningen blev hævet, er Bøndernes egen, men vil ikke tillige sige, andres Skyld; og kommer Vejen, som nu behøves og paastaaes afsadt, til at gaae

over enkelte Mænds Lodder, bliver det efter Brand og Vand Commissionens Formeening, de øvrige Lodsejeres Pligt at erstatte de enkelte Mænd deres Tab, hvorom ei heller Brand og Vand Commissionen yderligere vil udtale sig, men maae overlade den Post om Erstatningen til Vedkommende indbyrdes imellem dem selv at afgjøre uden i allerringeste Deel deri at entrere. Iøvrigt vedbliver Ober Brand og Vand Commissionen sin Paastand om de fornødne Vejes Anviiselse til og fra Søen. Skulde samme ikke blive anviist strax, men flere Hindringer lægges i Vejen for Udførelsen af den Plan, der er lagt til Søens Rensning, maa Commissionen ikke alleeneste tilbagekalde Tilbudet om den villige men Langt fra ikke skyldige Erstatning, men tillige tager sig Forbeholden at indtale hos Bønderne det Tab, Staden Kiøbenhavn har ved Standsningen. Amtmandens og Landvæsens-Commissionens Betænkning og derefter det Kongelige Rentekammers Decision afventes. Huusum Bønder svarede, at de vel har faret frem og tilbage til Søen, men uden at betiene sig af nogen bestemt Vej, for at hente Tørv og Græs fra de Steder paa Moesen, som de anseer for deres Ejendom, skiøndt de ere indpælede; hverken før Udskiftningen eller siden den Tid er gaaet over deres Marker nogen bestandig Vej til Søen, men de have som meldt kiørt paa deres egne Jorder, naar Høet og Sæden har været høstet til og fra Søen, og følgelig har disse Veje hvert Aar forandret sig; Ligesom de i Fælledskabet har gjort Forandring ved deres Markers Drift, de have ellers i Almindelighed troet, at Brand og Vand Commissionens Vej til Søen falder fra Søborg Huus og ind i Søen; dette er Aarsagen, hvorfor ingen Vej ved Jordernes Deeling er udlagt over Huusum Mark til Søen, hvilken Vej og desuden ved Søens Bortforpagtning til Fiskeri er bestemt til Adgang for Fiskeforpagteren, paa disse Grunde og hvad de forhen have ladet tilføre, paastaaer de sig fri-

tagne for at udlægge Jord til Vej; Ligesom de og forhaaber, at Ober Brand og Vand Commissionen ikke bliver tillagt nogen Raadighed eller Disposition over den indpælede Grund af deres Matrikulerede Jorder, hvoraf de aarlig skatter og skylder, forinden der, paa deres forhen berørte indgivne Memorial er falden Resolution. Ober Brand og Vand Commissionens Medlemmer maatte alleene endnu erindre dette: At naar saavel Landvæsens Commissionen som det Kongelige Rentekammer skulde imod al Formodning sætte i Tvivl, at der har været og bør forblive Adgang til Søen fra alle Sider, efterdi Adgangen, som haves ved Søborg Huuse ikkun giver Adgang til endeel og ikke til den gandske Søe; Naar som nu Vandet deraf er udledet, da behager velbemeldte at kaste et Øje til Bøndernes sidste Svar, hvori der ligger en reen Tilstaaelse, at der har været forskiellige Veje til den Deel af Søen, som nu er Staden tilhørende, ikke for at berøre, at det ikke skulde være vanskelig at beviise, at Adgang har været ubehindret, saalænge Bønderne nød Frihed til for endeel at gjøre og lade, hvad de ville. Huusum Bønder næst at vedblive, hvad de forhen har ladet tilføre, modsagde, at der nogensinde har været nogen Vej eller Adgang til Søborg Søe over deres Marker, uden hvad de selv har gjort eller betient sig af til deres Høe og Sæds Biergning og øvrige Avlsdrift. Commissionen, som havde taget i Øjesyn det Sted paa Huusum Mark, hvorover Brand og Vand Commissionens mødende Medlemmer har forlangt Vej og Adgang til Søen, vedtog, naar den først har indhentet Ejeren til Præsteholmen Hr. Justitsraad Harsdorff, som ikke var mødt, hans Erklæring forsaavidt den Vej angaar, som er forlangt over hans Gaards Jorder til Søen, at forestille det Kongelige Rentekammer, dersom Bønderne have moveret i Henseende til deres formentlige Ret til de Steder under Søens Grund, som af dem er benævnet; Ligesom og at afgive Betænkning eller Betragtning i Henseende til de af

Ober Brand og Vand Commissionen forlangte Veje til og fra Søen. Og som intet videre var at forrette, blev Commissionen ophævet.

Kopi efter ældste originale Matrikulkort over Vanløse.

VANLØSE.

Det egentlige Udskiftningskort over Vanløse findes som allerede nævnt ikke; men det i 1813 optagne Matrikelskort viser Forholdene 30 Aar efter Udskiftningen.

Vanløses Bønder var ikke nær saa vanskelige som Bønderne i Husum. De tog imod Raad og Vejledning og fik i Virkeligheden en udmærket Plan lagt. Alle Gaardene fik regelmæssige Lodder, og de udflyttede Gaarde kom til at ligge bekvemt for Jordens Drift. Spørgsmaalet om, hvem der skulde flytte ud paa Marken, medførte naturligvis ogsaa her en Del Uoverensstemmelser, og 2 af Bønderne protesterede imod Lodtrækning. De vilde for enhver Pris have Toftejord og mente sig berettigede dertil, »saasom deres Gaarde er beliggende paa hver sin Side af Byen«. Gaardene stod lige i Hartkorn, saa Lodtrækning var den rimeligste Udvej. Den ene af de protesterende Bønder »bequemmede sig« til sidst og trak Lod; men den anden, Bendt Frandsen »afsondrede sig i det samme og ikke indfandt sig, uagtet Commissionen lod ham ved tvende Mænd beskikke at fremkomme, men fik saadant Giensvar fra hans Hustrue, at han var bortreist og Commissionen kunde, som den syntes . . . . .«. De andre trak da Lod uden ham, og Resultatet blev, at han fik en Gaard, »hvormed denne Mand bør være fornøjet, uagtet hans Egensindighed, da Lodden er af saa god Beskaffenhed, at hvem af de andre den var tilfalden, havde dermed været fornøjet«. Bønderne fik Hjælp af Staten til Gaardenes Udflytning. Kortet over Vanløse medtages her for at vise Forskellen mellem Husums typisk stjerneformede Udskiftning, hvor Byens Beboere for enhver Pris vil blive sammen i den tætbyggede By, og Vanløses gode Udskiftning med tilhørende Udflytning.

EMDRUP BY. .

Et Kort fra 1780 udarbejdet af Landinspektør Fensmark er formentlig det originale Udskiftningskort. Det udviser Emdrup Bys Marker, saaledes som Delingen har foreligget inden Udskiftningen, og Udskiftningens Resul-

tat. Men desværre er det gaaet med dette Kort, som med saa mange andre Udskiftningskort. Det er blevet benyttet ved Matrikuleringen i 1805 og bærer derfor Paategninger og Rettelser, saa det ikke tydeligt fremgaar af Kortet, hvad der hidrører fra Udskiftningsarbejdet, og hvad der skyldes Matrikuleringsarbejdet. Agrenes Inddeling i de forskellige Aase i Byens Vange fremgaar af Kortet, og dette udviser Navnene paa de 4 Gaardmænd.

Christian Truelsen fik den nordvestlige Del af Bymarken, en Lod vest for Vejen til Buddinge og en Lod øst for denne Vej og nord for Emdrupvejen samt en Lod ved Byskellet imod Gentofte og grænsende til Emdrup Sø. Dette blev ved Matrikuleringen Matr. Nr. 1 og er Jorderne til nuværende Emdrupgaard, hvis Bygninger er blevet flyttet ud i Marken 1838.

Anders Espensen fik den sydvestlige Del af Bymarken samt en Englod øst for Kongevejen. Under den første Forretning, som Udskiftningskommissionen afholdt, havde der været rejst et Krav om denne Gaards Deling. Niels Andersen, Ungkarl af Emmedrup, indfandt sig og: »foreviste et ham af hans Fader Anders Pedersen meddelt Skiøde dateret 22. September 1778, hvorved han har tilskiødet ham den halve Deel af Gaarden Nr. 4 her i Byen, hvoraf Anders Espensen efter samme Skiødes Udvisende skal være Ejer af den anden halve Deel, og i Anledning af dette foreviiste Skiøde paastaaed, at blive ved den nu forestaaende Udskiftning tildeelt sin Part af bemeldte Gaards Jorder; Anders Espensen erindrede herimod, at dette Skiøde ikke var af nogen Kraft, da derimod skal være oprettet en Contract, som tilintetgjør samme, hvilken han foregiver Niels Andersen skal have bekommet, men Niels Andersen imodsagde saadant. Anders Espensen forbeholdt sig at beviise hans Foregiveness Rigtighed om Contracten, hvorfore Commissionen ikke kunde melere sig i denne Sag, som paa lovlig Maade imellem Parterne vil blive at udgiøre«.

Anders Espensens Navn staar paa Udskiftningskortet anført med Sort — ligesom Navnene paa de andre 3 By-mænd — men under Matrikuleringen i 1805 maa der vel være opnaaet Klaring af dette Spørgsmaal om Niels Andersens Ret, thi en Deling af denne Gaard har fundet Sted, og den nordlige Del er betegnet som Matr.Nr. 2 med Anders Espensens Enke som Ejer og derefter Jens Andersen som Ejer, medens den sydlige Del er betegnet som Matr.Nr. 3 med Niels Andersen som Ejer og efter denne Anders Nielsen. Disse Gaarde er henholdsvis Gaardene Vestre Bøllegaard og den øst for denne liggende Gaard Østre Bøllegaard.

Hans Hansen fik sin Gaard udlagt i den nordøstlige Del af Byen mellem Emdrup Sø og Emdrup Vej. En Lod er udlagt vest for Kongevejen og en Lod øst for denne. Ved Matrikuleringen fik denne Gaard Betegnelsen Matr. Nr. 6, og Niels Pedersen staar da nævnt som Ejer. En Parcel af denne Ejendom Matr.Nr. 6 b er senere blevet kaldt Lundehuset; men paa Udskiftningskortet er det Areal, som hører til Lundehuskroen, nuværende Matr.Nr. 8, betegnet: »Vænger, som høre til Lundehuset«, og ved de paa Kortet viste Bygninger er skrevet »Lundehus«. Hartkornet hertil var privilegeret.

Mads Nielsen fik endelig sin Gaard i den sydøstlige Del af Byen. Arealet er nuværende Søgaard, og under Matrikuleringen har Ejeren Hammershøye ifølge Kortet besiddet en Gaardsplads i Byen — dog uden Bygninger.

De omtalte 4 Gaarde svarer til de i Markbogen fra 1682 omtalte 4 Gaarde, der tilhørte Kongen. »Et Lysthus med Have« tilhørende Melchor Verhagel er det nuværende Matr.Nr. 7 »Emdrupborg«, der tidligere bar Navnet »Annalyst« og endnu tidligere »Emdrupgaard«, samt Jorderne til Matr. Nr. 4 »Emdrup Ladegaard«. Disse Jorder indgaar ikke i Udskiftningen 1782. De er ikke i Matriklen anført med forhen privilegeret Hartkorn; men

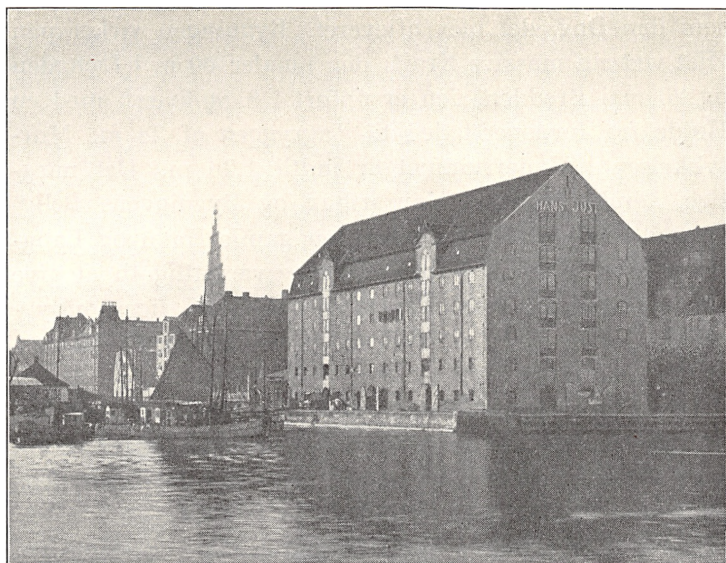

det har været tiendefri Jorder. Paa Udskiftningskortet er som Ejer anført »Duncan«, hvilket Navn under Matrikuleringen i 1805 er blevet overstreget, og Navnet Baronesse Iselingen er anført for Emdrupborgs Jorder, medens Erich Hoppe og senere Kapitain Hagerup staar som Ejere af Emdrup Ladegaard.

Johan Duncan blev i 1778 Ejer af Emdrupgaard, — han er formentlig en Slægtning af Skotten Jacob Duncan, der 1672 kom til Danmark og under Chr. V udnævntes til Generalmajor — en vældig Kriger i Kampene med Carl XI af Sverige. Baroniet Iselingen hidrører fra Schweitseren Reinhard Iselin, der 1740 kom til København og her oparbejdede en betydelig Handels- og Fabriksvirksomhed. Han optoges 1776 i Friherrestanden, og hans Enke dannede Stamhusene Iselingen og Rosenfeldt. Han var Ejer af Rosendal og Rosenvænget paa Østerbro.

Foruden de omtalte Jorder fandtes i Emdrup Lunde-
huset med Vænger, nuværende Matr.Nr. 8 med forhen
privilegeret Hartkorn og nuværende Matr.Nr. 9 »Søe-
borg Huus«. Lundehussøen staar paa Udskiftningskortet
anført som Emmedrup Søe og Wand Commissionens Søe.

Pakhuset 1934.

PAKHUSET »DEN GAMLE GRYNMØLLE«S HISTORIE.

Af E. PADE.

Pakhuset »Den gamle Grynmølle«, beliggende i Strandgade 29 paa Christianshavn, kunde den 20. Juni 1933 fejre 150-Aarsdagen for sin Fuldførelse, idet Bygningen paa denne Dato i Aaret 1783 stod færdig til at tages i Brug.

Denne store Bygning, som i de forløbne Aar har været paa forskellige Hænder, har siden 1916 været i Firmaet Hans Just's Eje og benyttes af Hans Just's Magasiner, som ogsaa her driver Pakhusforretning.

Det gamle Pakhus er selv efter nuværende københavnske Forhold en imponerende Bygning, saa godt bygget og opført af saa gode Materialer, at alt i Hovedsagen staar

som den Dag, det blev afleveret. Bygningen virker paa Øjet ved sin massive Kraft; den maaler 60 m i Længden og 20 m i Bredden, den er opført i 8 Stokværk med en Højde fra Jordoverfladen til Tagryggen af 28 m. Murtykkelsen i Underrummet er indtil 1,20 m. Det mægtige, smukt svungne Mansardtag og Bygningens Beliggenhed med Gavlen ud mod den gamle Havn og Langsiden mod Wilders Kanal bidrager væsentlig til at give vor gamle Havn dens særprægede Skønhed, ligesom Bygningen ogsaa giver sit Bidrag til det gamle Christianshavns maleriske Idyl.

Den gamle Grynmølle er opført paa Grunden Matr. Nr. 31 (gl. Nr. 51) af Christianshavns Kvarter, og vi vil nu søge tilbage i Tiden for at se, hvad der forinden dens Opførelse fandtes paa Grunden.

Første Gang, man i Skødeprotokollerne i Landsarkivet finder noget herom, er, da »Brøgger« Christian Carstensen Holsteiner den 18. Decbr. 1702 faar læst Skøde paa Ejendommen, som han har købt af Stadshauptmand i København (senere Konferensraad og Præsident i København) Johannes Christensen Meller. Paa Grunden findes iflg. Skødet en »Brøggergaard« med Kobberkedel og Kar samt Beboelseshus, Ferskpumpe, Have m. m. Alle disse Herligheder sælger Holsteiners Enke den 10. Novbr. 1713 til Brøgger Søren Balle, og medens han ejer Ejendommen, indrettes i Aaret 1727 paa Grunden endvidere en Mølle til Grynmaling for Søe-Etaten.

Hvad Aarsagen er til, at man begynder denne nye Virksomhed, vides ikke, men man forstaar i hvert Fald, at hvis Bryggeriet har benyttet den i Skødet nævnte Ferskpumpe fra en Brønd, gravet i et af Hovedstadens Skarn opfyldt Terrain, saa har Øllet sikkert manglet noget i Velsmag.

Kort efter, 20. Aug. 1729, overdrager Søren Balle Bryggeri og Grynmølle til Jacob Lillebæk, og denne sælger

5 Aar efter, 31. Juli 1734, til Kgl. Majestæts Hof-Lakerer Carsten Tønder, som den 14. Juni 1734 har faaet Privilegium paa Grynmaling til Sø-Etaten.

Imidlertid afhænder Carsten Tønder allerede den 11. Juni 1740 igen Ejendommen med samt Privilegium til ingen ringere end — som det læses i Skødeprotokollen — »min allernaadigste Arve- og Enevoldsherre Kong Chri-

Stik af Dokken, 1746.

stian VI til Danmark og Norge, de Gothers og Venders, Hertug til o. s. v.«. Det var naturligvis ikke til Kongens private Brug; Møllen henlægges under Sø-Etatens Forvaltning. Paa det Tidspunkt var paa Nabogrundene mod Syd Anlægget af Flaadens nye Dok netop fuldentd.

Dette kostbare Anlæg havde man arbejdet paa i 5 Aar, det afløste en gammel Dok, som laa ovre paa Gammelholm paa den anden Side af Havnen.

For Grynmøllen fik Henlæggelsen under Sø-Etaten stor Betydning. I Slutningen af 1744 beslutter man nemlig at udvide Møllen, og Murermester Philip de Lange, Orlogsværftets kendte Bygmester, modtager af Flaadens

Øverste, Admiral Grev Fr. Danneskjold-Samsøe, Ordre til efter derover given Dessin at nedrive enkelte Bygninger af den gamle Grynmølle og opføre nye med en Længe mod Havnen og en anden langs Kanalen. Disse nye Bygninger skulde sættes i Forbindelse med de allerede eksisterende.

Paa det i »Den Danske Vitruvius« I, 56, værende Stik af »Docquen« fra Aaret 1746 ses tydeligt Grynmøllen i sin nye Skikkelse yderst til venstre paa Billedet.

Efter Ombygningen i 1745 sker der tilsyneladende intet af Betydning for Grynmøllen i omtrent 35 Aar, uden at Møllen naturligvis har malet de Gryn, der skulde til; men Gryn var ganske vist ogsaa Datidens vigtigste og mest benyttede Proviant for Flaadens Mandskab.

Saa pludselig i Aaret 1779, den 13. April om Morgenen tidlig, opskræmmes man af en Brand, som fuldstændig ødelægger Møllen og bringer dens Virksomhed til Ophør for steds.

Om denne Katastrofe læser man i Søe-Etatens Indberetning af 14. April s. A. til Kongen, efter at Forhør havde været afholdt, bl. a. følgende: »at Ilden formodes at være kommen fra en forborg Sprække i Skorstenen. Ilden er derved brudt igennem Taget over til den anden Fløj, hvor Magasinerne og Stalden var, og at Ilden tillige ikke straks antændte Mellembygningen, formodes at være, fordi en Mængde Korn, som laa paa sammes Lofter, har forhindret Ilden fra at antænde Gulvet, og mellem samme Bygning og Bygningen, hvor Ilden antændtes, var en Mellemvæg, der tillige har maattet hindre Ilden. Brændt er 2200 Tdr. Byg og 1500 Tdr. Gryn Eders Majestæt tilhørende og mellem 6—700 Tdr. Gryn Forvalter Lund tilhørende«.

Forvalter Chr. Friderik Lund, som havde Grynmøllen i Forpagtning og med sin Familie boede paa Møllen, mistede ved Branden hele sit Bohave foruden de allerede

nævnte 6—700 Tdr. Gryn, og han sender i den Anledning den 29. April en Ansøgning om Erstatning til Kongen, hvori han bl. a. om Ildens Opkomst skriver: ». . . er sket uden allermindste Forseelse fra min Side og efterat have brugt den fornødne Forsigtighed, som min allerunderdanigste Pligt paalagde mig ved Selv at have visiteret i Værket og ved Møllen den samme Aften, som Ilden paakom om Morgenen, og forefundet alt i god Orden, saa at Aarsagen til denne ulykkelige Hændelse maa formodentlig have været en hemmelig Revning af Muuren af Møllen, maaske foraarsaget af den Rystelse, Muuren har lidt, da Krud-Taarnet sidstledne sprang«.

Den Begivenhed, som Forvalter Lund henviser til, og som ganske rigtigt fandt Sted 14 Dage forinden, er vel kendt. Et ved Østervold liggende Krudttaarn sprang i Luften, uden at Grunden dertil blev opklaret. Ødelæggelsen paa Nyboderhusene var stor, og mange Menneskeliv gik tabt. Ulykken var Aarsag til, at det blev bestemt, at Krudttaarnene ikke mere maatte ligge paa Byens Grund, men skulde flyttes ud til Amagers ubebyggede Østkyst, hvor de endnu ligger paa den saakaldte Krudttaarnsvej. — Da Afstanden fra Østervold til Grynmøllen er 1700 m, er det imidlertid tvivlsomt, om Eksplosionen, hvor voldsom den end har været, skulde være Aarsag til den hemmelige Revning.

Imidlertid paabegyndes Rydningen af Brandtomten, og af Indberetningen til Kongen ses det, at der den 3. Maj »bortsælges ved offentlig Auktion det ved Oprydning af Grynmøllen indsamlede forbrændte Byg og Gryn, nemlig 244 Tdr. Gryn og 158 Tdr. Byg, som havde været vaadt, samt 400 Tdr. Byg, som tildels var forbrændt, og endelig en Slump sammenbrændt og sammenfalden Byg og Gryn, og udbragtes det til 579 Rdl. 26 Sk., som udi Eders Majestæts Kasse deponeres«.

Brandkassen udbetalte 5866 Rdl. 32 Sk. den 10. Maj

til Søe-Etaten. Den udbetalte Erstatning dækker dog hverken Tabet af Bygningerne eller de 3000 Tdr. brændt Korn og Gryn.

Genopførelse af Grynmøllen ses ikke at have været paa Tale, Leverancerne af Gryn gaar i 1779 til »Svanemøllen, beliggende $\frac{1}{2}$ Mil uden for Stadens Østre Port«, og Aaret efter oprettes Kontrakt med Skibskaptajnerne Holm og Seyling om Levering af Gryn til Søe-Etaten fra deres Mølle, beliggende ved Langebro.

Forvalter Lund bliver fast ansat ved Søe-Etaten med det Hverv fra Privatpersoner at fremskaffe og kontrollere Grynleverancerne.

Grynmøllegrunden skulde imidlertid udnyttes, og Dokken paa den ikke særlig store Nabogrund har god Brug for den. Ved gentagne indsendte Forestillinger til Kongen søger Søe-Etaten om Tilladelse til at inddrage Grunden under Dokken og af Resterne af Bygningerne at indrette Lager til Flaadens Fadeværk og Sejl. Fadegodset, skriver man, lider ved at rulles de længere Veje paa Brostenene, ligesom ogsaa megen Tid medgaar hertil, og Flaadens Sejl, som anslaaes til en Værdi af 2 Tdr. Guld, lider meget ved at skulle drages en lang Vej og opbevares paa Lofter, som om Sommeren var stærkt ophedede af Solen. — Betydningen af en herved muliggjort hurtigere Udrustning af Orlogsskibene fremhæves, men forgæves.

De, der dengang styrede, havde mere Sans for de fredelige Sysler, og den 28. Februar 1781 underskriver den sindssyge Konge paa Kristiansborg en Cabinets Ordre, paraferet af Guldberg, adresseret til: »Vores Admiralitets og Commissariats Collegium«, saalydende:

»Da Levningerne af Søe-Etatens afbrændte Grynmølle paa Christianshavn agtes meget tjenlig med dertil hørende Grund til et andet nyttigt Brug for Staten, saa er det Vores Vilje, at Vores Admiralitets og Commissariats Collegium lader samme, med hvad Grund dertil maatte

høre, i alt med fuld Ejendomsret aflevere til Vores Stats-Balance og Over-Skatte-Direktion, hvorimod Vi give Vores Admiralitets og Commissariats Collegio herved tilkende, at vi allernaadigst har taget den Beslutning at ville anlægge en ny Docque, hvortil Bekostningerne extraordinære skal blive anviste, og at Begyndelsen dertil i Aar skal ske med at efterse og forvisse sig om den gamle Docques Tilstand paa Gammel Holm«.

Hermed er altsaa Sø-Etatens Saga paa den tidligere Grynmølleplads ude; dog lykkes det Etaten efter Indstilling til Kongen at faa tinglæst en Servitut paa Grynmøllens Grund, som bestemmer, at »der her ikke maa anbringes Ildsteder eller oplægges brandbare Varer, saasom Hamp, Beg, Tjære og deslige, hvorved den kgl. Docque i ulykkelige Tilfælde kan sættes i Fare«.

Den 5. Juni 1781 udsteder Hans Majestæt atter en allerhøjeste Cabinetsordre, som nu for første Gang røber, til hvilken anden nyttig Brug for Staten man agtede Grynmøllegrunden tjenlig. I denne Ordre hedder det: at Levingerne af den Sø-Etaten efter ihændehavende Skøde af 11. Juni 1740 tilhørende afbrændte Grynmølle med dertil hørende Grund skal overlades med fuldkommen Ejendomsret og tilskødes det nye oprettede Kgl. Grønlandske, Islandske, Finmarske og Færøeske Handels Compagni for at anvendes til en Pakhusbygning og afleveres til bemeldte Compagnies administrerende Direktører D'Hrr. Justitsraaderne Beck og Frisch.

Samme Maaned foregaar Afleveringen ved en af Holmens Chef udnævnt Commission, hvorefter Hans Kgl. Majestæts til Danmark og Norge p. p. Deputerede udi Sø-Commissariats Collegio gøre vitterligt: »Saa bliver berørte afbrændte Gryn-Mølle, beliggende paa Christianshavn imellem Docquens Plads paa den ene og den Canal, som indhegner Wilders Plads, paa den anden Side under Christianshavns Quarters Matricul Nr. 51, hvorunder skal

være indbefattet den hele Grund og Strækning, alle efterstaaende Bygninger eller Mure, samt tilhørende Bulværk, alt hvad derudi findes, saaledes som det udi vedhæftede derover forfattede Tegning, samt Opmaalings og Overleverings Forretning af 14. Juni er anført, herved overladt og afhændet, ligesom vi samme herved overlade og skøde og afhænde til Det Kgl. Grønlandske, Islandske, Finmarske og Færøeske Handels Compagnie med all den Rettighed og Herlighed, som Sø-Etaten det haver o. s. v.« — Den nævnte Tegning har det ikke været muligt at finde i Rigsarkivet.

Vi er nu naaet saa vidt, at man har fattet Beslutning om at opføre det nu staaende Pakhus. Selve den godkendte Plan er det ikke lykkedes at finde, men det ses, at der er sluttet Kontrakt om Opførelsen mellem Grønlandske Handel og Major Platz, hvorefter denne skal have Byggesummen udbetalt i 8 Terminer. For den 1. Termins Udbetaling, 10.000 Rdl., kvitterer Major Platz den 11. December 1781, og samtidig anmoder han om 2. Termin. I Grønlandske Handels Bøger er indført: »Da Contracten er eftersat, og den anden Termin efter samme og Herr Oberstlieutnant Peymanns Attest desangaaende er befunden at være forfalden, saa kan de af Major Platz begjerte 8000 Rdl. ham assigneres«.

De følgende 4 Terminer udbetales i Løbet af Aaret 1782 og de to sidste det følgende Aar, ialt 51.000 Rdl.

Bygmesteren af det store nye Pakhus, Major Platz, som han stadig kaldes, var Brandmajor og Muremester Erasmus Platz. Om denne kendes ellers ikke meget udover, at det ogsaa er ham, som for det guineisk-østersøiske Handels Kompagni har bygget Korntørringsmagasinets to ældste Bygninger, hvis Konstruktion og Materialeanvendelse er den samme som Grynmølle-Pakhusets. Korntørringsmagasinets to Bygninger er nu forenede ved en betydelig senere opført Midterbygning.

Hvem der har været Grynmølle Pakhusets Arkitekt, har det ikke været muligt at finde. Om Harsdorff, som i 1781 var 56 Aar gammel, ved man, at han kort forinden havde givet Tegning til det store Pakhus, som blev bygget paa nuværende Toldbod, »Blaa Pakhus«, men der foreligger intet, der kan sætte ham i Forbindelse med Bygningen af Grynmølle Pakhuset.

Snarere kunde Arkitekten antages at være den tilsynsførende med Opførelsen, Oberstløjtnant i Ingeniørkorpset H. E. Peymann, den senere Kommandant i København under Bombardementet i 1807. Han var i 1780 blevet Generalkvartermester i København.

I Grønlandske Handels Referat Protocol læser man under 18. Aug. 1781, at »Hr. Obristlieutnant Peymann foreslaar et muret Skillerum gennem hele Pakhuset i Stedet for et af Planker. Forskellen i Omkostninger vil ikke blive betydelig«. Man beslutter at afkræve Peymann et Overslag, før Afgørelse træffes. Dette Overslag er dog ikke fundet, men Forslaget maa være antaget, idet et muret Tværskillerum, der naar op til 6. Loft og antagelig er samtidigt med Opførelsen af Bygningen, stadig forefindes.

Iøvrigt var Aftalen om Opførelsen af Pakhuset oprindelig mundtlig; først ca. $\frac{3}{4}$ Aar efter Paabegyndelsen finder man i Grønlandske Handels Direktions Referats Protocol under 20. April 1782 indført: »Denne efter mundtlig Resolution med Major Platz sluttede Kontrakt om at bygge et Pakhus paa den Plads, hvor Grynmøllen har staaet, hvorefter der er tilstaaet Major Platz den Summa Rdl. 56.000: for hele Bygningen; tilligemed Tegning og Overslag, for som Bilage at følge Protokollen, approberes herved ydermere«.

Denne uklart affattede Approbation nævner 56.000:Rdl., og dog udbetaltes der kun 51.000 Rdl. til Platz, idet der

i samme Protokol under 5. Juli 1783 er indført et »8. og sidste Termin Rdl. 5000: assigneres Major Platz«.

Hvor er Differencen 5000 Rdl. bleven af? Muligvis har Arkitekten faaet Summen udbetalt; trods ihærdig Efterforskning har det dog ikke været muligt at finde det. Korruption blandt Datidens borgerdydige ledende Mænd kan man i hvert Fald ganske se bort fra.

Arbejdet med Opførelsen af Grynmølle Tomtens Pakhus naaede dog ikke at blive fuldført, før Planerne om dets Benyttelse ændres, idet Grønlandske Handels Compagni havde erhvervet anden mere bekvem Plads, saaledes at Compagniet ikke mente at faa Brug for det næsten færdige Pakhus. Dette fremgaar af en Skrivelse af 11. Novbr. 1782 fra Skatkammeret til Kongen. Skrivelsen, som er underskrevet af Guldberg, Schimmelmann, Stemann og Rosencrone, er saalydende:

»Direktionen for den Grønlandske, Islandske, Finmarkske og Færøeske Handels Compagni har ved at tilmelde os, at det allernaadigst har behaget Deres Kgl. Majestæt under 17. Oktober sidstledne at approbere dets sluttede Kjøb saavel af Kræmmerlaugets forrige Fabrique og Plads paa Christianshavn, som af Etatsraad Borrés Gaard med tilhørende Plads og Pakhus sammesteds og at befale, at den Grønlandske Handel alligevel fremdeles skal vedblive at bestyre Opførelsen af det for sammes Regning under Bygning standende Pakhus paa den forrige Grynmølle Plads efter derom sluttet Contract, iligemaade at Direktionen imidlertid skulde correspondere med os saavel angaaende den nærmere Anvendelse af denne Pakhusbygning, som og at faa af Skatkammeret anvist de til samme allerede medgangne og herefter medgaaende Summer, af os forlangt, at bemeldte Pakhusbygnings nærmere Anvendelse maatte vorde bestemt og de dertil allerede medgangne og herefter medgaaende Summer paa Rekvisition af Administrationen for den Grønlandske Han-

del vorde udbetalt. — Da vi heraf drage den Slutning, at den Grønlandske, Islandske, Finmarske og Færøeske Handel herefter ikke behøver ommeldte for sammes Regning paa den forrige Grynmølles Plads opførende Pakhusbygning, men vil overlade samme til Deres Kgl. Majestæts Disposition med anvendte og fremdeles anvendende Omkostninger, saa siden Deres Majestæt udi Octroyen for Det Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede Handels & Canal Compagni, dens § 9 har lovet at ville lade samme forsyne med belejligt rummelig Pakhuslejlighed, hvortil anmeldte Pakhusbygning i alle Henseender kan agtes bequem, overlade vi til Deres Majestæts allerhøjeste Godtbefindende: Om det paa den forrige Grynmølle Plads opførende Pakhus maa antages paa de anbudte Vilkaar for Skatkammerets Regning, og naar det er færdigt, overlade det til Det Forenede Handels og Canal Compagni mod en billig aarlig Afgift efter Octroyens Forskrift«.

Under denne Skrivelse staar skreven med den yngre Schimmelmans Haand:

»Vi aprobere allernaadigst Forestillingen angaaende Pakhuset paa den forrige Grynmølle Plads.

I det kongelige Staatsraad, Christiansborg
den 23. Dec. 1782.«

(sign.) Christian Rex.

Den sindssyge Konge har selv med fast og sikker Haand sat sit Navn under. Det var ofte vanskeligt at faa Kongen til at underskrive; naar han var i daarligt Lune, kunde man undertiden kun faa ham til at tegne en Krusedulle, som til Nød kunde udlægges som »Chr.« eller »C«.

Etatsraad Borrés Gaard, som Grønlandske Handel ses at have købt, er den senere Strandgades Kaserne, beliggende paa Hjørnet af Strandgade og Baadsmannsstræde, og Kræmmerlaugets Plads, som ligeledes omtaltes i Skat-

kammerets Skrivelse, ligger bag Borrés Gaard mellem Wildersgade og Overgaden neden Vandet og er den senere Wildersgades Kaserne. Begge disse Ejendomme solgtes imidlertid i 1802 til den Kgl. Land Militær Etat.

Ifølge den Kgl. Ordre fortsætter Grønlandske Handel med at lede Opførelsen af Grynmølle Pladsens Pakhus, om hvis fremtidige Anvendelse vi nu har faaet Besked. Denne ny Anvendelse bliver Aarsag til nogle mindre Ændringer i Indretningen, om hvilke man læser i Brev af 8. April 1783 fra Direktionen for Grønlandske Handel til Handels og Canal Compagniet.

I Skrivelsen hedder det: »at da det har behaget Hans Majestæt at overlade Pakhuset til Canal Compagniet mod en billig aarlig Afgift, har Hr. General Kvartermester Peymann tillige med os været af den Tanke, at naar Pakhuset til Canal Compagniets Brug ret bequem skulde indrettes, blev følgende Forandringer nødvendige, nemlig:

- 1) I Stedet for det i Contracten anordnede Steen Gulv af Kampestene maatte i underste Etage lægges Gulv af 3-Tommer Fyrre-Planker.
- 2 & 3) maatte i Stedet for de i de tvende forreste Qviste og i den ene Ende af Bygningen ud til Havnen accorderede 3 Spil Vinder, anbringes 3 Hjul Vinder og
- 4) maatte der i underste Etage anbringes en Blokdør med sine behørige Karme.

Men da denne Forandring efter det dermed følgende Overslag vilde komme til at koste 2120 Rdl. 64 Sk. mere end de for Bygningen efter Contracten accorderede Summa, saa indstilles det herved til Administrationen for Det Kgl. octroyerede forenede Handels og Canal Compagni's behagelige Overvejelse, om samme finder forbenævnte Forandringer for nyttige og nødvendige, at den anførte Sum dertil burde anvendes, da vi efter at være blevne

underrettet herom skulde sørge for, at denne Udgift af det Kgl. Skatkammer kunde tillige blive afkortede.«

(sign.) Hansen. Frisch. Pontoppidan.

Canal Compagniet finder Forandringerne nødvendige, og Summen bevilges.

Som allerede nævnt staar det nye, store Pakhus færdigt til at tages i Brug i Slutningen af Juni 1783. Kun godt halvandet Aar har Opførelsen varet; den kontraherede Betaling 51.000 Rigsdaler foruden Summen til Forandringen 2120 Rigsdaler 64 Skilling var medgaaet, og ved Udgangen af Aaret betales yderligere 316 Rdl. 82 Sk., hvormed Kontrakten var overskreden.

Det Kgl. Octroyerede Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede Handels og Canal Compagni besidder altsaa nu Brugsretten til Pakhuset.

Compagniet med det lange Navn blev oprettet 1782 og var et af de sidste af de octroyerede Handelskompagnier, som Guldberg fik oprettet. Det skulde drive Handel med indenlandske Fabrikvarer, saasom Klæde fra Usserød-Fabrikken, Træ og Glasvarer fra Norge m. m. Disse Varer skulde afsættes i Østersøens og Nordsøens Lande, idet det var Mening, at Kompagniet skulde benytte den slesvig-holstenske Kanal, som ventedes færdiggravet Aaret efter; det er hertil, Kompagniets Navn sigter. Kompagniets Skibe skulde bringe Raavarer tilbage til de danske Fabrikker.

Det manglede heller ikke paa andre store Planer for Kompagniet, hvori Staten indskød store Kapitaler. Desværre indtraf Omslaget efter de gode Tider for Handel og Søfart under den amerikanske Frihedskrig allerede Aaret efter Compagniets Oprettelse. Det blev aldrig til det, man havde tænkt, og i 1788 henlægges Compagniet som et separat Institut under Kommercekollegiet, og ved

Resolution af 13. Juni 1792 ændres Navnet til: »Den Danske Manufakturhandel«.

De mange i denne Tidsalder med saa meget Haab begyndte nationale Virksomheder høstede snart kun Skuffelser. Napoleonskrigene med Fastlandsspærringen og Statsbankerotten bød ogsaa dette Foretagende vanskelige Arbejdsvilkaar, og Manufakturhandelens Administration ophæves ved kgl. Resolution af 2. Juli 1817.

Indtil dette Tidspunkt har »Den Danske Manufakturhandel« benyttet Grynmølle-Pakhuset og ses i 1793 at have betalt en Aarsleje af dette til den Grønlandske Handel af 860 Rdl., hvilket kun er ca. 1,6 pCt. af Byggesummen; i Sandhed »en billig Afgift efter Octroyens Forskrift«.

Efter Manufakturhandelens Ophør administreres Pakhuset af »Direktionen for Statsgælden og det synkende Fond«, som udlejer de enkelte Lofter maanedsvist til forskellige private Handelshuse og Grosserere.

I mere end 40 Aar er Pakhuset, som nu almindeligvis kaldes »Den gamle Grynmølle«, under »Statsgældens og den synkende Fond«s Ledelse, og nogen særlige betydningsfulde Begivenheder for Pakhuset ses ikke at være indtrufne i denne Periode.

Det daglige Tilsyn, Vedligeholdelse og Optrækning af Bolværkspenge for de Sejlere, som jævnlig anløb Kajen, har paahvilet en Forvalter. Af opbevarede Regninger fra Haandværkere, som udførte Vedligeholdelsesarbejder paa Pakhuset, ses, at Direktionens ejendommelige Navn ogsaa er forekommet Datidens brave Haandværkere uforklarligt, saaledes stiler en af dem sin Regning til Statsgælden og den »syngende« Fond.

Foruden Forvalteren har der været ansat en Portner, som boede i Pakhuset, rimeligvis i en mindre, nu nedreven Tilbygning ved Indkørslen fra Strandgade. Denne Stilling var lønnet med 100 Rigsdaler om Aaret, men an-

tagelig har Portneren foruden Boligen ogsaa haft anden Indtægt fra Lejerne i Pakhuset. I hvert Tilfælde har der været Rift om Stillingen, og da denne omkring Aar 1830 var bleven ledig, var der ikke faa Ansøgere dertil, alle udmærkede Folk, anbefalede af kendte fornemme Mænd. Protektion skulde der til i de Dage. Den heldige, som fik Stillingen, var en Mand, som i en lang Aarrække havde tjent i Garden til Hest, de sidste 14 Aar som Korporal. Ved en af Kong Frederik den Sjette egenhændig underskreven Skrivelse ansættes han i Portnerstillingen. Det varer imidlertid kun kort Tid, saa maa han som sindssyg anbringes paa »Bistrupgaard«, og hans Kone fortsætter efter stiltiende Overenskomst i Bestillingen. Men heller ikke hendes Funktion bliver af lang Varighed; hun viser sig at være fordrunken. Der sker en Indberetning til Kongen om det farlige ved hendes Omgang med Ild og Lys, naar hun er beruset, og hun maa forlade Stillingen. Hun ansøger Kongen om Flyttehjælp og anfører, at hun er vidende om, at onde Tunger af Misundelse og ganske ubegrundet har omtalt hende ufordelagtigt overfor Direktionen, og hun faar sin Flyttehjælp. Kongen har haft mange Ting at tage Vare paa i de Dage.

I de senere Aar under Statsgældens Bestyrelse af »Grynmøllen« bliver Udlejningsforholdene stadig daarligere, Lejerne faar efter Ansøgning gentagne Gange nedsat Lejesummen for Lofterne, og mulig har dette bevirket, at man har besluttet at skille sig af med Pakhuset. Den første Slesvigske Krig havde naturligvis kostet en Del, og Penge skulde skaffes. Den 15. September 1851 stilles Pakhuset i hvert Tilfælde til offentlig Auktion.

I Auktionsprotokollen for 1851 læser man følgende:

»Johan Chr. Fich, Justitsraad og Auktionsdirektør i Kbhn., gør vitterligt, at Aar 1851, den 15. Sept. haver Kammerassessor Magasinbestyrer Stangerup ladet opbyde ved Auktion den Statskassen tilhørende Magasinbygning

den forrige Manufakturhandels Pakhus ogsaa »Grynmøllen« kaldet, beliggende under Nr. 31 i Strandgade, Christianshavns Qvarter, og at denne Bygning med Bolværk, Grund og en nyanlagt Kørevej efter Konditionernes § 3 blev ved bemeldte Auktion tilslaaet Mægler Daniel Kjellerup som højstbydende i Kommission for Grosserer Ferdinand Tutein med den Sum 41.100 Rdl. efter de ved Auktionen bekendtgjorte Konditioner, der iflg. det Kgl. Danske Kancelli's Skrivelse af 17. Septb. 1829 her anføres in extenso og var saalydende:

§ 1. Denne udmærkede solide og velvedligeholdte Ejendom, der i Aarene 1783—1784 [skal være 1781—83] er opført for Statskassens Regning med tilliggende Grund og Bolværk, hvilket sidste i Aaret 1849 indtil Vandgangen er blevet aldeles af nyt istandsat med en Bekostning af 2.980 Rdl., samt med dens muur- og nagelfaste Tilbehør og det Inventarium, der er anført paa en Fortegnelse, som forevises ved Auktionen, opraabes alternativt o.s.v.«

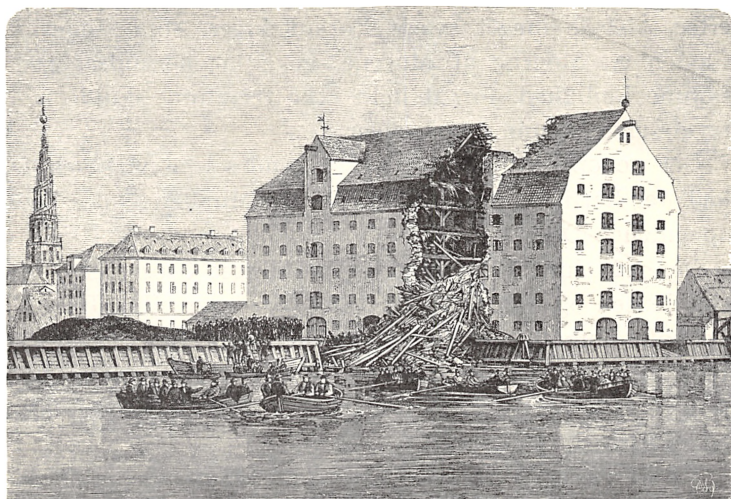
Grosserer Ferdinand Tutein faar den 17. Maj 1852 tinglæst Skøde paa »den gamle Grynmølle« og er dens Ejer i den følgende Snes Aar. Tutein, som var den ledende Mand indenfor den danske Sukkerhandel og Industri, benyttede for en stor Del Pakhuset til Oplægning af Sukker.

Medens Tutein er Ejer, indtræffer en for Pakhuset meget alvorlig Begivenhed, hvis Spor den Dag i Dag tydelig ses.

Denne Begivenhed skildres i et Nummer af »Illustreret Tidende« fra de Dage saaledes:

Den 1. Oktober 1868 hændte her i Byen en Ulykke, som heldigvis ikke medførte noget Menneskelivs Tab, men afstedkom store Vareforraads Ødelæggelse. Begivenheden forefaldt i Grosserer Tuteins Pakhus, der fra gammel Tid er bekendt under Navnet »Den gamle Grynmølle« og ligger paa Christianshavn mellem Strandgade, Havnen,

Canalen foran Wilders Plads og Dokken. Omtrent Kl. 10 om Formiddagen hørtes et forfærdeligt Brag, et Par Heste kom farende med Vognen ud ad den aabne Port, og kort efter styrtede Midtpartiet paa en Bredde af en Snes Alen ned i Grunden. Bygningen har naturligvis efterhaanden lidt under den Maade, hvorpaa den i Aarenes Løb er bleven benyttet, da betydelige Vareoplæg her altid har været

Det sammenstyrtede Pakhus.

samlede. Pakhuset var afdelt i 7 Lofter; Sammenstyrtningen begyndte paa tredie Loft. En uigennemtrængelig Røgsky og Støvmasse betog Udsigten, og i et forfærdeligt Chaos laa de forskellige Varer blandede mellem hverandre, deels paa Steenbroen, deels i Canalen, hvor et Par med Steenkul lastede Pramme knustes af de nedstyrtede Mure. For Øjeblikket tjente Pakhuset til Magazin for Sukkerraffinaderiet Phønix, Grossererne Tutein, Dyrhund, Etatsraad Holmblad og Oliemøller Olsen, som der havde Sukker, Korn, Raps og Hørfrø opbevaret. Om Skadens Størrelse kan man endnu ikke have nogen bestemt Me-

ning; men at den vil naae henved en halv Million Rigsdaler, synes at være udenfor al Tvivl«.

Paa Billedet, som ledsager Beskrivelsen, ser man Pakhusets Façade mod Wilders Kanal efter Sammenstyrtingen. Murrester, Tømmer og Varer ligger i en stor Dyngge langt ud i Kanalen.

Hvornaar Pakhusets nedfaldne Del er bleven genopført, vides ikke, men det har formodentlig været kort efter. Nogle meget svære Forankringer, som findes i Gavlen og Siderne af Murene, er antagelig indsat ved samme Lejlighed, for at man ikke fremtidig skulde befrygte nye Sammenstyrtinger.

Det genopførte Midterparti erkendes stadig tydeligt, idet der hertil er anvendt lidt større Mursten end i den oprindelige Del.

Den 22. Juni 1874 tilskødes Pakhuset Grosserer Jørgen Jensen og den 9. Marts 1885 Grosserer Wm. Rudolf Leopold Rubou. Denne sælger det den 10. December 1888 til »De Danske Sukkerfabrikker«, og endelig tilskødes Pakhuset den 4. December 1916 de nuværende Ejere Firmaet Hans Just.

Straks efter Overtagelsen lod dette Firma de 3 gamle Spil erstatte med 4 elektriske Hejsespil, og i Aaret 1920 fik hele Bygningens svære Tømmerkonstruktion og Taget en gennemgribende Reparation. Endelig blev i 1932 det gamle Hus's 1. Loft indrettet til et moderne Fabrikslokale, idet der indlagdes Centralvarmeanlæg med helautomatisk Oliefyring, Toiletrum med W. C.'er o. s. v. Samtidig installeredes en indvendig Vareelevator førende til alle Lofterne.

Ved Firmaet Hans Just's 50-Aars Jubilæum og Erhvervelsen af »Den gamle Grynmølle« opsattes i 1917 paa Gavlen mod Havnen i store forgyldte Bogstaver Navnet »Hans Just«.

Samtidig kan nævnes, at der i den modsatte Gavls sid-

der indmuret en svær Kanonkugle, som efter Traditionen i 1801 skal have ramt Pakhuset. Dette kan dog næppe være rigtigt, da den korteste Afstand fra Kongedybet, hvor Slaget fandt Sted, til Grynmøllen er 2500 m, og en saa stor Skudvidde har Datidens Kanoner ikke haft.

I Krig og Fred, trods gode og daarlige Tidens Skiften har den gamle Grynmølle altsaa nu staaet i over 150 Aar; Varer er i Mængde gaaet ind og ud, og Generationer har færdes herinde, men uberørt af Tiden, evig ungt, staaer Pakhuset i Dag parat til at modtage nye Varer.

KJØBENHAVNS GARNISONSJOURNALER.

Af K. C. ROCKSTROH.

I Hærens Arkiv i Krigsministeriet opbevares de saakaldte »Copen Hagenisch guarnisons Journal«-er for Aarene 1663—69 og 1671, der enkelte Gange har været nævnt i den trykte Litteratur¹). Om Garnisonens Forhold oplyser de udførligt om Vagtholdet ved Adgangene til Staden samt om Fæstningsbyggeriet i disse Aar og om Begivenheder, der har haft Betydning for Dele af Garnisonen eller enkelte Militærpersoner; men yderligere har de jævnlig korte Optegnelser om Forhold og Begivenheder af almindelig Interesse. Af særlig Interesse er deres Oplysninger om ind- og udrejsende Personer, Indlændinge som Udlændinge, i de nævnte Aar, og de kan derved blive en Kilde af ikke ringe Betydning for Personalhistorien og til Oplysning ved Undersøgelser af statistisk Natur i Henseende til Handel, Skibsfart, Haandværkerforhold og andre Sider af Tidens Forhold.

Det lille Tidsrum, Oplysningerne gælder, var jo særlig betydningsfuldt. Det var de første Aar efter Afslutningen af den langvarige Krig, Hovedstadens Belejring, Tabet af Østdanmark, Enevældens Indførelse o. s. v., og Journalernes nøgterne, rent saglige Oplysninger, særlig de om »Fremmedtrafikken«, gør dem til ret interessante Dokumenter om Livet i Hovedstaden for mere end et kvart

---

¹) Bl. a. i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk. I, S. 133 f.; se ogsaa senere.

Aartusinde siden. De er formentlig uden Sidestykke — Skade, at de ikke er blevet fortsat og kun synes at have været ført i de Aar, da den dygtige og samvittighedsfulde Generalmajor Friedrich v. Ahlefeldt var Kommandant i Staden.

Oplysningerne om de rejsende er baseret paa de fra Vagterne ved Portene m. m. daglig indsendte Portsedler til Kommandantens Kontor, hvor de indførtes i de (paa Tysk) sirligt skrevne og oprindelig pragtfuldt indbundne Journaler, der har ca. 1000—1500 Sider. Det bør strax bemærkes, at kun i ganske sjældne Tilfælde oplyses der om Kvinders Rejser. Ganske vist rejste Kvinderne ikke meget i hin Tid; men selvfølgelig har Kvinder i stort Antal passeret gennem Portene i disse Aar — alene eller i Følge med Mænd. Men ejheller er der gjort Optegnelser om samtlige passerende Mænd; thi dels er Oplysningerne om almindelige Arbejdere og det jævne Tjenestetyende forholdsvis faa, dels udtales det af og til udtrykkeligt, at der den og den Dag ikke er passeret Personer af »Condition«, og ikke sjælden noteres der summarisk kun, at der ved den eller den Port er ud- eller indpasseret et nævnt Antal Haandværkssvende eller Studenter¹⁾ eller, men sjældnere, et Antal Købmænd fra en eller anden By. Det maa antages, at mange Studenter ligesom Haandværksburscherne har vandret paa deres Fod i Udlandet.

Hovedmassen af de bogførte rejsende er derfor Standspersoner, Embedsmænd, lærde, Købmænd, Haandværkere, Soldater og Skippere. Det viser sig endvidere, at i langt de fleste Tilfælde er kun (og navnlig) Indrejse eller kun Udrejse opnoteret; ikke baade det ene og det andet, skønt dog som almindelig Regel det ene maa have ført det andet med sig.

¹⁾ F. Ex. fra Toldbodvagten, at Skipper Ulrich Krumhorn fra Stralsund er udpasseret med »lutter Passionirs, nemlig Haandværksburscher og Studenter« (1664, S. 392).

Trods disse Mangler findes der dog Optegnelser om c. 35,000 Passanter i de otte Aar, altsaa et Antal omtrent lig med Hovedstadens faste Befolkning paa denne Tid. Ganske vist er et Antal optegnet to eller flere Gange i Aarenes Løb; men til Gengæld mangler der, som nævnt, Oplysning om Kvinderne, medens Oplysningerne om den egentlige Almue samt om Bønder aabenbart er højst mangelfulde, og af de Tusinder af Søfolk fra Skibene nævnes som Regel alene Skipperen.

Over disse Passanter er der nu ved Hærens Arkiv udarbejdet Seddelregistre i tre Exemplarer, hvoraf det ene har fulde Navn og Hjemsted, som oftest ogsaa Rejsemaalet samt Livsstilling — de to andre kun fulde Navn og ligesom det første Henviisning til, hvor Personerne er indført i Journalerne. De to Hold, der alene er Navnesedler, er ordnet efter fulde Navn, det tredie, fuldstændige, i Kategorier efter Livsstilling samt for nogle Kategoriers Vedkommende yderligere efter, om Personerne er eller kan antages at være Danske (Nordmænd, »Holstenere«) eller Udlændinge. Til Raadstuearkivet er afgivet et Exemplar af de sidst nævnte, medens de andre forefindes sammen med selve Journalerne i Hærens Arkiv.

De talrigste Grupper, Kategorier, er, omtrentlig angivet:

danske borgerlige med angivet Livsstilling	2000,
» uden »	3500,
udenlandske borgerlige med angivet Livsstilling ..	3000,
» uden » ..	2500,
særlig Haandværkere	2000,
Skippere o. l.	2500,
Folk af den højere eller lavere Tyendeklasse	2000,
lærde, fra Studenter til Professorer	2000,
Kunstnere	500.

Meget talrige er endvidere Danske og Udlændinge af Adel, Embeds- og »Bestillingsmænd«, Officerer, Underofficerer og menige Soldater — danske som udenlandske.

Bønder o. l. tæller kun c. 1500, og de fleste af disse hørte hjemme i de afstaaede Landsdele paa den anden Side Sundet.

I det fuldstændige Sæt er de borgerlige, som nævnt, mest muligt ordnet efter Erhverv, Haandværkerne efter Fag, Embeds- og Bestillingsmænd efter Arten. Af de egentlige borgerlige med angivet Erhverv, Danske som Udlændinge, er langt den største Del betegnet som »Købmand« eller »Købssvend«. Blandt Haandværkerne er Bagere, Barberer, Skrædere og Smede særlig talrige. Af Barbererne er der optegnet 330, hvoraf 43 Procent kom fra eller rejste til Tyskland, navnlig Lübeck; 97 kom fra eller rejste til Sverige, og 51, der angives at komme fra eller rejse til Helsingør, kan antages at komme fra eller rejse til Sverige, saa at Procenttallet af rejsende til eller fra Sverige ogsaa bliver c. 43. Af de øvrige Barberer rejste de fleste til eller fra andre Byer i Danmark, nogle faa direkte til eller fra Norge. Langt Størstedelen af Barbererne har tyske Navne. Af Bagersvende er opnoteret 180, hvoraf c. 50 er Kukkenbagere, Postejbagere, men navnlig Sukkerbagere — de øvrige almindelige Bagersvende eller -knægte. Et meget stort Antal Bagere rejste til eller kom fra Sverige, ikke helt faa til Amsterdam, nogle faa kom fra Frankrig. Ikke faa af dem har danske Navne. Tilsvarende Oplysninger findes om andre Haandværkssvende.

Af et stort Antal i Flæng udtagne udenlandske Købmænd er godt 40 Procent fra de afstaaede »Sundprovinser«, omtrent 50 Procent Tyske, navnlig fra Hamburg, Lübeck og andre Stæder ved Østersøen; de øvrige mest Hollændere, nogle Englændere, ganske faa Franskmand. En Del Handelsfolk er betegnet som »Kræmmere«, mest

uden nærmere Angivelse. En ret talrig Gruppe er Oxekøbere og Oxedrivere, der næsten alle hørte hjemme i Bremen eller Egnene deromkring. Deres Opkøb foretog de i Skaane. Af Smaagrupper kan nævnes Bogtrykkere, Boghandlere, Fuglehandlere, Humleførere, Kedelførere.

To meget talrige Grupper er de indenlandske og de udenlandske borgerlige uden Angivelse af den egentlige Livsstilling, blot betegnet som f. Ex. »Borger her« (i Kbh.), »Borger i Helsingør«, »Borger i Hamburg« o. s. v. Hovedmassen af dem har dog sikkert været Forretningsfolk, en Del vel ogsaa Haandværksmestre.

Som foran nævnt var Antallet af ind- og udpasserende Skippere meget betydeligt. Af et stort Antal i Flæng udtagne ses, at af Ladningerne kom godt 40 Procent fra det egentlige daværende Danmark, godt 20 Procent fra de nordtyske Søstæder, 12 Procent fra svenske Havne, 8 Procent fra Hertugdømmerne, 6 Procent fra norske, 4 Procent fra engelske Havne. De faa øvrige var hollandske, franske o. s. v. Et meget stort Antal af de danske Fartøjer, navnlig hjemmehørende i Ebeltoft, Mariager, Fjellerup og deromkring, havde bragt Brænde og Tømmer til Staden, andre havde ført Korn fra de sydlige Øer. Af de nordtyske Fartøjer hørte de fleste hjemme i Lübeck, Rostock, Stettin, Danzig og Königsberg.

Skønt Kommandantskabet i Tilfælde af mangelfuld Kontrol lagde Skylden paa den Officer, der havde kommanderet Vagten¹⁾, er Opnoteringerne antagelig ofte sket ved Underofficererne, og skønt det maa anses for

1) Eksempler: Den 26. August 1664 blev Løjtnant Herman Wolmar sat i Arrest af Major la Hay, fordi W. ikke havde paaført Postsedlen, at Generalmajor Ejler Holck var passeret ind. Den 27. Maj 1668 kom Greve, Generalmajor Königsmarck fra Stift Bremen [hvor K. var Guvernør] til Amager Port med nogle andre svenske Officerer i otte Vogne og vilde passere igennem til Sverige. Den vagthavende Officer, Fændrik Kardorf, bemærkede det ikke og inkvirerede ikke om, hvorfra de kom, hvorfor han blev arresteret.

givet, at Passanterne altid har maattet forevise Pas, er mange Navne blevet stærkt forvansket. Særlig tydeligt viser dette sig, hvor en Mand i Løbet af de otte Aar flere Gange har passeret Kontrollen, idet Navnet hver Gang kan være stavet paa forskellig Maade. Som oftest er vel Personernes Hjemsted anført, men i mange Tilfælde er der dog kun nævnt, at Manden kommer fra denne eller hin By og rejser dør og dør hen. Slutninger m. H. t. Nationaliteten efter Mandens Navn alene er usikre, da der i Kjøbenhavn fandtes forholdsvis mange af udenlandsk Afstamning, og der særlig i de nordtyske og nederlandske Handelsstæder levede mange af dansk Afstamning. Den i det fuldstændige Sæt foretagne Sondring mellem Danske og Udlændinge beror i mange Tilfælde paa et Skøn.

En Oplysning af betydelig Interesse vilde det være, om det kunde afgøres, hvor længe en indpasseret fremmed Forretningsmand, Haandværker eller lignende har opholdt sig i Kjøbenhavn, eller hvor længe en i Staden hjemmehørende udrejsende har været ude. I en Del Tilfælde kan dette ogsaa oplyses, men i mange andre ikke — antagelig af den Grund, at Vagterne ikke har taget det saa nøje med at opnotere, naar en Udlænding forlod Staden eller en dør hjemmehørende vendte hjem fra Rejse, men har indskrænket sig til at se paa Passet. Man kan dog nok drage nogenlunde almindelige Slutninger ud fra de jævnlig forekommende Tilfælde, hvor f. Ex. en Købmand drager ud alene til en By i Udlandet eller i Følge med en eller flere Kolleger eller ledsaget af én af sine Købsvende eller en Søn for efter kortere eller længere Tid at vende tilbage.

De travleste Rejsetider var Foraar og Efteraar. Naar Vandene var aabne, Vejene fremkommelige og den værste Kulde af Luften, begav Købmændene eller deres Svende sig skarevis ud paa den aarlige Forretningsrejse til Indland eller Udland og vendte ofte først hen paa Sommeren

eller Efteraaret tilbage til Hjemmet. Naar Rejsen gjaldt Danzig, Königsberg eller endnu fjærnere Søstæder, slog Folk sig jævnlig sammen nogle Stykker og blev da ofte ude til om Efteraaret. Noget lignende gjaldt med Haandværkssvendene, hvis Strøm hyppigst gik fra Kjøbenhavn over Søen til de nordtyske Kyststæder eller fra disse til Kjøbenhavn, i mindre eller større Antal sammenstuede paa et Handelsfartøj for derefter eventuelt at fortsætte Rejsen til Fods. Sommeren igennem var der en nogenlunde jævn, ikke særlig stærk Strøm af ud- og indrejsende, men i November—Februar rejste kun faa, og navnlig omkring Jul og Nytaar kunde der være Dage, da der kun passerede ganske enkelte eller endog slet ingen. Ogsaa i strænge Vintre kunde det ske, at der flere Dage i Træk ikke optegnedes en eneste rejsende. Men paa Dage, da Sundet var helt tillagt, og Isen kunde bære, benyttedes denne livligt af Befolkningen paa begge Sider. Det er paafaldende, at der Aaret 1671 igennem er opnoteret et usædvanlig lille Antal rejsende, uden at nogen Grund hertil kan angives.

Det forlangtes opgivet — i hvert Fald af Udlændinge — hvor de rejsende vilde søge Logi, og dette er ofte opnoteret¹⁾. De almindeligt kendte Gæstgiversteder, navnlig Store Lækkerbiskens og Carl van Manderns Bolig, nævnes hyppigt som de Steder, hvortil de fornemmere eller fornemste rejsende søgte. Ogsaa de franske og engelske Sukkerbagere modtog fornemme Gæster, navnlig af deres Landsmænd. Eksklusive var de fornemme Gæstgiversteder ikke, thi ikke sjældent ser man, at meget jævne Folk,

---

¹⁾ Ex.: En fra Polen kommende Oberstløjtnant v. Brodde vilde ikke opgive sit Navn m. m., hvorfor Kommandanten sendte en Kapitajn ud for at opsøge ham. Det viste sig, at han havde Ærinde hos Kongen. Fændrik Wettberg faar gennem Ahlefeldts Adjutant en alvorlig Røffel, fordi han ikke havde erkyndiget sig om Logiment for to fornemme svenske Officerer.

endog Haandværkssvende, søgte dertil. Særlig fornemme rejsende fik paa Kommandantens, Ahlefeldts, Ordre en eller to Skildvagter »for deres Dør«. De talrige rejsende af den fornemme danske Adel boede almindeligt i deres egne Huse, men det synes, at enkelte adelige hyppigt tog deres Standsfæller ind som Gæster — vel mod Betaling. De mest velstaaende blandt de adelige, der havde rigelig Plads, husede hyppigt tilrejsende Standsfæller som egentlige Gæster. De store Godsejere fra Skaane, navnlig af Slægterne Krabbe, Gyldenstjerne og Rosenkrantz, havde vedblivende Huse i Kjøbenhavn og opholdt sig ofte for lange Tider dèr, og hos dem husedes almindeligt de af deres Forpagtere, Føgder, Skytter og Brevbærere, der havde Ærinde hos dem. Det samme var i høj Grad Tilfældet med den paa flere Omraader — ogsaa som Forretningsmand — virksomme og livlige Kommandant paa Kronborg Baron (Friherre) Ejler Holck. Hans Frue boede stadig i Kjøbenhavn, og Holck gjorde hyppige Afstikkere hertil, ligesom han mindst en Gang om Ugen sendte en af sine Officerer, Underofficerer eller menige med Breve eller andre Budskaber til Hjemmet, og disse Budbringere havde som Regel Logi i hans Hus. Men Størsteparten af de almindelige rejsende boede i Privatlogi hos Slægt, Venner, Forretningsforbindelser o. s. v. — Haandværkssvendene opholdt sig vel i deres særlige Logihuse. Til Kontrol med de rejsende skulde Gæstgiverstederne og Logiværterne daglig indlevere Sedler over Gæsterne, hvad der vel nok i Almindelighed blev overholdt af de først nævnte og de egentlige Logihuse. Den samme Forpligtelse havde ogsaa de almindelige Borgere, hos hvem Gæster tog ind, men af gentagne skarpe Paabud herom ses, at dette ikke blev efterkommet mere end en kort Tid efter, at Paabudet var blevet opfrisket. De indrejsende fremmede skulde opgive, hvor længe de agtede at for-

blive i Staden, men nogen Kontrol hermed fra Kommandantskabets Side synes ikke at være gennemført.

Nogle faa Aar i Forvejen var det blevet tilladt portugisiske Jøder — og kun saadanne — at komme til Danmark, og der er kun forefundet to Tilfælde, der kan være Undtagelser herfra. En Dag i Juli 1666 indfandt sig selveste den gamle Rigsmarskalk v. Körbitz og Præsident Bülche hos Kommandanten og meddelte, at der i Staden opholdt sig tre Jøder fra Hamburg, for hvilke Majestæten, Frederik III, interesserede sig meget. De tre Mænd blev derfor samme Nat i al Hemmelighed, men »med al Høflighed« anholdt og ført ud i Kastellet. Et Par Dage efter kom der fra Hamburg et Brev til en af dem, hvilket strax blev leveret til Statholder Gabel, og den følgende Dag kom der et paa Hebraisk skrevet Brev til en af de andre, hvilket ogsaa blev leveret til Gabel. Efter omtrent en Maanedes Forløb blev de tre Mænd endelig sat paa fri Fod, men henvistes til »Raadstuen« (paa Slottet), formentlig til Afhøring ved de høje Herrer dør. Hvad der i øvrigt er sket med dem, kan ikke oplyses, lige saa lidt som deres Navne, men de har formentlig faaet Lov at slippe bort. Der herskede netop i de samme Dage stærk Spænding i Staden, da man stod overfor Muligheden af Krig med England.

Om de kongelige Personers Passage ud og ind fra Staden til kortere eller længere Rejser gives der altid nøje Oplysning, selv om det kun drejede sig om en lille Tur en Dag eller to til Frederiksborg, Kronborg, Ibstrup (Jægersborg) eller Ny Amager (Frederiksberg, Prinsessernes Have) o. s. v., hvor vedkommende enten var ledsaget af »hele Hofstaten« eller kun enkelte af denne, hvis Navn meddeles. Det er paafaldende, at selv paa Frederiksborg Slot i Sommertiden varede Opholdet sjældent mere end et Par Dage, saa at de kongelige har nøjedes med »Landophold« paa Rosenborg. Om fremmede fyrstelige Personers

ret hyppige Besøg ved Hoffet i Kjøbenhavn meddeles der ogsaa nøje Oplysning. »Hans fyrstelige Durchlauchtighed¹⁾ af Gottorp«, Svoger til den da afdøde Karl Gustav af Sverige og nær forbunden med dette Land, med Gemalinde ses kun en eneste Gang at have aflagt et kort Besøg i Kjøbenhavn. Naar Kongen drog paa Jagt, fulgte kun et Par Herrer af Jagtetaten med, og de Gange, Herskaberne kun tog en eller et Par af Hofstatens Herrer med, valgtes snart den ene, snart den anden, saa at det ikke synes, at nogen blev særlig foretrukket. Dronning Sophie Amalie tog jævnlig sammen med Prinsesserne og et lille Følge ud til Ny Amager.

I Sammenligning med paa Christian IV's Tid var Hof-folkenes Antal blevet forøget meget stærkt under Frederik III og Sophie Amalie. Foruden at der nævnes 24 Kammerherrer, havde saavel Kongen som Dronningen hver sin Overkammerherre. Der var desuden Overhofmarskalk, Overceremonimester, Overstaldmester, Over-skænk, Overjægermester, Overhofmester, Overkøgemester foruden Kammerjunkere, Hofjunkere, Ridejunker, Pager m. m.

Om Adelens, særlig Højadelens, Ophold i Hovedstaden er der talrige Oplysninger. Ligesaa om de talrige »Betjente« i Højadelens Husstand. Der kunde være Hofmester (Lærer for Børnene), Sekretær, Haandskriver, en eller flere Trompetere, Kammertjener, Rideknægt, Staldkarle, Skytte, Kok, Taffeldækker foruden et Antal almindelige »Tjenere«. Hertil vil yderligere komme et Antal kvindeligt Tyende af forskellige Arter, som dog aldrig nævnes. Enkelte særlig fornemme havde yderligere Hofjunker og Falkonerer. De fremmede Gesandter eller Ambassadører ledsagedes almindeligt af et talrigt Følge — saaledes i December 1671 den hollandske Ambassadør af 40 »Betjente«.

¹⁾ Christian Albrecht (1641—94). Han var gift med en Datter af Kong Frederik III.

Den livlige Forbindelse, der opretholdtes mellem Kjøbenhavn og de afstaaede Sundprovinser af Forretningsfolk, Haandværkere og, ikke mindst, af Adelen, er af betydelig Interesse¹⁾ og synes at vise, at den politiske Adskillelse ikke var fulgt af en økonomisk og social. Men ogsaa de talrige svenske Militærpersoner og adelige i de afstaaede Landsdele havde livlig Forbindelse med Hovedstaden paa den anden Side.

Et andet Forhold af Interesse at iagttage er det meget store Antal militære af alle Klasser, der nu, efter en Krigsperiode paa omtrent 40 Aar, omfattende store Dele af Evropa, vandrer om fra Land til Land for at undersøge Mulighederne for fortsat Beskæftigelse i Haandværket og tilbyde deres Tjeneste. I Danmark-Norge var dog Mulighederne for Tiden kun ringe, da man her mere bestræbte sig for at komme af med de mange under Krigen 1657—60 antagne end for at antage nye. Da Christian V begyndte Forberedelserne til Forsøg paa ved en ny Krig at vinde de tabte Landsdele tilbage, aabnedes der atter gunstige Udsigter for de gamle Krigsmænd til Beskæftigelse, hvad ogsaa Journalen af 1671 viser.

De rejsende Kunstnere var navnlig »Musikanter«, særlig Trompetere²⁾ og Organister og Komedianter«; af »Konterfejere« var der ogsaa mange, af Billedhuggere og Biltsnidere ikke helt faa. Kong Frederik og Dronningen havde hver et lille Trompeterkorps. De kjøbenhavnske Trompetere gav jævnlig Koncerter i de større Byer paa den anden Side Sundet. Til Kunstnere er ogsaa henregnet Dansemestre, Linedansere, Kunstberidere m. fl.

1) Dette er tidligere paapeget af Professor K. Fabricius i »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige«, Bd. I og II. 1906 — med Hensyn til de her omhandlede militære Journaler.

2) Trompeterne var de fornemste af alle Tonekunstnere — se Viggo Holms Afhandling i Fra Arkiv og Museum V, S. 185 ff.

ET UDVALG AF OPTEGNELSERNE
I KJØBENHAVNS GARNISONS JOURNAL 1663.

Ved K. C. ROCKSTROH.

Journalerne er ført paa Tysk. Som Exempler er først et Par Optegnelser meddelt efter Originalen; de øvrige i Oversættelse og forkortet.

Den 17. Januarj seint Ihr Hochfürstl. Durchl. Hertzog Johan Friedrich zu Braunschweig und Lüneburgk¹⁾ zu Trakøe auf Amack nacher Lübeck zu Segell gangen; die Gott begleite!

Den 19. Januarj ist der Frantzöische Ambassadeur Monsr Terlon²⁾ nacher Hamburg verreiset; nachdehm er etzliche Tage sich allhier enthalten und aus Schweden kommen.

Den 3. Febr.: NB. In selbiger Nacht Major Robert³⁾ im Weinhaus von Obristl.^t Lütkens & Compagn. affrontirt, auch beschädiget worden, worüber der Obristl.^t u. Ritmeister Cantzler in arrest gerahten bis zu weiter Ordre.

14. Februar. »Mit dem Spiel umbgeschlagen« en Advarsel [til Garnisonen], da nogle Bønder er blevet overfaldet paa Gaderne og frarøvet deres Ejendele. Det vil blive strængt straffet. Da der endvidere forefalder mange Insolentier mellem Borgere og Soldater og paafølgende Haandgribeligheder, paalægges det Soldaterne, hvis de fornærmes af Borgerne, ikke at forgribe sig paa disse,

¹⁾ Han var Nevø af Dronning Sophie Amalie.

²⁾ T. var i en Aarrække baade før og efter Ambassadør i Sverige og har haft megen Betydning for Forholdet mellem Danmark og Sverige.

³⁾ Robert Colnet, Kongens »Glaspuster«, Officer i Artilleriet og stor Byggespekulant i Kjøbenhavn. Om ham se nærmere i Dansk biogr. Leksikon, 1. Udg. IV, 1890, S. 72. Det er den Lütkens, som, sammen med hans Hustru, omtales med saa megen Taknemmelighed af Leonore Christine i Danske Saml. 2. Rk., I, 1871—72, S. 192—93.

men tjenstlig at melde det. Det skal bekendtgøres offentlig ved Trommeslag, oplæses og saaledes publiceres for alle.

28. April Kl. 2 om Natten opstod en stor Brand ved Børsen, mellem Feltherrens [Hans Schacks] og Hr. Rente-mester Gabels Huse, og Hr. Dr. »Bulichii«¹⁾ Hus er fuldstændig nedbrændt. Der blev overalt ringet med Klokkerne, Alarmtrommerne gik gennem Gaderne, og hele Garnisonen kom under Vaaben og ilede til Alarmpladserne. Samme Dag fik to Købmænd, der havde Krudt liggende til Salg »under Børsen«, Ordre til ufortøvet at lade dette føre bort under Stadmajorens [Steen Andersen (Billes)] Tilsyn.

Den 20. Maj sprængte man Runde Kirkes Taarn med Krudt²⁾.

6. Juli. Kongen har befalet, at Generalfiskalen³⁾ og Borgfogden paa Slottet under skarp Bevogtning af en Ryttervagt skal bringes til Korsør; skulde nogen af dem echappere, skal den kommanderende Kvartermester bøde med sit Hoved. Samme Dag sendes et stærkt Rytterkommando til Frederiksborg for at hindre »al Uorden«.

12. Juli er Peter Perting⁴⁾ med sin Kone af et Rytterkommando bragt til Korsør og dèrfra til Nyborg og videre til Odense for at afleveres til General d'Ahlefeldt⁵⁾ — paa lignende Maade som under 6. Juli nævnt.

16. August vendte Kronprins Christian hjem fra sin

¹⁾ Det er den senere Præsident i Kjøbenhavn Peder Bülche (1605—71). De nævnte Huse laa »Bag Børsen«. Se Dansk biogr. L. 2. Udg. IV, 1934, S. 384.

²⁾ Hvor nu Sølvgades Kaserne m. m. ligger. Stenene blev overladt til Prins Georg (Jørgen) m. fl.

³⁾ Søren Kornerup; se Dansk biogr. L. 1. Udg. IX, 1895, S. 374. Om Grunden se under Peder Børtning og senere under 24. Nov. s. A.

⁴⁾ Den bekendte Peder Børtning, Kay Lykkes Fjende og Angiver. Det drejede sig om et Justitsmord. Se Dansk biogr. L. 2. Udg., 1934, S. 469.

⁵⁾ Generalløjtnant Hans Ahlefeldt.

Rejse til Frankrig, Italien o. s. v. sammen med et stort Følge og under store Festligheder.

31. August anmodede Kommandanten Kongen om, at da de fremmede »Herskaber«¹⁾ nu kan ventes, ønskes Paabudet til Borgerskabet om Indsendelse af nøjagtige Oplysninger om ankommende fremmede indskærpet. Endvidere ønskes indsendt Liste over de i Staden værende »reformerede« Officerer²⁾. Det var iøvrigt ønskeligt, at man slap af med disse »reformerede Officerer og andre Vagabonder«. Forbudet mod Skydning ud fra Husene bør indskræpes, og det er ønskeligt, at et Kompagni af Borgerskabet deltager i Vagttjenesten.

18. og 30.³⁾ September udførligt om Sachsernes Indtog i Staden. Det var i Forvejen strængelig forbudt Garnisonen at drikke sig fuld (»vollsaufen«), saa længe de fremmede Herskaber var i Staden. Hvis Patrouillerne under Besøget traf paa berusede »Fremmede« [af Sachsen], skulde disse behandles høfligt og bringes til deres Logi; men hvis det ikke lod sig gøre med Venlighed og Høflighed, »können sie [Patrouillerne] sich Soldaten Manier gebrauchen«. Ved Indtoget red Kronprinsen og »Premier-Ministeren« Grev Christian Rantzau, ledsaget af et Antal »Rigsraader« og andre fornemme Herrer, Gæsterne i Møde. Hele Garnisonen var opbudt og dannede Spalier fra Vesterport til Slottet. Strax indenfor Porten var de 10 Fähnlein Borgere opstillet; samtlige deres Officerer var udmunderet paa det herligste, »og hvad der var særlig bemærkelsesværdigt: hver Kaptajn saavel som Stadsobersten havde en gylden Kæde om Halsen med Hans Majestæts Billede, som Hs. Kgl. Maj. i Forvejen

1) Kurfyrstinden og Kurprinsen af Sachsen; se under 18. Sept. og senere.

2) Reformeret: Ikke ved nogen Afdeling; maaske paa halv Sold eller helt afskediget.

3) Først den 30. Sept. har Guvernementssekretæren faaet Tid til at indføre Notater om Festlighederne.

allerhøjst havde skænket dem til Erindring om deres i Belejringstiden udviste tro Tjeneste og Tapperhed«.

8. Oktober har Kronprinsen med Kurprinsen været ombord paa Flaaden »und sich lustig gemacht«.

11. Oktober om Aftenen Kl. 6 har Forlovelsen mellem den kongelige Prinsesse¹⁾ og Kurprinsen »seinen Fortgang gehabt« under store Festligheder.

13. Oktober gav Bønderne paa Amager en Opvisning paa Slottet, »red efter Tønden og Gaasen« og dansede »paa deres Maner«.

14. Oktober spiste Oberstl. Georg Møller ved de sjællandske Landfolk til Aften hos Fr. Ahlefeldt, Kommandanten. Efter Maaltidet kom Major Vogt ved den bekendte Oberst Ruses Regiment ind og vekslede nogle Ord med Møller, hvilke Vogt fandt fornærmelige for Ruse. Han gik øjeblikkelig til denne og rapporterede, hvorpaa Ruse ufortøvet bevæbnede sig, ilede til Ahlefeldts Bolig og lod Møller opfordre til at komme udenfor og staa til Regnskab. Møller kom, og de to Officerer gik løs paa hinanden med blottede Kaarder, indtil Ahlefeldt fik dem skilt fra hinanden. Dagen efter, da de »Fremmede« [Sachserne] var rejst, lod Kongen de to Officerer arrestere²⁾.

15. Oktober rejste »de fremmede Herskaber«. Atter stor Fest.

20. Oktober »uhørt« vældig Storm, Lynild og Regn. Krigsskibet »Nældebladet«, der laa paa Reden, drev til-søs. Store Oversvømmelser i Staden.

7. November. Hertug Johann Friderich af Braunschweig-Lüneburg atter paa Besøg.

¹⁾ Kongeparrets ældste Datter Anna Sophie, f. 1647 ligesom Kurprinsen; se Fra Arkiv og Museum V, S. 551 ff. Hun blev Moder til August den stærke.

²⁾ Baade Ruse og Møller var meget stridbare. Om dem se Dansk biogr. L. 1. Udg. Bd. XIV, 1900, S. 464, Bd. XII, 1898, S. 56. Ruse og Ahlefeldt var Uvenner fra tidligere Tid.

8. November om Aftenen mellem 6 og 7 døde »Premier-Minister« Christian Rantzau¹⁾ efter 54 Dages Sygeleje.

24. November afsendes et Rytterkommando for at afhente tre Fanger, hvoriblandt Generalfiskalen²⁾). De skal behandles med Høflighed, men nøje bevogtes.

26. November de tre Fanger ankom. Fiskalen indlogeredes i sit Hus under Bevogtning, de to andre indsattes i Blaa Taarn hos Slotsfogden.

7. December atter vældig Storm. Flere Skibe paa Re-den led Skibbrud.

10. December om det storslaaede Ceremoniel, da Grev Chr. Rantzaus Lig blev ført ud fra Staden.

---

¹⁾ Rigsgreve, Overstatholder. Han er særlig kendt fra Processerne mod Ægteparret Ulfeldt. Da han deltog i Festlighederne den 18. Sept., kan han formentlig kun have været syg 51 Dage.

²⁾ Se under 6. Juli s. A.

BELYSNINGSFORHOLDENE I KASTELLET FREDERIKSHAVN INDTIL 1914.

Af VICTOR KROHN.

Det kan maaske ved første Øjekast se lidt mærkeligt ud at kaste sig over en saa tilsyneladende ringe Opgave som at give en historisk Fremstilling af Belysningsforholdene i Kastelet; men ser man nøjere til, er den alligevel ikke saa helt ringe endda; Sagen er nemlig den, at Kastelet er den absolut sidste Del af København, der følger med Tiden indenfor dette Omraade, hvortil kommer, at Kilderne, der for de sidste Aars Vedkommende maa søges i Kasernekommandantskabets Arkiv, delvis er tilintetgjort, efter at nærværende Forfatter har haft Lejlighed til at gennemgaa dem og opnotere dem.

Det siger sig selv, at Opgaven egentlig maa deles i to Kategorier, den indendørs og den udendørs Belysning, men i Realiteten skal vi forsøge saa vidt muligt at lade dem følges Haand i Haand.

For den første Kategoris Vedkommende har Kastelet, lige fra den Dag i Oktober 1664, da det modtog sin første Indkvartering, selvsagt maattet følge saa nogenlunde i Hovedstadens Kølvand; men i det første halve Aarhundrede finder man intetsomhelst derom. Først 8. Oktober 1714 faar man at vide, at Vagtmesterløjtnanten for de aarligt reglementerede 140 Rdl. skulde holde Vagterne med Lys og Tran¹⁾); en Maaned senere beordres der an-

¹⁾ Militære Reskriptsamling. I. 287.

skaffet Tranlamper saavel paa forreste som bageste Trappe til Feltmarskal Stenbocks Fængselsværelser; den 2. Oktober 1726 skal der udover det ordinære Kvantum godtgøres 10 Rdl. til Lys¹⁾, og den 18. November 1729 tildeles der Officersvagtstuen i Kuppets Hovedvagt, der indtil 1. Juli 1856 fandtes i de to Portbygninger ved Norgesporten, 2 Lys pr. Nat, medens de Gemene maatte nøjes med 1 Maal Tran; det første gjaldt dog kun for Vintermaanederne; først fra den 20. Maj 1809 blev der i Sommermaanederne tilstaaet et Lys pr. Nat²⁾.

Da det for Sammenligningens Skyld vil kunne have sin Interesse ogsaa at høre lidt om de tilsvarende Forhold i Hovedstaden, skal her i stærkt sammentrængt Form gives en Fremstilling af disse.

I op imod 700 Aar havde Byen om Nætterne henligget i et uigennemtrængeligt Mørke, der kun blev brudt ved det svage Skin fra de smaa Haand-Horn-Lygter, hvormed enlige og sene vejfarende søgte at finde Vej gennem Moradset i de snevre Gader; først i 1679 blev der udarbejdet en Plan for en Belysning af Byen — selvfølgelig med Tranlygter; Aaret efter blev der paa enkelte Strækninger afholdt en Prøvebelysning, og endelig den 25. Juni 1681 forelaa den første Forordning om Gadebelysning og om de fornødne Vægtene til at passe den. I 1683 blev der fastsat en Straf af 3 Aar i Jern paa Bremerholm for Beskadigelse af Lygterne; Aar 1700 er Antallet af Lygter c. 1300, og saa forholdsvis sent som i 1771 forsynedes de med engelsk Glas i Stedet for Hornruder³⁾.

Gik det saaledes smaat nok med selve Byen, var det langt værre med Kuppet, der først i Vinteren 1756—57

¹⁾ Kuppets Kommandantskabsarkiv i Hærens Arkiv. (NB. hvor der intet andet er anført i det følgende, er dette altid Kilden). Kgl. Resolutioner og Kollegiebreve.

²⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

³⁾ Køb.s Gasværker 1857—1932, S. 186.

opnaaede at faa anbragt 4 —fire — Vagt»laterner«¹⁾. Disse 4 Lygter var anbragt udenfor Hovedvagten, Arresthuset bag Kirken, Kongens Portsvagt (ved den nu saakaldte Sjællandsport) og Sjællandsvagten, hvis virkelige Navn i Grunden var Sjællands Ravelinsvagt, og som maa søges lige overfor den sydligste Indgang til Smedelinien, hvor Kørevejen skraaner op til Langelinie; den blev nedrevet i 1894. De paagældende Vagtkommandører skulde paase, at Gefrejteren tændte og slukkede disse »Laterner« i Overensstemmelse med en paa Vagterne værende Liste, og til deres Antændelse fandtes der paa Hovedvagten en lille Haand-»Laterne« eller Stanglygte, der hver Aften gik fra Vagt til Vagt, medens man ved Ravelinsvagten, der jo laa udenfor den aflaaede Kongeport og den optrukne Sjællandsbro, maatte »se at hjælpe sig selv saa godt som mulig«. Sammesteds tales der om en ikke tidligere nævnt Lygte udenfor Kommandantboligen, der skulde tændes og slukkes af den der posterede Skildvagt. Til Lys, Tran og Vedligeholdelse af de 4 (5) Lygter anvendtes der efter et Regnskab af 5. Januar 1764 ialt 90 Rdl. aarlig²⁾.

Medens selve Kastellet saaledes kunde prange med sine 4 (5) Lygter, rugede der endnu i 45 Aar et Mørkebælte uden omkring i dets nærmeste Opland; thi først den 7. December 1801 blev der, uden at Antallet opgives, opsat Lygter udenfor Kastellets sydlige Port, indtil hvor Fæstningens Grund hørte op³⁾, hvilket mærkeligt nok blev udført af Københavns Kommandantskab, og muligvis har den skjulte Grund hertil været den, at man vilde komme Nyboder i Forkøbet, idet man her fik Tranlygter i Gaderne i 1803⁴⁾.

¹⁾ Kgl. Res. og Kollbr. 11. Decbr. 1756 og Ordreb. Nr. 31 af 19. Febr. 1757.

²⁾ Ingk.s Arkiv Nr. 50.

³⁾ Køb.s Kmdtsk.: Udg. Br.

⁴⁾ H. D. Lind: Nyboder og dets Beboere 31.

Medens det oprindeligt havde været Gefrejterne, der skulde besørge Lygternes Tænding og Slukning, var man vel snart bleven klar over, at Lygterne ogsaa udkrævede en næsten daglig Renselsesproces, og da man jo ikke i Kastellet som i København havde Vægtene, blev fra den 20. November 1802 til 1807¹⁾ den saakaldte »Portslutter« antaget til dette Hverv ved Siden af, at han skulde besørge Lukningen og Aabningen af Norgesporten, der med enkelte Mellemrum blev holdt lukket om Natten indtil den 11. Januar 1855. For denne Ekstratjeneste oppebar han 4 Sk. pr. Dag samt Ret til en Skilderkjole. Fra 1807—1849 blev Lampevægteren afgivet af de i Kastellet til enhver Tid indkvarterede Afdelinger; men ogsaa disse Soldater erholdt den samme Godtgørelse, medens Retten til Skilderkjolen derimod bortfaldt fra den 29. December 1829²⁾. Undtagelsesvis blev der ogsaa benyttet Slaver, særlig hvor det gjaldt Vedligeholdelsen³⁾.

Som flere Gange tidligere nævnt i Afhandlinger om Kastellet, var Aaret 1807 en sørgelig Tid for dette, og da Det norske Livregiment (2. Batl.) den 20. Oktober paany rykkede ind for at afløse de af Englænderne besatte Vægter, bar den gamle Fæstning, til Trods for Bestemmelserne i Kapitulationen, mange triste Tegn paa Følgerne af de 43 Dages Invasion. Det er ikke Stedet her at komme dybere ind paa dette, f. Eks. i Retning af de mange ødelagte Arkivsager, det sønderhuggede Kirkeinventar o. s. v.; vi vil kun nævne, at om det saa var Tranlamperne i Vægterne, var ogsaa disse blevet fjernede⁴⁾.

Medens man først i den nærmeste Tid før 1833 tænkte paa at forøge Lygternes Antal inde i selve Kastellet, lagde man allerede den 4. Juni 1828 den Flothed for Dagen at lade anbringe 6 Lygter paa Langelinie⁵⁾.

1) Kgl. Res. og Kollbr.

2) Milit. Reskrs. 173.

3) Korrespb. 3. Jan. 1827.

4) Korrespb. Marts 1808.

5) Vagtjournal f. Pinneberg Vagt, S. 51.

Efter Indsendelsen af det aarlige Regnskab for Kastellets Fattigkasse den 21. Marts 1832 blev det approberet, at dens Midler bl. a. skulde anvendes til Lampevægterne og Lampevæsenet, for saa vidt der hertil intet var reglementeret¹⁾.

I 1832 udkrævedes der 150 Rdl. til forskellige Ting i Kastelet, bl. a. til Lygter²⁾. Den 31. Marts samme Aar overgik Kastelets eneste Officersvagt til en Sergents- eller Overjægervagt; men medens Underofficererne skulde forblive i Mandskabets Vagtstue, fik de dog udleveret visse Inventariesager og de fornødne Talglys for derved at kunne skrive Rapporter og Meldinger³⁾.

Alt imedens henlaa dog selve Kastelet i det svage Lys fra de 4—5 Lygter, der endog maa have været særdeles slette, naar henses til de ofte fornyede Andragender om Forbedringer; men endelig begyndte det at lysne i Efteraaret 1833⁴⁾; man havde paany fremsendt et Andragende om, at de daværende Lygter i Kastelet og paa Vejen derfra til Staden maatte blive ombyttede med Lygter af den Slags, som senest var bleven indført i Byen, samt om der, for det Tilfælde, at dette ikke kunde bevilges, maatte blive anbragt to Lygter i Hovedgaden ud for Sjællandske og Jyske Jægerkorps' (18. og 19. Batls.) Marketenderier samt tillige en Lygte ved det førstes Marketenteri ud til Gaarden, hvorhos man yderligere ønskede to Lygter ved de nye Latriner. Der blev imidlertid svaret, at Anskaffelsen af Lygter af tilsvarende Konstruktion som dem i Staden ikke alene vilde være langt bekosteligere, men at ogsaa Forbruget af Tran og Væger vilde blive dyrere ved disse Lygter end ved de gamle, hvorfor Kollegiet beklager, at det mangler for Tiden de fornødne Midler til at

1) Milit. Reskrs. S. 79.

2) Ingk.s Arkiv Nr. 15, 23. Jan. 1832.

3) Milit. Reskrs. S. 79.

4) Indk. Skr. 22. Oktbr. 1833.

bevilge Anskaffelse af nye Lygter. Ej heller kunde man efter indhentede Oplysninger hos Ingeniørkorpset gaa med til, at der i den »allerede belyste Hovedgade« anbragtes flere Lygter, hvorimod man dog ansaa det for stærkt paakrævet, at der anbragtes en Lygte i Baggaden ved Sjællandske Jægerkorps' Marketenderi, samt at der anbragtes to Lygter ved Latrinerne; de vilde dog alle tre blive af samme Façon som de gamle. Man tilføjede dog, at hvis man, til Trods for de tre nye Lygter, kunde holde Tranforbruget nede paa de alt tilstaaede 7 Tønder Tran aarlig, vilde man være villig til at lade Hovedgadens to Lygter henflytte til ud for de to Marketenderier.

Imidlertid maa der ad Veje, som ikke har kunnet følges gennem Arkiverne, alligevel være kommet flere Lygter til; thi den 12. November 1833 hedder det¹⁾ pludselig, at der nu er 20 Lygter i Kastellet, hvilket jo er en ret betydelig Forøgelse, selv om man deri medregner Lygterne ogsaa udenfor Portene. Kommandantskabet er dog endnu ikke tilfreds, og efter en gentagen Anmodning af 28. December s. A.²⁾ blev der efterhaanden anbragt saa mange Lygter, at det den 23. Januar 1835³⁾ hedder, at der nu er 26 Lygter, hvoraf endog to med to Blus. Samtidig tales der om, at der bruges 3 Vagtlamper, uden at der gøres Rede for, hvorvidt disse er en Rest af de oprindelige fire, eller der er Tale om indendørs Lamper. — I Perioden 1836—43 bevilges der aarlig et Beløb af 20 Rdl. til Lygter⁴⁾.

Den 31. December 1845 forekommer en lille Kuriositet⁵⁾, idet Revisionen paataler Indkøbet af en »Løgte-Almanak«, der er et for den ganske ukendt Begreb; man aner imidlertid Kommandantskabets stille Triumf, da det ikke alene kan fremlægge ældre Eksemplarer af en saadan Almanak, men endog ser sig i Stand til at paavise, at

¹⁾ Indk. Skr.

²⁾ Indk. Skr.

³⁾ Korrespb.

⁴⁾ Ingk.s Arkiv Nr. 16 og 17.

⁵⁾ Regnskab.

Tilladelse til aarligt Indkøb af en saadan er meddelt i 1837.

Endnu skal det anføres, at der paa det aarlige Bygningsprojekt for 1848¹⁾, der synes at være det sidste af sin Slags, opføres 55 Rdl. til Anskaffelse af to nye Lygter og til Vedligeholdelse af de øvrige tildels meget skrøbelige.

Ved Udgangen af Aaret 1847 var de saakaldte »Krudttaarnsfanger« atter bleven lagt ud i Fængslet paa Christianshavn; herved var en Justitssergent og en Opsigtsbetjent, der havde været ansat ved dem, bleven gjort overflødige, og for at bøde lidt paa deres Tab lod man dem fra den 10. Oktober s. A. i Forening passe Lygterne imod en daglig Godtgørelse af 24 Sk.²⁾. Dette Forhold var dog rent midlertidigt og er sikkert ophørt under Trearskrigen, idet der fra den 10. Marts 1849³⁾ anvendes et stadig varierende Antal Trænkuske som Lampevægtene. I Begyndelsen havde man end ikke Uniformer til disse⁴⁾, men de blev dog hurtig rekvirerede, senere igen blev Vægtene forsynet med Bluser og Bukser af ubleget Lærred⁵⁾; i Perioden 1862—1868 overtoges Stillingen af Militærarbejdere⁶⁾.

Paa Belysningens Omraade vedblev Kastellet dog stadig at være adskillige Aartier bagud for sin »Storebror« København; her havde allerede i 1813 en Blikkenslager Johs. Irgens paa Købmagergade Nr. 1 faaet arrangeret et lille privat Gasværk i sin Bagstue, saaledes at han om Aftenen kunde skilte med to veritable Gaslygter ud til Gaden; men det fremkaldte et saa mægtigt Tilløb, at Po-

1) Ingk.s Arkiv Nr. 19.

2) Korrespb.   3) Korrespb.

4) Korrespb. 10. Marts 1849.

5) Love og Bestemmelser, som angaa Hæren 25. Septbr. 1857.

6) L. og B. 1868, S. 127.

litimester Hvidberg lod det forbyde (!)¹⁾. I 1819 var der bleven givet Bevilling til Indlæg af Gas i Byens Bygninger²⁾, i 1856 paabegyndtes Gasanlægget for Gadelygternes Vedkommende, og endelig den 4. December 1857 var Gasbelysningen en Kendsgerning i Københavns Gader, idet de 1000 Tranlygter var bleven afløst af 1800 Gaslygter³⁾, og saa kom Hovedstaden dog i mange Henseender som en tarvelig »Sidstepeter«; thi bortset fra, at London havde faaet sit første Gasværk i 1814, havde hele 10 danske Provinsbyer med Odense som en smuk Nr. 1 allerede i Aarene 1853—1856 faaet indlagt Gas⁴⁾, medens København fra 1813—1857 stadig var gaaet ad Forhandlingernes og Overvejelsernes langsommelige Vej. Mindede Oplysningsspørgsmaalet for Hovedstadens Vedkommende saaledes om en Sneglefart, skulde det for Kastelets Vedkommende endnu blive en 30-aarig March paa Stedet.

Allerede i en Skrivelse af 18. Februar 1852⁵⁾ havde Kastelets Kommandantskab udtalt Ønsket om, at ogsaa dette maatte blive delagtiggjort i den samme Gadebelysning, som da var under Overvejelse for Byens Vedkommende; men — ak — det skulde endnu tage lang Tid, før man gennem endeløse Forhandlinger naaede dette Maal, skønt mange af de derom udfærdigede Skrivelser er af en saadan Natur, at man, om ikke Tiden havde bevist det modsatte, stadig maatte tro, at man stod lige foran Afgørelsen.

Spørgsmaalet foreligger paany den 10. Marts 1853⁶⁾, og gennem en anden Skrivelse af 25. s. M.⁷⁾ faar man et fortrinligt Billede af Kastelets Belysningsforhold paa dette Tidspunkt. Det hedder nemlig: »I Anledning af en

1) Kraks Tidstavler og Køb.s Gasværker 1857—1932, S. 44.

2) Kraks Tidstavler.

3) Kraks Tidstavler og Køb.s Gasværker 1857—1932, S. 57 og 61.

4) Køb.s Gasværker 1857—1932, S. 44.

5) Kopib.

6) Indk. Skr.

7) Kopib.

paatænkt Indlægning af Gasbelysning fra Bredgade til Kastellet og gennem dette til sammes ydre Port fremsættes følgende Oplysninger «:

Disse Oplysninger er inddelt i 3 Punkter, af hvilke Pkt. 1 angiver det daværende Antal Lygter til 28, nemlig 2 paa Gade- og 1 paa Gaardsiden af Svanestok, 1 ved Latrinet bag Nordre Magasin, 1 ved Hovedvagten, 1 paa Gadesiden af Generalstok, 1 paa Gade- (ved Nr. 4) og 1 paa Gaardsiden af Fortunstok, 1 udenfor Kommandantboligen, 1 paa Gadesiden af Artilleristok, 1 paa Gadesiden (ved Nr. 4) af Stjernestok, 1 paa Materialgaarden, 2 paa Gade- og 1 paa Gaardsiden af Elefantstok, 1 ved Latrinet bag Søndre Magasin, 1 med to Blus i Kongeporten, 1 ved Sjællands Ravelinsvagt, 2 ved Sjællands Ravelinsbro, 5 i Esplanaden, deraf 1 paa Vejen til Amaliegade og 4 paa Vejen til Bredgade; fremdeles 2 i Slaverigaarden (bag den nordlige Del af Arresthuset) og 1 i Forstuen til Statsfængslet (Indgangen til Arresthuset). I Pkt. 2 meddeles, at Udgifterne beløb sig til 7 Tdr. Tran à 32 Rdl., 224 Rdl., 114 Pund Formelys til Vagterne, c. 34 Rdl., 36 Pund Spedelys til Lygternes Tænding, c. 11 Rdl., 1½ Pund Lampevæge, c. 2 Rdl., 90 Alen flade Lampevæger, c. 5 Rdl.; fremdeles til de to Lygter i Slaverigaarden, der betales af Københavns Stokhus, c. 24 Rdl., og Lygten i Statsfængslet, der betales af Københavns Politi, 15 Rdl., ialt 315 Rdl. Anskaffelse og Vedligeholdelse besørgeres af Fortifikationen; Lygterne tændes som Regel, naar det bliver mørkt, og slukkes Kl. 12 Nat med Undtagelse af Lygterne ved Sjællands Ravelinsvagt, Hovedvagten og i Slaverigaarden, hvilke brænder til Daggry; i Pkt. 3 hedder det, at saafremt Gasbelysning indføres, hvad der anses for meget ønskeligt, vil der yderligere behøves 2 Blus i Hovedvagten, 1 i Sjællands Ravelinsvagt og 1 i Pinnebergvagten til at brænde hele Natten samt 1 paa Vejen til Statsfængslet, 1 ved Marketenderiet i Elefantstok, 1 i Midten af Sva-

nestok, 1 i Artilleristok og 1 i Generalstok, ialt 9 nye Lygter. Sluttelig foreslaas en anden Placering af en Del af Lygterne. Senere blev der dog foretaget endnu et Par Ændringer i Planen, idet 1 af Svanestokkens Lygter blev anbragt ved et Latrin i Grevens Bastion¹⁾, medens der paa den store Græsplæne mellem General- og Svanestok, hvor nu Gymnastikhuset ligger, blev rejst en høj Opstander med en Lygte med to Blus²⁾.

Den 8. Juli s. A.³⁾ indberetter Kommandanten, at der er indløbet Klage fra Vagtmandskabet over den Lugt, der er forbunden med Benyttelsen af Tranlamperne paa Vagterne, og uden at afvente nærmere Ordre foranstalter han straks resolut Indkøb af Olie, idet han forventer Intendanturens Billigelse heraf. Denne modtog han da ogsaa den 21. September s. A.⁴⁾, idet det blev bestemt, at der for Fremtiden skulde anvendes Olie i Stedet for Tran i alle herværende Kaserne og Barakker til al indvendig Belysning, og at Tran kun maatte benyttes i Gaard- og Staldlygter.

Fra August 1853 blev det bestemt, at Norgesporten fremtidig skulde staa aaben hele Døgnet igennem⁵⁾, og det blev derfor indstillet at lade anbringe 4 Lygter ogsaa udenfor denne Port, ligesom det vilde blive nødvendigt at anbringe et Rækværk langs Graven; (denne Kastellets ydre Grav, der kun fandtes paa de ind imod Land vendende Sider af Kastellet, er nu for det nævnte Stykkes Vedkommende forlængst bleven opfyldt). Som Svar paa denne Indstilling blev det under 30. s. M.⁶⁾ approberet, at den Lygte, der var anbragt ved Hovedvagten, skulde forsynes med 2 Blus og flyttes saaledes, at den kunde lyse ud gennem Norgesportens Portrum, at der blev anbragt 1 Lygte ved den nordlige Indkørsel til Langelinie,

1) Kopib. 11. Decbr. 1853.

2) Indk. Skr. 12. Decbr. 1853.

3) Kopib.

4) Milit. Reskrs. S. 393.

5) Kopib. 15. August.

6) Milit. Reskrs., S. 267.

samt at der endelig, hvis det maatte anses nødvendigt, kunde anbringes endnu 1 Lygte i Strandalléen (d. v. s. Strandpromenaden, der den Gang begyndte umiddelbart Nord for den nu forsvundne Norges Ravelinsbro). Krigsministeriet underrettede den 14. December s. A.¹⁾ Københavns Magistrat om de trufne Foranstaltninger med Hensyn til Belysningen af den foran nævnte Vejstrækning, men tilføjede, at disse vilde være betinget af, at Magistraten drog Omsorg for Belysningen af det resterende Stykke ud til Østerbrogade; hertil svarede Magistraten under 1. Januar 1854²⁾, at den ikke kunde overtage den dermed forbundne Udgift, hvorefter Kommandantskabet den 16. Januar s. A.³⁾ fik Meddelelse om, at man ikke efter det fra Magistraten modtagne Svar fandt Anledning til at bevilge flere Belysningsudgifter end allerede sket; derimod blev det faa Dage efter⁴⁾ paalagt Ingeniørkorpset at indkomme med Forslag til Anbringelse af det nævnte Rækværk langs Fæstningsgraven.

Imidlertid havde man den 27. Marts 1854 paa Grund af politiske Forhold atter taget den givne Tilladelse til at lade Norgesporten staa aaben om Natten tilbage; men i Slutningen af Aaret fremkom der fra det stadig stigende Antal Beboere paa Østerbro det ene Andragende efter det andet om, at Porten maatte faa Lov til at staa aaben hele Døgnet, og Resultatet heraf blev, at man endelig den 11. Januar 1855, og denne Gang for Alvor, gav Tilladelse til almindelig Færdsel af gaaende gennem Porten saavel Dag som Nat, idet Ministeriet dog straks reserverede sig ved at fastslaa, at en af denne Grund eventuelt udvidet Belysning ikke maatte foranledige nogen Udgift for Militæretaten⁵⁾.

Fra den 18. Januar 1854 belystes samtlige Samlings-

¹⁾ Milit. Reskrs., S. 268.

²⁾ Milit. Reskrs. 1853, S. 268.

³⁾ Milit. Reskrs. 1853, S. 268.

⁴⁾ Milit. Reskrs. 1854, S. 485.

⁵⁾ Befb. 11. Jan. 1855. (Desværre holdes Norgesporten nu atter lukket om Natten).

stuer med Lamper i Stedet for med Lys; den 26. Juli 1854 henstilledes det, at der, da Vagtlokalerne nu er udvidede og istandsatte, anskaffes nogle bedre Lamper, samt at der i Hovedvagten og Sjællands Ravelinsvagt bliver 2 Lamper i Stedet for 1¹⁾. I Fortsættelse af disse gode Fremskridt tillodes det den 1. Februar 1856, at Samlingsstuerne for Fremtiden i Vintermaanederne maatte være opvarmede og oplyste indtil Kl. 9^{1/2} Aften; — det er i Grunden først ved Fremdragelsen af saadanne Smaating, der kun ligger 70—80 Aar tilbage i Tiden, at man forbavses over, hvorledes Menneskene har kunnet klare sig før den Tid, og — hvor maa de ulykkelige Soldater dog have frosset i deres Fritid i de da snart forløbne 200 Aar! Samtidig blev det tilladt, at endog Belægningsstuerne maatte oplyses ^{1/2} Time daglig, saaledes at man efter Omstændighederne enten udelukkende kunde anvende Aftenen eller dele Tiden i ^{1/4} Time Morgen og Aften²⁾.

Under alt dette brændte endnu stadig Tranlamperne i det gamle Kastel; men den 30. April 1856 tror man igen, at Gassens Tid er nærforestaaende; der nedsættes nemlig da en Kommission³⁾ bestaaende af Kaserneøkonomidirektøren og to Kaptajner, en af Ingeniørkorpsset og en af Arméens Intendantur, hvis Opgave det skulde være at undersøge, hvilke militære Etablissementer i København og Kastellet Frederikshavn der egnede sig til Indførelsen af Gasbelysning, og i hvilken Udstrækning og paa hvilken Maade denne Belysning burde udføres; den skulde paa den ene Side foretage de fornødne Undersøgelser og føre Konferencer med de militære Autoriteter, og paa den anden Side forhandle med en af Gasværket nedsat Komité angaaende Gasrørenes Indlægning og Betalingen for Gasforbruget. En Maaned senere, den 21. Maj⁴⁾, udvidedes Kommissionens Hverv til ogsaa at omfatte Vandforsy-

1) Kopib.

2) Milit. Reskrs., S. 21.

3) Milit. Reskrs., S. 116.

4) Milit. Reskrs., S. 387.

ningen, hvad der selvsagt kun kunde tjene til at forhale den første Opgaves Løsning; der var imidlertid ingen anden Udvej; thi man havde faaet sat Kniven paa Struben ved, at Marineministeriet havde henledet Krigsministeriets Opmærksomhed paa, at Nyboders Vandledning, hvorfra ogsaa Kastelet fik sit Vand¹⁾, vilde blive nedlagt, naar de nye Gas- og Vandværker blev udvidet til denne Bydel. Ved Lov af 6. Maj 1859²⁾ blev der endog bevilget et Beløb af 30.000 Rdl. til Anbringelse af Gas og Vand i forskellige militære Bygninger, medens, som alt anført, København endelig var kommen med den 4. December 1857³⁾).

Med Gadebelysningen i Kastelet havde det dog endnu lange Udsigter, og som for at bøde herpaa indstillede Københavns Kommandant den 12. Oktober 1858⁴⁾, at de 29 Lygter i Kastelet skulde suppleres med 14. Den 6. April 1859⁵⁾ foreligger der en Samling Skrivelser angaaende et Tilbud om, at Kastelet for en Betaling af 3—4 Rdl. pr. Stk. kunde erholde 36 af Københavns Kommune tidligere benyttede Gade-Tranlygter med Jernarme; men under den 25. Juni 1859⁶⁾ svarede man, at naar man ikke kunde opnaa det ønskede Antal af ialt 43 Lygter, hvorved Antallet vilde komme til at svare til Forholdene i København, foretrak man at lade alt forblive ved det gamle; det viste sig da ogsaa den 14. September s. A.⁷⁾, at det tilbudte Antal Lygter yderligere reduceredes til 24; men desuagtet blev der den 10. Oktober s. A.⁸⁾ i Løbet af 5 Dage opsat nogle Lygter i Kastelet, uden at der forlyder noget om, hvorfra de kom⁹⁾).

¹⁾ Hist. Medd. om Køb. II—4—264.

²⁾ Kundg. f. Hæren Nr. 19, 3.

³⁾ Køb.s Gasværker 1857—1932, S. 61.

⁴⁾ Køb.s Kmdtsk. Korrespb.

⁵⁾ Indk. Skr.   ⁶⁾ Indk. Skr.   ⁷⁾ Indk. Skr.   ⁸⁾ Indk. Skr.

⁹⁾ Indk. Skr. 10. Oktbr. og 15. Oktbr. 1859.

Kastellet maatte altsaa stadig resignere i Retning af Gasindlæg, og den 6. Juli 1859 ansloges da ogsaa Udgifterne til Belysning i Finansperioden 1860—1862 til c. 290 Rdl. til Tran, 53 Rdl. til Lys i Lygterne paa Vagter og Kontorer, 18 Rdl. til Olie til Vagten og 11 Rdl. til Lampevæger, ialt c. 327 Rdl.¹⁾, ligesom der den 30. August 1866²⁾ blev afsluttet Kontrakt med Oliemøller P. C. Olsen om Levering af 5407 Pund Olie. Fra den 28. September 1870³⁾ skulde der fremtidig anvendes Stenolie i Stedet for Rapsolie til alle Lamper paa Belægnings- og Samlingsstuer.

Efter en Befaling af 1. Maj 1868⁴⁾ skete der for Lampevægternes Vedkommende en fuldstændig Omvæltning, der har holdt sig langt ud over 1914, idet der fra 6. s. M. hertil vilde være at leje civil Arbejdskraft, uden at man dog straks hører noget om Karakteren af denne; men fra den 1. April 1870⁵⁾ blev der ansat en fast civil Mand som Lampevægter og Bud for Kasernekommandantskabet, for hvilket Hverv han oppebar en aarlig Løn af 105 Rdl. (!) Lønnen var i 1901 steget til 750 Kr. og den 29. Decembør 1913 til 951 Kr., hvortil kom fri Bolig beregnet til 100 Kr. pr. Aar⁶⁾.

Endnu den 24. Marts 1879⁷⁾ var man ikke naaet længere end til, at man erfarer, at det er Meningen, at der skal anbringes 30 Gaslygter i Esplanaden, hvilket vilde foregaa ved Magistratens Foranstaltning, samt at der skulde anbringes 74 Blus paa Trapper og Gange; men der skulde dog endnu hengaa c. 4 Aar, før Sagen blev til Virkelighed, og den 14. August 1882 blev det meddelt, at

1) Kopib.   2) Kasernekommandantskabet. Indk. Skr.

3) Kaskmdtsk. Indk. Skr.   4) L. og B., S. 127.

5) Kaskmdtsk. Optegnelser.

6) Alle personlige Meddelelser om Lampevægterne skyldes nogle »Optegnelser« i Kasernekommandantskabets Arkiv.

7) Kaskmdtsk. Indk. Skr.

Gasindlægget vil blive paabegyndt i Løbet af den kommende Uge, medens Gasmaaleren den 30. s. M. blev anbragt i en Del af Kongeportens østlige Portbygning¹⁾.

Antagelig var det et Udslag af Vanens Magt, at da der saa sent som i August 1882 blev stillet Forespørgsel til de forskellige Kontorer i Kastelet om, hvorvidt de ønskede Gas indlagt, svarede der fra alle Sider benægtende (1)²⁾.

Endelig Torsdag den 7. December 1882 straaede Gasen for første Gang i Kastelets Gader, 29 Aar efter, at den første Skrivelse havde foreligget om denne betydningsfulde Sag, og ét Aar efter, at den første elektriske Buelampe udfor det daværende »National« overfor Tivoli havde vakt Københavnernes største Forbavselse over det nye hvide, gaadefulde Lys³⁾.

Da den store Begivenhed indtraf, at Kastelet som den sidste Del af København fik Gas, var nærværende Forfatter 23 Aar gammel og laa som ung Sergent derude; den Aften kom ingen for sent hjem, tvertimod mødte de fleste længe før Tiden for at beundre »Illuminationen«, der ikke alene virkede udendørs, men ogsaa indendørs; thi Mandskabet, der hidtil daglig havde maattet stille med Belægningsstuerne Olielamper med »Nordlysbrændere« for at faa dem fyldt til om Aftenen, kunde nu gaa i deres Soldatersenge ved Gasbelysning; kun den, der har oplevet en saadan historisk, men stiltfærdig Overgang, er i Stand til at forstaa de Følelser, den fremkaldte. Desværre forsvinder alt gammelt saa hurtigt, og trods Efterlysning har det ikke været muligt at finde et eneste Eksemplar af Kastelets gamle ærværdige Tranlygter. Lad os da efter Hukommelsen forsøge at give en Skildring af dem. De dannede en konisk Femkant, hvis afbrudte nedadvendte Ende dannede Lygtens Bund, paa

¹⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

²⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

³⁾ Kraks Tidstavler.

hvilken selve Lampen var anbragt, og hvis Fladeindhold var betydeligt mindre end den øverste Del, over hvilken Laaget hævede sig svagt. Laag og Bund samt de fem fra neden udadskraanende Støttepinde var af Metal (Kobber eller Blik), alle fem Sider var af Glas undtagen for de Lygters Vedkommende, der var anbragt langs Gravrandene, idet de tre Sider af disse, der vendte ud imod Vandet, var af Metal og indvendig hvidmalede. Lygterne var anbragt enten paa Jernarme ud fra Murene eller paa Lygtepæle af Træ. Blussene var meget svage og stod kun indirekte i Oplysningens Tjeneste, for saa vidt som de angav Vejretningen; deres Tænding og Slukning foretoges pr. Stige, der fra Lygte til Lygte medførtes af Lygtetænderen paa hele den lange Vej fra Bredgades Ud løb i Esplanaden, gennem Kastellet og rundt om i selve dette samt helt ud ad Strandpromenaden indtil c. 200 m Nord for Norgesporten. Herfra og til Blindeinstituttet henlaa endnu i mange Aar alt i Mørke.

Fra den 6. Februar 1899 blev Esplanaden underlagt Københavns Magistrat¹⁾.

Det sidste Sted indenfor Kastellets Volde, der blev delagtiggjort i Gasbelysningens Goder, var Bageriet, der først fik indlagt Gas den 15. September 1898²⁾, d. v. s. endnu 16 Aar længere frem i Tiden.

Endnu skal kun omtales et Par Enkeltheder, der hver paa sin Vis tangerer Belysningsforholdene i Kastellet indtil dettes 250-Aarsdag i Oktober 1914.

Den 18. Juni 1889³⁾ fremsendte Bestyrelsen for 1. Regiments Læseforening en Ansøgning om forskellige Begunstigelser med Hensyn til Foreningens Lokaler i Artilleristok; bl. a. anmodede den om, at disse Lokaler maatte blive holdt aabne og oplyste til Kl. 12 Nat i Stedet for som hidtil til Kl. 11, og man begrundede det med, at

¹⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

²⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

³⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

de gifte visiterende Underofficerer, der boede i Byen, ofte skulde visitere sidste Gang Kl. 12 og saaledes ikke havde noget Sted, hvor de kunde opholde sig i denne sidste Time, medmindre de skulde gaa op og ned ad Gaderne, hvad der, navnlig ved Vintertid, havde sine ret betydelige Ulemper. Med denne Begrundelse, der i fuldeste Maal var korrekt, burde Bestyrelsen have stoppet op; men den vovede sig desværre et lille Skridt videre, idet den yderligere anførte, at Forholdet allerede var saaledes paa andre Kaserne. Støttet paa de samme Argumenter anbefalede Regimentet Andragendet paa det bedste og fremhævede den store Imødekommenhed, der fra Ingeniørkorpsets Side var bleven udvist overfor Foreningen i Retning af Lokalernes Udstyrelse. Men nu rykkede Generalkommando-Intendanturen frem med det for Sagen pinlige Spørgsmaal, hvad det var for Kaserne, der saaledes havde overtraadt Belysningsreglementet, og Bestyrelsen opgav den 2. Juni s. A., at den havde ment Sølvgades-, Wildersgades- og Ny Artillerikaserne; men samtidig maatte den krybe til Korset og beklage, at den havde været fejl underrettet, hvad der resulterede i en Tilrettevisning fra Regimentets Side. Det skal dog siges til Myn-dighedernes Ros, at Generalkommando-Intendanturen vel under 5. Juli s. A.¹⁾ nødvendigvis maatte afslaa Ansøgningen, men dog allerede den 18. Juni s. A. havde henstillet til Regimentet at fremsende et almindeligt Andragende herom ad Kommandovejen; dette blev senere bevilget.

Selv om det følgende kun indirekte berører Belysnings-spørgsmaalet, for saa vidt som der ogsaa her er Tale om forhøjede Udgifter til dette, bør det maaske dog fremhæves ad historisk Vej, at den daværende Kasernekommandant, Oberst Søderberg²⁾, i hvert Fald for Kastellets

¹⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr.

²⁾ Oberst Theodor Herman Alfred Søderberg, Kasernekommandant i Kastellet fra 1889 til sin Død den 10. November 1900.

Vedkommende var den første, der slog til Lyd for noget, der den Gang endnu var i sin Barndom, nemlig at en af Mandskabets Samlingsstuer skulde udstyres paa en saadan Maade, at den kunde komme til at danne et virkelig hyggeligt Soldaterhjem for den Del af Mandskabet, der ikke havde Hjem i Byen. Enhver »Kastellaner« ved, at dette Soldaterhjem blev indrettet i den nordligste af de to Samlingsstuer i Svanestok, og selv om dets Betydning senere traadte en hel Del i Baggrunden, efter at Indkvarteringen var bleven henlagt til Lejrene udenfor København, vil dog enhver ved Besøg ogsaa i disse kunne overbevise sig om, at det af Oberst Søderberg lagte Sædekorn har vokset sig stort. Der er nu slaaet Bom for en Tid, da man desværre — ofte paa en lidt for haardhændet Maade — kun beskæftigede sig med Mandskabet i Øvelsestiden uden et eneste Øjeblik at tænke sig den Mulighed, at der nogensinde kunde være Tale om ogsaa at gøre noget for det i dets Fritid¹⁾.

---

¹⁾ Kaskmdtsk. Indk. Skr. 31. Oktbr. 1891.

SMAASTYKKER.

---

1. Maa Pigerne i Skolen faa Ris eller ikke?

Et Bidrag til gammel københavnsk Skolehistorie.

»Maa Pigebørnene faa Ris i Skolen eller ikke?« og i bekræftende Fald »Tilkommer der Lærerne en saadan Revselsesret eller ikke?« — det var to Spørgsmaal, der i sidste Aarhundredes Begyndelse i flere Aar optog Københavnernes Sind.

De tidligere Tidens Skoler var jo berygtede for den næsten barbariske Haardhed, med hvilken de fleste Lærere behandlede Børnene, og det vakte derfor ikke saa ringe en Opsigt, da den første, private Pigeskole af nogen Betydning — *Døtreskolen af 1791* — i sin Instruks saa bort fra enhver Art af legemlig Straf i Skolen¹⁾. Havde Børnene forset sig, blev de irettesat, og hjalp dette ikke, havde Lærerne Ret til at »antegne Forseelsen i Skoleprotokollen«. En saadan Anmærkning, som snarest skulde meddele Hjemmet, overlod man da helt og holdent Forældrene at paatale »med alvorligt Mishåg, Irettesættelser eller paa anden, mere tilstrækkelig Maade«, idet man gik ud fra, at »en retsindig Fader eller Moder vel ikke med Ligegyldighed vil ansee disse Anmærkninger, da Børnene ellers i Tiden vil lide derunder«.

Denne for de Tider særdeles lemfældige Fremgangsmaade medførte, at Disciplinen ikke alene i denne Skole, men forøvrigt i alle de Pigeskoler, som senere opstod i Hovedstaden, stiftet paa et lignende Grundlag, var meget slap og efterhaanden blev til en hel Fabel for Byen. I Bladene — f. Eks. *Kjøbenhavns Skilderie* — fortælles der, hvorledes Pigebørnene ved Bortgangen fra Skolen hver Eftermiddag modtages af Drengene, med hvem de leger Kærester — vi husker jo forøvrigt alle i denne Sammenhæng *Hans og Trine* i »*Aprilsnarrene*« —, og i

---

1) Jfr. nævnte Skoles Arkivalier i Raadstuearkivet.

Skolen er den Slags Kærestehistorier almindeligt Samtaleemne, særlig i Haandarbejdstimerne, og i Hjemmene var Ligegyldigheden overfor Børnene ofte saa stor, at de uden Skrupler fik Lov til at læse alle Slags umoralske og uanstændige Bøger, hvorved deres Fantasi forurenedes, og deres Tankegang tilsmudsedes.

Ved de nye Skoleloves Ikrafttræden i 1814 fik Skoledirektionen en vidtstrakt Myndighed over »samtlige Stadsens og dens Forstæders Skoler«, og man gik da straks i Gang med at undersøge Klagerne over de ovennævnte Forhold, der viste sig at være fuldt berettigede. Særlig Børnene fra de mere velhavende Hjem var det galt med, de var de værste til at hjem søge Restauratørerne og Konditorierne for at tilfredsstille den »lækkersultne Gane«.

Dette burde det nu egentlig være Forældrenes Sag at paatale; men da man havde det Indtryk, at disse ikke alle var i Stand til »at indse de skadelige Følger og den moralske Fordærvelse, saadanne Besøg kunne lede til, vil det blive desto nødvendiggere fra Skolevæsenets Side at arbejde mod dette Onde«. (Skrivelse fra Skoledirektionen af 29. Juli 1815).

Direktionen paalægger da paa det indstændigste de forskellige Privatskolebestyrere »paa det alvorligste at foreholde Ungdommen, hvor skadelig for Sundheden, hvor fristende for onde Tilbøjeligheder og hvor sørgelige i deres Følger slige Besøg kunne blive, og derhos give den til Kjende, at ligesom der af Politiet vil blive vaaget over en streng Overholdelse af Plakaten af 28. Januar 1811, som under Straf forbyder Værtshusholdere, Lejeboedholdere, Conditorer og Restaurateurer i Kjøbenhavn at udsælge af deres Boutiquer til Skoledisciple, saa vil der ogsaa fra Skolevæsenets Side vorde føjet alvorlige Foranstaltninger til at hæmme den paaankede Uskik, hvis det erfares, at Ungdommen fremturer med denne onde Vane og ikke agter Formaningerne«.

Imidlertid — der var ingen Formaninger, der hjalp, og Skolerne fralagde sig ethvert Ansvar for Børnenes Opførsel paa Vejen til og fra Skolen —, og Direktionen gav sig da til at grunde over, om Fejlen muligvis kunde ligge paa andre Punkter, og standsede da ved Bestemmelserne om Skolestraffene, som syntes alt for milde.

Dette paatales da i en ny Skrivelse til Skolerne (af 19.

Oktbr. 1816). Det hedder heri, at efter de nye Skolelove tilkommer der Lærere og Lærerinder at udøve al den Hustugt overfor Børnene, som ellers tilkommer Forældrene, i den Tid de er overladt Skolen, idet det jo er klart, at »den, som paalægges Forældres Pligter, ikke i samme Tid tør nægtes Forældres Myndighed«, og her bør da hverken tages Hensyn til Børnenes Køn eller Forældrenes Stilling, men kun til Alderen, idet det fyldte 15. Aar bør være Maksimumsalderen for legemlig Straf.

Midlerne til at eksekvere en saadan er da nøjagtig bestemt i Skolelovene eller — som de officielt hedder — »Love for begge Køn i Almue- og Borger-Skolerne i Kjøbenhavn«, — hvori der i § 12 anvises Ris som legemlig Straf for Børn, overfor hvem Anvendelsen af andre Straffemidler har været frugtesløs, men denne Straf bør først eksekveres, naar de andre Børn har forladt Skolen. Som særlig afskrækkende anføres endvidere, at hvis et saadant Barn i Løbet af eet Aar har faaet Ris adskillige Gange, skal det ved Aarsprøven vente med at blive overhørt til allersidst.

Her er da ikke Tale kun om Drengene, men om Børn af begge Køn, og Retten til at give Pigebørn Ris forsvares Direktionen paa det kraftigste.

For det første — hedder det i den føromtalte Skrivelse, — vil en saadan Straf med den ikke sammenbundne Del af Riset lige saa vel kunne gives af Lærerinder som af Lærere. De første Gange vil man jo kunne nøjes med at smække over Fingrene, men skulde dette vise sig frugteløst, kan man give Ris over hvilken som helst Del af Legemet — og altsaa ogsaa over den blottede Bag — »uden dog i mindste Maade at støde Blufærdigheden — hvilket Direktionen aldrig engang har kunnet formode at ville skee, — og at den ligesaavel kan tildeeles Børn af det eene, som af det andet Køn. Om Slagene skulle være faa eller fleere, kan, efter vore Tanker, alleene paaskjønnes af dem, som giver, eller lader disse give, i Overeensstemmelse med Skolelovene.«

Et saadant Straffeprincip maa da i langt højere Grad anbefales end det, de højere Pigeskoler bruger, hvor den strengeste Straf er Bortvisning fra Skolen. Denne Fremgangsmaade vil nemlig ikke alene falde Forældrene til Besvær, men til sidst »endog sætte Skolevæsenets almin-

delige Bestyrelse i Forlegenhed, da det Barn, som for begangne Forseelser udviises af een Skole, næppe uden megen Vanskelighed kunde ventes optaget i en anden.« —

Reelle Følger har Skoledirektionens Memorandum næppe haft. Forholdene i Datidens Pigeskoler var meget uholdbare, de kæmpede stadig med store økonomiske Vanskeligheder, og man frygtede for ved Anvendelse af legemlig Straf at opirre Forældrene saaledes, at de tog Børnene ud af vedkommende Skole, som derved muligvis vilde komme i ilde Ry og efterhaanden sygne hen. —

Til Slut skal jeg blot bemærke, at der her kun er omtalt de saakaldte »*højere Pigeskoler*«. Forholdene i Datidens *Fattigskoler* var knap saa »delikate«, og en Behandling af dem vilde falde uden for Rammerne for denne Artikel.

M. Vogelius. (†)

2. Når drengene i Opfostringshuset fik bad.

Ved Kai Rasmussen.

Pro Memoria¹).

Ifølge af den høye Directions Befaling under 14de huius have vi Underskrevne overlagt med hinanden alt hvad til den fordeelagtigste Brug af Badanstalten i Opfostringshuset henhører, og skulle vi herved ydmygt indgive vor uforgribelige Meening.

- a) Til det kolde Bad der ellers er nyttigt og fornødent til Drengenes Renselse og Styrkning tiener nok best den hidtil forundte Baden i lavt Søevand.
  - b) Varme Bade behøves allene i enkelte, meget sielden Tilfælde, og kunne letteligen paa Sygestuen foranstalt(e)s i et Kar.
  - c) Det lunkne Bad, som nu allerede i nogle Gange med kiendelig Nytte er blevet brugt for de fnattede, kan fremdeles ikke vel anvendes til Drengenes rette Gavn, uden at skade deres Underviisning, uden at standse Oldfruens og hendes Folckes Forretninger og uden at forvolde ufor nødne Bekostninger for Directionen, med mindre
- 1) Hver Løverdag Formiddag dertil bestemmes, da ickuns en halv Dags Underviisning for de behøvende spildes

og samme Drenges Rygtelse tillige kan skee sampt reene Skiorter og Strømper kune paatages strax efter det rensende Bad.

- 2) Efter at 14ten Drengene ere blevne badede og Vandet afløbet, fyldes Badet paa nye til 14ten Drengene, hvor til da mindre Brænde udfordres saasom Kiedlen og Badets Steene allerreede ere opvarmede, og endeligen tages tredie Gang 14ten Drengene, saa at hver Løverdag 42 Drengene, ja vel 48 Drengene kunde bades i een Formiddag.
- 3) Tre saadane Badedage kunde koste omtrent een Favn Brænde.
- 4) Det lunckne rensende Bad kand alleene til hen imod Effter-Aaret have Sted, da siden den Tiid Kulden hindrer dets rætte Virckning og gjør dets Brug usicker. — For det øvrige indstille vi det ydmygst til den høye Direction om Studiossus Schoubye ej ved en høygünstig Gratification kunde formaaes til at være ved hvert Bad personlig tilstæde, hvilcket ellers icke af ham kand forlanges, helst da det er meget usundt at staae nogle Timmer i den varme Dunst og Qvalm. Opfostringshuset den 29de May 1778. —

(sign) *Tode. K. Broust. Baagøe.*²⁾.

Noter.

¹⁾ Dokumentet findes i Opfostringshusets arkiv, pakke no. 29, under: »Forestillinger og Erklæringer in Copia pro Ao. 1778«. (Rådstuearkivet). Jvf. A. T. Høy: »Det kongelige Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar 1753—1903«. (1903), pag. 198. — Udgiveren har normaliseret tekstens brug af store og små bogstaver, men iøvrigt bibeholdt den originale retskrivning.

²⁾ *Johann Clemens Tode*, 1736—1806, læge og forfatter, læge ved »Den almindelige Plejeanstalt« (hvorunder Opfostringshuset sorterede) fra 1771. *Knud Broust*, forstander ved Opfostringshuset 1753—83. *Peder Baagøe*(e), præst, edukationsinspektør ved Opfostringshuset 1776—83.

3. Et Brev fra Koleratiden.

Ved *Chr. Behrend*.

Nedenstaaende Brev fra den Tid, da Koleræen var paa sit højeste i København 1853, giver et ganske godt Billede af den Ængstelse og Uro, Sygdommen fremkaldte i Byen. Det er skrevet af Louise Stremme, en Datter af Snedker-mester Stremme, som boede udenfor Byen paa Blegdams-

vej 81 («Tiende Dam»); hos ham boede Skuespiller Kr. Mantzius' Fader, Major Mantzius, til hvem Brevet er skrevet (sml. Karl Mantzius: »Min Far og jeg«).

Blegdammen d. 23. Juli. (1853)

Gode Hr. Major!

Jeg vilde gjerne fortælle Dem lidt om os Alle herhjemme; jeg veed saa godt, De tænker paa os i denne sørgelige Tid, men jeg er saa bange for, at mit Brev skal forurolige Dem, da mit Mod næsten reent er borte, og saa bliver Brevet jo ogsaa trist; men tro De mig, det er intet Under i denne Tid, vel er denne skrækkelige Sygdom endnu ikke kommen til 10de Dam; men den nærmer sig daglig; aldrig hører man et beroligende Ord, og er udsat hvert Øjeblik for at see saa mange sørgelige og grusomme Syn; nu er Rohdes¹⁾ Skole taget til Lazareth, han er flyttet paa Blaagaardsveien og var temlig forknyt derover, han meente ikke at komme ind igjen det første Halvaar. Doctor Knudsen²⁾ er bleven første Læge der, han fortalte igaar, at den rasede saa voldsomt i Nyhavn, Bredgade, Halvdelen af Borbergade, Adelgade og det sidste Stykke af Gothersgade; i disse Dage er der desværre atter nogle Læger døde. Man sagde i Begyndelsen, den smittede ikke, men nu er da Alle enige om det Modsatte, især nu, man i Aviserne læser, hvorledes flere Personer dør i eet Huus; paa Pedersdal paa Jagtveien ligger 9 Familier og næsten Alle Syge og Døde, men det er da ogsaa noget ganske Ualmindeligt, sagde Knudsen. Ja! Gudske lov De ikke er her i denne Tid, og gid De vilde beslutte Dem til at blive borte, til den idetmindste er i betydelig Aftagende; igaar døde der de Fleste, der endnu har været: 196 og 280 Syge. — Jeg talte med Mathilde Schmidt forleden Dag, de har det godt; Hostrup³⁾ og hans Familie kjørte til Skoven igaar, og er da ogsaa raske. Tante Cille⁴⁾ har jeg derimod slet ikke seet eller hørt noget til; det var da tænkeligt, at hun kunde blive angreben af den Syg-

1) Cand. theol. Th. Rohde var Inspektør ved Nørre Allés Skole.

2) Peter A. C. J. E. Knudsen (1819—1903) var Overlæge ved Kolerasanarettet paa Nørrebro 1853 og 1857.

3) Digteren J. C. Hostrup var en god Ven af Kr. Mantzius.

4) Maaske den »Tante Cille«, som Mantzius omtaler: Urmager Mantzius' Hustru Frantzilla f. Biørn.

dom, skjøndt hun vist ikke, som saa mange Andre, skal faae den af Angest. . . . Moder vedbliver desværre at være saa forknyt og ogsaa af og til daarlig, hendes Forsigtighed for sig selv og os Andre gaaer næsten altfor vidt; hun er ikke til at bevæge til at gaae ud, og naar Schneekloths¹⁾ ikke var her, saa blev det langt værre, skjøndt det snarere er os, der maa opmuntre dem; det seer galt ud, naar de igjen skal til Byen, Skolebygningen ligeoverfor dem er taget til Lazareth. Jeg tænker ogsaa, Assessor Sørensen²⁾ og Familie bliver længere borte end de bestemte; han reiste med det Haab, at det kun var fordrukne Folk, der blev bortreven af Cholera, men forleden, da han havde hørt de Dødes Antal, og de mange ikke Fordrukne, som dog vare døde, fik vi et temlig ynkeligt Brev, hvori han var saa bekymret for sine Venner i Kjøbenhavn, men blot bad os Alle være ved godt Mod. . . .

4. Brokkensbod.

I »Historiske Meddelelser om København«, 1. Rk., IV. Bd., har Dr. Villads Christensen meddelt »Brokkensbod«s Historie samt redegjort for, hvor den findes omtalt i Litteraturen.

Foruden paa de der anførte Steder findes den dog ogsaa omtalt i M. Goldschmidts Skuespil »En Skavank« (opf. 1ste Gang paa det kgl. Teater 6te September 1867), hvori Prokurator Severin lader »Fusentasten« Hasle høre, at dennes Udenlandsrejser sjældent gik længere end til »Brokkensbod«. Beværtningsstedet er desuden kort Tid efter dets Nedrivning blevet skildret i Ugebladet »Uglen«, i hvis Nr. 13 for Fredag den 1ste Juni 1855 der findes en Situation med Titel »Brokkensbod. Dramatisk-Illustreret Bagatel«. Handlingen foregaar udenfor den nedrevne Beværtning, og Personerne er:

»Lars Christian og Ole Skeie, Sømænd, nylig hjemkomne fra Vestindien; Neptun, en gammel Ulk; Bacchus, Brændevinsbrænder; Venus, Fiskerkælling«.

¹⁾ Den bekendte Skolebestyrer Schneekloth var dengang Lærer ved Mariboos Skole og boede paa Hjørnet af Hausergade og Suhmsgade.

²⁾ Maaske Krigsassessor, Fuldmægtig i Krigsministeriet Peter Ewald Beyer Sørensen (død 14. Sept. 1853).

I denne dramatiske Situation forekommer bl. a. følgende Vise til Melodi »Vi Sømænd gør ej mange Ord«, som skildrer Livet i den nedbrudte Sømandskibe, og som former sig som en Mindevise om denne:

»Hvor blev Du af vor Brokkensbod —
Den Onde tordne i'et!
Tomt er der nu, hvor før Du stod,
Du kunde jo dog biet,
Til vi kom hjem fra fjerne Strand,
— Vi blev dog ei saalænge —
Sig, Kammerat, hvor nu vi kan
Os faa en Pægl for Penge.

Der var gemytligt, der var sundt,
Der fik man store Snapse,
Ja, man fik Snapse Stuen rundt,
Og der kom ingen Lapse,
Kun blot solide Folk der kom,
Som ikke brugte Briller¹⁾,
Og »Fløjte Carl«²⁾ sang højt derom
Med Bas og tykke Triller.

Man drak en Æggesnaps iblandt,
Og ægte danske Skaller;
Thi at der vanked' Prygl, er sandt,
Nu den Raison bortfalder³⁾.
De rev Dig ned, Du gamle Ørn!
Indtil Din sidste Lægte,
— Nu maa vi ind i »Hvide Bjørn«⁴⁾,
Hans »Akkevit« er ægte.

1) Hentyder til den da herskende Mode blandt »Lapsene« at bruge store, runde Hornbriller, enten det var nødvendigt eller ikke.

2) »Fløjte-Carl« var en af Datidens mange Gaardmusikanter, og hans Specialitet var at blæse paa Fløjte. Han skal i sin Tid have optraadt i de københavnske Gaarde sammen med Sangeren og Guitarspilleren »Tyroler-Ferdinand«, dennes Hustru og deres »brunøjede Datter«, som hun altid i Omtale benævnedes af Faderen. Familien optraadte i mange Aar paa Dyrehavsbakken om Sommeren. »Fløjte-Carl«s virkelige Navn var Carl Kattentid; han var af Profession Gørtlersvend. Han var født i København den 2den December 1795 og døde sammesteds (i Landemærket) Mandag den 9de Maj 1887. Endnu i hans sidste Leveaar saa man den stærkt krumbøjede »Fløjte-Carl« med det lange, hvide Skæg stavre om i Byens Gader, støttende sig til tvende store Stokke, der var stukket ned i et Par gamle Fløjter.

3) Ordet »Raison« i tredie Vers kan muligvis forstaas som Sømandsudtrykket »Ranson« ø: Ration; i dette Tilfælde af »Skaller« og »Prygl«.

4) »Den hvide Bjørn« var et kendt og søgt Brændevinsbrænderi paa Toldbodvejen Nr. 30, som i 1855 ejedes af Brændevinsbrænder M. A. Bjerre.

Saa hvil i Fred, Hôtél du Brok,
 Din Lige vil ej findes,
 Saa længe som der drikkes Grog —
 Dit Navn skal altid mindes!
 Heel Mangen vist vil undres, naar
 Han kommer og maa finde:
 At Brokkensbod ej mere staaer —
 — Et Hurra for Dit Minde!

Carl C. Christensen.

REDAKTIONEN AF

»HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN«.

Den 23. Februar 1934 udnævntes Raadstuearkivar, mag. art. *Axel Linvald* til Rigsarkivar fra 1. Marts d. A. at regne og fra-
 traadte samtidig Redaktionen. Med Udgivelsen af V. Binds
 IX—X. Hæfte (1. Juni 1934) afsluttedes derefter Tidsskriftets
 anden Række.

Under 26. Marts 1934 udnævntes Arkivar ved Rigsarkivet,
 cand. mag. *Flemming Dahl* til Raadstuearkivar fra 1. April
 d. A. at regne og overtog samtidig Redaktionen af Tidsskrif-
 tets nye, tredje Række. Af dennes I. Bind udkom 1—2. Hæfte
 15. Oktober 1934, 3—4. Hæfte 15. December s. A.; 5. Hæfte
 agtes udsendt 15. Marts 1935.

CIVILETATENS MATERIALGAARD.

Af FR. WEILBACH.

Ved Frederiksholms Kanals Vestside, nedad mod Havnen, ligger en Gruppe af gulkalkede Bygninger, som virker særdeles malerisk i det smukke Kanalprospekt. Midt i Gruppen ligger det lange Forhus til Civilstatens Materialgaard, en fordringsløs Bygning i eet Stokværk med en høj Hejsekvist over Portfaget. Det er egentlig bygget til Opbevaring af Byggematerialier til offentlige civile Bygninger, men har dog altid tillige rummet Billedhuggerværksteder, særlig i den søndre Halvdel. En Række af vore mest kendte Billedhuggere har haft Værksted her, blandt andre Johannes Wiedewelt, H. E. Freund, Herman og Vilhelm Bissen og nu Fru Anne Marie Carl-Nielsen. Særlig Freund har efterladt sig et smukt Minde her, idet han med G. C. Hilkers og andre Kunstneres

Hjælp dekorerede Værelserne i sin Bolig i pompejansk Stil og skabte et Kunstnerhjem, som var enestaaende i Datidens København.

Der er nu Tale om, at Staten vil bygge en ny stor Administrationsbygning paa Materialgaardens Grund. Hvis denne Plan skulde komme til Udførelse, maa det meget ønskes, at man vil lægge den nye Bygning længere inde paa den store Grund, eventuelt med Façade til Voldgaden, og skaane de gamle Huse ved Kanalen. Bygningerne er ganske vist fredede, endog i Klasse A; men dette giver, som bekendt, ikke nogen absolut Sikkerhed for, at de vil blive bevaret. I sig selv er de vel ikke særlig mærkelige eller værdifulde; det er Brugsbygninger, opført uden nogen Tanke om at give dem et monumentalt Ydre; men det hele Kanal- eller Gadebillede, som det ses fra Prinsens Bro, er værdifuldt og skulde nødtigt slaas i Stykker.

Frederiksholms Kanal er, ligesom Nyhavn, en gravet Kanal, skabt med det Formaal at føre Skibsfarten helt ind til Byens Hjerte, ligesom i hollandske Kanalbyer. Vi har ikke mange saadanne Partier tilbage, der minder om den hollandske Indflydelse paa Nyanlæggene i København under Christian IV, Frederik III og Christian V, og intetsteds finder man et Prospekt, der er saa lidt forstyrret af moderne Bygninger. Husene er alle fra det 18de Aarhundrede, enkelte maaske lidt ældre.

Til venstre, set fra Prinsens Bro, ligger først Staldmestergaarden eller, som den oprindeligt hed, Staldbetjentenes Vaaninger, en smuk Bygning fra Frederik IV's Tid¹⁾, nu indrettet til Kontorer for Kirkeministeriet og Undervisningsministeriet. Derefter følger nogle lave Bygninger, tilhørende Tøjhuset, men nu for største Delen udlejet til andet Brug, og længst nede mod Havnen Christian IV's

¹⁾ Se Artiklen »Bygningsvæsenet under Frederik IV« i dette Tidsskrifts 2. Række V, S. 484 ff.

gamle Bryghus, som det endnu kaldes, skønt det ikke har været brugt som saadant i over halvandet Hundrede Aar. Det brændte nemlig 1767, og der blev saa bygget et nyt Bryghus paa den anden Side af Kanalen ved nuværende Bryghusgade. Det gamle Bryghus blev dog genopført i sin forrige Skikkelse med det mægtigt høje Tag og har siden tjent som Magasinbygning, først for Søetaten, senere for Artilleriet. Det nye Bryghus, som nu tilhører »De forenede Byggerier«, er i de senere Aar ogsaa blevet til Magasinbygning, medens Navnet »Kongens Bryghus« er overført paa et nyt Bryggeri paa Vodroffsvej.

Mellem Staldmestergaarden og de foran nævnte lave Bygninger ligger en moderne Kontorbygning, Inspektoratet for Tobaksbeskatningen; men den er med rigtig Følelse trukket saa meget tilbage fra Gadelinjen, at den ikke ses fra Prinsens Bro og saaledes ikke forstyrrer Prospektet.

Paa den modsatte Side, altsaa til højre, set fra Prinsens Bro, har vi først det røde Palæ, som tidligere tilhørte Grev Mogens Friis¹⁾. Det bestaar egentlig af to Huse, begge opført i 1740 og de nærmest følgende Aar af Kommitteret i Rentekammeret Jacob Barchmann. Det ene, Hjørnehuset, tilhører nu Mogens Friis' Svigersøn, Grev Wedell-Wedellsborg, det andet er solgt til Johan Borups Højskole. Derefter følger den tidligere Hestgarde-, senere Artillerikaserne, som nu er nedlagt som saadan og indrettet til forskellige Kontorer. Alle de følgende Bygninger, helt ned til Bryghusgade, hører til de to Materialgaarde, den civile og den militære.

Selv i Værker som Traps »Danmark« finder man ingen Oplysninger om disse Bygningers Alder og Oprindelse; i Carl Bruuns »København« findes kun nogle spredte Meddelelser, og Oluf Nielsens »Københavns Hi-

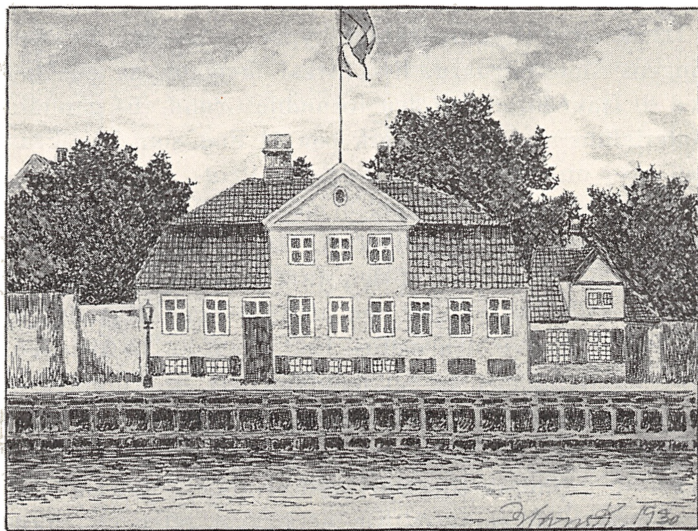
¹⁾ Se Artiklen »Grev Mogens Friis' Palæ« i dette Tidsskrifts 2. Række I, S. 528 ff.

storie og Beskrivelse«, som kun gaar til 1730, yder heller ikke meget. Der knytter sig imidlertid mange Minder til de to Materialgaarde, og da der ikke er nogen Mangel paa arkivalisk Kildestof til Oplysning om Bygningernes Opførelse og senere Skæbne, vil et Forsøg paa at udrede disse Forhold formentlig være paa sin Plads.

Om Militæretatens Materialgaard har Generalmajor H. U. Ramsing for nylig givet gode Oplysninger i en Artikel »Fæstningens Materialgaard« i Tidsskrift for Ingeniørofficerer 1932, S. 105—10. De to Materialgaarde udgjorde oprindelig en Enhed, og til deres Omraade hørte tillige den Grund, hvorpaa Hestgardekasernen senere blev bygget, samt en smallere Strimmel, som paa et vist Tidspunkt (se nedenfor) er blevet afstaaet til Grundejerne i Ny Kongensgade. Oprindelig havde Materialgaarden ligget i Rigensgade paa det Hjørne ved Stokhusgade, hvor nu Methodistkirken ligger; men i 1663—64, da Opfyldningen ved Frederiksholms Kanal var fuldendt, blev den henflyttet til sin nuværende Plads. Den var i Hovedsagen et militært Etablissement, og dettes Chef var Fæstningskommandanten, under hvem en Materialskriver, senere kaldet Materialforvalter, førte det daglige Tilsyn. I Tidens Løb var det dog blevet Skik ogsaa at henlægge Materialier til civile kongelige Bygningsarbejder der, hvorfor Gaarden foruden med det sædvanlige Navn »Fæstningens Materialgaard« ogsaa benævnedes »Den kongelige Materialgaard«. Først 1716, da Johan Conrad Ernst var blevet Generalbygmester, lykkedes det denne at faa den største Del af Arealet udskilt som en særlig Materialgaard for Civiletaten. Det kunde saa meget lettere lade sig gøre, som de fleste Bygninger, der indtil da var opført, laa paa den sydlige Del, som Militæretaten beholdt. I en Skrivelse til Rentekammeret af 7. September 1716 omtaler Ernst »Kongl. Mayst.s Biugnings Materialgaard, som efter allernaadigst Tilladelse er afdeelt oc indplan-

ched«. Skellinjen blev trukket fra Frederiksholms Kanal helt op til Voldgaden.

De Bygninger, som nu ligger i den militære Materialgaard, stammer ikke fra den første Tid. De er bygget til forskellige Tider, efterhaanden som de ældre Bygninger, der var af Bindingsværk, blev forfaldne. Mest In-

Materialforvalterbolig i Fæstningens Materialgaard.

Tegning i Privateje.

teresse har det smukke Hus med Kvist, som ligger ud til Kanalen. Det er bygget 1740 som Bolig for Materialforvalteren; siden 1870 har det været Kontorbygning for Forplejningskorpset. Huset er uden Tvivl bygget af Ingeniørerne; men det adskiller sig ikke fra den almindelige borgerlige Hustype paa den Tid. Efter Branden 1728 havde Overlandbygmester J. C. Krieger anbefalet den i et lille Skrift, »Berechnungen und Dessins auf 3 differente grundgemauerte Gebäude«, hvor der var Tegninger af

Huse i een, to og tre Etager, alle med Kvist. Huset ved Frederiksholms Kanal er et ualmindelig godt Eksempel paa den første af disse Hustyper. Den bredte sig ogsaa til Landet, særlig til Nordsjælland, hvor man endnu finder mange af Gaardenes Stuehuse bygget paa denne Maade. Noget yngre er det 78 Alen lange Magasinhus ved Volden, bygget 1748 til Erstatning for et ældre forfaldent Hus.

Da det nye Bryghus skulde bygges 1768, maatte Fæstningens Materialgaard, hvis Areal dengang naaede helt ned til Havnen, afgive den fornødne Grund. Et gammelt Materialhus af Bindingsværk paa 44 Fag, som laa skraat hen over nuværende Bryghusgades Plads, blev nedrevet, og i Stedet blev der bygget et nyt grundmuret Materialhus i to Stokværk langs den nyanlagte Bryghusgade. Det udgør den vestlige Del af den nuværende Kontorbygning. Senere, omkring 1820, er den 64 Alen lange Bygning blevet forlænget ved den østlige Ende med en 16 Alen lang Fløj, og Bygningen er nu helt indrettet til Kontorer og Tjenesteboliger, bl. a. for Ingeniørgeneralen.

Langs med Skellinjen mod Civiletatens Materialgaard ligger to grundmurede Halvtagsbygninger, Materialhuset og Værkstedsbygningen. De er bygget efter en Brand i 1819.

Vi forlader nu Militæretatens Materialgaard og gaar til Civiletatens, som er det egentlige Emne for denne Afhandling. Idet vi følger Kanalen, træffer vi først, som umiddelbar Nabo til det foran omtalte store Hus med Kvist, en diminutiv Gengivelse af denne Hustype, et lille Hus paa tre Fag med Dør i det nordligste Fag. Det er vist det mindste Hus i København og er et godt Eksempel paa de smaa »Boder«, som den ubemidlede Del af Befolkningen i København maatte tage til Takke med i gamle Dage. Huset indeholder kun tre smaa Rum, deraf det ene i Kvisten. Det er det ældste Hus paa Material-

gaardens Grund og stammer vist fra Tiden, før Ernst udskilte den civile Materialgaard. Det paa S. 257 afbildede Kort med den tilhørende Forklaring oplyser os om, at Foderknægten ved Materialstalden her havde sin Vaaning med en lille Gaard. Huset er ogsaa nu beboet.

I øvrigt kan der ikke oplyses noget om Materialgaardens Udseende i Ernsts Embedstid. Først ved Midten af det 18de Aarhundrede har vi et Kort, der giver nogen Oplysning om, hvilke Bygninger der dengang fandtes. Det er vedhæftet en Resolution af 26. Juni 1747 om Afstaaelse af et mindre Grundstykke til Gehejmeraad E. C. v. Linstow, som ejede en stor Gaard med Have i Ny Kongensgade¹⁾. Kortet viser kun den nordlige Del af Materialgaarden og den bageste Del af de tilstødende Ejendomme i Ny Kongensgade, som tilhørte Jacob Barchmann, Hofstenhugger Jacob Fortling og Gehejmeraad Linstow.

Den nuværende Hovedbygning ved Kanalen eksisterede ikke dengang; men paa dens Plads laa der et ældre »Materialarbeitshaus« af Bindingsværk. Nord derfor, hvor nu Kasernen ligger, laa Materialforvalter Dajons Bolig. Ved Siden af den, hvor nu Kasernens Port er, var der ogsaa dengang en Port, hvorfra en Kørevej førte op til Voldgaden, hvor der ligeledes var en Port ved Siden af det der liggende store Hømagasin.

Ved Vejens Sydside laa der en Bygning, som indeholdt »alte Material-Schauer, Kalck-Ofen und Stallungen«, og paa den nordre Side, paa en Grund, der skar sig ind i Linstows Ejendom, en Staldbygning, der var i »en saa ganske slet og delabreret Stand, at den ikke i ringeste Maade med Reparation er at hielpe«. Det var dette Grundstykke, som Linstow ønskede at erhverve for at afrunde sin Ejendom; han var underrettet om, at man

¹⁾ Kgl. Res. fra Hof- og Civiletatens Kontor 1747, Nr. 565 (Rigsarkivet).

tænkte paa at nedbryde Stalden, og vilde benytte den gunstige Lejlighed. Bygningskommissionen, som fik Sagen til Erklæring, og fra hvem Kortet stammer, udtaler, at Grundstykket, som er 19 Alen langt og 12 Alen bredt, uden Skade kan afstaas, da der maa bygges en ny Stald, og det vil være bedre at bygge den paa en med C betegnet Plads længere inde paa Materialgaardens Grund, hvor Grunden er mindre sumpet. Linstow, som var Hofmester hos Prinsesse Charlotte Amalie, havde i øvrigt saa gode Forbindelser, at Indvendinger næppe havde nyttet noget. Han sendte sin Ansøgning til Overhofmarskal A. G. Moltke, og denne lod den gaa videre til Rentekammeret med en anbefaling, der havde samme Virkning som en kongelig Ordre.

Nogle Maaneder efter fik Jacob Barchmann ligeledes en Strimmel paa 70 Alens Længde og $6\frac{1}{2}$ Alens Bredde lagt til sin Grund (Resol. af 22. Januar 1748). Barchmann har vist heller ikke mødt nogen Slags Vanskeligheder; han sad selv i Bygningskommissionen sammen med de to Hofbygmestre, Thura og Eigtved, og et Par høje Embedsmænd fra Kollegierne. Paa Kortet fra 1747 er den nye Skellinje afsat med en punkteret Streg, som viser, at ogsaa Fortling, hvis Ejendom (nuværende Gadenr. 9) laa mellem Linstows og Barchmanns, har faaet sin Part.

Ved Barchmanns Bevilling var der den Betingelse, at »en liden Bygning« ved Porten, hvor en Staldkarl havde Ophold, skulde blive staaende, indtil den ved Lejlighed kunde flyttes til et andet Sted. Efter at dette var sket, byggede Barchmann paa den erhvervede Grund en smal Tilbygning til sit Palæ, lavere end dette og med en anden Stokværksinddeling.

Ved Kanalen laa der, som sagt, et Materialarbejdshus, ogsaa kaldet »det store Materialhus«, formodentlig opført af J. C. Ernst. Omkring 1760 var det blevet saa forfal-

dent, at det fandtes nødvendigt at bygge et nyt. Fortling, som efter Thuras Død (1759) var blevet kongelig Bygmester, indberettede 16. Juli 1761 til Bygningskommissionen, at man maatte befrygte »Pakhuset«s Nedfald, da Tømmeret til Gaardsiden var saa forraadnet, at man havde maattet sætte Stivere til Huset. Det nye Hus burde bygges af Grundmur, da Tømmerpriserne nu var saa høje, at det kun blev lidt dyrere end Bindingsværk. Der var vedlagt en af Fortling forfattet Tegning, dateret 9. Maj 1761 og forsynet med følgende Paaskrift: »Façade und Grund-Zeichnung des Königl. Civil Etats Material Hoffs Pack und Bildhauer-Werkstell Gebäudes, wann dessen verfallene Bindungs Wände von Grund Maur aufzuführen allergnädigst bewilliget werden«. Man ser heraf, at der har været et Billedhuggerværksted i det gamle Materialhus, og dette stemmer med, hvad man fra anden Side ved. Wiedewelt fik nemlig i 1759, efter sin Hjemkomst fra Udlandet, anvist Atelier paa Materialgaarden, og før ham havde Billedhuggeren Diderik Gercken haft Værksted her¹⁾).

Fortlings Tegning viser en Bygning af samme Dimensioner som den nu staaende, ca. 100 Alen lang og 22 Alen bred, Façademuren er noget højere end nu, ca. 8 Alen, og den store Kvist over Porten mangler. Paa Taget ses en Række Tagkviste i to forskellige Størrelser, større over Midtpartiet, mindre i de to Endepartier. Façaden er nemlig, ved et svagt Fremspring af Midtpartiet, delt i tre Dele, hver paa 7 Vinduesfag. Midtpartiet er det bredeste, da Portfaget er meget bredere end Vinduesfagene.

Ved Tegningen ligger en Række Overslag fra forskellige Haandværkere, efter Tidens Skik »modererede« af Fortling i hans Egenskab af kongelig Bygmester. Det samlede Beløb blev 3965 Rdl. 28 Sk. Desuden ønskede

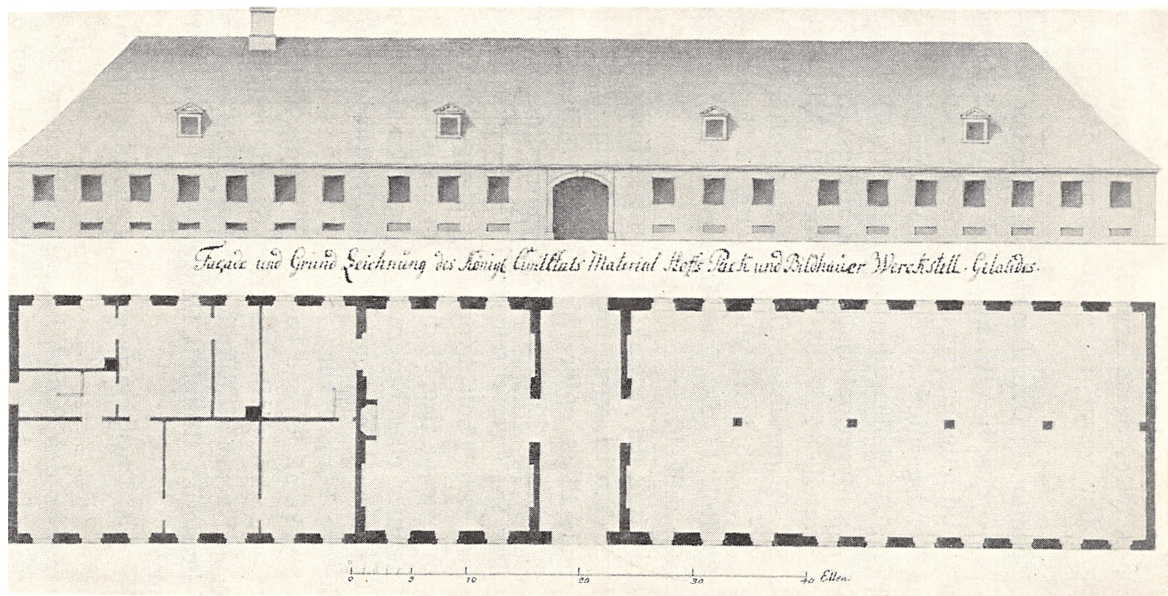
¹⁾ J. F. Meier: Johannes Wiedewelt, S. 52.

man 150 Rdl. til Reparationer paa de øvrige Bygningers Tage m. m. Dette Forslag blev gennem Bygningskommissionen indsendt til Rentekammeret, og Summen blev bevilget ved en Resolution af 6. August 1761.

Kort før, 15. Juli 1761, var Fortling uventet død paa Fajancefabriken i Kastrup, som han havde grundlagt og ejede. Dødsårsagen var en Hudsygdom, som han havde paadraget sig ved Smitte fra en Skødehund. Hans Kollega, G. D. Anthon, som var kongelig Bygmester i Jylland og Fyn, fik nu hele det kongelige Bygningsvæsen under sig med Titel af Hofbygmester. Anthon udfærdigede 26. September s. A. en ny Tegning, hvor Bygningen vel i Hovedsagen har samme Udseende som hos Fortling, dog med en lavere Façademur, kun 6 Alen høj. Den høje rundbuede Port, som Fortling havde tegnet, maatte som Følge deraf ogsaa gøres lavere; den afsluttedes nu med et fladere Buestik og har faaet en simpel flad Indramning med Slutsten foroven. Den store Hejsekvist over Porten mangler ogsaa paa denne Tegning.

Grunden til, at Anthon gjorde Bygningen lavere, opdager man let, naar man betragter Grundplanen. Hos Fortling er der paa hver Side af Porten et stort Magasinrum, hvor Loftet støttes af en Række firkantede Piller eller Træsøjler. De to Lokaler er ganske ens, skønt det var en given Sag, at det ene skulde være Billedhuggerværksted. Anthon har derimod, uden Tvivl efter Wiedewelts Ønske, indrettet den sydlige Del saaledes, at der baade blev Værksted og Privatlejlighed. Her vilde saa stor en Loftshøjde, som Fortling havde regnet med, jo ikke være heldig; og i den Del, der skulde være Værksted, vilde Anthon skaffe den fornødne Højde ved at hæve Loftet op i Tagetagen, hvilket han har angivet paa et Snit (ude-ladt i Gengivelsen S. 253). Inddelingen af Lejligheden er bevaret omtrent uforandret til vore Dage. Et Væ-

G. D. Anthons Tegning til et nyt Materialhus.

Nationalmuseets Arkiv.

relse til Gaarden, umiddelbart ved Siden af det store Værksted, benytttes ogsaa som Billedhuggeratelier, hvilket vistnok har været Tilfældet allerede i Wiedewelts Tid.

Skønt Tegning og Overslag saaledes forelaa, og Bevilningen var i Orden, blev Huset dog ikke bygget dengang. Grunden til Udsættelsen fremgaar ikke af Akterne; men det er en Kendsgerning, at det nye Materialhus først er opført 1771. I Mellemtiden samlede Materialforvalter Dajon en Del Byggematerialier. Fortlings Enke, Anna Christina, leverede 1762—63 Kalk for 269 Rdl. 4 Sk.; i 1765 fik Sr. Diederichsen fire Regninger for Mursten, leverede i 1762—63, betalt med 757 Rdl. 3 M., og i 1768 betales 529 Rdl. 14 Sk. for Mursten og Tagsten, som Dajon havde indkøbt.

Imidlertid trak der truende Skyer op i Horizonten. Det var Krigsdirektoriet, som under St. Germain's Ledelse søgte Grunde til at opføre Kaserne paa. Den 31. Januar og 9. Februar 1765 modtog Bygningskommissionen to Skrivelser fra Oversekretæren i det danske Kancelli, Gehejmerraad Otto Thott, hvori det paalægges den at lade opmaale og aftegne fire Pladser, som eventuelt skal bruges til Baraquer eller Kasernebygninger for Garnisonen, og paa Forlangende af General-Krigs-Direktoriet aflevere dem. De fire Pladser var:

- »1) Et Stykke af den saa kaldede St. Annæ Kirkegaard,
- 2) Det ved den Civile Material Gaard opbygte Høe Magazin med noget af Militaire Etatens Materialgaard,
- 3) af Frederiks Hospitals Hauge fornøden Plads til et Regiment,
- 4) Den paa Christianshavn til Laboratorium brugte Plads.«

Den første er den Grund, hvorpaa Sølvgadens Kaserne blev bygget. Den blev af Bygningskommissionen over-

draget til Kaptajn v. Pflueg¹⁾), som skulde opføre Kasernen efter N. H. Jardins Tegning. Samtidig — omkring 1. Juni 1765 — blev Maalet og Planen til den Plads, som skulde afgives af Frederiks Hospitals Have, sendt til Professor Jardin. Hvad Hømagasinet angaar, forlangte Generalkrigsdirektoriet ved en Skrivelse af 8. Juni, at dette med et Stykke af den civile Materialgaards Grund skulde paa samme Maade »Hr. Professor Jardin paa Requisition vorde anviist og formelig overleveret«.

Dette blev der dog ikke noget af. Bygningskommissionen havde nemlig 5. Marts faaet en Skrivelse fra Rentekammeret, hvori det meddeltes, at Hømagasinet ved den kgl. Materialgaard nu ikke behøvedes til Kaserne. Dette holdt Kommissionen energisk fast ved; men da den frygtede, at Faren ikke helt var drevet over, fremkom den i en Skrivelse af 15. Juli til Rentekammeret med en udførlig Redegørelse, hvori det hævdes, at Materialgaarden ikke kan undvære nogen Del af sit Omraade.

Denne Sag har nu ikke mere nogen større Interesse; men den faar Betydning for vort Emne derved, at der er vedlagt et Kort over hele Materialgaarden med en tilhørende Forklaring, begge dateret 26. Juni 1765 og underskrevet af Hofbygmester G. D. Anthon. Kortet viser den nye Grænse mod Ejendommene i Ny Kongensgade, og man ser, at der er opført en ny Staldbygning (J) paa det Sted, som Bygningskommissionen havde udpeget i 1747. Endvidere ser man, at Wiedewelt havde baade Værksted og Bolig i den søndre Halvdel af det store Materialhus ved Kanalen, ganske som senere i det nye Hus. Hvor-naar Boligen er blevet indrettet, vides ikke; maaske er den en Arv fra hans Forgænger Diderik Gercken; men

---

¹⁾ Christian Carl Pfluegs Selvbiografi er udgivet af Louis Bobé og Carl Dumreicher i Samlingen »Gemt og Glemte« III, 1916. Om Kasernens Opførelse fortæller Pflueg S. 92 ff. og S. 100 ff. Murerarbejdet blev ledet af Philip de Lange.

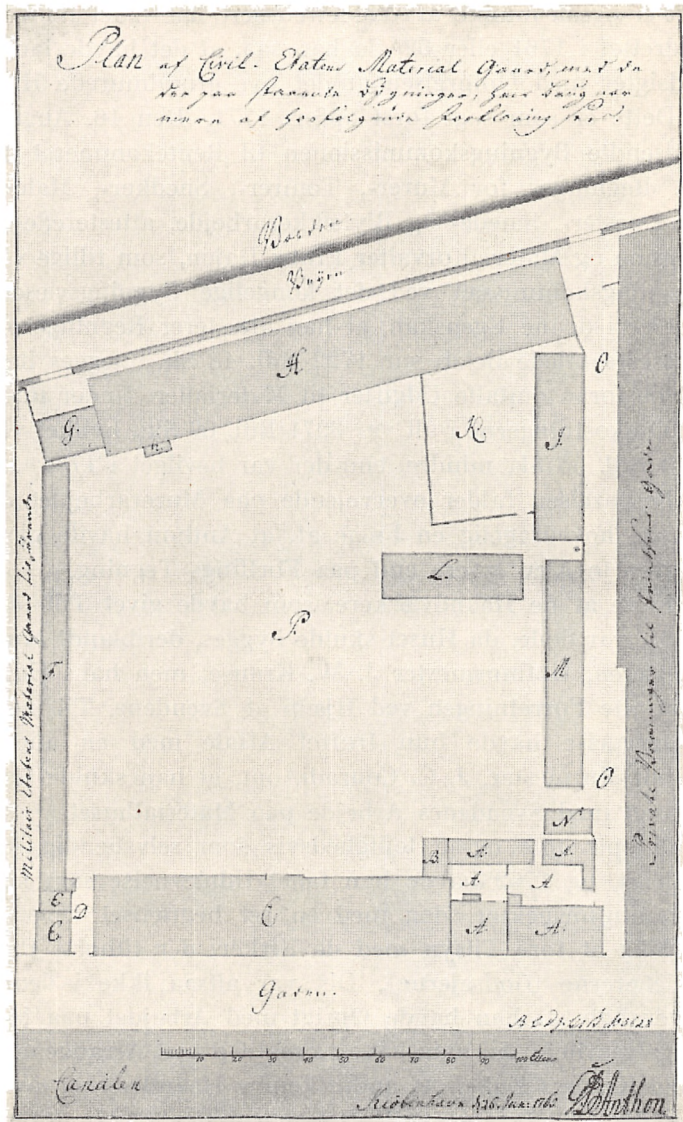
F o r k l a r i n g

Over Civil Etats Material Gaardens Bygninger og Grund, samt det store Høe Magazin, som henhører til de kongelige Stalde.

- A. Bygninger og Gaarde, som occuperes af Material Forvalteren.
- B. En Liden Stald til 4re Material Heste.
- C. Det Stoere Material Huus, hvoraf det halve er indrettet til Vaaning og Verkstæd for Hr. Professor Wiedewelt.
- D. En Liden Gaard for Hr. Professor Wiedewelt.
- E. Vaaning og Gaard for Foeder Knegten ved Material Stalden.
- F. indrettet til Steenhugger Verkstæd og 3de Material Huuse, hvorudi bevares en Stoer Deel Marmor Flieser og Skieversten, samt Gibs og Brende, item Gammel Messing, Blye og Jern.
- G. Slive Møllen.
- H. Det stoere Høe Magazin for de Kongl. Stalde, med et Andbygt *h* Locum for Arbejds Folkene paa Material Gaarden.
- J. Material Stalde.
- K. En liden Kiøcken Hauge for Material Forvalteren.
- L. Høe Magazine for Material Hestene.
- M. indrettet til Kalck Rørre og Slaae Bencke, samt Kalck Lædske Grube og Gibs Ovn, item Material Tømmermands Verkstæd og Material Cammer for den Commanderende Under Officeer.
- N. Et Material Skuur.
- O. Den yderste Material eller saa kaldte Staldgaard.
- P. Material Gaarden, som Gandske og Aldeles med Marmor og Sandsteen Blocke, samt Andre Materialier er belagt.

Kiøbenhavn, den 26. Junii 1765. G. D. Anthon. F. Dajon.

Plan of Civiletatens Materialgaard.

Rigsarkivet.

det er ogsaa muligt, at Wiedewelt selv har faaet Boligen indrettet i 1761 eller 62, da han saa, at det havde lange Udsigter med Opførelsen af det nye grundmurede Hus.

Dette er som sagt først opført 1771. Den 16. August indsendte Bygningskommissionen til Rentekammeret 10 St. Regninger for Murer-, Tømrer-, Snedker-, Maler-, Glarmester-, Smede- og Blytækkerarbejde, attesterede af Anthon og Materialforvalter Franz Dajon, som tillige var Bygningskommissær ved det kongelige Bygningsvæsen; det er i denne Egenskab, at han attesterer Regningerne. Disses samlede Beløb var 1722 Rdl. 48 Sk. Lægges her til de foran omtalte Udgifter til Materialier, finder man, at Omkostningerne i alt var 3271 Rdl. 69 Sk., hvilket var 843 Rdl. 55 Sk. mindre, end der var bevilget i 1761¹⁾.

Besparelsen falder overvejende paa Murerarbejdet og er vel hovedsagelig en Følge af, at Anthon havde gjort Muren to Alen lavere end paa Fortlings Tegning.

Flere af de Haandværkere, som havde givet Tilbud i 1761, var døde, da Huset skulde bygges, deriblandt Murmesteren, Hofmurmester J. W. Krause; men hans Enke fortsatte Forretningen ved Hjælp af Svendene. Til mere Betryggelse havde hun truffet Aftale med en anden kendt Murmester, J. C. Conradi, om, at han skulde føre Opsigt med Svendenes Arbejde paa Materialhuset. Conradi optraadte ogsaa lejlighedsvis som selvstændig Architect, og 1762 havde han faaet Udnævnelse som kgl. Bygningsinspektør, dog med en ret begrænset Opgave, nemlig at føre Tilsyn med de Kirker, der tilhørte Proprietæerne (Godsejerne). Det var altsaa ikke i denne Egenskab, at han havde Opsigt med Arbejdet paa Materialgaarden; det maa have været et privat Arrangement med Krauses Enke. Af andre kendte Haandværkernavne fra den Tid træffer vi Hoftømmermester Franz Joseph

¹⁾ Assignationskontorets Udgiftsbog for Hof- og Civiletaten, 1761—71 (Rigsarkivet).

Zuber og Kleinsmed Ørsløw. Malermester Malgo¹⁾ var indtraadt i Stedet for Karmarck, som formodentlig var afgaaet ved Døden.

Under Opførelsen har man bestemt sig til at bygge den høje Hejsekvist over Porten, som hverken findes paa Fortlings eller Anthon's Tegning. Udgiften dertil er heller ikke opført i det Regnskab, som blev ført i Rentekammerets Assignationskontor; men i Dajons Materialregnskab for 1771 finder man under 31. December en saalydende Udgiftsordre: »Efter Hr. Hof Bygmester Anthon's Requisition er af Civil Etats Material Gaarden udleveret til en ny grundmuret Quist og 5 Tag-Lugers Udmuring paa det store Magazin (samt til diverse Reparationer) 5620 St. dobbelte Flensborger Muursten og 420 St. do. røde Tagsten«. Conradi attesterer, at Stenene er leveret til og forbrugt af Krauses Enkes Svende »under min Opsigt«.

Der herskede nu Ro paa Materialgaarden i nogle Aar; men efter at Kronprins Frederik i 1784 havde grebet Regeringens Tøjler, var Freden forbi. Han gjorde General Huth til Statsminister og lyttede gerne til hans Forslag om at bygge Kaserne. Man ønskede bl. a. at bygge en Kaserne til den kongelige Hestgarde. Harsdorff gjorde 1788 Udkast til en Hestgardekaserne, som man dengang tænkte sig at bygge i Rosenborg Have langs med Gothersgade; men dette Projekt blev igen opgivet. Nu kastede General Huth sine Øjne paa Materialgaarden, og 1792 maatte denne afstaa en bred Strimmel af sin Grund bagved Ny Kongensgade fra Kanalen helt op til Voldgaden. General Huth benyttede sædvanlig, naar noget større skulde bygges for Militæretaten, Architekt A. J. Kirkerups Hjælp, og vi har fra hans Haand en Situationsplan, som er ved-

¹⁾ En Søn af Malermester Poul Malgo, Simon Malgo eller Malcho, uddannede sig til Maler ved Kunstakademiet og vandt den lille Guldmedaille 1767 (Nyt dansk Kunstnerlexikon).

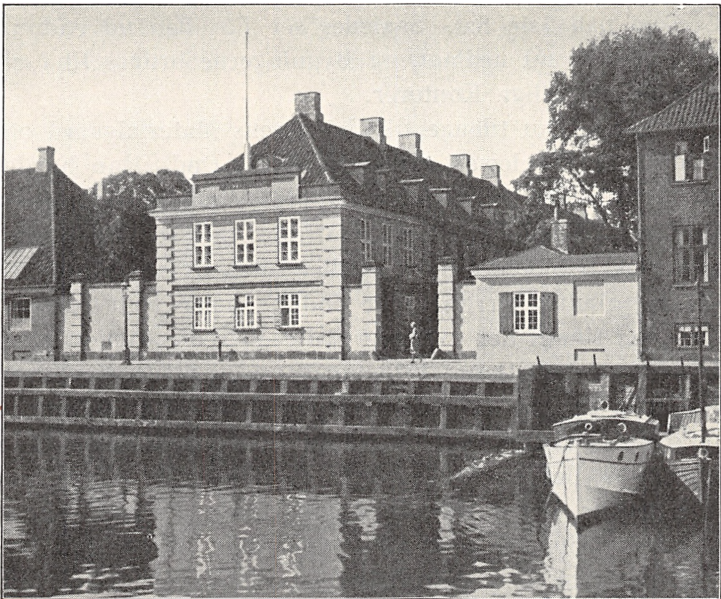
lagt General Huths Memorial om denne Sag (Ingeniørkorpsets Arkiv). Desuden haves (i den Kochske Samling paa Kunstakademiet) en stor Plan af Materialgaarden, signeret af Kirkerup og udfærdiget i Anledning af Afstaaelsen af Grund til den nye Kaserne. Denne Plan er meget oplysende, da den baade viser Forholdene, som de var i 1792, og det nye, der skulde bygges. Det sidste vises paa paalagte Klapper («Tekturer«).

Alle de Bygninger, som ses paa Anthons Plan, ligger der endnu. Desuden er der ude i Gaarden bygget et nyt meget stort Værksted til Wiedewelt, som paa denne Tid arbejdede paa det store Monument for Frederik V i Roskilde Domkirke. Ved Siden af dette Hus er der bygget et stort Materialhus, hvortil paa Nordsiden slutter sig en Række Vognremiser. Til Gengæld er en stor Del af det gamle Materialhus' nordlige Del blevet overladt Billedhuggerne Nicolai Dajon, en Søn af Materialforvalter Franz Dajon, og Carl Frederik Stanley til Værksteder, saa at der nu er tre Billedhuggerværksteder i Bygningen, og kun en mindre Del er disponibel som Magasin. Stanley arbejdede paa Dronning Louises Sarkofag til Kapellet i Roskilde; Dajon havde Bestilling paa to Figurer til »Bondefrihedsmonumentet« (Frihedsstøtten).

Kirkerup har paa Planen indtegnet Konturerne af den projekterede Kasernebygning, der bestaar af en lang Hovedbygning fra Kanalen op til Hømagasinet og bagved den midterste Del af denne en lukket Gaard, omgivet af Sidebygninger og en Bagbygning. Vi har ogsaa fra Kirkerups Haand nogle Façadetegninger og 2 Etageplaner af Kasernen. Façaden mod Kanalen er kort, kun lidt over 10 m, men smukt udformet i en Slags Klassicisme, som ikke kontrasterer stærkt mod de ældre Bygninger. Her laa Materialforvalter Dajons Bolig, som alt-saa maatte nedrives. Tegningen viser, at den var af Bindingsværk i een Etage med en stor Kvist. Kirkerup ind-

rettede en ny Bolig til ham i en Del af Materialhuset, ved den nordlige Side af Porten. Denne Lejlighed findes der endnu, men bruges nu paa anden Maade. Stanley og Dajon beholdt deres Værksteder; de var delt, hvert i to Rum.

Foruden Kirkerups Tegninger findes i den Kochske

Hestgardens Kaserne, senere Artillerikaserne.

Samling to usignede Façadetegninger, den ene med tilhørende Etageplaner. De synes at stamme fra en anden Haand, og man maa straks tænke paa Ingeniørkaptajn Hans Lønborg, om hvem man ved, at han ledede Opførelsen i 1792. Faa Aar efter, 1798, brændte Kasernen, men blev straks genopført¹⁾. Den ene Façadetegning er kun lidt forskellig fra Kirkerups og hører formentlig til den første Opførelse; den anden, som viser flere Æn-

¹⁾ Kgl. Resolution af 11. Maj 1798.

dringer, er uden Tvivl tegnet til Genopførelsen efter Branden. Ændringerne har ogsaa berørt Façaden mod Frederiksholms Kanal. Her ser man paa Kirkerups Tegning i Stueetagen et halvrundt Vindue, som i øvrigt virker ret dekorativt. Det skulde give Lys til Marketendrens Køkken, men Lyset var utilstrækkeligt; ved Genopførelsen har man derfor indsat tre almindelige Vinduer ligesom paa 1ste Sal. Saaledes ser Façaden ud endnu. Kasernen er nu nedlagt, og Bygningerne bruges til forskellige offentlige Kontorer.

Vi vender nu tilbage til Civiletatens Materialgaard og finder der Wiedewelt virkende til sin Død. Han havde til Tider store Bestillinger og sysselsatte mange Medhjælpere. Han har vistnok, som foran (S. 254) omtalt, benyttet ikke blot det store Atelier, men ogsaa det tilstødende mindre Værelse, der endnu tjener som Atelier. Desuden findes der ovenover dette et tredje Atelier, som blev meget benyttet af Vilhelm Bissen og stadig benyttes. Det faar Lys fra et stort Vindue i en Kvist til Gaarden, og denne Kvist er med Blyant skitseret paa Anthons Tegning, saa det er sandsynligt, at den gaar tilbage til Wiedewelts Tid¹⁾. Desuden havde han det store Skur i Gaarden, som ses paa Kirkerups Plan. Wiedewelt var højt anset af sine Kunstfæller og blev ikke mindre end otte Gange valgt til Kunstakademiets Direktør; men hans sidste Aar var sørgelige. Den 17. December 1802 forlod han Materialgaarden i nedtrykt Sindsstemning; fire Dage efter blev hans Lig fundet i Sortedamssøen.

Efter Wiedewelts Død tilfaldt hans Bolig og Atelierer Billedhugger Dajon (Res. af 9. Februar 1803). Kort efter (16. Februar) blev han hans Efterfølger som Professor ved Akademiet. Dajon levede hele sit Liv paa Material-

¹⁾ F. Hendriksen («Kjøbenhavnske Billeder», S. 98) mener, at Kvisten er opført af H. V. Bissen. Det har dog vist kun været en Ombygning.

gaarden. Hans Broder Claus Dajon var Materialforvalter, og før ham havde hans Fader Franz Dajon († 1794) og hans Bedstefader Nicolai Dajon († 1765) været Materialforvaltere. Efter at Dajon var rykket ud af sit forrige Atelier i Bygningens nordlige Del, synes Stanley at have faaet dette, saa at han nu havde to Værksteder. Det fremgaar i hvert Fald af Slotsbygningsskommissionens Journal for 1806, at han paa dette Tidspunkt raadede over to Atelierer. Kommissionen var i Forlegenhed for Værksteder til de Snedkere, som arbejdede paa Slottet, og Stanley tilbød den saa sine to Atelierer paa Materialgaarden mod en aarlig Godtgørelse af 70 Rdl. Stanley var paa den Tid 68 Aar gammel og var næsten ophørt med at arbejde; han var tilmed noget forfalden og i bestandig Pengeforlegenhed. Myndighederne gik derfor ind paa det foreslaaede Arrangement, skønt Værkstederne jo egentlig var offentlig Ejendom og overladt Stanley af Regeringen, fordi han dengang havde Bestillinger til Statuen. Dronning Louises Monument stod endnu i det ene Værksted, da Kapellet i Roskilde stod ufuldendt siden 1778; først langt senere, 1821—25, blev det bygget færdigt af C. F. Hansen.

Da Dajon var død 14. December 1823, skrev Akademiets Præsides, Prins Christian (Chr. VIII) straks til H. E. Freund, som dengang var i Rom, om at komme hjem »for at benytte Dajons skønne Atelier og være Akademiet nyttig«. Men Freund havde ingen Hast med at komme hjem; han ønskede, ligesom Thorvaldsen, at udstrække sit Ophold i Rom saa længe som muligt. Først i Marts 1828 forlod han Italien og begav sig paa Vej mod Hjemmet, langsomt og til Fods (!). I Mellemtiden gjorde Historiemaleren C. F. Høyer, som var kommet i Strid med Akademiet og havde mistet sit Atelier paa Charlottenborg, et Forsøg paa at faa Boligen og Atelieret paa Materialgaarden; men Rentekammeret holdt paa,

at det skulde forbeholdes en af de Billedhuggere, som var paa Rejse i Udlandet. Freund kom hjem i Efteraaret 1828 og blev næste Aar, 27. Juli, Medlem af Akademiet paa Statuen *Thor*. Han søgte nu om Atelieret paa Materialgaarden med den Motivering, at »min Virksomhed som Kunstner aldeles beroer paa, at jeg dertil erholder det fornødne Locale«. Akademiet anbefalede, og ved Resolution af 17. November 1829 fik han baade Bolig og Atelier, mod at han for egen Regning skulde besørge Vedligeholdelsen. Kort før, 26. Oktober, var han blevet valgt til Professor ved Akademiet, men det har i denne Forbindelse ikke nogen Betydning; Boligen ved Frederiksholms Kanal var ikke nogen Professorbolig, men blev givet til en Kunstner, der havde Bestillinger fra Staten, i dette Tilfælde til Christiansborg Slot.

Lokalerne, der havde staaet ledige i fem Aar, var naturligvis slemt forfaldne, saa meget mere, som de i mange Aar ikke var blevet istandsat. Freund udbad sig derfor, at der inden han overtog dem, maatte blive foretaget en Hovedreparation, og det kunde man ikke sige Nej til. Bygningsadministrationens første Overslag var paa 5693 Rbd. 73 Sk. »Sedler og Tegn«¹⁾; men da det fandtes for dyrt, maatte Hofbygmester Hornbech gøre en ny Beregning med Hensyntagen til »den størst mulige Indskrænkning«. Det viste sig saa, at »det aldeles nødvendige Arbejde« kunde udføres for 4051 Rbd. 2 Sk. Men Freund havde sat sig for, at hans Hjem skulde blive saaledes, »at jeg tror mig hjemme i Italien og Grækenland«. Han tog selv Ledelsen af Malerarbejdet og lod Værelserne dekorere »a la pompejana«²⁾. Formo-

1) Saaledes kaldtes Papirpengene, som havde en lavere Kurs end »rede Sølv«.

2) Th. Oppermann: Herman Ernst Freund, 1916, S. 104 ff. En udførlig Beskrivelse af Værelserne findes i Victor Friends Bog om Faderen, 1883, S. 197 ff.

dentlig har han selv baaret en Del af Udgifterne. Som Medhjælpere havde han Dekorationsmaleren Hilker og Figurmalerne Constantin Hansen og Eddelien. Arbejdet varede i seks Aar og blev egentlig aldrig færdigt; men for de Kunstnere, som havde medvirket her, blev den Paavirkning, de modtog fra Freund, af stor Betydning, især for Hilker, som senere fik store dekorative Opgaver i Universitetets Vestibule, Thorvaldsens Museum og Sorø Akademi.

Faa Aar efter Freund kom H. V. Bissen hjem fra Italien. Han havde allerede fra Rom »bragt sig i Erindring« ved en Ansøgning til Slotsbygningskommissionen om at faa Arbejde ved Slottets Udsmykning med Kunstværker, og efter Hjemkomsten i Efteraaret 1834 gentog han denne. Kommissionen, som godt kendte Bissens Dygtighed, gav ham straks en stor Bestilling paa en Frise til Riddersalen, saaledes at han selv skulde foreslaa Emnet. Han valgte »Bacchus og Ceres bringer Menneskene Kulturens Gaver«, og dette blev godkendt i Resolution af 13. Januar 1835, hvorved Arbejdet blev ham endelig overdraget. Men for at udføre en Frise af den Størrelse — den skulde være 130 Alen lang og næsten halvanden Alen høj — maatte han ligesom Freund have et stort Værksted, helst med Bolig. Hans Ansøgning herom blev godt modtaget; ganske vist kunde Bygningsadministrationen ikke foreslaa noget passende Sted til Bolig; men den henstillede til Rentekammeret, om ikke »denne udmærkede Kunstner« kunde faa en Huslejegodtgørelse paa 300 Rdl. aarlig, indtil en passende Bolig kunde anvises ham, enten paa Charlottenborg eller andetsteds; et Atelier kunde indrettes paa Materialgaarden i Hovedbygningens nordre Ende. Det var altsaa Stanleys gamle Atelier, som Slotsbygningskommissionen ikke mere havde Brug for. Det blev overdraget Hofbygmester Hornbech at gøre Tegning og Overslag til Lokalets Istand-

sættelse og Indretning til Billedhuggerværksted. Overslaget var paa 1292 Rbd. 10 Sk., og dette Beløb blev bevilget ved en Resolution af 6. Juni 1835.

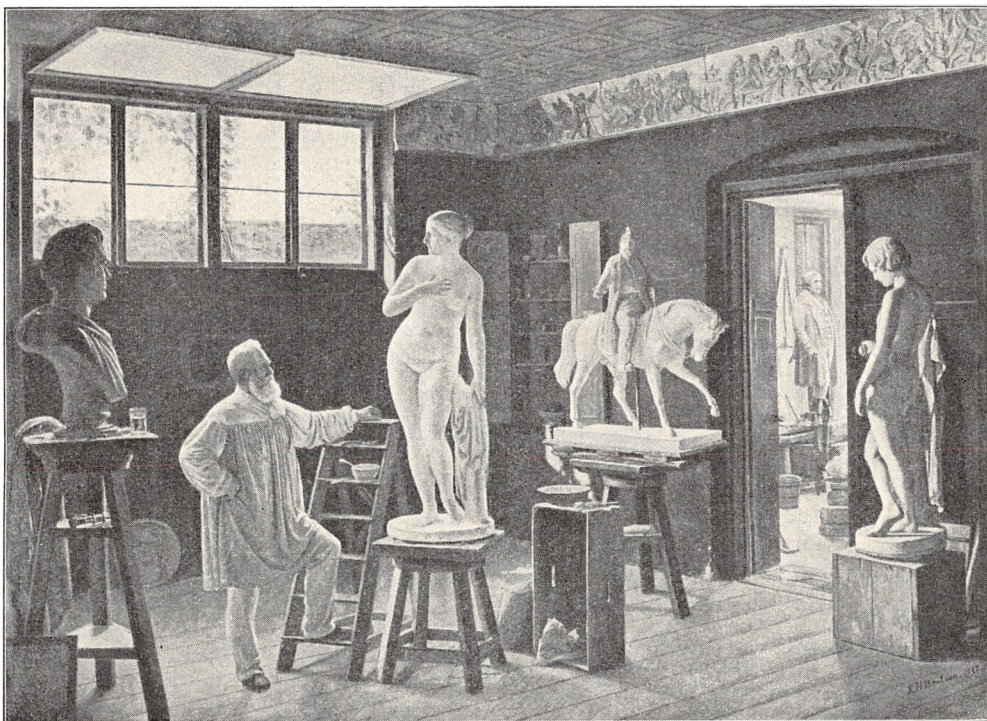
Det faldt ikke i Friends Lod at leve mange Aar i den smukke Bolig, som han havde indrettet sig paa Materialgaarden. Den 30. Juni 1840 døde han, kun 53 Aar gammel. Bissen, der blev hans Efterfølger som Professor ved Akademiet, fik ogsaa hans Atelier og Boligen. Her boede han til sin Død, 10. Marts 1868, og her er de fleste af hans Værker blevet til. Efter ham fik Sønnen, Vilhelm Bissen, baade Boligen og Værkstedet. Han benyttede dog kun Værkstedet; Boligen overlod han til sin yngre Broder, Landskabsmaleren Rudolf Bissen, da han selv foretrak at blive i sit gamle Hjem ved Langebro¹⁾.

Paa denne Tid forsvandt de fleste af Friends Vægdekorationer. Der var stærkt Tale om, at Huset skulde rives ned, og Pietro Krohn, som dengang var Direktør for Kunstindustrimuseet, mente, at det var bedst at redde dem i Tide. Han fik ogsaa Lov til at flytte en Del af dem til Museet; tilbage paa Stedet er der kun nogle Døre og et Par Vægfelter i »den gule Stue« og et Loft i »den grønne Stue«. Farverne er meget medtagne.

En af H. V. Bissens Medarbejdere, Edvard Bentzen, som ogsaa dyrkede Malerkunsten, har malet et Billede af Mesteren i hans Atelier, nu paa Frederiksborg, gengivet S. 267). Han staar i det lille Atelier, betragtede sit sidste Arbejde, »En badende Pige«; Døren staar aaben til det store Atelier, hvor man ser A. W. Moltkes Statue. Oppe under Loftet ses en Billedfrise, Skitsen eller Modellen til Friends berømte Ragnarokfrise, der smykkede en Sal paa Christiansborg. Denne Skitse gik til Grunde paa en ganske mærkelig Maade. Friends Søn, Victor Freund, som med stor Pietet værnede om alt, hvad hans Fader havde efterladt, kom en Dag i Tanker om, at Material-

¹⁾ F. Hendriksen: Kjøbenhavnske Billeder, S. 98.

H. V. Bissen i sit Atelier.

Maleri af Edv. Bentzen. Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg.

gaarden var et meget brandfarligt Sted. Han fik derfor udvirket, at den blev flyttet til Christiansborg og magasineret der. Det var i Efteraaret 1884; nogle faa Dage senere brændte Slottet, og baade Modellen og selve Friesen blev ødelagt.

I den nordre Del af Bygningen, hvor den ældre Bissen havde haft Værksted indtil Friends Død, har senere andre Billedhuggere virket, deriblandt J. A. Jerichau; nu har Johannes Bjerg og Carl Martin Hansen Atelierer der. Det store Atelier med Boligen gik efter Vilhelm Bissens Død over til Fru Anne Marie Carl-Nielsen. I de senere Aar er der fra det gamle Hus ikke blot udgaaet store Billedhuggerværker, men ogsaa skønne Musikkompositioner. Carl Nielsens Musikstue staar uforandret, som den var i hans Levetid.

Bygningen er nu stærkt forfalden, afstivet med svære Bjælker, hvilket ikke ser pynteligt ud. Men det er en Forberedelse til Husets Istandsættelse. Det vilde ogsaa være beklageligt, om et Hus skulde forsvinde, der rummer saa mange Minder; hvor alle Wiedewelts Værker, Friends Ragnarokfrise, Herman Bissens Landsoldat og Frederik VII's Statue, Vilhelm Bissens Absalon og nu sidst Fru Carl Nielsens Statue af Christian IX er blevet til. Dertil kommer det Brud, der vilde blive i det smukke gamle Gadebillede, naar den lange lave Bygning forsvandt, og der i Stedet kom et højt moderne Hus.

DET ANDRÆ-HEIBERG'SKE VENSKAB.
ET BIDRAG TIL KØBENHAVNSK ÅNDSHISTORIE
I DET 19. HUNDREDÅR.

Av FLEMMING DAHL.

Hr. Geheimeraad Andræ, til Trods for, at De er uar-
tig. Johanne Luise Heiberg«. For et rask slag fly-
ver fjerbolden susende tilbage over nettet. Andræ havde
givet bolden op, da han i avgjorte vendinger advarede
sin veninde mod i levende live at offentliggøre blot dele
av sine erindringer. Men nu tager hun revanche, idet hun
i spøgende dadel tilegner ham det brudstykke av sit lev-
ned, som hun havde ladet optage i festskriftet til A. F.
Krieger på dennes 70årige fødselsdag d. 4. okt. 1887.

Endnu i bæggens høje alder¹⁾ kan da luften dirre lys
og let under skæmt og latter mellem ensstemte og nært
samlevede venner; men fru Heiberg er ganske visst også
den eneste, i hvis selskab den strænge og kolde Andræ
åbner glæden en vej til sit sind. Meget har deres venskab
betydet for dem bægge; mest dog vel for ham. For meget
måske, for lidet kanhænde — det veed kun de døde.
Men ud over graven taler Johanne Luise Heiberg's skønne
stemme stedse til os, som den talte til Andræ: »Det gaaer
med Venskabet, som med Vinen, begge Dele stige i Værd
Aar for Aar«. Og disse linjer søger da blot at kaste lys
over et forhold, hvis utvivlsomme betydning har måttet

¹⁾ Andræ fødtes 14. okt. 1812 og døde 2. febr. 1893, fru Heiberg
henholdsvis 22. nov. 1812 og 21. dec. 1890.

træde i skygge for det langt mere kendte Heiberg-Krieger'ske venskab. Men har forfatteren ret i sit syn, da får vi måske nøglen til, vinder vi måske en dybere forståelse av det tragiske i statsmanden og mennesket C. G. Andræ's ensomme liv.

Ung trådte Johanne Luise Heiberg 1833 ind i den unge Carl Georg Andræ's tilværelse. Med dette sommersolhverv blev verden ny for ham. Til sin sidste stund erindrede han tydeligt — og genkaldte for hende gang på gang i senere år — selv de mindste enkeltheder ved deres første møde. Da Johan Ludvig Heiberg ved afskedsfesten for A. F. Tscherning d. 19. juni 1833 førte sin unge hustru ind til en spændt ventende vennekreds, da var det for Andræ, som om det med eet blev dag i hans liv. I en flørlet, snehvid dragt med en blodigrød rose i bæltet, ung og strålende, hilste husets frue de forsamlede gæster med sit sejrende smil og sine vidunderlige øjne, blå, med brune øjnes glød og glans.

»Der ulmer i hendes Blik en Glød,
Som til Flamme sig let forstærker;
Men Undseelse farver Kinden rød,
Naar sit Øies Virkning hun mærker.«

Thi det var ikke blot, som hun selv siger, »Lykken [, der] havde forelsket sig i mig«; også det halve København tilbad den unge scenens dronning. I en poetisk lignelse ser en av de tilstedeværende, *Adolf Fibiger*, i hendes »brillante Øine«, »en Solstraale, hvis klare, rene Glands kastes tilbage fra en Skovstrøms mørke tause, ilende Vande. Saaledes er hendes Blik, naar hun taler; tier hun, da er det, som om Strømmen havde sagtnet sit Løb og var blevet en yndig Skovdam«. Og videre skriver den unge løjtnant til sin moder: »Hun talte langsomt og korrekt, som naar man taler et fremmed Sprog, med en noget syngende Stemme, men naar Samtaleemnet rev

hende med, blev Tonen straks raskere og høiere«¹⁾). End stærkere betaget blev imidlertid *Andræ*; men han havde for megen takt, for meget hjærte til nogen sinde at meddele sig herom til sine unge sønner, og først mange år

Johanne Luise Heiberg.
Maleri av Aumont 1832—33.

efter formåede han åbent at tilstå Johanne Luise, hvilken avgørende betydning denne sommeraften havde haft for hans hele senere liv.

Av et sådant første møde spirer forelskelsen let i et ungt sind, og for Andræ's vedkommende var alle både ydre og indre betingelser for en rig og frodig vækst endog

¹⁾ »Museum, Tidsskrift for Historie og Geografi«, 1894, s. 142—44.

til overmål til stede. Det fine og fornemme Heiberg'ske hus, hvor enhver »maatte tage Søndagsklæder paa og give det Bedste af, hvad Aand og Dannelse havde erhvervet«, åbnede sig helt for ham, det tog ham ind til sig og erobrede ham for stedse. Han blev en daglig gæst i dette hjem, hvor både Stoa og Epikur havde til huse, om vinteren i Brogade på Christianshavn, om sommeren bl. a. på »Eriksborg« ved Tårnbæk. Han blev den kæreste ven i denne lille udsøgte og prøvede kreds, »aldrig færre end Gratierne, aldrig flere end Muserne«; selv gav han i yngre år vel nærmest Urania's rolle, senere vilde han tillige have kunnet repræsentere Kleio.

Til hver og een i det Heiberg'ske trekløver stod han i gæld. Til *Thomasine Gyllembourg*, hvis fine og ejendommelige personlighed og bevægede liv han omfattede med så stor en veneration, at hans stemme, endog når han mange år efter mindedes hende, ham selv ubevidst uvilkårligt antog »noget blidt, ligesom languissant«, antog fru Gyllembourg's eget sagte og dæmpede tonefald. Hendes eksklusive små frokoster beredte ham en udsøgt nydelse, og ingen kaffe målte sig med hendes: »chaud comme l'enfer, noir comme le diable, doux comme l'amour«.

Langt mere kom han dog til at skylde *Heiberg*, oprindelig hans lærer i filosofi og litteratur, nu hans fortrolige omgangsfælle og ven, en glimrende vært i eet og alt — ved middagen eller den champagneduftende »Dragon-punch« — en vækkende og æggende ånd i samtale og digtning. Og skønt Andræ selv i højeste grad var en original og produktiv natur, der endog i denne kreds hævdede sig stolt, måtte dog de mange års intense medleven i dette liv, hvor interessen for politik så avgjort måtte træde i skyggen for anden åndelig syssel, for dyrkelsen av det menneskelige under alle dets former, uundgåeligt præge hans egne syn og meninger på varig vis. Ved

en bedømmelse av Andræ's personlighed må da denne avgørende forudsætning for hans udvikling aldrig tabes av sigte.

Og dog blegner selv Johan Ludvig Heiberg's reale og formale indflydelse på Andræ i sammenligning med det herredømme, husets frue vandt over ham. Netop husfruen, kvinden, mennesket, i mindre grad kunstnerinden *Johanne Luise Heiberg*. Thi vel var Andræ, der selv 9 år gammel havde forfattet en »Wilhelm Tell«, i disse år »en stadig og passioneret Comediegænger« — »et stærkt Berøringspunkt« mellem hende og ham — og en oprigtig, om end ikke blind beundrer av fru Heiberg's levende og rigt facetterede spil; men endnu langt mere betagende — i samme grad ved sit ydre og indre liv — forekom hun ham i hjemmet. I det milieu, hvis strålende midtpunkt hun som ved en selvfølgelighed var blevet. Allermest fortryllende dog, når han selv som eneste udenforstående i ungdommelig lykke turde se og lytte til sit hjertes dame. I hans øjne var hun ikke blot blændende, men oftest helt igennem naturlig og dybt oprindelig, ja, langt mere henrivende, når hun, uden nogen som helst refleksion, gav sig selv helt, gav med åbne hænder av al sin rigt begavede personlighed og sande og varme menneskelighed. Vi møder her et vidnesbyrd av en av vore skarpsindigste begavelser — lad så være, at både hjerte og hjærne har ledet den forelskede ynglings blik —, der synes i nogen grad overset av hendes moderne biografer, som, utvivlsomt med urette, ikke tillægger hendes meninger, men kun den måde, hun fremsatte dem på, nogen synderlig værdi¹⁾.

---

¹⁾ Når *Robert Neiiendam* i sin bog »*Johanne Luise Heiberg*«, s. 66, hævder, at »under Fortryllesens Bedrag troede derfor selv betydelige Mænd, at hun var en stor Aand«, tør man anse denne udtalelse, der heller ikke stemmer helt med den »Genialitet«, han dog tillægger hende, for i alt fald delvis fejlagtig. Med rette citerer han (efter *Maria Dahl* i »Dan-

Men hvordan dømte nu de øvrige medspillende om den nye aktør på denne lille intime scene? I et brev til P. A. Heiberg, dateret 11. nov. 1834, karakteriserer *J. L. Heiberg* Andræ på følgende måde: » . . . De tous les jeunes gens que je connais ou que j'ai connus, c'est le plus distingué sous tous les rapports. Dans un âge aussi jeune on peut dire qu'il est déjà du nombre des savan[t]s; mais ce ne sont pas seulement les sciences exactes qu'il a cultivées; il a du génie et du goût, et il a également étudié la littérature, la philosophie et la politique. . . . En tous cas il ne manquera pas de faire une carrière brillante . . . [Il viendra] à Paris, où tu seras charmé de le voir, car il a, outre ses talen[t]s et ses connaissances, le caractère et les manières les plus aimables . . . «¹).

Mindre blændende, menneskeligt måske dog end mere tiltrækkende er det billede, *Johanne Luise Heiberg* i sit »Liv« (I, s. 287—89) mange år senere tegner av vennen, der av alle ansåes for den mest fremragende [blandt de unge højskoleofficerer (?)], av hans »fine, åndrige Natur«, hans »oplivende Conversation«, hans elskværdige og utvungne væsen. »Det var smukt at se Heiberg som den ældre, modne Mand, underholde sig med denne yngre som med en Jevnaldrende, og igjen at se den unge udtale

---

ske Studier« 1916, s. 165 f.) to interessante udenlandske domme om fru Heiberg. Dels den fremragende svenske sprogforsker *J. E. Rietz'* (1841): »Den förträffliga skådespelarskan förswarade sin satts [ang. monologens væsen] väl, karakteriserade det episka, lyriska och dramatiska elementet väl och talade så, att jag förwånades«. Dels den tyske historiker *Karl Hegel's* (1843): »Was war das aber auch für ein liebreizendes Wesen! So einfach und natürlich, geistvoll und bezaubernd in Blick, Miene, Stimme, und dabei anspruchslos, häuslich und ganz weiblich«. Også i *Peter Jonas Collet*: »Studenteraar. Oplevelser og Refleksioner 1831—38«, udg. av Leiv Amundsen (Oslo 1934), skildres en aften hos Heiberg's, og her nævnes Andræ udtrykkeligt som nærværende (meddelt mig av dr. theol. Skat Arildsen).

¹) »Breve fra og til Johan Ludvig Heiberg« (1862), s. 156—57.

sine Anskuelse frit og uforbeholdent for den ældre, dog med al den Finhed og Takt, der i den Grad, i hvilken han var i Besiddelse af den, kun kan naaes, hvor den er medfødt«. For ham åbner den strængt kritiske Heiberg, der kun rent undtagelsesvis finder nogen fremmed værdig til sin hustrus omgang, med glæde sit hjem og ønsker at binde ham varigt fast til dette. »Denne unge, begavede Mand erobrede hin Aften Heibergs, hans Moders og mit Venskab — et Venskab, som har holdt sin Prøve indtil dette Øieblik, da jeg nedskriver dette, 23 Aar efter, og jeg haaber det skal holde ud vor øvrige Tid«. Ordene er stærke og varme, dog ikke overdrevne, tværtimod bevidst avdæmpede. Den, der har fornemmet det »Gud være lovet«, som Johanne Luise helst havde indsat, hvor talen er om Andræ's og hendes prøvede venskab, den, der gør sig klart, at hun i de ovenfor gengivne linjer om Heiberg's forhold til Andræ egentlig havde tænkt at understrege, at hendes mand var 21 år ældre end, d. v. s. lige dobbelt så gammel som den fælles ven, medens denne netop var jævnaldrende med hende selv, den vil ikke være i tvivl om, at der anes en viss selvbeherskelse, visse tilbageholdte følelser i etatsrådindens ord et kvart århundrede senere: »Hin Aften, der skaffede os hans Bekjendtskab, fik derved Betydning for os Alle«, at Andræ's »Erobring« av den unge professorindes »Venskab« måske har været noget andet og mere. Lad så kun en moderne teaterhistoriker tro på, at ingen av hendes venner »var farlige for hende« — nærmere sandheden turde dog en nys afdød handelshistoriker være nået med sit intuitivt rigtige: »Men man erobrer nu en Gang ikke »Venskab«, men netop »Hjerter«¹⁾. Uimodsigelig er den ømme biklang i det »kjære«, Johanne Luise med forkærlighed knytter til sin tilbeders navn, selv om forhold og stil på-

¹⁾ Neiiendam, anf. skrift, s. 66; *Jul. Schovelin*: »Fra den danske Handels Renaissance«, II, s. 122; jfr. i øvrigt kildehenvisningerne s. 320 f.

tvinger adjektivet den noget køligere form »vor kjære Andræ«. Ikke til at omtviste er den oplevelsens lyse glæde, hun endnu 23 år efter genkalder sig ved mindet om de unge års frie og lykkelige samvær, ubestridelig hendes taknemmelighed over, at hun, til trods for, at hun aldrig kunde blive Andræ's, dog — i modsætning vel til mangen anden kvinde — igennem årene har bevaret sin ridderligt tavse bejlers beundring, tilbedelse og hengivenhed.

Thi har Andræ end næppe nogen sinde dengang talt til hende om sin unge kærlighed, så har han dog i hvert fald ikke nægtet at skjule sine følelser for sin elskede. Det var hende usigelig kært, men ikke noget nyt, da han mange år efter, da de to gamle venner en aften som så ofte før sad ene sammen i hendes villa i Rosenvænget, endelig besejrede sin »blufærdige Sky« og »aabenbarede« hende, at netop deres datidige samvær havde været »Lyspunktet i hans Liv«. Det havde hun altid vidst — dog ikke hun alene. Thi det er ikke blot — som det hedder i sagaen — på en kvindes øjne, man kan se, om hun elsker en mand — både fru Gyllembourg og hendes søn havde i den unge løjtnants strålende blik tydeligt læst den sværmeriske Madonnatilbedelse, han viede sine drømmes dronning. Overlegen, klog og fornem, som *Heiberg* var, og selv fuld av sympati for Andræ, såe han med et fint smil på sin unge ven; men han kunde nok lide ved en filosofisk eller naturvidenskabelig diskussion at søge at unddrage ham damernes selskab — i regelen dog uden held! Og er det mon et blot og bart tilfælde, at han, allerede to år førend »Nye Digte« udkom (1841), 1839 valgte en aften, da alene Andræ var fjerdemand, til at gøre kredsen bekendt med »De Nygifte«? At der i denne skønne digtcyklus spores en tildragelse fra Heiberg's bryllupsrejse i Nordsjælland 1831, vides sikkert, ligesom det formodes, at der også i digtet hentydes til den unge pro-

fessor Nic. Chr. Møhl's selvmord (1830); men uendelig fristende er det i skildringen av Frederik's håbløse forelskelse i Marie tillige at se visse træk av Andræ's psykologi, således som de, digterisk forstærkede, måtte tage sig ud for Heiberg's blik. I hvert fald kunde han med grund sige med Vilhelm:

»Beklag, Marie, den unge Mand!
Til dig har han sat sit Hjerte.
Jeg længe mærket har, at han
Led af forelsket Smerte.«

og måske høre svaret i Marie's ord:

»Saa du troer, du lærer mig noget Nyt?
Jeg selv ei skulde det mærke?«

Ikke uden grund var alle tre tilhørere dybt grebne av Heiberg's oplæsning av »De Nygifte«, Andræ næppe den mindst betagne.

I endnu højere grad end sin søn havde *fru Gyllembourg* dog alle forudsætninger for på dette felt at forstå og tilgive alt. Sandsynligvis er det også hende, der først har lanceret det ganske betegnende slagord, hvormed snart en, snart en anden i familien Heiberg regelmæssigt varslede den velsete gæsts aftenbesøg: »Heute kommt gewiss Honoré«. Som værtinde for de franske emigranter, der i 1790'erne gik ud og ind i P. A. Heiberg's hjem, havde Thomasine Heiberg været genstand for megen hyldest; blandt hendes kavallerer var »især Een, som paa en paafaldende Maade gjorde hende sin Cour« . . . »en ung begavet Mand, med alle de Egenskaber, som behøves for at spille en Elskers misundte Rolle. Hans Navn var *Duveyrer*, men han gik i Danmark sædvanlig under Navnet Honoré¹⁾. Men for hans tilbedelse var, det veed

¹⁾ *Johanne Luise Heiberg*: »Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg« (3. udg. 1883), s. 40(—43). Sml. Novellerne »Ægtestand« og »To Tidsaldre«. Jfr. i øvrigt P. A. Heiberg's »Erindringer af min politiske, selskabelige og litterære Vandel i Frankrig« (Christiania 1830), s. 46 f.

vi av Johanne Luise Heiberg's bog: »Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg«, P. A. Heiberg's hustru langtfra ufølsom. Det er dærfør intet under, at Andræ på sine gamle dage ikke blot beundrende, men dybt bevæget i Johanne Luise's levnedstegning læser om hendes svigermoders dragelse mod den chevaleresque unge franskmænd; parallellen har utvivlsomt været ham lige så bevidst, som den har været fru Heiberg. Poul Andræ mener, at det hele må slås hen i spøg; men der er i virkeligheden intet at strides om. Lige talende er Andræ's pure fortielse av det kælenavn, hans nærmeste vennekreds kaldte ham ved, og den totalt misvisende — til det latterlige intetsigende — forklaring av ordet, fru Heiberg giver i sit »Liv«. Ejendommeligt nok synes hverken hun selv, udgiveren A. D. Jørgensen eller nogen senere forsker at have været opmærksom på det aldeles håbløse i 1891 uden kommentar at fremsætte en — ganske visst langt tidligere nedskrevet — forklaring, der på forhånd måtte stemples som forfalsket ved den sandfærdige skildring i hendes eget 1882 udgivne værk om fru Gyllembourg.

Endnu skal kun som et sidste, — et ydre, men næppe helt uvæsentligt — træk til at illustrere unge Andræ's magt over sin tilbedte, peges på det ejendommelige i, at *fru Heiberg* på hans indstændige opfordring anlagde en helt anden frisure, opgav de krøller og bukler, der karakteriserer Aumont's maleri fra 1832—33, og satte håret op i fletninger bag i nakken, således som Bærentzen's billeder fra 1841—42 viser hende. Andræ havde nemlig ønsket, at fru Heiberg skulde bære sit hår på samme måde som verdenssangerinden Giulia Grisi, hvis toner havde henrevet ham i Paris, og hun — kvinden, skuespillerinden, lykkens forkælede yndling — imødekom sin tilbeder, til trods for, at hun aldeles ikke følte sig overbevist om, at den nye frisure klædte hende bedst.

Det må efter alt det ovenfremførte anses for sandsynligt, at det ikke blot har været Andræ's hjærtefred, der stod på spil. Fortryllesen har åbenbart i ikke ringe grad været gensidig; men medens Johanne Luise blev hans

Johanne Luise Heiberg.

Maleri av Berentzen 1841—42.

· livs store kærlighed, har han dog næppe for hende betegnet »la grande passion«. For en sådan altopofrende og altkrævende følelse har hendes natur sikkert slet ikke været anlagt. Eller rettere: hele det lidenskabens væld, al den halvt orientalske solglød, hendes væsen ejede, viede hun sin kunst, ikke nogen jordisk kærlighed. Man

indvende, at hun dog et enkelt sted kalder Heiberg »min elskede Mand«, og at hun, som av Neiiendam understreget, til trods for sin avsky for et ægteskabeligt »åndeligt eller legemligt Negligé« dog delte soveværelse med sin husbond. Man indvende, at hun har været betaget av den ridderlige, men åndeligt langt ringere Michael Wiehe's tavst drømmende skumringsfysiognomi og stille »lotusblomstnatur«, og at hun rev sine hænder til blods på den kristtornskrans, hun bandt til hans kiste. Sandheden turde dog være den, at hun gav scenen og livet dær sin dybeste kærlighed og al sin erotik, den, der udstrålede fra hendes væsen og lå i luften over hendes vej. Ikke for intet kunde hun, når hun skulde forestille en mand, i den grad selvforglemmende gøre sig til eet med sin rolle, at hun efter tæppets fald, ligesom betaget av en sanserus, kunde kysse og kærtregne sin kvindelige medspiller. Det være da mere eller mindre, hun har følt sig draget mod den »bedårende« unge Andræ — hendes betagelse av ham har sikkert været en fin og sværmerisk forelskelse, der i øvrigt senere, helt op gennem årene, forlener også hendes venskab for ham med en egen farve, styrke og ynde.

Om andet end et rent platonisk sjælsmøde, let og skønt som duggtindrende flyvende sommer, har der da aldrig været tale fra hendes side, og år igennem har dette fine og funklende tryllespind også været ham nok. I ungdommelig lykke kappedes han med Heiberg om at holde en laverestående omverden — og mulige medbejlere til Johanne Luise's gunst! — ude fra hjemmet på Christianshavn. Hun havde i sandhed »faaet to strenge Herrer istedetfor en«, thi i åbenlys alliance vendte hendes mand og hendes ven sig imod mange av hendes kåde og glade flyvetanker. Længe inden krigs- og krisetidens »Ersatz«-tilværelse opstod som et surrogat for ballets muntre samvær under dansen — det, hverken Heiberg eller Andræ vilde vide Johanne Luise ude i — begrebet de Heiberg'ske

»Læseballer«, der blev lyspunkterne i den unge løjtnants liv. Her blev dramer av Goethe, Calderon, Oehlenschläger, Heiberg selv m. fl. »dandset igjennem« — dog visstnok ikke, som man vel vilde have gjort i nutiden, med fordelte roller — men av enkeltmand, oftest husherren selv, medens Andræ bl. a., som Martensen vil mindes, læste en interessant naturvidenskabelig avhandling. »Som en sand Antichrist« forhindrede Andræ i øvrigt »Menighedens Tilvæxt«, og med uskrømtet glæde erfarede han under sit andet pariserophold 1837—38, at læseballerne ikke vilde gå uden ham, og »hvor haardt vi [Heiberg's] trænge til at faae vor Fordring paa Frankrig realiseret¹⁾.

To udenlandsrejser avbrød »Sturm- und Drang«-perioden i *Andræ's* liv; bægge gange (1835—36 og 1837—38) søgte han — med orlov og understøttelse av fondet »Ad usus publicos« — sammesteds hen, til det »mageløse, enestaaende Paris«, »mine mangeaarige Ønskers Maal, og den Forpligtelse, der paalægges mig, er Studiet af min Yndlingsvidenskab . . . . Og hertil kommer endnu et ikke ubegrundet Haab om fremtidig at kunne opnaa den i mine Tanker ønskværdigste af alle mulige Stillinger, en Lærerpost ved Høiskolen. Naar Alt saaledes viser sig i Rosenskjær . . .²⁾, ja, da gik han, som ynglingen hos Drachmann, »som i Blade af den flagrende Vaar« og sugede med sind og sanser al Seinestadens sødme og sol ind. Med iver og udbytte helligede han sig sine studier, men med det lykkelige genis ævne til i kortest mulige tid at tilendebringe det mest mulige arbejde fandt han rigelig tid og lejlighed — men knap så mange midler — til alskens kunstnydelse. Navnlig begejstrede den »guddommelige« *Giulia Grisi's* sang ham over al måde; den forbavsende række superlativer og udråbstegn, Andræ i sin kortfattede pariserdagbog karakteriserer den italienske sangerinde med, vidner

¹⁾ Brev fra Heiberg til Andræ 22. marts 1838 (R. A.).

²⁾ Andræ's dagbog 1. jan. 1836 (P. Andræ: »C. G. Andræ«, II, s. 109).

noksom om hans betagelse. I sine drømme om Johanne Luise jævnstillede han de to kunstnerinder, ligesom han på sine ældre dage på sin dagligstuevæg kun tålte to portrætter, Grisi's og fru Heiberg's. Og var hjærtet end Johanne Luise's, ønskede han dog, som tidligere nævnt, at hans hjemlige ideal av den beundrede Grisi skulde lære og tilegne sig dennes fortrin.

Intet under, at det for Andræ måtte blive en av livets største og rigeste oplevelser, da han i sommeren 1836 i selve Paris i selskab med selveste fru Heiberg gang på gang kunde hengive sig til glæden over Grisi's gyldne røst. Og til nydelsen av den lige så »guddommelige« *Fanny Elszler's* bacchantiske dans, som Andræ for øvrigt satte højt over Taglioni's klassiske plastik. »Som om det Uforlignelige lod sig sammenligne«, hører vi fru Heiberg sige, og Poul Andræ er ganske klar over, at Johanne Luise på dette punkt har stræbt at retlede sin vens smagsdomme. Helt sikkert er dette dog ikke, og Andræ's selvstændige værdsættelse har i hvert fald tvunget fru Heiberg til over for sig selv at gøre sig nærmere rede for sin egen vurdering av de to danserinders forskelligartede kunst; den nuværende form for karakteristikken i »Et Liv« er næppe den oprindelige. Det være, som det vil. For Andræ smæltede, synes det, den »Affekt«, hvori han sattes av Fanny Elszler — »en Bakkantinde, deilig, berusende, gjennemtrængt af gratieus Sanselighed, aandrig, med et skjønt jordisk Legeme, fuld af Liv og en Mimik, hvis Tydelighed og Bestemthed man skal lede efter«¹⁾, — sammen med de halvt uvirkelige rosendrømme, der stedse omsvævede Johanne Luise's skikkelse. Men kort efter lod fru Heiberg ham ene tilbage i Paris, og midt i den nu dobbelt tunge ensomhed, midt i alt savnet er det da, som om det for første gang et øjeblik går op for ham, hvor

¹⁾ *Johanne Luise Heiberg*: »Et Liv, gjenoplevet i Erindringen«, I, s. 347 f.

uendelig håbløst det hele egentlig er. Dog skulde han først to år senere, efter sit andet ophold i Paris 1837—38, da minderne fra sommeren 1836 påny lyslevende talte til ham, gøre den dybt menneskelige erfaring, at end ikke den, som kun formår at elske fuldt og helt en eneste gang, veed sig ganske sikker, når han i det rette psykologiske øjeblik — den fortvivlede længsels — møder en kvinde, der må synes ham som et søsterbillede av hans egen kærlighed.

I juni 1838 drog Andræ hjem for anden gang. Tid og penge tillod ham at lægge vejen over Chamonix og Genève, hvor han i alt opholdt sig en halv snes dage. Altid siden stod »den uforglemmelige Schweizerrejse« som et særligt kapitel ikke blot i hans dagbog, men end mere i hans liv. Der ligger foran mig på mit skrivebord — ganske som i Andræ's egen tid, thi både bord og bøger er de samme — blandt andre værker en alpebeskrivelse fra 1802¹⁾, den første bog, Andræ har fået forærende — den bærer hans navn og årstallet 1820. Kærligheden og kendskabet til Alperne har da gamle og dybe rødder i hans sind, ligesom han senere søger at indgyde både fru Heiberg og sine sønner sin interesse og begejstring for dette æmne. Som pilgrim vandrede han nu for første gang til det forjættede land, der langt »overgik de dristigste Forventnin-

¹⁾ »Kammerjunkers T. C. Bruun Neergaard's Reise mellem Alperne med Borger Dolomieu«. Den bygger i ikke ringe grad på H. B. de Saussure's berømte værk »Voyages dans les Alpes« (I—IV, Neuchâtel 1779—96), der hørte til Andræ's kæreste læsning. Med et brev 6. nov. 1856 (R. A.) sender han fru Heiberg en tredje skildring av Alperne: »... Det er ikke uden en Følelse af Ængstelighed, at jeg tænker paa min varme Anbefaling af disse Skizzer, thi skulde De nu finde dem tørre og kjedsommelige, maa jeg destoværre frygte, at Nogen af disse Egenskaber vil gaac over paa Deres hengivne C. Andræ«. Det er således urigtigt, når Poul Andræ (anf. skrift, I, s. 260—65) forudsætter, at faderen ikke — således som Krieger. — har interesseret sig særligt for fru Heiberg's lektüre. Jfr. i øvrigt nedenfor s. 302.

ger«. Og midt i Alpernes herlighed mødte han da d. 12. juni 1838 på Montanvert *Mélanie Débenesse* og forelskede sig stormende i hende. Ved sin ungdom, sin skønhed og ynde, »ved sin for en fransk Dame næsten ubegribelige Dannelse, parret med saa stor Smag, saa stor Fordringsløshed og en saa uskyldig og henrivende Naivitet og Barnlighed«, fortryllede den purunge strasbourggerinde ham ganske, og da hun med »den yndigste og klangfuldeste Stemme sang Alt, hvad jeg ønskede af italiensk Operamusik, voxede«, som hans hjertesuk lyder, »min Henrykkelse paa en høist betænkelig Maade«. I fremmedbogen finder han hendes navn, — »det harmoniske, aldrig før hørte *Mélanie*, og det skrevet med hendes egen skønne Haand«, afskriver det i sin tegnebog og tilføjer bevæget:

· »Oui, c'est toi, toi qu'avant d'avoir vu ton visage,
Dans mes rêves d'enfant, j'embrassai en image!«

Dærefter følger et kort, men lykkeligt samvær på vejen fra Lausanne til Fribourg¹⁾), døgfluens liv,

»et flimrende, flygtigt minut,
St. Hans-ormens funklende flammen.«

Så sluktes også dette glimt av lys — Andræ skiltes fra den eneste kvinde, der — som yngre søster både til Giulia Grisi og Johanne Luise — muligvis vilde have formået at drage den elverskudte ud av den dejlige fristerindes færlige tryllering og dærved givet hans liv og gærning en anden og lykkeligere form. Nu rejste han alene videre til København, rigere på erfaring, fattigere på håb. Troen på den svigtende lykke, som i Paris var blevet så levende i hans sjæl, vinder mere og mere overhånd hos ham.

Snart efter er han atter hjemme. Også hjemme i Brogade. Og påny svirrer sommerfuglen mod lampen, igen flagrer fuglen mod tremmerne i det forgyldte bur. Og han er dog en mand, en mand av mere end almindeligt

¹⁾ P. Andræ: »C. G. Andræ«, III, s. 88—89.

mål både i ævner og vilje! Vi ser da, at vejret i disse år veksler mellem storm og sol, at en strid og farlig april, på trods av alle naturlove, er fulgt oven på en solblå, syrénduftende maj. Navnlige i årene 1840—41 er Andræ langt nede, hans sjæl i oprør som et krater i kog¹⁾. Men med al sin ydre selvbeherskelse er Andræ dog endnu milevidt fra at være den isnende kolde og strænge eneboer, hvis billede er gået over i historien.

Forgæves dog, at han, som den store Schillerkender han er, når han gør op med sig selv, sammenstiller en berømt sentens fra »Wallenstein«:

»Es war ein Zufall — Es gibt keinen Zufall!«

med et citat fra »Jungfrau«:

»Es war kein Irrthum, eine Schickung war's!«

Forgæves, at han, »nedstyrtet fra alle sine Himle«, med Don Carlos føler, at »... Liebe kennt der allein, der ohne Hoffnung liebt.«

Nu først forstår han, hvad han for sin egen skyld burde have fattet for længst, at der — trods alt — for ham ikke var noget håb.

Og i følelsen av det fortvivlende håbløse i dette forhold er det da, at han følger sin ven Martensen's eksempel og — forlover sig! Ikke med nogen fremmed, som frisk og varmblodig i sin oprindelighed, dog måske vilde have haft en svag mulighed for at optage den ulige kamp med en kvinde som Johanne Luise Heiberg, men med en nærtbeslægtet pårørende, der, sine gode egenskaber ufor-

¹⁾ »Sidste Vinter var Du, som mig syntes, kun sjældent i godt Humeur«, skriver Læssøe til ham 25. aug. 1841 (R. A.), og hermed stemmer Andræ's svar av 6. sept. s. å. (R. A.). Av dette bevægede og menneskeligt gribende dokument skal kun anføres: »Først og fremmest ligger den egentlige Basis i visse rent personlige og familielige Forhold, som man jo kun under ganske særegne Omstændigheder kan føle sig berettiget til at tale om ....«. Over for denne tilståelse må jeg anse Poul Andræ's betragtninger (»C. G. Andræ«, IV, s. 13—16) for ikke-udtømmende.

talt, manglede så at sige alle betingelser for at kunne erobre sin mands hjærte. D. 23. nov. 1842 holdt han bryllup med sin yngre halvkusine *Hansine Pouline Schack*

Hansine Pouline Andræ.

(1817—1898), en datter av provst, dr. phil. Nicolai Clausen Schack og Tagea Dorothea Erasmi.

Denne forbindelse, der, trods alle det Heiberg'ske hus' halvt opmuntrende, halvt ironiske smådrillerier, utvivlsomt kom overraskende for hans venner her, var sikkert først og fremmest et familieparti, varmt ønsket av gamle fru

Stine Andræ — som i øvrigt tog bo hos det unge par — og såre velset i familien Schack. I kusinernes fortroligt-glade kreds, der flokkedes om den charmerende unge kaptajn, hvem alle kappedes om at forkæle, færdedes Andræ hjemmevant, næppe ganske ufølsom for de unge pigers hyldest. Til at begynde med droges han måske snarest mod den omtrent jævnaldrende *Marie* (1814—88, gift 1845 med pædagogen Kristen Roving), en levende og kraftfuld Personlighed; men det blev den yngre søster, *Hansine*, han hjemførte som sin brud.

Uden nogen dybere tilbøjelighed, endsige kærlighed, mindst av alt lidenskab glider Andræ da ligesom med strømmen ind i et ægteskab, der, når han dog ikke kunde vinde den eneste, han elskede, vel kunde være lige så godt som ethvert andet, og, når man som han nu engang — sin smule kunstneriske bohêmeanlæg til trods — dog var et ordens- og pligtmenneske, for så vidt endog måtte synes ham bedre end de fleste andre, idet det ikke ved at føre noget nyt og fremmed element ind i hans indre liv kunde bringe nogen avgørende forstyrrelse i hans daglige cirkler. At hans ægteskab var en flugt fra romantikkens blå længsler og gyldne drømme, en lænsen for nødflag i læ bag fyr og mole, »ind i en luun, rolig og hyggelig Tilværelse«, kan ikke være nogen tvivl underkastet. Selv umiddelbart efter bryllupet formår hans lyriske vinge-fang — end ikke over for hans nærmeste ven Læssøe — at bære ham højere end til følgende bekendelse: »Et Pebersvendeliv synes mig tommere end nogensinde, og jeg er kisteglad over godt og vel at være sluppen ud af det«¹⁾. Men vi tør da forudsætte, at dette giftermål, der for Andræ's vedkommende betegner en gåen på akkord med idealerne, har bragt ham en viss huslig tilfredshed og arbejdsro, den »halve« eller, om man vil, den »lille« lykke. Der skulde da også gå endnu adskillige år, inden

1) Brev til Læssøe 12. dec. 1842, anf. skrift, IV, s. 65.

C. G. Andræ fuldt forstod, at den, der engang havde lært at elske Johanne Luise Heiberg, ikke i det lange løb kunde blive helt lykkelig med *Hansine Schack*.

Uden al tvivl blev hun sin mand en god hustru. Næppe dog den rette! Ikke for intet var hun beslægtet med Andræ, av blod, åndsform og karakter, men ganske visst ikke av attrå og temperament. Velbegavet, som hun var, ævnede hun i en ualmindelig grad at dele, ja, at gå op i sin mands politiske interesser, det være nu noget medfødt eller senere tilegnet. Med anspændt opmærksomhed følger hun dag for dag fra tilhørerlogerne i rigsråd og rigsdag sin mands »Mesterforedrag, hvori han veed at gjøre det Kjedeligste interessant«, om det så er de tørreste finansielle æmner, han behandler, ligesom det er en stadig ny kilde til glæde for fruén, når Andræ snart overlegent, snart spøgende gør op med sine angribere. Og når han som minister (12. dec. 1854—10. juli 1858) kommer hjem, træt av og ærgerlig over fortrædeligheder og strid i statsråd, ministermøder eller udvalgsforhandlinger, er hun stedse til rede med forstående deltagelse. I en række av år er hans sag hendes i medgang og modgang; hans ros hendes stolthed, som da hun 20. nov. 1860 i sine optegnelser in extenso avskriver Johan Ludvig Heiberg's ovenfor (s. 274) delvis gengivne brev til faderen. Andræ's dom over mænd og meninger går igen i de værdifulde politiske dagbøger, hans hustru fra 1855 til 1864 (1872) omhyggeligt nedskriver efter middagsbordet, navnlig ved de fordringsløse, men betydningsfulde torsdagsmiddage; da hun som værtinde holder politisk salon for *Hall*, *Krieger* og broderen forfatteren og ministersekretæren *Hans Egede Schack*. Kun sjældent, men da ikke uden vid og skarpsindighed, tager hun til orde imod sin mand og hans kolleger, medens nogen kritik og ironi forbeholdes dagbogens duodezhæfter¹⁾). En spæd spire til

¹⁾ Jfr. f. eks. »Geheimeraadinde Andræs politiske Dagbøger«, II, s. 14 og 131.

det senere så kølige forhold mellem de to ægtefæller er vel allerede nu til stede.

En lykke for en politiker at have en hustru, der i den grad gør sig til eet med sin mands gerning! Men det var kun i anden linje en meningsfælle, en tilhører, en politisk sekretær, Andræ havde ønsket sig til hustru — han havde attrået en muse at lytte til, en gudinde at tilbede! Nogen valkyrie var *Hansine Andræ* vel ikke heller. For sin anden hovedinteresse, kvindesagen, slog hun kun en enkelt gang — og da i en anonym artikel imod vielsesritualets »underdanigheds«-løfte (1882) — til lyd, hvorimod hun i det stille støttede bevægelsen med sine midler. Medvirkende hertil kan det dog muligvis have været, at Andræ, skønt han — som den damernes ridder, han alle dage var — 20. april 1880 i landstinget med kraft trådte i skranken for loven om gift kvindes ret til fuld rådighed over selvfortjente midler, på den anden side avskuede al »blåstrømpethed«, ja, var imod allerede selve ordet »kvindemancipationssag«¹⁾.

For kvindelig syssel og selskabelighed manglede fru Hansine al sans, men også hendes mand var og blev et hjemmemenneske; af haven, som hun tog sig av, havde bægge glæde; berøringspunkter fandtes altså. En fælle, der kunde forstå og føle med ham i hans kærlighed til videnskab, litteratur og kunst, vandt Andræ dærimod kun

1) Jfr. *Flemming Dahl*: »C. G. Andræ's Taler i Udvalg«, II, s. 405 —06. Sml. brev fra Andræ til hans hustru, dat. Flensborg 14. juni 1851 (R. A.): »Ligeledes befandt sig ombord Frøken Meinert (Maria), der var om muligt endnu galere, mere blaastrømpet og mere emanciperet end tidligere. Jeg havde den største Umage med ikke ganske at tabe min Contenance ved hendes ækle Snak og Manerer.« Endvidere kan det nævnes, at Andræ, da han engang var bedt til middag hos Heiberg's »for at se Phænomenet« Clara Raphael (Mathilde Fibiger), var enig med fru Gyllembourg i, at Clara Raphael var mere skruet end betydelig (»Et Liv«, III, s. 286, noten; »C. G. Andræ«, I, s. 156).

i ringe grad i sin hustru; dog delte hun hans interesse for historien. Hendes hengivelse i musikken, som Poul Andræ så smukt har skildret os, var sikkert ægte nok, men nogen større æstetisk nydelse har det næppe været for hendes mand, i hvis øren den »guddommelige« Grisi's toner altid lød, at høre hende med sin spinkle stemme synge »Det gamle Træ, o lad det staa«. Alt for grelt måtte han mindes, at »die schönen Tage in Aranjuez sind nun zu Ende«.

Først og fremmest var det dog vel en kvinde og en kvindes kærlighed, Andræ havde attrået. Men netop her slog hans hustru ikke til. I modsætning til sin mand, der, — han endda over fire år ældre end hun — selv i sin høje alder — »malgré mes quatre-vingt ans« — såe ud, »som da han var 22-aarig Lieutenant«, ældedes hun før tiden. Allerede som yngre blev hun underligt bleg, blodløs, visen, gammel, muligvis for en del en nedarvet Schack'sk familieejendommelighed; måske vil det erindres, at ved hendes højt begavede broders død 39 år gammel (1859) formåede de tyske læger ikke at fastslå nogen anden dødsårsag end alderdom og udslidthed¹⁾. Ondt, men ingenlunde ueffent kunde fru Heiberg 19. juni 1864 — i sin livfulde skildring av skovturen til »Fileværket«, hvor hun for at skåne Andræ for stikpiller fra fruens side »pænt og delikat« forsvinder fra skuepladsen — skrive til Krieger: »Herre Gud! Nu seer jo Fru Andræ ud, som om hun var Mandens Bedstemoder. Stakkels Andræ! »men hvad Fanden vilde du paa den Galei!« . . . .«

Ungdom og skønhed, ånd, elskov, alt det, Andræ som ung havde higet efter, alt dette skulde han ikke møde i sit ægteskab. Hans frue manglede, synes det, næsten ganske ynde, charme, glød — imellem mand og hustru sprang ingen elektrisk gnist, ak, dær fødtes intet forunderligt, intet vidunderligt! Og efterhånden gik det da også

¹⁾ Vald. Vedel i »Dansk biografisk Lexikon«, XV (1901), s. 33.

op for gamle fru Andræ, der dog selv havde tilskyndet til partiet med »den kjære Sine«, at hendes »elskede, kjære Carl« manglede »Solvarme« i sit hjem og dærfor selv lidt efter lidt sjæleligt blev lige så kuldkær, som han rent

Nicoline Christine Andræ, f. Holm (1789—1862).

legemligt følte sig uvel i den alt for lave temperatur i de fælles opholdsstuer.

Men alt eller i hvert fald hovedsummen av det, som fru Andræ ikke ævnede at byde sin mand, det havde han for længst fundet hos *Johanne Luise Heiberg*, og dærfor droges han stadig imod sine ungdomsdrømmes dronning. I en årrække gør han dog — som medlem af »Ægtemændenes hæderlige Laug« — et ærligt og redeligt forsøg på at

nedkæmpe sin ungdomspassion og søger dærfør at indskrænke omgangen med fru Heiberg til det mindst mulige. Og heri mødes han, som venteligt var, med sin hustru, der holdt av sin mand med al den følelse, der nu engang var hende beskæret, og i sin besidderglæde vanskeligt kunde tilgive fru Heiberg, at denne i så mange år havde ejet hendes mands kærlighed. I de første par år efter bryllupet besøgte fru Andræ ganske vist av og til Heiberg's, ligesom fru Heiberg et par gange kom hos Andræ's; men, som Poul Andræ udtrykker det, »snart faldt disse, nærmest af Høflighed fremkaldte Besøg bort«, og først en lille snes år efter indfandt fru Andræ sig 1862 i villaen i Rosenvænget for at forestille sønnerne *Poul* (1843—1928) og *Victor* (1844—1923), der lige var blevet studenter, for fru Heiberg.

Den øjensynlige jalousi, *fru Andræ* stedse nærede imod sin »rivalinde«, øgedes naturligt nok med årene, efterhånden som det gik op for hende, at hendes mand alligevel ikke kunde undvære samværet med fru Heiberg, og dette måtte selvsagt bidrage sit til at forværre forholdet mellem de to ægtefæller. Utvivlsomt har hun dog først senere fuldt forstået, hvor stærke hans følelser for Johanne Luise trods alt endnu var. Medens nemlig Andræ selv med sin »Mangel paa at bringe Offre« efter Johan Ludvig Heiberg's død 1860 nøjes med at sende fru Heiberg et deltagende brev, er det hans nærmeste, der — forgæves — opfordrer ham til at tage ud til Bonderup for personligt at bevidne fru sin medfølelse. Ganske rørende klinger også igennem fru Andræ's dagbogsnotits for 20. oktober 1855 hendes mands eget syn: »Igaar Aftes var Andræ, efter lang Tids Forløb, hos *Heibergs*; de vare ene, hvilket i den senere Tid, da der kommer saa blandet Selskab, er bedst«¹). Omvendt nægter kvinden i hende sig ikke den

¹) »Dagbøger«, I, s. 114. Andræ havde sidste gang været hos Heiberg's 16. aug. s. å. i anledning av fru Heiberg's hjemkomst fra Marien-

personlige tilfredsstillelse 25. marts 1856 at betro sin dagbog fru Augusta Marie Hall's hårde og ubillige dom »om det ulykkelige Huus, som de nu havde hos Heibergs, hvilket hun sagde var en retfærdig Straf for den Egoisme, de i alle Forhold havde viist. Venskab og virkelig sund og sand Følelse havde de aldrig kjendt til, kun en pauvre Form, som havde ihjelslaet det Naturlige«¹). I sin skilddring av teaterstriden følger hun en mellemvej, og hermed stemmer det såre godt, at Heiberg og hans frue var alt andet end tilfredse med Andræ's passive holdning i den Hall-Heiberg'ske konflikt.

Men årene gik, og forholdet mellem mand og hustru kølnedes stedse mere. En større udenlandsrejse fra oktober 1870 til juli 1871 bragte kun familien ringe glæde. Betegnende turde det dog være, at allerede langt tidligere har fru Andræ resigneret. Efter broderens død d. 20. juli 1859, der var et frygteligt slag for Hansine Andræ, aner hun i en drøm sin egen umiddelbart forestående bortgang og føler derfor trang til at sige sine sønner tak for al deres kærlighed imod hende. Denne tro på en snarlig død vokser sig stedse fastere og fastere hos hende; hun »er i den senere Tid meget nerveus og hypochonder; skal det vedvare, er man jo kun sig selv og Andre til Byrde«; men »naar jeg tænker paa den [døden], er min største Bekymring altid den Sorg, som mine elskede kjære Drenges ville føle«. Rørende tilføjer hun: »De maa holde desmere af hinanden og desmere af Fader«. Og gribende taler i al sin ædle simpelhed hendes sidste vilje fra dagbogens sidste

---

bad; hun havde da foræret ham »et smukt lille Kompas i Pretentionsform« (sst., s. 82). Sådanne gaver opbevarede Andræ med største omhu. »Endnu i sit 80de Aar heftede [han] sine Gardiner sammen med den samme Naal, som han i sine Lieutenantsaar havde faaet af Fru Heiberg til dette Brug« — efter Poul Andræ's opfattelse nærmest et bevis for Andræ's ordenssans (!) »C. G. Andræ«, I, s. 43).

¹) »Dagbøger«, II, s. 14.

blad¹⁾ til den ægtefælle, hvis sorg hun ikke selv har turdet håbe på:

»d. 29 November 1866.

Dersom jeg skulde dø pludseligt, og uden at have talt med dig, kjære Carl, om testamentariske Bestemmelser beder jeg dig indstændig, om Poul's og Victor's Mødrearv maa udbetales dem strax efter min Død, senest ved deres 25de Aars Fødselsdag. Da jeg ikke har været af dem, der tidt er fremkommet med Bønner, stoler jeg sikkert paa, at du opfylder denne, min sidste.

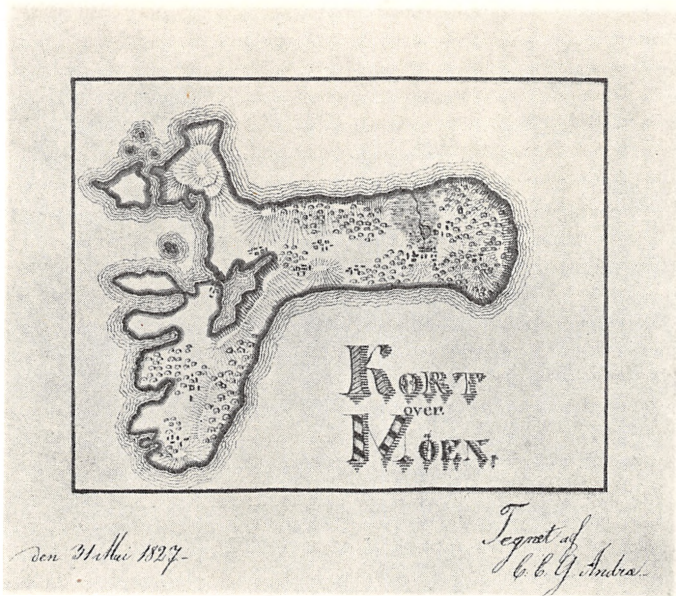
Din H. A.«

For disse sønner, hvem hun her så rørende drager omsorg for, stod kvinden, stod hun selv alle dage på en piedestal. Men det var ikke Andræ, der havde løftet hende herop; det var måske delvis hende selv, som, også ved sin måde at opdrage drengene på, havde stillet sig selv dær. Men ihukommende hendes kloge ord, at den, der vil være lykkelig, ikke må tænke for meget på sig selv, viede sønnerne senere mindet om moderen de store legater, de oprettede.

Det Andræ'ske hjem i den gamle, nu for længst nedrevne, trævilla i den store have Østerbrogade nr. 7 C var som en lille verden for sig selv, et par menneskealdre tilbage for det hastende liv i alléen, et interiør fra hans yndlingskonge Frederik VI's tid. Allerede de to gabende stenløver, der holdt vagt udenfor, stemte den indtrædende respektfuldt, og den krydrede duft af brændt enebær, som opfyldte forstuen, havde noget sært og gammeldags ved sig. Til højre residerede husherren i sine av tobaksrøg mættede værelser mellem de rækker av bøger, hvorfra han kun sjældent kunde løsrive sig — »gode Venner,

¹⁾ Utrykte dagbøger, hæfte 17 (R. A.). I samme hæfte (s. 11) skildres den »Itherhed«, hvormed bægge forældre modsatte sig, at de to sønner i febr. 1864 gik med som frivillige (jfr. »C. G. Andræ's Taler«, I, s. 88).

der kommer, naar jeg kalder paa dem, og gaaer, naar jeg er kjed af dem«. Her stod bl. a. hans indholdsrige, nøjagtigt ordnede og rubricerede dokumentskab og hans enkle og skønne mahogniskrivebord, ved hvilket hans banebrydende geodætiske værker blev til, hvor penne-skaft, lineal o. s. v. havde deres ganske bestemte plads,

Dette kort over Andræ's fødeø — hans »Paradis«, som fru Heiberg siger — er visstnok tegnet »ud af hovedet«. At det synes noget fortegnet, skyldes vel delvis, at rammen er noget skæv og ikke svarer nøjagtigt til verdenshjørnerne.

som ikke måtte ændres. »Man skal ikke ordne«, sagde Andræ, »Orden bestaar i ikke at tillade sig Uorden!«

I dette hjem færdedes kun få, nære slægtninge eller nogle enkelte venner og disses børn, for hvem det var en — av og til noget beklemmende — oplevelse at besøge »onkel og tante Andræ«. Ingen av disse forstod sig nemlig ret

på børn — havde ikke heller selv taget større del i opdragelsen av deres egne sønner —, og børn veg tit tilbage for fru Andræ's tidlige ældethed eller Andræ's manglende ævne til at følge dem i deres udvikling. Dog interesserede han sig varmt for Annette Vedel's matematiske studier,

Osterbrogade 7 C (stuen) Andræ's hjem 1859—93.

men formåede i øvrigt på sine gamle dage, når bortses fra geodæsien, næppe at følge med i de øvrige matematiske discipliner; til gengæld helligede han sig sine »Kjæp-hest«: Grønland, Alperne, Napoleon m. fl. og lod inden sin død for spøg sine yngre venner hver vælge sig en av disse. Selv følte Andræ sig uendelig ene og ensom i sit hjem og trak sig som regel hurtigt tilbage til sine egne stuer, stundom endog »vrissende ad Kone og Børn«.

I almindelighed vogtede han dog over sine sønner, selv i disses voksne år, som »en Høne med Ællinger«, medens hans frue nærmest lo ad hans overdrevne ængstelighed. Og dog var — ved siden av politikken — kærligheden til børnene deres samlivs eneste store fællesinteresse; i øvrigt gik de hver sine veje.

I denne knugende følelse av sjælelig ensomhed, som *Andræ* vel selv turde bære en god del av skylden for, er det da, at han, for dog at avvinde livet et visst mål av lykke, søger glemsel og glæde hos sin første — og sidste — kærlighed. I en viss indbyrdes skinsyge undgår de to nære venner *Andræ* og *Krieger*, så vidt muligt, at træffes hos *fru Heiberg*, og *Andræ* vælger til sine uanmeldte besøg i Rosenvænget netop med forkærlighed de onsdagaftener, da *Krieger* ved et spilleparti — visstnok hos *Vedel's* — var forhindret i selv at avlægge visit. Vi læser av såvel den *Andræ-Heiberg'ske* som den *Krieger-Heiberg'ske* brevveksling, hvor overordentlig hyppige *Andræ's* onsdagsbesøg har været, hører, hvordan han dog gentagende har måttet gå hjem med uforrettet ærinde, og omvendt, hvordan *fru Heiberg* stundom for-gæves har ventet ham. Morsomt klinger 15. november 1872 hendes spydige hib: »*Andræ* var ikke hos mig i Onsdags; hvor kunde De [*Krieger*] tro, at han vovede sig ud i et saadant Veier«. Den samme erfaring om den dristige tindebestigers angst for at blive gennemblødt havde for resten allerede *Hall* gjort under et skybrud på *Vierwaldstattersøen* 1854, i øvrigt en av de ikke få scener, hvor, for at tale spøgende, *Andræ* minder en om en sart, men ædel racekat, medens vi i *Hall* møder en solid og brav dansk hund.

På sine aftenvisitter kom *Andræ* i regelen sent, og det blev oftest silde (over midnat), inden han gik, stundom for sent for *fru Heiberg*, som var henrykt over hans besøg, men gjerne havde set dem henlagt til et noget tid-

ligere tidspunkt. Dærfor indbyder hun ham jævnlgt til middag i stedet for til te; men Andræ er en yderlig fordringsfuld natur, der av sin veninde næsten som en ret — som sin særlige forret — kræver at være alene sammen med hende. Han åbner i hvert fald først for sit rigt bevægede indre, når andre gæster, Madvig eller Martensen, er gået bort, og kun rent undtagelsesvis tager han del i fru Heiberg's større selskaber, ja, end ikke i hendes fest for Krieger på dennes 70 års fødselsdag!¹⁾ En enkelt gang morer det ham dog at vække sin venindes forbauselse, måske også en smule jalousi, ved den iver og elegance, hvormed han gør kur på eengang til generalinde Raasløff og hendes datter. Talrige er de, med kløgt og smag varierede, indbydelser, hvori fru Heiberg veed at underrette Andræ om, at han den og den dag vil kunne spise til middag med hende på tomandshånd — uden døtrene — og uden Krieger! Som eksempel skal kun anføres et par linjer fra 28. november 1882 (R. A.): »Alle gode Ting ere tre. Jeg skal i Morgenaften Onsdag lukke alle Dørre [!], ifald De atter vil offre Dem, thi nu længes jeg virkelig mægtig efter at tale med Dem.«

I sin brevveksling med Krieger kan fru Heiberg av og til ikke tilbageholde et skælmsk smil over ungdomsvennens fordringsfuldhed — et smil, der tillige formår at berolige hendes let skinsyge »Broder«: »Andræ kom ganske rigtig den første Onsdag, De var borte, men heller ikke han

¹⁾ Typisk og fornøjelig er en invitation fra 22. juni 1869 (R. A.): »Kjære Andræ! Vær nu god, og bring et lille Offer! Martensens klagede igaar saa kjærligt over, at de aldrig mere saae Dem. Kom nu til mig Fredag Middag Kl. 5 i Selskab med disse gode Mennesker og to andre skikkelige Præster. Efter at De har haft en Aabenbaring [»det lille Spøgeri paa Østerbro«], som De ikke med Talstørrelser kan klare for Dem selv, maa saadanne troende Mennesker dog ikke i den Grad være Dem imod som tidligere. Jeg sender Dem min Førstefødte i Haab om, at De ikke kan nænne at lade hende gaae bort med et Nei ....«

traf mig; jeg var i Theatret«. Eller med komisk ironi: »jeg har været saa utrolig godhjertet — thi han fortjener det ikke — at indbyde Andræ til at spise ene med mig. Er det ikke peent? Han kommer og vil forhaabentlig have det efter Ønske, nemlig ganske ene Hane i Kurven. Leve Egoismen!« Men hun føjer ham alligevel, inderst inde både glad og stolt over hans trofaste tilbedelse: »Han er jo kun glad, naar jeg er ene, og derfor benytter jeg Dagens Eensomhed til ham«, eller: »saaledes vil han jo have det, og som sædvanlig var han livlig og elskværdig«¹⁾. Det blev så at sige en stiltiende selvfølgelighed, at når Andræ kom på besøg, trak andre gæster sig taktfuldt tilbage. Da således f. eks. Johannes Steenstrup engang var på visit hos fru Heiberg, blev geheimeråden mældt, og husets frue præsenterede da Steenstrup for Andræ, hvorpå hun venligt gav ham hånden, og han gik²⁾.

I denne ramme, som *Johanne Luise Heiberg* således rakte ham, stillede *C. G. Andræ* sit eget billede, trods alt måske det, der ligner ham bedst, formodentlig det, han selv helst vilde kendes ved, i hvert fald det eneste, han ønskede, at hun, den eneste, skulde gemme. Og hun forvarede det trofast — med lys og skygge — i sit sind, i sine breve og i sin selvbiografi. Lyslevende ser vi ham for os, et menneske med fortrin og fejl, en mand, hvem år og skæbne har gjort ensom og bitter, men trods alt en personlighed av format, ikke blot en stor mand, men

¹⁾ Breve av 13. maj 1869, 26. juli 1876, 12. juni 1872 og 7. juni 1869, trykt i »Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860—89«, II, s. 80, 275, 137 og 90. — For enhver, som har levet sig ind i det nationalliberale tidehvervs historie — det, *Goldschmidt* i »Hjemløs« har karakteriseret og karikeret —, må det stå som forbavsende, at *Neiiendam* (anf. skrift, s. 90 f.) kan frakende fru Heiberg's breve til Krieger nogen særlig politisk-historisk værdi. Et sådant værd besidder de ganske avgjort, hvad ikke mindst skildringen av Andræ lærer os.

²⁾ Brev fra Joh. Steenstrup til forfatteren 3. nov. 1933.

også et stort menneske¹). Her møder vi ikke blot igen den charmerende unge selskabsmand, der som få mestrer anekdoten, så hverken blomstændigheder eller pointe går tabt, ikke blot hans humoristiske talent for på skuespil-lervis, men overvejende godmodigt, at tale og agere som de fælles fjærnere bekendte — Bille og Monrad f. eks. — aldrig som deres fælles venner, aldrig som Hall, Vedel, Martensen, Krieger! Her træffer vi også den Andræ, som i en lidenskabeligt bevæget ordveksel om det elskede fædrelands fortvivlede stilling fuldstændig glemmer den hamrende migræne, der i hans hjem ødelægger dagene for ham. Den Andræ, som med åbent sind og hjerte villigt går ind i en drøftelse ikke blot av kunst og litteratur, av politik, krig, skandinavisme, men også av tilværelsens dybeste spørgsmål, — hvad han aldrig undte nogen Birkedal —, venskab, kærlighed, den personlige udødelighed. Av og til sætter hun ham mat; hendes store intuitive begavelse rummede også politisk instinkt, og hendes varme fædrelandskærlighed lægger hende tit de rette ord på læben. Hendes kritik av Andræ's taler er stundom ikke uberettiget.

¹) I sine »Personlige Oplevelser«, I (1890), s. 6—7 drager *Vilhelm Birkedal* denne sontring og modstiller som eksempler henholdsvis sine barndomsvenner C. G. Andræ og præsten Peter Dorph. Over for denne, som »i det Dybeste, i Karakterens Renhed og Adel, langt overgik mig og ham ..«, falder *Andræ* forsmædeligt igennem. Blot skade, at den kritiske læser ikke kan frigøre sig for to irriterende betragtninger. Dels den, at denne sammenligning — tilligemed de efterfølgende angreb på Andræ's »Radikalisme«, ufolkelighed og gudløshed — næppe nogen sinde vilde være blevet opstillet, hvis ikke Andræ i modnere år havde trukket sig helt tilbage fra Birkedal — en halv indrømmelse herav foreligger vel endda i dennes bekendelsesdigt »Den første Ven« (1863). Dels den betragtning, at man hos Birkedal sporer en dulgt trang til, da han ikke selv som Andræ er blevet nogen »stor Mand«, til gengæld at stille sit livs præmisser op på en sådan måde, at den velvillige bedømmer uvilkårligt vil konkludere: »Jamen Birkedal er jo selv et »stort Menneske«, og det »er uendelig mere end at være en »stor Mand«.

I dette selskab trænger Krieger ikke til nogen forsvarer; bægge venner sidder »i een Lovtale om« ham, og når han er borte, går Andræ ind i hans rolle som fru Heiberg's »Sekretær«. Han »stormer med Inderlighed ind paa« hende for at få hende til at arbejde på sine erindringer og priser hendes umiddelbare stilkunst, men fraråder hende omvendt på det bestemteste at lade »Et Liv« udkomme før efter hendes død. Han vejleder og hjælper med råd og dåd ved udgivelsen av J. L. Heiberg's »Samlede Skrifter« (1861—62) såvel som ved hendes (og Adam Hauch's) udgave av mindeskriftet om P. A. Heiberg og hans hustru (1882); Andræ's ængstelige takt kæmper her en hård kamp med Johanne Luise's instinktive følelse av, på hvilket felt det avgørende forsvar for fru Gyllembourg's handlemåde må føres¹). Intet under da, at hun altid ønsker at høre hans domme, men ikke vil, at Krieger må røbe for Andræ, at hun går i kirke og på bal; at hun bestandig længes efter »hans velgørende Samtale« og over for Krieger giver sin skuffelse luft, når Andræ undlader at skrive til hende på sine rejser. Han spiller unægtelig en hovedrolle i hendes breve. I skæmt og i alvor. Når hun misbilliger, at mænd i syden kysser hinanden, må hun le ved tanken om, hvordan Andræ vilde reagere i en sådan situation. Og da hun 27. August 1886 taler om sin alderdom, er det »jo naturligt og i sin Orden, at Andræ og jeg følges ad«. Intet under da, at fru Heiberg, der i *Krieger* har fundet en broderlig ven, som for hende be-

¹) Omvendt sejrede fru Heiberg's og Krieger's pietet over Andræ's pertentlige videnskabelige redelighed, da Andræ bearbejdede Heiberg's »Optiske Monographier« og gjorde dem færdige til trykning. I hans redaktion sluttede forordet (»Prosaiske Skrifter«, IX, s. 376): »Ved Udgivelsen har man nu kun rettet enkelte Unoiagtigheder, som man antog Forfatteren selv vilde have fjernet, dersom de, ved den endelige Revision af Manuskriptet, havde tildraget sig hans Opmærksomhed; men inden trykningen udgik de fremhævede ord (»C. G. Andræ«, I, s. 248—49).

tegner så at sige selve det daglige brød, i *Andræ* stadig ser sin ungdoms ridder, om man vil: den ædle vin, der udmærker søndagsbordet frem for hverdagens kost.

Det er selvfølgelig umuligt at grunde eller gætte på, hvad *Andræ* kunde være blevet for fru Heiberg, ifald hun ikke havde haft Krieger som daglig omgangsven og hjælper. Eet og andet træk i deres delvis ukendte brevveksling modsiger imidlertid ikke formodningen om, at det er fru Heiberg's møde med Krieger, der i overvejende grad har bidraget til *Andræ*'s mere passive optræden over for hende. Glemmes bør det vel heller ikke, at medens *Andræ* 1857 på Krieger's stadigt gentagne forespørgsler, om han turde nærme sig fru Heiberg, viiste sig alt andet end »tilskyndende«, var det fru *Andræ*, der ved sine stadige stærke opfordringer, som Hall bemærkede, havde en »væsentlig Andel i, at han knyttede dette forhold« — unægtelig en behændig skakspillers vellykkede dronningetræk! I Krieger, der utvivlsomt selv har elsket fru Heiberg oprigtigt, har hun sikkert set sin »nærmeste ven«, men *Andræ* havde nu engang det prøvede ungdomsvenskabs førsteret, og med dets glans, dets charme kunde den senere forbindelse næppe kappes. I modsat fald havde hun dog måske alligevel ægtet Krieger.

Både *fru Heiberg* og *Andræ* tillægger deres livslange venskab en sand, en umistelig værdi¹⁾. Trygt stolende på

¹⁾ Ved de to umiddelbart på hinanden følgende 70årsdage udvekslede de to gamle venner følgende skrivelser:

Kjære *Andræ*!

»Den 14de Oktober 1882.

Saa vidt kom vi! Da De gik først ind i denne Verden, haaber jeg, at De er saa ridderlig at lade mig først gaae ud af den, thi en Ven som Dem kan jeg paa ingen Maade undvære. Tak for de Aar, vi have kjendt hinanden!

Deres inderligt hengivne

Johanne Luise Heiberg.«

»Torsdagften d. 16/11 1882.

..... Jeg haaber, at Krieger har sagt Dem, hvor rørt jeg blev ved at modtage de hjertelige Ord, hvormed De hilste mine 70 Aar.

hans ridderlighed og trofasthed, hilser hun i ham en av de ældste og »ædleste Venner, hun har mødt i sit lange Liv«. Hans venskab har hun altid været stolt av »fra den første til den sidste Gang, vi taltes ved, altsaa i en antagelig Række Aar. Det gaaer med Venskabet, som med Vinen, begge Dele stige i Værd Aar for Aar« (3. aug. 1882). Han på sin side tilstår hende d. 6. januar 1880, at hendes manuskript til bogen om P. A. Heiberg og Thomasine Gyllembourg, ikke mindst skildringen av forholdet mellem Duveyrier og fru Gyllembourg — en »sand Perle« — »paa mange Steder har bevæget mig langt mere, end jeg kan udsige. At min Beundring for Dem kunde voxе, har jeg hidtil betragtet som umuligt, men maa dog nu indrømme, at det Utrolige virkeligt er skeet«. Tungt vejer disse ord i den mands mund, der d. 11. december 1856 havde skrevet: »Tillad mig imidlertid at stole paa, at De selv kjender mig for længe og for godt til ikke fuldkommen at forstaae mig, skjøndt jeg ligesaalidt idag som nogensinde tidligere er istand til at finde de rette Ord og derfor helst tier stille«.

I fru Heiberg's enkebo sidder da de to alene med hinanden og drøfter gammelt og nyt. Ingen pauser lammer deres samtale, ingen »forfærdelige Bomme« skiller de to venners veje. Men tiderne har skiftet: I de unge år var hun en andens hustru, nu er han en andens mand, bundet til en kvinde, som hun altid har betragtet

---

Tillad nu ogsaa mig at gribe denne Lejlighed til at bringe Dem mine varmeste Lykønskninger for den 22de, hvor De selv vil overskride denne mærkelige Grændselinie. Halvfjerdsindstyve Aar! Det stemmer mig ganske høitideligt, hver Gang jeg mindes at have fyldt dem, men hver Gang mindes jeg ogsaa, hvor uendeligt meget jeg gjennem denne lange Aarrække skylder Dem, og hvor oprigtigt jeg stedse bør være

Deres inderligt hengivne og taknemmelige

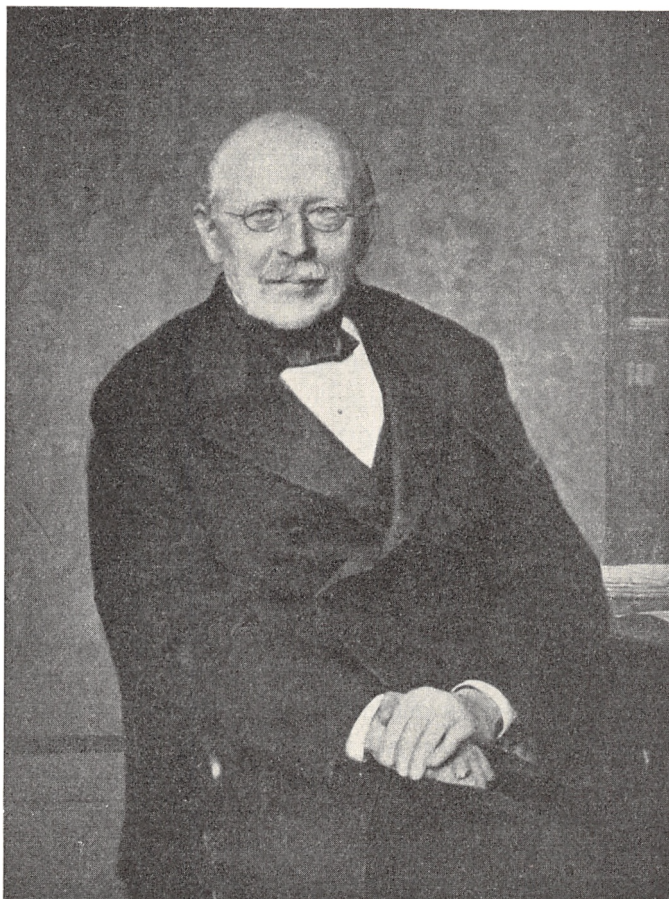
C. Andræ.«

med ikke ringe skinsyge. Heller ikke hun har jo været ganske fremmed for »hyttefadsprincippet«, heller ikke hun har nogen sinde helt forsonet sig med den pauvre slutning på de unge års sommerfugleleg i rosenhaven, at hendes ridder til sidst tog til takke med en anden, hvem hun ikke selv i sine vildeste drømme vilde have regnet for en jævnbyrdig medbejlerske. Og som ægte kvinde har hun aldrig tilgivet fru Andræ, over hvis hoved hun oftere øser både uvilje og spot, dog tilsat megen oprigtig følelse av sorg over, at hendes ven ikke har fundet mere lykke i sit liv. Mod denne tankegang har senere *Aage Friis* protesteret¹⁾. Efter hans opfattelse trænger Andræ ikke til så megen medfølelse i anledning av sin hustru og sine børn, som fru Heiberg vil yde ham. I hans forstående karakteristik av fru Hansine er også jeg alt i alt enig; men eet er denne betydelige kvindes menneskeværd i sig selv, et andet, hvad hendes mand såe i hende, og det turde dærfør være et spørgsmål, om Friis har drevet sonden tilstrækkelig dybt ind i det Andræ'ske problem, der søges belyst i disse linjer. Av ikke ringe interesse er her — som exemplum instar omnium — formentlig efterfølgende lidet kendte brev, av hvilket Poul Andræ kun har plukket en enkelt linje ud:

»Kjære Fru Heiberg!

Deres venlige Tilbud iaftes var saa skjønt og fristende, at jeg i Øjeblikket ganske tabte Besindelsen. Først da jeg kom ud i den kjølige Natteluft, blev det mig paa engang klart, at en Fjernelse fra Hjemmet en Juleaften vilde være et saa forfærdeligt Brud paa den hellige Huusorden, at jeg strax burde have forjaget saa syndig en Tanke. Naar De nu kjender mig tilstrækkeligt — og for Deres skarpe Blik ligge alle mine Feil og Svagheder jo afslø-

¹⁾ I »Hist. Tidsskrift« 8. rk., VI, s. 528; sml. Marcus Rubin, sst., V, s. 464.

Andræ

Ved skrivelse av 5. nov. 1884 anmodede styrelsen for Frederiksborgmusæet Andræ om at måtte lade ham male av en av samtidens betydeligste kunstnere; valget mellem disse overlod man ham. I sin tak, dat. 16. nov. s. å., udtalte Andræ ønsket om, at Otto Bache skulde udføre maleriet; dette blev til 1884—85.

rede — saa vil De let kunne forestille Dem de utallige Overveielser og Contra-Overveielser, som det har kostet mig, inden jeg kunde komme til at nedskrive disse Linier, og De vil da ogsaa med nogen Deeltagelse modtage Bevidnelsen af den oprigtigste Taknemmelighed fra

Deres hengivne

d. 12. December 63.

C. Andræ.«

For *fru Heiberg* står sikkert både *Andræ's* billede og deres indbyrdes forhold ganske klart. Hun veed bedre end nogen anden, at Andræ ikke blot ejer et skarpt hoved, men ogsaa et varmt hjerte, og hun »troer, Beskjæftigelsen med de kolde, strænge Tal er en Dæmper paa denne Følelse, han med Anstrængelse og Møie arbejder paa at skjule og qvæle«. Men hun ser ogsaa faren ved vennens politiske og menneskelige selvisolering: »Kold er Andræ imidlertid ikke, men ligesom man tildækker Iis med varme Gjenstande for at holde Kulden vedlige, saaledes tildækker Andræ sig med Iis for at afkjøle, hvad der brænder i hans Indre; det er et farligt Experiment, thi lidt efter lidt kan let det Indre ganske afkjøles ved denne ydre Kulde, men endnu vil jeg ikke tro, at det er kommet saa vidt . . .« Det er en selvfølge, at hun med varme vender sig imod Andræ's syn: »Jeg bryder mig ikke om andre Mennesker end de faae, jeg holder af, alle andre ere mig ligegyldige«. Vennen har, efter hendes mening, »ligesom sat sin Sjæl i Fængsel og ender vel med ligesom hiin berømte Fange at have nok i en Edderkops Selskab«.

Et dusin år senere skriver hun fortvivlet til Krieger: »Hvor frygteligt! Jeg synes, at dette rigt udstyrede Menneske meer og meer forvandler den bløde Klump i venstre Side til Steen og Metal. Gud fri os fra det Onde!«¹⁾. Forklaringen på denne triste udvikling søger hun dels

¹⁾ Breve av 18. aug. 1861, 3. juni 1863, 19. maj 1864, 10. marts 1875, Heiberg-Krieger, I, s. 35, 178, 290; II, s. 246.

i Andræ's ulykkelige hjemliv — »Og sligt kaldes Ægteskab!« — dels i visse medfødte naturanlæg, som under en ugunstig stjerne mere og mere har vundet overhånd over alt det lyse og gode i hans væsen, det, der altid havde jublet hende i møde. Allerede i et brev av 8. oktober 1863 er hun nået til dette resultat: »Det bedrøver mig i Grunden saa meget at tænke paa Andræ. Han mangler Solvarme, sagde hans Moder; hun meente i hans Omgivelse, men desværre, han mangler den Solvarme, som kun kan udgaae fra et Menneskes inderste Sjæl«.

Vi er her nået ind til sagens kerne. Og efter i det foregående at have udviklet og begrundet denne avhandlings første hovedthesis: at Andræ hele sit liv bevarede sin ungdoms kærlighed til Johanne Luise Heiberg, hvorfor hans ægteskab måtte blive og blev ulykkeligt, vender vi os nu til den anden, som naturligt bygges på ovenfremsatte antagelse. Det er påstanden om, at vi i den varige dybe splittelse, som Andræ's ulykkelige dobbeltliv mellem kærlighed og pligt nødvendigvis måtte frembringe i dette pligtmenneskes inderste, må se en hovedgrund, ja, måske den avgørende grund til, at den store statsmand svigtede i de for Danmark allermest skæbnesvangre øjeblikke. Er overhovedet nogen anden udtømmende begrundet forklaring mulig? At der i alle tilfælde består en højst ejendommelig paralleludvikling i Andræ's personlige og politiske skæbne, vil vanskeligt kunne nægtes. Man kalde dette et tilfældigt sammentræf i tid — personlig må jeg hævde, at overensstemmelsen beror på et årsagsforhold.

Som purung har Andræ sværmet for den franske revolution; det er den, han har avvundet sine politiske idealer, sin kærlighed til frihed og lighed, men efterhånden når han til overbevisningen om, at den landsfaderlige danske enevælde i virkeligheden — vel ikke i teorien, men dærimod i praksis — selv for længst havde realiseret de

samme idealer, som møder os i erklæringen om menneskerettighederne. I denne tankegang enes de to åndsaristokrater Andræ og Heiberg, og som de andre medlemmer av den Heiberg'ske kreds holder Andræ sig uden for enhver syslen med praktisk politik. Men i hans unge ægteskabs første lysere år, da han føler sig fast forankret i hjemmet, vokser efterhånden den politiske interesse i hans sind, og året 1848, der med fanfareklang kalder alle friske og ubrugte kræfter til kamp, være sig i ildlinjen eller ved den forfatningspolitiske front, ser *Andræ* som et av de mest fremtrædende og fremragende medlemmer av den grundlovgivende rigsforsamling (1848—49). Endnu har ingen kølig skepsis lammet hans handlekraft, og selv det ufortjente nederlag, hans skarp-sindige eetkammerforslag lider over for Centrums himmelråbende mangel på politisk forudseenhed, standser ham ikke i hans bane. Som formand i det første folketing (1850—52) befæster han sin saglige position ved sin overlegent dygtige ledelse av tingets forhandlinger. Rent menneskeligt føler han en bølge av begejstret sympati slå op imod sig, da han d. 15. april 1854 avskediges fra sine embeder, — som oberstløjtnant og docent ved den militære højskole —, efter at han i stolt uforfærdethed pure har avslået krigsministeren general C. F. Hansen's utrolige krav om, at han skal nedlægge sit landstingsmandat og for fremtiden avholde sig fra politik. Ved ministeriet Ørsted's fald d. 3. december s. å. løftes han av folkestemningen til finansministerens taburet, og både under *P. G. Bang's* forsæde (1854—56), i sit eget ministerium (1856—57) og i *Hall's* 1. regering er han 1857—58 »Saltet«, den »ledende Tanke«, den »Jærnvilje«, der avværger såvel den politiske lykkeridder L. N. Scheele's mangehånde overgreb som grevinde Danner's ærgerrige personlige politik. I sin — stundom noget småtskårne — modstand imod denne drives han til en viss grad frem både

av sin egen hustru og av fru Heiberg, der for en gangs skyld — i fælles had til Louise Rasmussen's indflydelse — er enige om at modvirke grevinden.

Hverken i indre eller ydre politik spores nogen som helst tvivl eller vaklen i Andræ's offentlige fremtræden. Han er på eengang og helt matematiker og militær. Ethvert problem, de forviklede forhold stiller ham, tænkes til bunds, og den enkle — oftest eneste — løsning, hans skarpe forstand finder eller former, fører hans faste vilje dristigt frem, igennem. Inden for regeringen står *Andræ* ubestridt som »la tête la plus forte et la volonté la plus ferme«. Han ser målet, han ejer midlerne. Trods en viss mangel på psykologisk sans går han dærfør i disse år fra sejr til sejr. I fællesforfatningen av 2. oktober 1855 med dens sindrigt udtænkte eetkammerrigsråd, en konservativ forfatning, men en født mesters helstøbte værk, sætter han sig sit første monument, i sin geniale opfindelse av forholdstalsvalgmåden (1855) et andet og uforgængeligt. Bægge love tvinger han igennem. Ved konciperingen på tomandshånd hos P. G. Bang med et spøgende vaudeville-citat for at forsone Bang med den totale kassation av dennes eget forslag. I ministerrådet ved en blanding av hensynsløs fasthed og delvis elskværdig ironi. I det kongevalgte rigsråd under pres av en »temporiserende«, men ubønhørlig autoritet, smældet av »Firehestepidsken«, for at tale Andræ'sk. En selvfølge er det, at han, både ved sin viljestyrke og sin fag- og sagkundskab, holder administrationen av monarkiets finansstyre sikkert i sin hånd. En selvherskernatur, der i kraft av sin overlegne intelligens som regel veed alt bedre, dærfør heller ingen smidig politisk studepranger, som ængsteligt skeler til højre eller venstre — således tegner Andræ i disse år sin egen skarpt skårne profil.

Over for slesvigholstenerne, de tyske stormagter, det neutrale udland står han fast på fællesforfatningen, og

da Hall avgørende slår ind på indrømmelsernes vej, træder han i juli 1858 — til uskrømtet glæde selv for en modstander av Bismarck's format¹⁾ — ud av regeringen. Selv nægter han bestemt at overtage stats- og udenrigsministerportefeuillerne. Taburetklæber er han ikke, han er træt og vil ikke lege med mere. Der blæser fra nu av en iskold vind omkring Andræ; den manglende solvarme og harmoni i hjemmet sætter sit præg på ham. Alligevel går han ikke ud av politik; men til at yde en positiv indsats fra regeringsbænken er han ikke mere til at formå. Dog endnu spiller han, som altid med dyb foragt har hundset det av Bondevennerne dominerede folketing, gærne førsteviolinen i landstinget, og han behersker 1862—63, ene sekunderet av Krieger — »Dioskurerne«, der udøver magten uden ansvarets tyngde — ganske fællesstatens rigsråd ved sine skarpe domme og sit ætsende vid. Med mesterskab giver han fra nu av rollen som kritisk politiker og politisk kritiker, navnlig det sidste. Efterhånden bliver han hadet som få, den mest upopulære mand i det danske monarki, en »Dr. Stockmann« med sit »eget Solsystem« udi Politiken, som intet andet mørkt eller lysende Legeme følger«. Han ænsrer det ikke, så lidt som månen hundene, der glammer ad den. Men lidt efter lidt fæstnes dog i offentlighedens bevidsthed det billede, som Bille elegant, men overfladisk tegner av Andræ »som en ensom kold Fixstjerne«: »For hans kolde, klare Fornuft er intet Problem for vanskeligt, men i hans Bryst banker der intet Hjerte, i hans Sjæl er der ingen Følelse af Varme eller Begejstring for Ideer. Han kjender kun Ræsonnementet, kun den rationelle Slutningsgang, kun abstrakte Begreber og blodløse Theorier«²⁾.

Det er mod denne karakteristik, *Johanne Luise Heiberg* protesterer så energisk i det ovenfor (s. 306) citerede

¹⁾ Jfr. »Preussen im Bundestag«, III, s. 371, 388, 421, 423.

²⁾ Citaterne er fra »Fædrelandet« 20. okt. 1866, hvor forholdstalsvalgsmåden angribes som »doctrinair«, og »Dagbladet« 3. juni 1863.

Johanne Luise Heiberg.

Maleri av Marstrand 1858—59 (Frederiksborg).

brev. Forståeligt nok, thi hun kender Andræ tusinde gange bedre end »Dagbladet«s pennefører, kender ham til bunds og holder inderligt av ham, medens Bille holder ham som pesten. Og hvem andre end fru Heiberg ejer alle betingelser for at fatte, hvad Andræ's passivitet — eller rettere: tvungne mangel på aktivitet — i disse krise- og krigsår (1863 ff.) har kostet ham selv rent menneskeligt? Men det er forgæves, at hun, der, både for Danmarks og Andræ's egen skyld, håber at se ham forrest i den storpolitiske front, på valkyrievis ægger ham til kamp og sejr:

»Jeg bebreidede ham, at han ingen Rolle tog i vort Drama herhjemme; han svarede, at Rollen endnu ikke var skrevet; det lod dog til, at han nok vilde indstudere den, saasnt den blev uddeelt. Jeg længes efter den første Prøve paa Stykket«.

Heri tog fru Heiberg dog fejl; men hun vender gang på gang tilbage til æmnet. Og så stor er *Andræ's* autoritet over for hende, at hun, endskønt hun i det store og hele ser tingene fra et nationalliberalt (Krieger'sk) stude, ikke sjældent, bevæget til sit inderste av den brændende fædrelandskærlighed og dybe overbevisningens varme, hvormed Andræ forfægter sin sag, må forekomme sig selv »som Herman v. Bremenfeldt, der altid synes, at den, der taler sidst, har Ret«. Dærfor tør hun ikke modsige, at Novemberforfatningen »er en Pæl, som for bestandig støder ham ud af al Deeltagelse i de offentlige Sager«; dærfor er hun i tvivl om, hvordan hun skal vurdere den »brillerende Nihilisme« i Andræ's store tale imod Københavns landbefæstning d. 23. februar 1876. En enkelt gang er hun — med urette — tilbøjelig til at tro, at Andræ mangler mod; men hun rammer centrum, da hun d. 5. juli 1863 på papiret prenter: »Stakkels Andræ! Det er tungt at være raadvild og ikke at have Lyst til Noget¹⁾).

¹⁾ Breve av 12. febr. 1863, 17. nov. 1863, 5. juli 1863, Heiberg-Krieger. I, s. 168, 233, 191. Sml. Krieger's »Dagbøger«, III, s. 214—15: »Han tør

Thi sådan ligger landet. Den skarpsindige statsmand, hvis sjældne klarblik oftest ævnede at se sikkert gennem fremtidens tågeslør, og som i regelen længe før nogen anden varslede det optrækkende uvejr, nøjedes med ved sin skånselsløse kritik at jævne sine modstanderes værker med jorden, men nægtede bestandig — (1858, 1863—64, 1865—66, 1870, 1874—75) — selv at vise sine landsmænd mål og vej. »Min Tid er endnu ikke kommen«, blev hans mundheld; men ønskede han egentlig, at den skulde komme? Han vilde »hverken lede eller lade sig lede«, ikke mere »gjøre Gavn«, d. v. s. overtage det politiske førerskab herhjemme. Med Strindberg kunde han have sagt:

»Her rivs för att få luft och ljus;
är kanske icke det tillräckligt?«

Ikke efter fru Heiberg's og Krieger's mening, når talen er om statskunsten. Oprindelig vel næppe heller efter Andræ's; thi med alle sit væsens anlæg for kold og klar skepsis, for skarp og uskånsom kritik er han oprindelig en positiv, en produktiv natur. Det viser hans lovarbejder, det viser hans epokegørende geodætiske hovedværk »Den danske Gradmaaling« (I—IV, 1867—84). Det viser hans livslange betydningsfulde indsats til fordel for hærens og embedsstandens tarv, hans gentagne, overlegent dygtige forsvar for forholdstalsvalgmåden — også under andre former end hans egen —, ført udelukkende for sagens skyld, ikke av prestigehensyn. Det viser endelig hans banebrydende — for Haagprocessens udfald (1933) ikke uvæsentlige — krav om en udforskning av Østgrønland som indledning til en dansk kolonisation av dette gamle danske udland (1879—80).

Og dog bliver landstingets »grand old man« i sine æl-

---

ikke gribe Roret, men det gaaer med ham som med Coquetterne; de ville fastholde alle Mulighederne; men Virkeligheden, Giftermaalet — Nei tak.«

dre år dets gådefulde sfinks, dets tavse tænker. Vel følger han opmærksomt debattens gang, men han tier; mindst av alt falder det ham ind at handle. Thi alt i alt er hans tro på livet for længst borte, grundfæstet dærimod hans tvivl om lykken.

Denne tvivl er ubestridelig et gammelt og indgroet træk i hans karakter. Efter *Schovelin's* mening hans inderste og oprindeligste hemmelighed, efter min opfattelse noget senere fremvokset. Avlet ganske visst i et medfødt naturanlæg på godt og ondt, fremhjulpent måske ved tanken på faderens overraskende tidlige død (1814) — den, der knyttede moder og søn dobbelt nær til hinanden —, men i hvert fald først avgørende brudt igennem og ham selv fuldt bevidst, da han gør sig klart, at hans livs store kærlighed er uden håb. På sin 25 års fødselsdag (14. oktober 1837), som *Andræ* fejrer alene i Paris, forsøger han for engangs skyld sin lykke i hazardsalonen »Frascati« i Palais-Royal; »men min sædvanlige Mangel paa Held i flere Foretagender undlod ikke at følge mig«¹⁾. For den geniale matematiker, der har gjort sandsynlighedsberegningen til et speciale — et arsenal, hvorfra han gang på gang henter sine våben i sit forsvar for forholdsvalsvalgmåden — bliver tilfældighedsmomentet et problem av skæbnesvanger betydning. Ikke ved udregningen av valgresultater, thi dær spiller det en så ringe rolle, at det kun kan karakteriseres ved astronomisk minimale tal. Men vel i det levende liv, i politikken, den indre som den ydre, allermest vel her. Og netop dette irrationelle er det, som han hader og frygter, dette ganske uberegnelige, der har kunnet omstyrte selv et så genialt bygværk som fællesforfatningen, som han med

¹⁾ Brev fra Andræ til hans moder 28. okt. 1837 (»C. G. Andræ«, II, s. 53). Sml. dagbogsnotits av 1. jan. 1836: »Naar Alt saaledes viser sig i Rosenskjær, kan jeg dog ikke frigøre mig for den Ængstelse, at det sidste Aars uventede Lykke atter kan blive fulgt af et Omslag til det Onde ....« (sst., III, s. 109).

konstruktiv fantasi havde rejst på en sikker grundvold av viden og kunnen. Med kort og kugler tør han veje chancerne for og imod en udtrækning i en bestemt følgeorden¹⁾; men det kaotisk mangfoldige livs problemer frister ham ikke mere. Frygten for tilfældet, angsten for Nemesis, en øget og overdreven selvkritik hos den for-dum så selvsikre, alt i forening lammer hans handlekraft²⁾. Han føler sig alt andet end sejrsløst, og han har ingen fylgje bag sig, ingen, der kan tilhviske ham, at han må sætte livet ind for at vinde det. Det gør han da heller ikke. Med *Johanne Luise Pätges* ombord vilde han have vidst, at skibet førte Cæsar og hans lykke, været tryk, sejrsløst, overlegen, hensynsløs av vilje og ævner, øvet stordåd. Med *Hansine Schack* ved sin side, medens hans tanker søger langvejs bort, og hans hjerte fryser, bliver han tvivlrådig og tavs. I *Andræ's* sjæl kæmper troen på den manglende lykke en hård kamp med hans glødende, men fåmælte fædrelandskærlighed; langsomt svækkes hans viljesliv, og kun alt for ofte ser vi for os 1850'ernes stærkeste politiske personlighed som en sort og sjælesyg Hamlet. Han, der over for den franske minister Dotézac har motiveret sin foragt for *subjonctif*: »Mais vous comprenez bien, que je n'en ai pas besoin, parce que tout ce que je dis est parfaitement sur!«, han avskærer nu en diskussion med sit: »Dans le doute abstiens-toi! Ene og ensom er han blevet, en udvikling, der fortsættes år for år, indtil han så at sige stivner i kritik og forbenes i stædighed. En halvvejs udbrændt vulkan, der kun med

¹⁾ Jfr. Flemming Dahl: »C. G. Andræ's Taler«, I, s. 46 f., 57, 59, 63.

²⁾ Det bør dog retfærdigvis — som i sidst anf. Værk, s. 23—26 — fremhæves, at der var meget, som talte for *Andræ's* opfattelse, at det Hall'ske politiske system konsekvent måtte følges »to the bitter end«, og forfatteren må stadig fastholde sin (sst., s. 85 udtalte) anskuelse, at *Andræ's* avgørende fejltagelse ligger i hans fratræden allerede i juli 1858. Derfor bliver hans passive holdning 1863—64 selvfølgelig ikke mindre beklagelig.

uendelige mellemrum viser tegn på liv. Et sådant udbrud av lidenskab vækker kærligheden til Grønland d. 16. maj 1879. »Kølig og klar, fornem, fin, med et visst præg av mimosens »noli me tangere!« står *Carl Georg Andræ* som den store ener i Danmarks nyere politiske historie, stærk og stejl som det ensomme fjæld, som Matterhorn blandt de Alper, han elskede så højt. Dog dybt i bjærgets indre flammede, hvad tinget hin majdag fattede og følte, vulkanens ild«¹⁾).

Imod ovenstående skildring av *C. G. Andræ's* udvikling og det endelige resultat av denne vil man muligvis indvende, at den overvejende bygger på forfatterens eget syn på de foreliggende kendsgærninger, på sine steder måske snarest — e silentio — på savnet herav, i mindre grad på en rationel bevisførelse. En sådan kan dog, efter sagens natur, hverken fordres eller fremsættes.

Grebet ud av luften turde min arbejdshypotese dog næppe være. Den hviler dels på talrige udtalelser av Andræ selv, bevarede i den Heiberg-Krieger'ske brevveksling, dels på fru Heiberg's egne let tilslørede betragtninger, der finder en bekræftelse i visse vendinger i hans breve til hende. Den underbygges i ikke ringe grad ved fru Andræ's umiskendelige uvilje imod fru Heiberg og dennes halvt overlegne, halvt medlidende avfærdigelse av vennens »Livsledsagerinde«. Den vinder i sandsynlighed, når man vejer den uendelig nøgterne, ja kølige tone i de to ægtefællers breve til hinanden mod den omsorgsfulde kærlighed til moderen, der lyser ud av hver linje i Andræ's breve. Eller når man erindrer, hvor fuldstændigt Hansine Andræ's udførlige dagbøger tier med hensyn til spørgsmålet om mand og hustrus rent menneskelige betydning for hinanden. Endvidere finder forfatterens teori en ikke uvæsentlig støtte i Poul Andræ's snart

¹⁾ *Flemming Dahl*: »Andræ og Østgrønland«, s. 15—16; sml. »Dagens Nyheder« 17. maj 1879.

ordrige, snart ordknappe fremstilling av venskabet mellem faderen og fru Heiberg og hans pietetsfulde, men så at sige gennemførte tavshed om forholdet mellem forældrene. Og endelig, hvad vel er av lige så stor interesse, modsiges den ikke av nogen bevaret kilde, ej heller av den endnu levende mundtlige overlevering.

Denne arbejdshypoteses mulige værd beror da på, at den søger at forstå og formentlig ævner at forklare. I sin fastslåen av statsmanden Andræ's for Danmark så ulykkesvangre vedvarende passivitet i de kritiske år 1858—75 kan den ikke blive stående ved begrundelser som *Birkedal's* hang til »dolce far niente«, *Bille's* og *P. Hansen's* (»Zodiacus«) negative kritikakleri eller *Topsøe's* Hamletnatur¹⁾. Den kan dærimod for en stor del tiltræde *Schovelin's* motiv — troen på den svigtende lykke—; men den stræber måske dybere, idet den i endnu højere grad vil forene Andræ's manglende lykketro med hans formodede tanker om et forspildt liv. Et liv, hvor alt var, som det skulde være, undtagen netop det eneste væsentlige, hvorpå det kom an for ham — udtrykt med folkevisens ord i Signelil's mund:

»Der er slet ingen i verden til,
der min hu leger på,
foruden ham Havbor, kongens søn,
og ham kan jeg ikke få.«

Det primære bliver da det skibbrud, Andræ har lidt i sit personlige liv, idet han ikke i sine unge år skulde vinde den eneste kvinde, han virkelig har elsket, hende, som kunde have skænket ham den fornødne solvarme og sejrssikkerhed. Først hertil knyttet da efterhånden hans stedse stærkere tro på sin svigtende lykke, hin nægende mistvivl, der fra omkring 1858 gentagende lader

¹⁾ Med *Vilh. Andersen* endog blot delvis at ville identificere Andræ med Milner i »Hjemløs« er ugørligt; ikke heller sammenstillingen af Milner og Krieger synes overbevisende (»Illustreret dansk Litteraturhistorie«, III, s. 647).

ham møde Danmarks skæbnetime med en forstemmende mangel på vilje til handling og i hans senere år udarter i kulde og kritik, der fryser hans omgivelser — og dærgennem atter ham selv — til is og alt i alt sætter ham selv ud af spillet i vort offentlige liv. »Ja, han staaer ene med sine Formler, men han har jo villet det saaledes«, siger fru Heiberg, og vi, der ikke veed, hvor meget eller hvor lidt vi tør lægge ind i denne ytring, formår ikke at avgøre, om retten atter her, være sig helt eller delvis, er på hendes side. Måske — måske ikke! Det er ikke til at sige.

Men som pave Innocens III år 1200 med al kuriens logik og systematik vejer for og imod m. h. t. det forestående kejservalg i Tyskland, nødes også vi til omhyggeligt at prøve de indvendinger, der kan rejses imod ovenfremsatte hypotese. Og det ligger da, som før omtalt, lige i dagen, at den kun kan sandsynliggøres, men ikke bevises. Endvidere vil det med ikke ringe ret kunne fremhæves, at mangan en mand netop ønsker at drage sin hustru med ind i sine interesser, at delagtiggøre hende i hele sit indre liv, at se en fuldt forstående og samfølede fælle i hende, og at mere end eet ægteskab går over styr, netop fordi manden ikke i sin hustru finder en kammerat og ven og først for sent forstår det manglende interessefællesskab imellem dem. Men over noget sådant vilde *Andræ* kun delvis have kunnet klage; snarest har hans frue været ham alt for politisk interesseret. Dærimod har hun, efter alt at dømme, ikke formået at følge ham i hans kærlighed til alt det, der utvivlsomt betegnede hans eget inderste jeg. Og hun gjorde da en dyd av nødvendigheden og gik, om end surmulende, med til, at hendes mand hos fru Heiberg søgte og fandt den attråede sangbund for de dybeste toner i sin sjæl.

Avgørende har dog heller ikke dette været. Avgørende var, at ægteskabet mellem *Hansine Schack* og hendes

fætter *Carl Andræ* udelukkende har været et konventionelt familieparti med et visst slægts- og interessefællesskab, men intet herudover. Allerede som ung havde Andræ skænket *Johanne Luise Heiberg* sit hjerte, og da hun, der helligede sin kunst al sin kærlighed, ikke havde noget hjerte at give udelt til gengæld, måtte Andræ se sin skude sejlet på grund. Under sin mangeårige og tilvante resignation sanker han da i de — i øvrigt slet ikke så få — smuler, der stadig falder fra den riges bord, sin rest av lykke. Hun er den eneste, han årene igennem stedse tyer til, ligesom også hun i alvorlige øjeblikke vender sig til ham¹⁾. Dog, til sidst bliver også lyspunkterne i hans liv, hans besøg hos *Johanne Luise*, sjældnere — den flammende klode er blevet gammel, dens ild slukket av is. Men alene i denne skikkelse må han ikke gå over i Danmarks historie. Hans billede står først ret for os i al sin ensomme storhed og tragik, når vi fuldt har forstået og efterfølt hans liv og skæbne.

¹⁾ Saaledes skriver hun 16. nov. 1863 til Andræ: »Det kan man kalde Uheld! Jeg var saa urolig i disse betydningsfulde Dage [tronskiftet 15. nov., Novemberforfatningen 13.—18. nov. 1863], at jeg maatte tale med andre Mennesker, og kjørte derfor i Aften ind til Martensens. I Aftes ventede jeg Dem med Længsel. Kan De, da skjænk mig en Timestid i Morgen i Dagens Løb.« Tyve år efter hedder det (11. okt. 1883): »Min kjære Andræ! Da jeg i Aftes bedrøvet kom hjem fra den døende Martensen, blev jeg end mere bedrøvet ved at erfare, at De forgjæves havde søgt mig. Hvor meget trængte jeg ikke netop i Aftes til at tale med en af de faa Venner, jeg endnu har tilbage. Tak fordi De tænkte paa mig! Opgiv mig ikke!

Deres inderlig hengivne

Johanne Luise Heiberg.«

KILDER.

Benyttet er, så vidt muligt, hele den foreliggende *litteratur* om æmnet. Hovedsagelig dog *Poul Andræ's* forskellige værker om faderen, først og fremmest »Geheimekonferentsraad Carl Georg Andræ« (I—IV, 1897—1912) og »Geheimeraadinde Andræ's politiske Dagbøger« (I—III, 1914—20). Smuk og pietetsfuld er *Victor Andræ's* skildring »Erindringer fra Hjemmet« (i »Mit Hjem« 1913). I denne forbindelse må også nævnes *Flemming Dahl's* »C. G. Andræ's Taler i Udvalg« I—II (1933—34), især s. 71—74, 79 f., 82 f., 105; endvidere *sammes* »Andræ og Østgrønland« (1932, udvidet særtryk av »Dagens Nyheder« 14. okt. 1932), »Andræ og Embedsstanden« (i »Ministeriernes Maanedshlad« jan.—marts 1934) og »Andrae und das dänische Proportionalwahlsystem. Ein Beitrag zur Geschichte der Verhältnisswahl« (1935). Hertil kommer som hovedkilder *Johanne Luise Heiberg's* »Et Liv, gjenoplevet i Erindringen« (I—IV, 1891—92), *Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger's* En Samling Breve 1860—89« (I—II, 1914—15) og »*Andreas Frederik Kriegers* Dagbøger 1848—1880« (I—VII, 1920—25), i mindre grad *Vilhelm Birkedal's* »Personlige Oplevelser« (I, 1890) og *Alexander Thorsøc's* »Erindringer« (1929); disse er navnlig av interesse, fordi de tegner os en Andræ, der er væsentligt mildere og moderatere i sine domme, end vi er vant til. I øvrigt henvises til den i min Andræ-udgaves bd. I, s. 109—10, angivne litteraturfortegnelse om Andræ og den tilsvarende om fru Heiberg i *Robert Neiiendam's* »Johanne Luise Heiberg« (1917), s. 104—06. Endvidere er jeg fortrolig med de *Andræ'ske* og bekendt med de *Heiberg'ske*, *Krieger'ske* og *Læssøe'ske* privatarkiver i Rigsarkivet. Andræ's pariserdagbog synes tilintetgjort, og der er kun bevaret 7 breve fra ham til hans hustru og 3 fra hende til ham (alle fra 1851). Fra Andræ til fru Heiberg findes nu kun 11 breve (1856—82), 3 endda kun i koncept, medens Andræ's arkiv rummer 22 breve fra fru Heiberg (1856—87). Men dels brevene (koncepterne!) selv, dels *Poul Andræ's* gengivelse av flere ikke bevarede breve viser, at en del må være gået tabt. — Fremdeles har jeg med betydeligt personligt udbytte i samtaler drøftet mit æmne med fru gods-ejerinde *Sera (Sarah) Kaas, f. Heiberg*, og forhenværende fabriksinspektør frøken *Annette Vedel*. — Tilbage står endnu kun at nævne, at jeg, da jeg i årene 1920—21 for første gang mere udførligt arbejdede med Andræ's virke og personlighed, allerede dengang dannede mig et billede av hans venskabsforhold til fru Heiberg, et billede, som senere, fæstnet og uddybet ved fornyede flerårige studier over hans liv og gærning, i store træk er antydet i indledningen til min udgave av Andræ's taler (I, 1933, s. 71—74). Allerede da (i julen 1933) forelå også hele stoffet til ovenstående skil-

dring fuldt rede til endelig bearbejdelse og nedskrivning. Ved et tilfælde blev jeg imidlertid netop samme dag, som min bog udkom, av en bekendt gjort opmærksom på, at *Jul. Schovelin* i »Fra den danske Handels Renaissance« (II, 1924, s. 106—41), et værk, jeg hidtil beklageligvis kun havde kendt av navn, og hvor jeg må tilstå jeg aldrig vilde være faldet på at se forholdet mellem Andræ og fru Heiberg berørt, har været inde på lignende tanker. Skønt jeg således allerede havde bragt min egen anskuelse på tryk og faktisk i hovedsagen havde nærværende artikel færdig, måtte jeg dog nu selvsagt tage stilling til Schovelin's — delvis på familietradition byggede — skildring, som derfor av og til er citeret i det foregående. — Til slut skal kun anføres, at jeg til udarbejdelsen av denne avhandling med tak har modtaget en understøttelse av »Den Grevelige Hielmstjerne-Rosencrone'ske Stiftelse«.

SMAASTYKKER.

5. En Skrivelse til Prof. theol. H. N. Clausen.

Meddelt af Dr. theol. *Skat Arildsen*.

Det kongelige Akademie for de skønne Kunster.

Kiøbenhavn den 22. April 1873.

Paa den Dag da Deres Høiærværdighed fylder det 80. Aar har Akademiet ønsket at udtrykke for Dem, hvor meget det paaskjønner den varme Interesse for den danske Kunst og dens Dyrkere, som Deres Høiærværdighed altid har lagt for Dagen i Deres lange Liv og i de betydningsfulde Stillinger som De har indtaget, og som har bidraget saameget til, at store og skønne Foretagender i vor Kunst ere satte i Værk.

For at give Deres Høiærværdighed et offentligt og varigt Beviis paa sin Paaskjønnelse af denne Deres Virksomhed og tillige for at hædre sig selv ved at tælle i sin Midte en stor og fortjent dansk Borger og Fædrelandsven, har Akademiet i den idag afholdte Plenarforsamling eenstemmig optaget Dem som ordentligt Medlem.

Idet jeg saaledes har den Ære at oversende Dem Medlemsdiplomet, vedlægger jeg tillige Edsformularen, som jeg udbeder mig tilbagesendt med Deres Underskrift.

F. Meldahl.

/ Jul. Lange.

Til

Hr. Dr. theol. Professor H. N. Clausen.

Storkors af Dannebrog og Dannebrogsmænd¹⁾.

---

¹⁾ H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie. Kbh. 1877. 552. — Cfr. H. Stemann: F. Meldahl og hans Venner. III Kbh. 1929, 250. — Skrivelsen findes blandt H. N. Clausens efterladte Papirer, i Privateje.

INDRE LIV I ET KØBENHAVNSK LAV I SIDSTE HALVDEL AF 18. AARHUNDREDE.

AF R. BERG.

I »Historiske Meddelelser om København«, 2. Rk., II Bd., S. 155 f., bragte jeg i en Artikel »Glargmester-Zunft« en Række Billeder af, hvorledes Livet formede sig for københavnske Glarsvende. Vi er ikke i Stand til at skaffe os et saa godt Indblik i Mestrenes Forhold, som vi har i Svendenes, idet Glarmesterlavets Arkiv kun er bevaret meget fragmentarisk. Den væsentligste Del deraf er en Protokol over Lavets Møder fra 1750, men Indholdet af denne er saa typisk for de fleste københavnske Smaalav, at en Fremstilling af Hovedindholdet ikke vil være uden Interesse.

Forhandlingsprotokollen viser os, at Glarmesterlavet har fulgt de samme Bevægelser som de andre Lav, og at Traditionen fra ældre Tid endnu i Midten af det 18de Aarhundrede har været fuldtud levende.

Nogen førende Rolle inden for Haandværkerstanden har Glarmesterlavet ikke spillet, dels fordi man fra Regeringens og Øvrighedens Side vogtede nøje paa, at Haandværkerne kun optraadte lavsvis, aldrig som Helhed, dels fordi Glarmesterlavet, paa en enkelt Undtagelse nær, ikke har ejet nogen fremstaaende Personlighed, allermost dog fordi Glarmesterlavet i ældre Tid — ja langt ned til vore Dage — kun hørte til de meget smaa Fag.

I 1750, da den ældste Protokol begynder, talte Lavet kun 11 Mestre. I det følgende Tiaar forøges ganske vist

dette Tal saaledes, at det 1761 udgjorde 22, en meget betydelig Stigning, der slet ikke staar i Forhold til den samtidige Forøgelse af Københavns Folketal. Man kan deraf slutte, at Glarmestrenes økonomiske Stilling ikke kan have været særlig gunstig. Desværre savner vi ethvert Materiale til nærmere at bestemme den, men man kan efter Sammenligninger med andre Fag, ganske vist fra en noget senere Tid, gaa ud fra, at den gennemsnitlige Indtægt for en Glarmester ikke har været over 7—800 Kr. om Aaret i Nutids Penge.

Det har i det hele været meget smaa Virksomheder, hvad man ogsaa kan slutte af Antallet af Svende og Drengene. Svendeantallet overstiger i første Halvdel af det 18de Aarhundrede sjældent 10, ofte er det kun 6—7 Stykker. Men heller ikke efter 1750, da Mesterantallet stiger, er det synderlig stort og er i hvert Fald aldrig større end Mestrenes. Heller ikke Drengenes Antal er betydeligt, sjældent større, som Regel mindre end Mestrenes.

For Tidsrummet 1761—1800, da vi har Politiets Generaltabeller at holde os til, stiller Tallene sig saaledes:

1761....	22	Mestre,	10	Svende,	20	Drengene
1765....	23	»	16	»	15	»
1770....	20	»	14	»	20	»
1775....	20	»	16	»	18	»
1780....	22	»	20	»	19	»
1785....	24	»	21	»	32	»
1790....	25	»	18	»	26	»
1795....	20	»	18	»	24	»
1800....	30	»	20	»	22	»

Som man vil se af denne Liste, har ikke alle Mestre kunnet holde en Svend, og regner man med, at enkelte Mestre har haft to Svende, er det givet, at en Del Mestre har maattet nøjes alene med en Dreng som Medhjælp.

Dette fremgaar ogsaa af en Anmodning, der indkom til Lavet 1763 fra en Mesterenke, om at faa en Svend til

foruden den, hun havde. Hun fik til Svar, at da ingen Mester havde mere end en Svend, naar undtoges Mester Ottsen, der arbejdede for Hans Majestæt og derfor havde tre, kunde de ingen undvære. Magistraten, til hvem Enken havde henvendt sig, henviste hende til at laane en Svend hos Ottsen, indtil hun kunde forskrive en fra fremmede Steder.

Men selv om de fleste Mestre ogsaa har haft en Svend, saa er det næppe sandsynligt, at der har været stadigt Arbejde til en saadan hele Aaret rundt. Dette fremgaar da ogsaa af den store Skiften, der har fundet Sted blandt Svendene.

Undersøger man f. Eks. Svendenes Protokol for Tiaaret 1761—1770, vil det ses, at der i dette Tidsrum har arbejdet 118 forskellige Svende hos Glarmestrene, hvad der betyder en meget hyppig Omveksling. Det viser sig da ogsaa, at af disse 118 Svende har kun et Par Stykker været beskæftiget i længere Tid, nemlig ca. tre til fire Aar, og kun en eneste har arbejdet alle ti Aar igennem. Resten har alene haft Arbejde nogle Uger eller Maanedere, allerhøjst et Aar. Dette tyder paa en meget varierende Beskæftigelsesgrad og bekræfter forsaavidt Formodningen om, at Mestrene ikke har været særlig velhavende og kun har levet fra Haanden til Munden.

Hovedmængden af dem er de smaa Haandværksmestre, der sled sig gennem Tilværelsen ved strengt Arbejde fra Morgen til Aften og kun levede yderst tarveligt. Om Levemaaden altid har været saa ringe, som det fremgaar af en Klage fra 1770 fra en Mester over, at hans Svend havde klaget over det Øl, han fik, og kastet baade Kande og Øl ud ad Vinduet, faar staa hen, men flot har den ikke været. Vedkommende Mester indrømmer, at det ikke var godt Øl, men det var, som han selv drak det. Svenden blev da ogsaa idømt en Bøde.

Men var Kaarene tarvelige, forstaar man ogsaa, at La-

vet har gjort, hvad det kunde, for at holde paa sin Eneret. Det er paa sin Post mod Fuskere og Bønhaser og forfølger dem, naar Lejlighed gives. Eksempelvis hører vi saaledes, at Oldermænd og nogle Mestre i 1783 paagriber en Kyrassér i Aabenraa, der var i Færd med at sætte Glas og Bly i nogle Vinduesrammer. Kyrasséren slap med en Bøde paa 2 Dlr. og 2 Mark, da det var første Gang, han var paagreben i Fuskeri, men Vinduerne blev beslaglagte.

Hvor strengt i det hele Eneretten opfattedes, kan ses af en Ansøgning, Lavet indsendte til Kongen i 1754 om, at de, der brugte Fuskere til deres Arbejde, maatte blive ikendt den samme Straf, som Fuskerne efter Loven var ifaldne.

I Hovedsagen kan man roligt paastaa, at denne Opfattelse og Hævdelse af Monopolets Retfærdighed og Naturlighed deltes af Hovedstadens Befolkning. Den herskende Regel i Næringslivet var endnu den gamle, at enhver skulde nære sig af sit og ikke gribe uberettiget ind i andres Rettigheder.

Derfor er det ogsaa ganske i sin Orden, naar vi finder, at Glarmesterlavet i Lighed med de andre Lav holder paa Mesterstykket som den eneste og rette Adgang til at udøve Faget, endskønt det vist var givet, at ingen Glarmester havde megen Brug for at fremstille »den bibelske Historie«, som Lavsartiklerne krævede af den vordende Mester. De allerfleste af dem har da sikkert heller ikke været i Stand til selvstændig at komponere og tegne et saadant Stykke. Det er aabenbart ogsaa derfor, at Lavet til Brug for Mesteraspiranterne har haft en Samling Kobberstik liggende, hvorefter der kunde vælges det, man havde mest Lyst til at fremstille. Men selv med et saadant — i Reglen meget ukunstnerisk — Forbillede, er der al Grund til at tro, at Udførelsen kun blev saa som saa og sikkert ikke har staaet højt, hverken kunstnerisk eller teknisk.

Først skulde Billedet nemlig males paa Glasset, — og ingen af Datidens Glarmestre havde faaet Tegneundervisning, — og derefter brændes for tilsidst at faa den Indfatning, der fuldendte Arbejdet.

Det fremgaar da ogsaa af Protokollen, at ikke saa faa af »Stykkestrenerne« har haft Mangler ved Arbejdet, men har disse ikke været særlig graverende, har man altid kunnet klare sig ved at betale et større eller mindre Beløb, alt efter Fejlens Størrelse eller Antal, en Udvej, som sikkert har været nødvendig, hvis man ikke har skullet kassere omtrent alle Mesterstykker.

Selve Fremstillingen foregik iøvrigt i forskellige Afsnit. Først skulde det tegnede og malede Prøvestykke opvises for Skuemestrene, dernæst paany, naar det var brændt. Saa kunde dets Fuldendelse begynde, og naar den var naaet, kom den endelige Bedømmelse. Tilsidst kom en Opvisning for Stadsbygmesteren, senere for Kunstakademiet og endelig for Magistraten, der saa »gratulerede« den nye Mester samtidig med, at han svor sin Borgered.

For at blive Mester var det imidlertid ikke nok at udføre selve Mesterstykket. Der krævedes desuden, at vedkommende stod »sit Aar«, det vil sige, anmeldte et Aar i Forvejen, at det var hans Agt at blive Mester, og i Løbet af dette Aar skulde han desuden flere Gange »æske Lavet« og hver Gang betale en Afgift. Meningen med denne Prøvetid kan næppe have været nogen anden end den, at man skulde være paa det rene med, om den vordende Mester nu ogsaa i alle Henseender var værdig til at komme i Lavet. Desuden var det en Forudsætning, at han skulde arbejde hos en Mester, naar han »æskede«. Var dette ikke Tilfældet, kunde han ikke antages, før han havde skaffet de fornødne Attester fra det Sted, han sidst havde arbejdet.

Naar man nu endvidere til alle disse Formaliteter regner de Omkostninger, der var forbundne med Fremstillin-

gen af selve Mesterstykket, vil man forstaa, at der skulde megen Sparsommelighed til hos den, der vilde være Mester. Disse Udgifter indskrænkedes ikke til Omkostningerne til Materiale til Mesterstykket og Tab af Arbejdsløn i den Tid, der blev arbejdet paa det, men omfattede tillige en Del Traktementer til Skuemestrene. Hertil kommer endelig, at selve det færdige Mesterstykke var usælgeligt, ikke alene fordi saare faa havde Brug for den fremstillede »bibelske Historie«, men ogsaa fordi det var Skik og Brug at afgive Mesterstykket til Lavet, som gemte det, indtil det engang gik i Stykker.

Trods den Retning, som var oppe i Tiden, om at forandre Mesterprøverne, ændrede Lavet ikke sine Anskuelser, men holdt paa Nødvendigheden af, at der udførtes Mesterstykke paa vanlig Vis, selv om dette var nok saa gammeldags. Heller ikke fra Svendenes Kreds var der noget Ønske om Forandring af Mesterstykket; de fleste Svende var ugifte og havde al Udsigt til i Tidens Løb at blive Mestre, naar deres Tur kom, saa i den Henseende var der ingen Modsætning mellem dem og Lavet. Baade Mestre og Svende holdt derfor paa Mesterstykket som det eneste, der kunde sikre dem mod den ødelæggende Konkurrence, der var Følgen af den i Tiden herskende Frihedstrang.

Erfaringen viser jo imidlertid, at det aldrig nytter at sætte sig imod, hvad der hører med til Udviklingens Gang, og i den Henseende gjorde ogsaa Glarmesterlavet sine Erfaringer.

Et enkelt Eksempel vil vise det. 1791 havde en Glarmestersvend ansøgt Magistraten om at blive fri for at udføre den Del af Mesterstykket, der bestod i at male og brænde i Glas det bibelske Stykke, med den Begrundelse, at han ikke forstod sig derpaa, og at det desuden var usælgeligt. Magistraten gav Tilladelsen og paalagde Oldermændene i Stedet for at give ham en Tegning paa et mo-

derne og brugeligt Vindue, som siden skulde forfærdiges af Carnisbly og engelsk Glas. Dette skete ogsaa, og vedkommende Svend begyndte paa Arbejdet, dog med det Resultat, at Lavet kasserede Arbejdet, hvad der gentoges tre Gange. Svenden mistede nu Taalmodigheden og androg Kongen om at maatte blive Mester uden at forfærdige noget Mesterstykke. For at modarbejde dette Andragende indsendte Lavet den kasserede Tegning til Kunstakademiet, der jo skulde bedømme alle Mesterstykker i Henhold til Forordningen af 21. Juni 1771. Dette sendte imidlertid Tegningen tilbage med den Bemærkning, at den kom ikke Akademiet ved, da det kun skulde bedømme den kunstneriske Del af Mesterstykket, og det desuden ved en Henvendelse til Magistraten havde udtalt, at det ikke havde noget imod, at Glarmestrene for Fremtiden i Stedet for det i Artiklerne paabudte bibelske Stykke udførte et Blomster- eller Ornamentstykke.

Lavet fik saaledes intet Medhold fra nogen af Autoriteterne, tværtimod blev Resultatet en kongelig Resolution, der fritog Ansøgeren helt for Udførelsen af Mesterstykke.

Saaledes gik den offentlige Mening Gang paa Gang mod Lavene. Der sloges den ene Breche i det gamle Lavsmopol efter den anden.

Sidst i Aarhundredet fik alle, der tjente i Borgervæbningen, Tilladelse til at ernære sig ved egne Hænder, og endelig sloges der ved Forordningen af 31. Marts 1800 et Hovedslag mod hele det gamle System, idet enhver Svend, der havde arbejdet i sit Fag i fire Aar, fik Lov til at nedsætte sig som Frimester.

Lavene og deriblandt Glarmesterlavet havde vel med Hænder og Fødder modsat sig denne Reform. I sin Erklæring til den paagældende Commission ytrede det bl. a., at en Frimester kun havde ringe Udsigt til at tjene sit Udkomme, hvorimod en Svend, der er duelig og kan gøre sit Mesterstykke, straks kan holde Svende og Dreng,

ernære sig og Familie, naar han mærker, at der er saa meget Arbejde paa Stedet, hvor han opholder sig, at han kan tjene sit Brød. Dette er den Fordel, som Lavsartiklerne giver den duelige Svend fremfor den uduelige. En duelig Svend foragter slaviske Baand, han søger sin Ære i at vise offentlig det, som værdiger ham Mesternavnet. Frimester-Navnet synes at være en Vej for dem, der ikke har anvendt Flid i at opnaa Kendskab i Professionen til at forfærdige Mesterstykke. Mesterstykke er Lavets Orden, naar samme ophører, vil Trætte og Uorden i dens Sted indfinde sig, men ved at indskærpe Lavets Indretninger og Rettigheder, derved vilde mange skadelige Følger hæves.

»Det er en bekendt og beklagelig Sandhed«, ytrer Lavet videre, »at mange Mestre i vores Lav nærværende Tid endog ikke har eller kan faa saa meget Arbejde, som han med egne Hænder kan bestride, altsaa langt mindre kan holde Svende og Dreng; bliver der Frimestre, altsaa saa mange flere, som kan konkurrere om det Arbejde, som maatte forefalde, vil det jo blive umuligt saavel for Lavsmestre som Frimestre at kunne leve og fortjene det daglige Brød for sig og Familie, og hvad Lavsmestre angaar, at kunne svare de ham paaliggende Udgifter«.

II.

Gennemlæser man Lavets Protokol for Tiden fra 1750—1800, ses det da, at der saa at sige intet sker, udover at man med Hænder og Fødder holder paa det gamle.

Det er Oldemanden, der med Bistand af nogle ældre Mestre efter eget Tykke afgør alt og leder hele det daglige Styre, og heller ikke de fire aarlige Samlinger, hvortil samtlige Medlemmer blev tilsagt, synes at have givet Anledning til noget nyt Initiativ.

Kun en eneste Gang i de omhandlede 50 Aar synes

Oldermandens og hans ældstes enevældige Styre at have vakt nogen Misfornøjelse.

Det skete i 1763, da fire Mestre klagede til Magistraten over Oldermanen *Lorentz Clausen Schmidt*, der »finder for godt efter egen Myndighed at udelukke os af Lavssamlingen«. Den Skik havde udviklet sig, at nogle af de ældste og mest formuende sammen med Oldermanen gjorde og raadede, hvad dem syntes. Ved Julekvartalet 1763 havde Oldermanen end ikke ladet udgaa Meddelelse om Samlingen. De fire Mestre nægtede derfor at betale deres Tidepenge i det Haab, at de saa maatte blive indkaldt, men heri regnede de forkert. Oldermanen holdt som sædvanlig Møde med et Par af de ældste.

I sin Erklæring til Magistraten over denne Klage undskyldte Oldermanen sig med, at han kun havde fulgt den Skik, som hans Formænd havde brugt, og efter hans Mening var han efter Lavsartiklerne ikke forpligtet til at tilsige samtlige Medlemmer, og hidindtil var der heller ingen, der havde klaget derover. Skulde Oldermanen være forpligtet til at indkalde hele Lavet hver Gang, nogle Smaating skulde forhandles, saa maatte han grue derfor, thi Klagerne havde hidtil ikke bivaanet nogen Lavssamling, uden at de havde yppet Strid, saa at den tilstedeværende Raadmand havde haft Umage nok med at bringe dem paa billige Tanker. Ved en tidligere Lejlighed havde Hovedmanden gaaet rundt med et Skrift, som han havde villet tvinge de andre Medlemmer til at skrive under, men ingen havde dog villet. Naar endvidere Klagerne havde fremført, at Oldermanen holdt Møder uden Magistratens Tilladelse og uden Overværelse af en Raadmand, saa var dette ikke sandt. Han havde kun nu og da raadført sig med en eller anden ganske tilfældig Kollega, og dette kunde formentlig ikke henføres under Begrebet Lavssamling.

Denne nemme Maade at undgaa Opposition paa fandt

dog ikke Magistratens Billigelse, i hvert Fald ikke officielt, thi Lavet fik en Tilkendegivelse om, at naar der skulde holdes Lavssamling, havde Oldermænden at advare samtlige Medlemmer.

Med denne Indgriben i Lavenes indre Liv falder det da ogsaa godt sammen, at end ikke Valget af Oldermænd kunde siges at være frit. Vel var det Regel, at Medlemmerne blandt deres Midte udvalgte tre Mestre ved almindelig Stemmeafgivning, og at Magistraten ogsaa stadfæstede Valget af dem, der havde faaet de fleste Stemmer, men helt kunde man dog ikke stole derpaa. Magistraten havde Ret til at udnævne, hvem den vilde af de foreslaaede, eller at vælge en helt anden. Som Eksempel paa saadant Magistrats-Enevælde kan bl. a. ogsaa Glarmesterlavet opvise et Tilfælde. Det forekom 1784. Der var da ved Valget af Oldermænd afgivet 12 Stemmer paa *Chr. Clausen*, 1 paa *Worm*, 2 paa *Truk* og 2 paa *Irrgang*. Man skulde jo efter det store Stemmetal paa *Clausen* tro, at Magistraten vilde vælge ham, men ikke desto mindre udnævnte den Irrgang, uden at der fremkom Protest herimod.

Dette Træk af Magistratens Indgriben i Valg af Oldermænd er ikke enestaaende. Lignende Tilfælde kendes fra Maler-, Sadelmager- og Brændevinsbrænderlavene. Se min Afhandling i »Historiske Meddelelser om København«, 2. Rk., I Bd., S. 322 f.

Man kan heraf forstaa, at der inden for Lavet ikke har raadet noget videre Liv.

I det store og hele indskrænkede man sig til gennem Oldermænden at passe paa, at Lavets Eneret ikke blev krænket af Fuskere samt til — ved Hjælp af Svendene — at paase, at ingen Mester i Provinserne fik Lov til at holde Svende, uden at han var indmeldt i Lavet. Paa den Maade fik det Medlemmer i saa godt som alle Købstæder i Danmark og Norge, hvad der forsaavidt ogsaa

var i Overensstemmelse med Plakaten af 8. November 1747.

Kun een Gang i den her omhandlede Periode har Lavet ejet en Oldermænd, der synes at have været noget af en Personlighed. Det var Mester *Andreas Johan Barklay*, der valgtes 1787 med 11 Stemmer, medens den hidtil værende Oldermænd *Irrgang* kun opnaaede 7 Stemmer. Der synes altsaa her virkelig for første og eneste Gang at kunne spores noget, der lignede en Valgkamp.

Naar Valget faldt paa Barklay, og denne ogsaa fik Magistratens Bekræftelse, synes dette virkelig at være sket med Rette, thi Barklay var en ualmindelig dygtig og dannet Mand, der med Omsigt og Autoritet varetog Lavets Interesser og navnlig i en meget lang og indviklet Strid med det norske Glarmestermanufaktur, som senere skal behandles, optraadte med en Dygtighed, der selv i vore Dage maa aftvinge Respekt.

Han optræder første Gang som indvandret Svend 1763 og tilhørte vistnok en Glarmesterfamilie. I hvert Fald er det sikkert en Broder til ham ved Navn Martin, der første Gang arbejdede her som Svend 1766. Andreas Johan Barklay har aabenbart været en foretagsom Mand, thi allerede 1764 melder han sig til Lavet som forlovet med en Mesterenke og gør Fordring paa at aflægge Mesterstykke, hvad der ogsaa blev tilstaaet. Den 8. Juni opviste han det færdige Mesterstykke for de ældste Mestre og Stadsbygmesteren og »fornøjede Lavet for de forefundne Fejl«.

Barklay maa vel den Gang have været oppe i Tyveaarsalderen, saa at han ved Valget til Oldermænd i 1787 har været en moden Mand. At han i hvert Fald var sig sine Evner bevidst, ses deraf, at hans første Handling som Oldermænd var at afskedige Lavsskriveren, da han selv var i Stand til at paatage sig de skriftlige Forretninger.

Han fortsatte som Oldermænd i 12 Aar til 1799, da han afløstes af Mester *C. Clausen*.

Barklays Periode er imidlertid enestaaende. Forud for hans Tid er Interessen for Lavets Sager tilsyneladende meget ringe. 1750 faar vi saaledes at vide den 15. Juni, at der intet var passeret siden Paaskekvartalet. 1754, den 3. August, udsættes et Møde, fordi ingen ældre og kun faa yngre Mestre var til Stede. 1756 kunde Regnskabet ikke aflægges, fordi tre af de ældste Mestre ikke var til Stede i Mødet. Det plejede at blive revideret af de fem ældste Mestre. 1762 vedtog man for Fremtiden kun at holde to Lavsmøder om Aaret i Stedet for som hidtil fire. 1766 vedtog man dog igen at holde fire Møder om Aaret.

Men, som sagt, store Sager var der ikke at afgøre. Noteres kan det dog, at man i 1760 vedtog at bære Lig, hvad man hidtil havde været for faa til, og at man 1761 oprettede en Ligkasse, der fik kongelig Konfirmation den 6. November s. A. Paa Understøttelsesomraadet var Lavet iøvrigt altid redebont til efter gammel Skik at hjælpe trængende Lavsmøder. De blev understøttet efter Evne og hjulpet med Raad og Daad.

Store Summer raadede Lavet ikke over. Det regelmæssige Medlemsbidrag, de saakaldte Tidepenge, udgjorde kun 6 Sk. Kvartalet, og med dem skulde man jo ikke komme langt. Af andre Indtægter havde man saa de Bidrag, som vordende Mestre betalte, desuden af og til nogle Bøder, men store Summer kunde det hele ikke blive til. Det ser man da ogsaa, naar Kassebeholdningen afleveredes til Oldermændsskifte. Den hele kontante Sum var da aldrig over ca. 150 Rdlr.

Ved Oldermændsskiftet afleveredes tillige Lavets Inventarium, der i denne Periode er det samme fra Gang til Gang.

Det omfattede f. Eks. 1787 følgende Genstande:

1. Lavets Lade, hvortil 3 Nøgler, hvori findes nogle Breve og Dokumenter samt 21 Sølvskilte i en Pung, 5 Sølvkeer og 1 Dansk Krone, Lavets gamle og nye Signeter, 5 Sølvkeer med forskellige Navne.
2. Et Nøddetræs indlagt Foderal med Messingbeslag, hvori Lavets Pokal eller Velkomst med 41 Sølvskilte.
3. 1 Tinskænkekande og 15 smaa do. do.
4. 1 jernbeslagen saakaldet Fattiges Bøsse, tilhørende Mestrene, hvori 13 Rdlr. 1 Mk. 10 Sk.
5. 1 Bog i Folio, hvori Drengene ind- og udskrives.
6. 1 Kasse, hvori Mester- og Svende-Tidepenge findes, og hvortil de to Oldgeseller har hver sin Nøgle.
7. 1 Bog i fransk Bind, autoriseret som Lavsprøtokol af Overpræsidenten.
8. 1 Portefeuille, hvori findes en Del Rescripter og Dokumenter, Lavet vedrørende.
9. De kgl. Lavartikler til 1730, indbundne i fransk Bind.
10. 1 Fyrretræslade med Laas og Nøgle, hvori en Del Mesterstykker, 28 i Tallet.
11. 1 Bog i 4to med fransk Bind, hvorefter Mesterstykker forfærdiges, og 12 Stk. Mønstre samt nogle løse Kobbere.
12. En ny Lavsprøtokol, autoriseret 1749.
13. 1 Ege Liggkasse med Messingbeslag med 3 Nøgler.
14. 1 ny Toldrulle.
15. Til Lavets Pokal 3 Faner med Guld- og Sølvbroderi.
16. 1 Bog med udenbys Mestres Tidepenge.

Trods den Særstilling, Haandværkerne indtog i Samfundet, begyndte de dog i Slutningen af det 18de Aarhundrede at føle sig som Borgere ligesom andre. Men opgav man end i mange Retninger det ydre Standspræg, saa holdt man saa meget stærkere paa hele den overleverede Betragtning af Lavets Ret til at udføre alt forefaldende

Arbejde, der faldt ind under Faget, og navnlig holdt man ogsaa paa en vis indbyrdes Lighed blandt Mestrene i den Forstand, at Arbejdet saa vidt muligt burde fordeles imellem dem, saa at intet større Arbejde, der egnede sig til at udføres af flere, blev forbeholdt en enkelt Mester. Ligeledes holdt man stærkt paa, at enhver indbyrdes Konkurrence var absolut utilstedelig. Enhver Mester skulde med andre Ord efter gammel Lavsbetragtning være ligeberettiget til alt forefaldende Arbejde og principielt have Ret til sin Del i det. Indbyrdes Konkurrence ansaas ikke blot som illoyal og ukollegial, men blev ogsaa i paakommende Tilfælde straffet.

Lavets Historie netop i den her omhandlede Periode har flere Eksempler paa denne Hævden af Ligeretssystemet og paa, hvorledes det praktiseredes.

1756 havde saaledes Mester *Gabe* accorderet med en Tømrermester om Indsættelse af en Del Ruder. Imidlertid havde en anden Mester ved Navn *Smith* underbudt ham og derved faaet Arbejdet. Dommen gik ud paa, at *Gabe* burde have sit Glas, som han havde tilskaaret, og sin Umage betalt af *Smith*.

Samme Aar havde en anden Mester *Christen Pedersen* accorderet med en Svend for en billigere Ugeløn end den, de andre Mestre betalte. Da han derved blev bedre stillet end sine Kolleger, blev Resultatet, der afgjordes ved en Dom i Politiretten, at han skulde betale Svenden den almindelige Ugeløn.

1759 havde Mester *Normand* taget Arbejde hos en Mand, for hvem ellers *Christen Pedersen* i mange Aar havde arbejdet. Dette fandtes ubilligt, saa meget mere, som vedkommende Kunde end ikke havde betalt, hvad han skyldte *Pedersen*. Bøde 2 Rdlr. til de fattige.

1767 klages der over, at en Del unge Mestre havde brugt at fremstille Arbejde af engelsk Glas til en Pris, der var under den, som fulgte af den offentliggjorte Pris

paa engelsk Glas fra det norske Glasværk. Denne Fremgangsmaade fandtes meget forkastelig, thi deraf fulgte, hvis de blev ved dermed, »at Lavet bliver total ruineret og allerede har erfaret slette suiter og Følger«.

Utilstedeligt fandt man det ogsaa, at en Del Mestre paa det norske Glasmagasin havde udtaget indtil otte Kister Glas, som de, efter at have forsynet dem med deres Mærke, lod henstaa uafhentet 2 à 3 Maaneder. Dette var Forrang, hvorved de andre Mestres lige Adgang til at faa Glas blev forhindret, og kunde derfor ikke være til-ladeligt. Ved Henvendelse til Glasmagasinet vilde man derfor søge udvirket, at ingen Glarmester maatte lade henstaa Glas paa Magasinet uafhentet længere end 8 Dage.

1768 klages der atter over, at forskellige Mestre havde gaaet andre i Næringen. Sagen afgjordes for hver af Synderne med en Bøde paa 3 Mark, hvorhos det besluttedes for Fremtiden, for at forekomme slige utilbør-lige Tilfælde, at holde sig stricte til Lavsartiklernes Be-stemmelse om en Bøde paa 4 Rdlr. for hver den, der underbød en anden Mester og paa den Maade fravendte ham hans Arbejde.

Denne Bestemmelse var allerede bleven indskærpet nogle Aar i Forvejen, saa det, at den nu atter maa træk-kes frem, tyder paa, at de gamle idylliske Tilstande mel-lem Mestrene er ved at vige for en indbyrdes Konkur-rence. Denne er sikkert en Følge af den foran anførte stærke Forøgelse af Mestrenes Antal i Løbet af et Tiaar til mere end det dobbelte, og er for saa vidt forklarlig. At Konkurrencen, efter den raadende Tankegang inden-for Lavet, ikke desto mindre blev anset for ukollegial og har voldet megen Forstyrrelse, ses af en Protokoltilførsel fra den 13. Juni 1768, hvori det hedder: »Blev udi oven-nævnte Samling forebragt den store U-orden, som iblandt adskillige af Lavsmestrene er forløben, idet de accorderer

dem selv og de andre hans Lavsbrødre til større Ruin og Skade. De forfærdige Vinduesruder for ringere Pris, end i det norske Glas Compagnis Tabel for Glasset alene er fastsat, og det saa ringe, at det mange Tider gaar 2, 3 à 4 Sk. under de Priser, hvorved de ikke alene lider og taber paa deres indkøbte Glas, men endog have slet intet for deres Arbejde, ja lider ligeledes Tab derpaa. Da Lavet indseer, at slig Uorden og grovelig Forbrydelse, den ene Mester imod den anden, i Tiden vil bringe dem alle, saavel de ældste som de yngste, i største Fattigdom, saa have de nu samtlig vedtaget, at ingen af dem herefter maa, vil eller skal noget Glarmesterarbejde accordere eller forfærdige under eller ringere end ovennævnte Specification eller Tabels fastsatte Taxter i 1ste og 2den Sorter, siden det er bekendt, at Folk i Almindelighed vrager det slette, som forstaaes under Nr. 3, og saafremt nogen af dem imod Forhaabning skulle herimod forse eller forbyrde sig, vil de ikke alene underkaste sig Mulkt og Straf efter Lavsartiklerne, men endog lide og taale. hvad Straf den høj- og velædle Magistrat finder for godt at dictere«.

Hvorvidt denne højtidelige Overenskomst, der er underskreven af samtlige Mestre, har hjulpet, faar staa hen. At den i hvert Fald ikke har ophævet den indbyrdes Konkurrence, har vi et Eksempel paa fra samme Aar, da Mester *Stackenschneider* blev anklaget af Mester *Worm*, fordi han var gaaet ind i hans Arbejde ved Nicolaj Kirkes Vaaninger.

Uagtet Vedtagelse samme Aar om i saadanne Tilfælde at holde sig til Lavsartiklernes Bødebestemmelser, slap *Stackenschneider* dog med en Mulkt paa 2 Rdlr., som han oven i Købet nægtede at betale.

Alle den Slags Sager er Vidnesbyrd om, at Grundlaget for den gamle Lavsordning begyndte at vakle, og at den Tid var ved at nærme sig, da den frie Konkurrence

mellem Mestrene maatte tage Fart, fordi det gamle Marked med dets Tilpasning af Frembringelse og Forbrug efter hinanden ikke længere eksisterede. Hvor vidt Konkurrencen kunde gaa, erfares af en anden Sag fra 1772, hvor Mester *Martin Barklay* klagede over, at en anden Mester ved Navn *Völcker* havde konkurreret ham ud af et Stykke Arbejde ved at tilbyde at indsætte Ruder for 10 Sk., som Barklay havde forlangt 12 Sk. for. I det første Møde, hvor Sagen behandlede, var Völcker ikke mødt, og i næste meddelte de to Parter, at de havde forlig sig indbyrdes. Dette Forlig vilde Lavssamlingen imidlertid ikke anerkende, men forlangte Sagen taget op til Undersøgelse. Under Forhøret kom det nu frem, at Barklay slet ikke havde sluttet nogen Overenskomst med vedkommende Kunde. For at faa Klarhed over Spørgsmaalet blev der afsendt tvende Mestre til Kunden for at høre hans Udtalelse. Denne gik ud paa, at Barklay ganske vist tit og ofte havde overhængt ham dels med gode og dels med onde Ord og Trusler, ja endog tilbudt som Gave et Skilderi for at faa Arbejdet, hvad der dog ikke var lykkedes ham, hvorimod der var sluttet Accord derom med Völcker. Dette kunde Lavet dog ikke billige, lige saa lidt som det med Barklay sluttede Forlig, men fandt det hele utilladeligt, hvorfor begge maatte bøde 3 Mark.

Af den Slags Sager kan nævnes flere, men de anførte er tilstrækkelige til at vise, hvorledes Tankegangen var. I endnu højere Grad viser det gamle Lavssynspunkt sig overfor større Foretagender, hvor der var mere Arbejde, end en Mester med den sædvanlige Arbejdskraft kunde overkomme. Efter gammel Skik skulde dette fordeles mellem samtlige Mestre, saaledes at alle fik lige Adgang til Fortjeneste, og dette Standpunkt fastholdes meget bestemt gennem hele det 18de Aarhundrede.

1767 vedtager Lavet saaledes i Anledning af Opførelsen

af en Del Barakker til Militæret at indgaa til General-Krigsdirektoratet med Ansøgning om, at det forefaldende Arbejde fordeles mellem samtlige Mestre, »siden det var en stor publique Bygning, og enhver desuden contribue-rede dertil og det derfor var billigt, at alle udi bemeldte Arbejde at forfærdige skulde være delagtig, som i forrige Tider havde været brugelig«.

I samme Anledning henvender Lavet sig 1771 til Magistraten med Anmodning om, at det Arbejde, som var forbunden med Istandsættelsen af de offentlige Lygter med nyt Glas og Bly, maatte komme samtlige Mestre til gode.

Paa dette Tidspunkt var Magistraten imidlertid bleven moderne og havde udbudt Arbejdet i Licitation, og dette var bleven overdraget til den lavestbydende. Lavet vedtog derfor, at den, der havde faaet Leveringen, skulde overlade til de andre Mestre end Del af de ham tilstaaede Lygter, »paa det enhver kunde nyde en liden Fortjeneste«. »Ligeledes blev vedtaget, at de Mestre, der havde Forraad af böhmisk Glas imod billig Betaling, skulde overlade til de Mestre, som det maatte behøve til samme Arbejds Forfærdigelse, i Fald det forlanges«.

En lignende Overenskomst sluttedes 1779 om Indsæt-telse af Ruder i Nyboder, hvor en større Mængde Vin-duesruder var bleven sprængt ved Krudttaarnets Eksplo-sion s. A. Meningen var, at Arbejdet dermed som sæd-vanlig skulde fordeles, men Inspektøren i Nyboder synes ikke desto mindre at have foretrukken en enkelt Mester ved Navn *Worm*. I den Anledning lod nu Oldermænden *Peter Simonsen* en Liste gaa rundt, hvorpaa de enkelte Mestre kunde paategne, hvor mange Vinduer de havde forsynet med Ruder. Det viste sig da, at *Worm* havde haft ikke mindre end 300 Vinduer i Arbejde, og mange af de andre end ikke Halvparten. Der blev derfor holdt Lavssamling, og *Worm* blev tilholdt ikke at modtage flere Vinduer, før de andre var kommen paa lige Fod

med ham. Dette afslog Worm, og Oldermændene klagede derfor til Magistraten, der foreholdt Worm og en anden Mester »deres egennyttige og interesserte Omgang mod Lavet«, hvorhos Overpræsidenten befalede Oldermændene at sende Nyboders Inspektør en Liste over, hvor mange Vinduer de to Mestres havde forfærdiget, og om nogen af dem vedblev at fremture i deres »Underfundighed«, da vilde Overpræsidenten selv skrive til Admiralitetet derom og faa en anden Ordning indført.

Det vil af disse Eksempler ses, at Lavet gjorde, hvad det kunde, for at faa Ligheden i Adgang til Arbejde gennemført. At Ligheden som Regel kunde gennemføres, trods de Tegn paa Afvigelser, som nu og da indtraf og varslede om forandrede Tider, laa i, at Arbejdsvilkaarene for Mestrene endnu var saa ens, at Priserne i det store og hele maatte blive de samme, saa at en Underbyden af dem ganske naturligt maatte forekomme illoyal og derfor burde paatales.

Men netop fordi Følelsen af Lighed og indbyrdes lige Ret endnu var saa levende, falder det ganske naturligt, at den udfoldede sig paa et saadant Omraade som Indkøb af Materialier. Var der noget, det gjaldt om at være ligeberettiget til, maatte det ganske naturligt blive Glas, som alle skulde bruge og alle tit havde vanskeligt ved at faa, fordi det ikke fremstilledes her i Landet, men maatte indføres udenlands fra. Det gjaldt da om at sørge for, at den mindre velhavende fik sin Forsyning lige saa vel som den rige. Derfor er det som Regel Lavet, der optræder som Indkøber, og saa bagefter fordeler det indkøbte efter enhvers Behov.

I ældre Tid indkøbtes Glas hos Byens Købmænd, der indførte det fra Böhmen, Pommern eller England.

1760 fik de i Norge oprettede Glasfabrikker imidlertid Eneret paa at forsyne Danmark og Norge med Glas, og

ved en Forordning af 25. Marts s. A. blev Indførsel af alt fremmed Glas forbudt.

Man levede dengang i Merkantilismens Tegn, hvor det økonomiske Synspunkt var det, at Penge var et Lands største Rigdom. Det gjaldt derfor om at sørge for, at Pengene blev i Landet, og at man saa vidt gørligt selv var i Stand til at frembringe de Varer, Landet skulde bruge, fremfor at købe dem i Udlandet.

Selv om Produktionen derved blev dyrere, blev dette dog ikke betragtet som nogen væsentlig Skade, thi man beskæftigede jo Landets Børn, og Pengene blev hjemme, hvad der blev anset for at være det vigtigste.

Det er da ogsaa dette Synspunkt, der blev anlagt for de norske Glasfabrikker, og havde nu Varerne været lige saa gode og billige som de, man hidtil havde faaet fra Udlandet, havde der heller ikke været noget at indvende derimod.

Men det var netop det, Varerne ikke var. I hvert Fald klagede Glarmestrene stærkt over, at det norske Glas var meget daarligt og alt for dyrt.

1768 beretter saaledes en Mester, at han fra Magasinet havde faaet 6 Kurve Glas, men det var saa slet, at han maatte sende det tilbage.

Hvad der imidlertid var lige saa slemt, var den Omstændighed, at man ofte slet ikke kunde faa norsk Glas. Lavet var derfor nødt til paa Grund af Indførselsforbud at ansøge om at indkøbe fremmed Glas og fik ogsaa nu og da Tilladelse dertil.

Ved saadanne Fællesindkøb var der naturligvis den Ubehagelighed, at adskillige Mestre ikke kunde betale. Et saadant Tilfælde foreligger 1769, hvoraf det ses, at to Mestre henstod med Betalingen paa tredje Aar. Det vedtoges at give dem Henstand endnu i 3—4 Uger og ellers lade dem stævne.

Det er aabenbart Frygten for den Slags Ubehagelig-

heder, der er medbestemmende ved en Lavsbeslutning 1771. Der forelaa da Tilbud paa Levering af et større Parti norsk Glas til en samlet Sum af ca. 8000 Rdlr. og med Rabat for de enkelte Sorter fra 13—40 pCt., desuden med 6 Maaneders Kredit. Lavet fandt imidlertid baade, at Priserne var for store og navnlig Kreditten for kortvarig, og da der det foregaaende Aar havde været Glas nok paa Markedet, saa de fleste var vel forsynede, turde man ikke gaa ind paa Handelen.

At der imidlertid alligevel har været Glasmangel, ses af en Henvendelse fra Lavet til Cancelliet i 1772, hvori der klages over, at det aldrig er muligt at faa norsk Glas, og naar man endelig kunde faa noget, var der saa stærk Brækage, at det ofte ikke kunde bruges. Saa skete det naturligvis, at de Købmænd, der endnu havde Glas, og som havde faaet Lov til at indføre, naar der manglede norsk Glas, skruede Prisen op til stor Skade for Glarmestrene.

Cancelliet synes ogsaa at have sendt de norske Glasfabrikker en alvorlig Paamindelse om at have det herværende Lager forsynet, da der ellers vilde blive givet Tilladelse til at indføre fremmed Glas.

Denne Reprimande synes for saa vidt at have hjulpet, som der virkelig kom Glas paa Markedet, men atter lød Klagerne over, at det var alt for daarligt, at det kun var at anse for Vrag og ikke for Købmands-Gods.

At denne Klage ogsaa var berettiget, kan ses deraf, at Lavet 1772 paa det norske Magasin faar udleveret Glas, som ellers skulde have kostet 8 Rdlr. pr. Kiste, til 4 Rdlr. 8 Sk., fordi Brækagen var saa stor, at der i de opslaaede Kister kun fandtes 16 à 17 hele Tavler.

Saaledes er der evige Klager og stadig de samme. De norske Glasværker kan ikke tilfredsstille Forbruget, og det, der kommer, er slet.

1777 maa Lavet derfor ansøge om Indførselstilladelse

for 100 Kister Vinduesglas og 2 Kasser böhmisk Glas, og det faar Lov til at indforskrive 60 Kasser.

Det norske Glasmagasin lovede, at nu skulde alt komme i Orden o. s. v., og Lavet spurgte Gang paa Gang, om man nu ogsaa kunde holde det. Som Regel skuffedes det, og der maatte saa allerunderdanigste Ansøgninger til om Indførsel udenlands fra, Ansøgninger, der først bevilgedes efter lange Overvejelser.

Bedre blev det ikke, da der i 1782 oprettedes et General-Glasmagasin, som sorterede under det kgl. dansk-norske-slesvig-holstenske forenede Handels- og Kanal-kompagni, og som fik Monopol paa at handle med og forskrive al Slags Glas efter en af Kongen approberet Tarif, der bl. a. foreskrev, at en Kiste Vinduesglas, som indeholdt 120 Tavler, skulde sælges for 10 Rdlr. 48 Sk.

Det viste sig imidlertid, at der var Grund til akkurat de samme Klager som før. Glasset var efter Glarmestrenes Mening noget elendigt Vraggoods. Som sædvanlig lovedes der Bod og Bedring og som sædvanlig uden Resultat. Glasset var fuldt af Blærer, og i Stedet for 120 Tavler fik man næppe mere end 30—40 Tavler, det øvrige i ubrugelige Stumper og Stykker.

Saaledes gik Tiden til 1787; da foranledigede Oldermann Barklay en større Kampagne med Klager baade til Kongen, Kronprinsen og alle mulige andre Autoriteter. Han skrev selv en lille, veltalende Pjece om Monopolers skadelige Indflydelse og lagde i det hele ikke Fingrene imellem.

Fra Glasmagasinet tilbød man Lavet at kontrollere Glasset, men paa en Maade, der ikke gav nogen Garanti. To af Lavet udmeldte Mænd søgte man at blødgøre ved en bedre Frokost, men uden at opnaa noget Resultat. Lavet var lige saa krigslystent som før. Barklay siger bl. a. — hvad der er et Eksempel paa hans Stil og Skrivefærdighed — at man ved Fremstillingen af det norske Glas

havde søgt »at efterligne det bølgende Hav, ja endog ziret det med adskillige Øer og Landskaber. Det tjener altsaa ikke til Vinduer, man skal se igennem. Der findes mange Kister deraf paa Magasinet, der vist kan anses for Sjældenheder i sin Slags«¹⁾).

Fra Magasinets Side var man snart høflig og snart grov, et Utal af Breve veksledes, og naturligvis løb det hele som før ud i Sandet, men det, der er det interessante ved Striden, er den Frimodighed, hvormed der fra Oldermændens Side tages fat, uden Frygt for nogen Autoritet. Man mærker, at Frihedstankerne er naaet ind ogsaa i de almindelige Haandværkerkredse, og at disse ikke mere er saa underdanige og servile som tidligere. Men medens disse Tanker vel paa en Maade gav Haandværkerne mere Bevidsthed om deres Værd og gjorde, at de følte sig som Borgere, saa var de paa den anden Side, som foran belyst, hele den gamle Lavsinstitution til Skade, saaledes at man kan sige, at hverken Glarmesterlavet eller noget andet Lav gik uskadt over i det nye Aarhundrede — det 19de.

---

¹⁾ De Pjecer, der udkom, har følgende Titler:

»Til Publicum i Anledning af Monopoliers skadelige Følger bevist ved Glasmagasinet's Omgang med Glarmester-Lauget i Kjøbenhavn fra H. C. Musmann«, Kjøbenhavn 1788, »Oplysninger fremlagte for det danske og norske Folk over Hr. Musmanns Skrivt til Publicum af Andreas Johann Barklay«, 1788, »Monopoliers skadelige Følger beviist ved Glas-Magazinets Omgang med Glarmester-Lauget i Kjøbenhavn«, 1788.

ANTONIO CETTI.

Af TH. HAUCH-FAUSBØLL.

Speilecabinet,
Nok saa net!
Kommer hid og leer.
Paa Hodet I seer
Alleting,
Alt vendes omkring.

Dr. phil. *Eiler Nystrøm* har sikkert Ret, naar han mener, at det er til et af *Antonio Cettis* optiske Underværker, *Oehenschläger* sigter med disse Linjer i St. Hansaftenspil, thi den Gang var Antonio Cetti en meget omtalt Mand, han fyldte hele Avisspalter med Annoncer om de mange mærkelige Ting, han foreviste Publikum paa Dyrehavsbakken, og han var sin Tids dygtigste Barometermager her i Landet, skattet af Tidens Naturforskere. Nu er han glemt, man husker højst hans Søn Sangeren og Skuespilleren *Giovanni Batista Cetti* eller dennes Søn Teaterdirektør *Cetti* og andre af Navnet i Danmark, der alle nedstammer fra ham. Lad os da opfriske og fortælle lidt om, hvad der vides om deres Stamfader.

Antonio Cetti var født ved Aar 1762 i Nærheden af Como Søen, hans Fader *Guiseppe Baptistas* Ejendom laa i Ponte i Carate i Amtet Laglio. Moderen hed *Anna Maria Witta*. Faderen døde ved Aarhundredskiftet, og Moderen testamenterede 1801 tre af sine Børn, deriblandt Antonio, hver 1500 mailandske livres, men Antonio var da langt over alle Bjerger.

Antonio Cetti havde studeret i Basel og var bleven indskrevet ved Akademiet der, han havde lagt sig efter Eksperimentalfysiken og erhvervet sig gode Kundskaber i Meteorologien, endelig havde han været i Böhmen og var bleven en dreven Glaspuster, der ikke alene kunde lave fysiske Glasredskaber, men ogsaa kunde udpuste de mærkeligste Figurer i Glas.

I Böhmen havde han fundet sin første Hustru *Franciska Zingler*, der blev Skuespillerens Moder og desuden fødte ham to Døtre *Catharina* og *Isabella*. Da Forholdene i Italien blev ham for trange, rejste han ud for at vise sine Kunster. Han medtog den lille Giovanni, der nok har været hans Øjesten, men Døtrene og Hustruen lod han blive tilbage i Italien, og Hustruen saa han aldrig mere, hun døde 1804 paa Fattighospitalet i Padua. Han har vistnok været i Amsterdam, hvor Sønnen Giovanni fejlagtig opgives at være født, senere i Mecklenborg, hvorfra han over Rostock kom til Kjøbenhavn i Juni 1797.

Cetti indgav straks Ansøgning om at maatte vise sine Kunster i Dyrehaven og fik med det samme Ansøgningen bevilget. Den 4. Juli 1797 findes hans første Annonce i Adressekontorets Efterretninger. Den lød saaledes:

»Med kongelig Tilladelse
vil Hr. *Cetti*, italiensk Mechanist, Medlem af adskillige Academier, vise sine Konster i Dyrehaugen ved at forfærdige Email og Glas til physikaliske og chemiske Redskaber

- 1) viser han, hvorledes Glasset lader sig spinde og haspe til den fineste Traad med en Gesvindtlighed, som formentlig vil overgaa Tilskuernes Forventning,
- 2) viser han Forfærdigelsen af Email Blomster af alle Couleurer, konstige Øjne og alle muelige Zirater.

3) Forfærdiger han alle physikaliske Instrumenter af Glas og viser de dertil hørende Forsøg for Ex: 1. Fontainer eller Springvand af alle bekiendte Sorter, deriblandt den konstige Fontaine, som viser Blodets Om-løb i det menneskelige Legeme, 2. Forskiellige Vand-hammere, hvori Vandet koger ved den ringe Varme af Haanden, 3. Lufttomme Rør af forskiellig Indret-ning til Brug af den electricke Illumination, hvorved han vil betiene sig af Electriseermaskinen, 4. For Chemistere forfærdiger han alle Slags smaae Redskaber, Tubularetorter o. d. l. Ligeledes tilbyder han sig til at reparere meteorologiske Instrumenter og at give Underviisning i at forfærdige dem. Han viser sine Konststykker hver Dag fra Kl. 9 til 12 og fra 2 til 10. Paa første Plads betales 2 Mark, anden Plads 1 Mark 8 Skilling, tredje Plads 8 Skilling. Standspersoner be-taler efter Behag. Skuepladsen er ved tredie Telt paa Bakken.«

Kunststykkerne har aabenbart hørt til de fornemste paa Pladsen, thi foruden ham er *James Price* med sine Legemsøvelser den eneste Annoncør.

Imidlertid var Cetti det første Aar begyndt for sent, den halve Dyrehavstid var forbi, da han tog fat, saa hans Fortjeneste blev derefter. Ogsaa det følgende Aar havde han Uheld, idet hans Fjællebod ikke blev færdig i rette Tid. Han underretter den 19. Juni 1798 Publikum herom i følgende Annonce:

»Det er i Følelsen af den mest levende Smerte over, at jeg ikke til belovede Tid men først igaar har kunnet begynde med de physiske Forestillinger i Jægersborg Dyrehauge, at jeg ydmygst beder det høistærede Publi-kum om gunstigt at ville have mig undskyldt for dette, desuden med megen Tab for mig forbunden Tilfælde. Aarsagen dertil har været, at Fiællehuset, uagtet alle af

mig i den Henseende iagttagne Forsigtigheds Regler, hverken til rette Tid blev færdigt eller var saaledes oprejst, at det kunde gøres mørkt nok for i samme til Publikums Fornøielse at kunne give de elektriske Illuminationer. Men da benævnte Huus nu ved nye Bestræbelser og Omkostninger er saa meget som mueligt sadt i Hensigtsmæssig Tilstand, saa haaber jeg at kunne tilfredsstille de høistærede Velyndere som med deres Nær-værelse vilde bæere mine Forestillinger.

Cetti«.

I 1801 fik han Tilladelse til i Jægersborg Dyrehave at forevise et Naturaliekabinet, en Samling af Voksfigurer, afrettede Kanariefugle samt at foretage optiske Eksperimenter, men da de sidste ikke synes at trække, erstatter han dem med at lade sine Folk vise Dans paa Line og med Pantomimer af afrettede Dyr, ligesom han foreviste en norsk Loss. Det følgende Aar traadte han i Forbindelse med *Casorti* og gav i Kildetiden Opvisninger af forskellige ekvilibristiske Kunster, Pyramider og Line-dansere. Udenfor Dyrehavstiden foreviste han sine Mærkværdigheder paa Vesterbro, deriblandt en schweizisk Dværg, og fortsatte med sit Vokskabinet Vinteren over, eller han foretog Rejser med dem til Tyskland og Sverige, ja i 1804 endog helt til Rusland. Medens han i det første Aar nøjedes med et Telt, i det andet med en Fjællebod, havde han i 1805 to Boder og det følgende Aar hele tre paa Dyrehavsbakken, men i 1806 havde han ogsaa faaet Tilladelse til at fremvise et Menageri; det bestod af en Løve og Løvinde, en Leopard, et Panterdyr, en Tiger, en afrikansk Loss, en Hyæne, Væseler, en Pelikan, en Struds, sjældne Ørnearter og adskillige flere sjældne afrikanske og ostindiske Dyr og Fugle.

Cetti synes at have haft gode Forbindelser, og det er troligt, at andre har benyttet sig heraf, og at han har

lagt Navn til for andre, saa de kunde vise deres Kunststykker. Blandt disse Velyndere var Fysikeren, den meget formaaende Overhofmarskal *Hauch*, der oven i Købet var Broder til Stiftamtmand *Hauch*, under hvem Dyrehaven sorterede.

Kjøbenhavn havde ved Aarhundredskiftet to Barometermagere foruden Cetti, der straks efter at være ankommen hertil havde taget Borgerskab. Den ene, *Lera*, var gammel og svag, saa han næsten ikke kunde arbejde. Han havde som Hofbarometermager 200 Rdl. aarlig. Den anden, *Molinari*, havde kun en ringe Forsyning af Glas, saa han ikke kunde tilfredsstille Liebhaveere. Cetti søgte derfor om at maatte faa Leras Løn efter hans Død og indtil videre ekstraordinært 200 Rdl. aarlig, da han ellers ikke kunde slaa sig igennem her i Landet. Han fortæller, hvorledes hans Kunder, saa ofte han er kommen tilbage fra sine Rejser i Udlandet, har vist ham »Tilfredshed og Fornøjelse« og »den smigrende Tilstaaelse«, at han i sin Fraværelse har været savnet, saa de i Mangel af dygtige Arbejdere dels har maattet forskrive dels undvære nødvendige fysiske Apparater. Cettis Ansøgning var velanbefalet. Fysikeren, Overhofmarskal *Hauch* skriver, at Cetti er ham bekendt som en meget god og nøjagtig meteorologisk Instrumentmager, og at det vil være alle fysiske og kemiske Videnskabers Elskere meget velkommen, om han vil bosætte sig her i Byen. Astronomen, Professor *Bugge* skriver, at Cettis egentlige Fag er at blæse Glas, i hvilken Kunst han besidder megen Færdighed og arbejder med megen Nøjagtighed og Nethed. Han har været særdeles velfornøjet med Barometere, Termometere, Vandhammere og flere Glasinstrumenter, som han har købt af ham. Veterinærskolens Stifter, Stadsfysikus, Dr. med. *P. C. Abildgaard*, skriver, at han i Duelighed langt overtræffer Lera og *Molinari*, og at han hidtil har givet dem, der studerer

Naturvidenskab, Undervisning i at blæse og danne Glas, og Professor, Hofapoteker *G. Becker* bekræfter, at hans Fraværelse af og til har sat ham og flere i Forlegenhed. Resultatet af disse udmærkede Anbefalinger blev, at Cetti i et Par Aar fik 150 Rdl. aarlig af Finanserne.

Cetti boede i Kjøbenhavn sammen med *Marie Elisabeth Rodin*, som rimeligvis har fulgt ham hertil fra Udlandet; han opgiver til Folketællingen 1801, at hun er hans Hustru, og at de begge er gift første Gang. Ved denne Lejlighed kalder han sig Mekanikus og siger, at Elisabeth Rodin er 37 Aar gammel. Som Katolik kunde Cetti ikke blive skilt, og han og Elisabeth Rodin blev først i 1813 viet i Katolsk Kirke. I 1798 havde han gennem sin Fader sendt sin Hustru i Italien et Brev, der vistnok var et Afskedsbrev, og senere har han maaske tabt hende af Syne, han synes i hvert Fald at have været paa Rejser til Italien baade i 1805 og 1810, da han fik udstedt latinske Rejsepas, den sidste Gang med udtrykkelig Angivelse af, at det gælder Italien, men først i Slutningen af 1812 har han vel faaet Vished om Hustruens Død. Man ser heraf, at den Betragtning, der blev gjort gældende under Diskussionen om Thorvaldsens »ægte« eller »uægte« Fødsel, at et saadant Forhold ikke kunde finde Sted paa den Tid, er urigtig.

Foruden Sønnen af første Ægteskab, den seksaarige *Giovanni Batista*, boede deres toaarige Datter *Josephine* hos dem. Hun fik senere en sørgelig Skæbne, idet hun døde c. 18 Aar gammel paa Fødselstiftelsen efter Fødselen af en Datter, *Philippine Antonia*. Siden fik de tre Børn, *Antonia Catharine Elisabeth*, *Franciscus Alexander* og *Rosalia* samt efter deres Vielse en Søn *Josephus*. Af disse Børn døde Rosalia 9 Aar gammel, Franciscus Alexander blev Instrumentmager i Stockholm, og han og Skuespilleren Giovanni Batista var de eneste af Børnene, der overlevede deres Fader. Moderen var allerede død i 1815.

Paa den Tid var det kun i enkelte fornemme Huse i Kjøbenhavn, at man spiste Nudler og Macaroni. Cetti fik nu den Ide, at han vilde begynde en Produktion i større Stil af disse Melspiser, og indsendte 1810 efter sin Hjemkomst fra Italien, hvor han sandsynligvis har studeret Fabrikationen, Ansøgning om Eneret herpaa, idet han bl. a. skriver:

»I 14 Aar har jeg opholdt mig her i Staden og i den Tid som Borger ernæret mig med at forfærdige physiske og optiske Glas, jeg smigrer mig med, at mit Forhold i den Tid har været saaledes, som det anstaaer den retskafne Mand og den Yndest, jeg har forvundet, har ikke lidet bidraget til at gjøre mig mit Ophold her behageligt. I en Tidspunkt som den nærværende er det inidlertid Pligt saavel mod mig selv som imod Staten at udfinde om muligt Næringsgrene, der uden andres Skade kan gavne saavel det Almindelige som Opfinderen, og jeg har derfor forsøgt paa at forfærdige paa italiensk Maade af dansk Hvede de over hele Evropa saa meget søgte Makaroni og Nudler med videre.« Han indsender Prøver paa sin Fabrikation og vil indforskrive en dygtig Mand fra Italien til at forestaa denne. Cetti havde været saa klog at henvende sig til den kemisk-fysiske Komité indenfor Selskabet for indenlandsk Kunstflid, der bestod af Apoteker, Assessor *J. G. Blau*, Veterinæren, Professor *E. Wiborg* og Apoteker, Professor *Gotfried Becker* og faaet deres Udtalelser. Blau skrev, at Cettis Macaroni og Nudler vel afveg noget fra de medfulgte franske og italienske Prøver, men mente, at det kunde ændres ved Øvelse i Fabrikationen. Værre var det, at Professor Wiborg meddelte, at han hos *Gamèl* paa Østergade havde set Redskaber til Fremstilling af disse Melspiser, og at Gamèl havde berettet ham, at han havde flere undervejs fra Frankrig. Han gjorde derfor sin Anbefaling afhængig af, at Gamèl ogsaa fik et saadant Privilegium. Apo-

tøker Beckers Anbefaling er den bedste, han siger, at Prøverne er af den Fuldkommenhed i Finhed, Form og Farve, at han næppe tror, der kan findes det allermindste at udsætte paa dem, og Hr. Cettis Virksomhed, Gavnelyst og Retskaffenhed var ham tilstrækkelig bekendt.

Augustin Cyrille Gamèl, der vel gennem Professor Wi-borg havde faaet Nys om Cettis Ansøgning, ansøgte nu om en lignende Bevilling, idet han bl. a. skrev: »Jeg har anskaffet mig dertil de fornødne Redskaber og tilvirker allerede deraf saa mange, at flere fornemme Huse forsynes dermed. Baade Cetti og Hofparfumør og Destilla-tør Gamèl fik nu Privilegium »til at præparere og forhandle de saakaldte Nudler og Macaroni«.

Cetti havde imidlertid ikke for denne nye Forøgelse af sin Næring glemt sin gamle Svaghed for offentlige Opvisninger, og i 1817 fik han Bevilling til mod Betaling i to Aar i Kjøbenhavn og øvrige Købstæder i Danmark at forevise særskilt eller under et en Samling henhørende til Naturhistorien, Optiken, Mekaniken og et Vokskabinet mod overalt at erlægge noget til Fattigvæsenet. Han lod nu Provinsen berejse, men da Kancelliet erfarede, at han ikke selv fulgte med, betydede det ham 1820, at Forevisningerne kun maatte finde Sted, naar han personlig var til Stede. Hermed synes Cetti at have ladet Opvisningerne fare, han havde nu nok at gøre som Barometer- og Instrumentmager. I de senere Aar boede han i Store Kongensgade ved Gothersgade og holdt en Svend, Instrumentmager *Conrad Gotfred Scheutz*, hvis Løn var 200 Rdl. aarlig. Boligen havde han lejet af Vinhandler *Gotfred Hansens* Enke (fra Gotfred Hansen stammer den bekendte *A. N. og H. P. Hansen'ske* Familie). Paa sit gebroknede Dansk staver Cetti hans Navn, som han udtaler det: Ansen. Barometre og Termometre købte han hos *Schrader & Roosen* i Hamborg, og han afsatte dem ogsaa

i Provinsen, bl. a. i Viborg og Flensborg. Mindre Held havde han med 8 Dusin Bouteiller med Præservativ mod Kolera, de fandtes endnu ved hans Død urørte i en Kasse paa Loftet, som han havde købt dem hos *A. M. Botzani* i Berlin. Han havde endvidere en Del Mineralier, Konkylie og Kunstsager, af hvilke den bekendte Konkylie-samler, tidligere spansk Gesandt og nu Overkammerjunker Grev *Yoldi* købte nogle Eksemplarer. Han ejede ogsaa 48 forskellige Medaljer og Mønter, for Størstedelen Sølvmønter.

Cetti var ved sin Død den 7. Aug. 1835 vel ikke velhavende, men sad godt i det; efter at alle Udgifter var trukket fra, blev der 2873 Rdl. 2 Mark og 3 Skilling til Deling mellem hans to Sønner, af hvilke Skuespilleren dog allerede havde optaget 1349 Rdl. og 2 Skilling i Forskud. Endnu ved sin Død ejede Antonio Cetti Jord i Italien, nemlig et Hus med Have og adskillige smaa Stykker Jord i Laglios Territorium, Distriktet Bellaggio, Provinsen Como i Lombardiet, som han havde arvet efter Forældrene tillige med sine Søskende *Josepha*, *Rosalia*, *Bernardo* og *Francisco*, og hvoraf han havde udløst sine Søskende 1811 ved at forpligte sig til at betale hver 460 italienske Lire og 51 Centimer samt til Josepha at betale den Gæld 2255 Lire og 20 Centimer, der hvilede paa Boet. Ejendommen havde han ladet bestyre af sin Svoger *Dominico Tarone* og efter dennes Død af hans Søn *Ferdinando Tarone*, der erklærede, at han havde betalt Summerne til Cettis Søskende og Gælden med Undtagelse af Gælden til Capellaniet i Carate og havde gjort betydelige Forbedringer paa Huset, men var villig til at aflægge Regnskab for alt og tilbagelevere Huset mod at faa sine Udlæg godtgjort.

Af Cettis Efterkommere var Sønnen *Giovanni Batista Cetti* ikke alene en fortræffelig og smagfuld Sanger, men

ogsaa en dygtig Skuespiller. Hans økonomiske Forhold var imidlertid saa daarlige, at han i lang Tid maatte op-sætte sit første Ægteskab, skønt der allerede var lyst for ham, fordi han ikke var i Stand til at betale Indskud i Enkekassen. Blandt hans Børn var Teaterdirektør *Frederik Adolph Cetti*, der 1888—89 var Direktør ved Dag-marteatret, og Oberst, Udskrivningschef *Joseph Cetti*.

SKRALDEMANDEN OG KØBENHAVNS RENLIGHEDSFORORDNINGER I ÆLDRE TIDER.

AF CARL C. CHRISTENSEN.

For adskillige Aar siden hørte man overalt i København i Morgentimerne Lyden af skrattende Skralder, der med deres umelodiske Klang forkyndte, at nu havde de forskellige Huses Beboere at indfinde sig med deres Skarnfjerdinger¹⁾ eller Skarnbøtter paa Gaden, hvor »Skraldevognen« holdt. Bøtterne afleveredes da til Skarnagerne $\varnothing$: »Skraldemændene«, som derefter hældte Bøtternes Indhold ud i Vognene, medens Vinden samtidig førte en Del af dette: Klude, Papir, Aske m. m. ud over Gaderne og over de forbigaaende.

Saa snart man oppe i Husene hørte Skraldens Lyd, hastede Husmoderen ud til Tjenestepigen, der da ikke var avanceret til Husassistent, og raabte: »Ane! Skraldemanden er dernede!«

»Jøssesdog!« sagde Ane og skyndte sig ned ad Trapperne med Skarnbøtten i sine bare, røde Arme, og hen til Skraldemanden, hvor adskillige af hendes Kolleger fra de andre Etager allerede var ankommet.

Det er en saadan Situation, H. C. Andersen har skildret i Eventyret »Hyldemoer«²⁾, hvor han lader den gamle

¹⁾ I ældre Tider brugtes Ordet Skarnfjerding, fordi man som Skarnbøtte benyttede en udrangeret Smørfjerding.

²⁾ H. C. Andersen »Eventyr«, Kbhvn. 1850, Pag. 34. — »Hyldemoer« fremkom første Gang i »Gæa«, udg. af P. L. Møller, Aargang 1845, Pag. 207.

Nybo'rskone, der har Guldbryllup, fortælle om en Begivenhed for 50 Aar siden: »Jeg husker saa tydelig, hvorledes det skyllede ned en Dag, Skrallemanden¹⁾ kom udenfor, hvor jeg tjente, jeg kom ned med Fjerdingsgen og blev staaende ved Døren; — hvor det var et fælt Vejr!«

Fra et langt senere Tidspunkt end »Hyldemoer« hidrører Jul. Strandbergs Vise »Den lystige Skraldemand eller Visen om Skraldemanden Jens«²⁾, der er fra 1865. Den er, som alle Datidens Gadeviser, forsynet med et Billede, der i nærværende Tilfælde forestiller en Skraldevogn med tilhørende Skraldemand, som modtager en Skraldebøtte fra en bararmet Tjenestepige. Visen er paa 7 Vers, af hvilke det første lyder:

»Smukt i Procession
 Med en Bøtte hver Person,
 See, hvor de mod Vognen iler, —
 Skraldemanden smiler;
 To og To saa glad,
 Alle Piger følges ad,
 Ja, den Skraldemand det er en rigtig Rad.
 Ime'ns han Bøtterne fra dem ta'er,
 Gi'er han dem en rigtig Passiar,
 Og med Bøtter de i Flokke staaer
 Omkring ham, — ja han faaer
 Sin Hyre, hør, hvordan Ballonen gaaer.«

Skraldens Lyd er for længst forstummet, og Skralden kan indrangeres som hørende til det forsvundne København, i hvis Gader den havde lydt i henved 250 Aar.

Det er nemlig ikke korrekt, naar Dr. Villads Christensen i sin Tid meddelte³⁾, at »Skralden, hvormed Kusken meldte sin Ankomst, var bleven indført ved Plakat 17. Juni 1806«, thi Skralden blev tværtimod officielt indført

¹⁾ H. C. Andersen benyttede den gamle Stavemaade Skrallemanden.

²⁾ Det ggl. Biblioteks Visesamling.

³⁾ Villads Christensen »København 1840—1857«, Kbhvn. 1912. Pag. 139, Fodnote 2.

ved Christian den Femtes Forordning af 21. Maj 1680, altsaa 126 Aar tidligere, men den er vistnok endnu ældre.

Skralden er kommet som et nødvendigt Appendiks til alle de mange Foranstaltninger, der blev foretaget for at dæmme op for den Urenlighed, der indtil ind i det 19. Aarhundrede herskede i Københavns Gader og Gaarde, og som Myndighederne Gang efter Gang søgte at raade Bod paa; stadig strandede alt dog paa Københavnernes stædige Vedhængen ved det fra Fædrene nedarvede: Mangel paa Renlighedssans. Lidet nyttede det, at den ene Forordning kom efter den anden med Paabud om at holde Gader og Gaarde rene. Man lod fem være lige og skaffede sig af med Husrenovationen og døde Husdyr ved at kaste alt ud paa Gader og Stræder til de Skarndynger, der i Forvejen laa der, og saa maatte eventuelle Regnskyl besørge Resten. Eller ogsaa henlagde man Affaldet etc. ved Foden af Byens Volde, hvor da Byens Styrelse maatte løde Rakkeren tage sig af Aadslerne og Vognmændene af Skarnet.

Intet Under, at Farsoter fandt en rig Jordbund i den urenlige By, der var som skabt til Arnested for disses Trivsel. I 1529 hærgede saaledes »Den engelske Sved« København, hvor 400 Mennesker døde paa en eneste Dag; i 1583 havde vi Pest, der bortrev 9000 Personer. Men den allervoldsomste Pest havde vi dog i 1711 — »Den svage Tid«, som Pestperioden da kaldtes — hvor der i de egentlige Pestuger fra 21. Juni til 31. Oktober døde ikke mindre end 20,822 Personer¹⁾.

Et godt Begreb om, hvordan de københavnske Gaders Beskaffenhed var i den første Del af det 18. Aarhundrede, faar man af Holbergs »Ulysses von Ithacia«²⁾, hvor Trojaneren paa Chilians Spørgsmaal »Er Gaderne ellers

¹⁾ F. V. Mansa »Pesten i Helsingør og København 1710 og 1711«, Kbhvn. 1854, Pag. 203 og 206.

²⁾ 2. Akt 2. Scene.

noget rene hos Jer?» svarer: »Ja, i Julii Maaned er de upaaklagelige; men Resten af Aaret kand man neppe gaae ud uden Fare for at drukne i Skarn. Dog det er kun 11 Maaneder i Aaret; de gaaer snart«.

I Slutningen af det 18. Aarhundrede var det ikke bedre med de københavnske Gader, og i en ved Aar 1798 udsendt Piece af »Simon Sandrue« (d. v. s. P. A. Heiberg¹⁾) hedder det saaledes: »Straffes andre Stæder ved Ild og Sværd, da straffes vi ved Skarn og Skarns Mangfoldighed. Saa længe det endnu var lyse Dage, at man kunde see at undvige Skarnet, gik det dog nogenlunde an; men nu, da Mørket allerede Klokken otte blænder Jorderiget²⁾, nu, da Aften og Nat udgjøre mere end to tredie Dele af ethvert Døgn; . . . . nu at plages af Skarnet, lig Østerlandenes Folk af Græshopper, det medfører ikke blot megen Ubehagelighed, men ogsaa saare megen Skade«. Og Forfatteren vil oprigtig haabe, »at Vedkommende toge sig alvorligen af Skarnet og Skarnageriet paa Københavns Gader, da Skoemagerne ellers letteligen kunde blive for rige, ...«

En halv Snes Aar senere skriver Professor Callisen³⁾, at »Kiøbenhavn har til alle Tider vedligeholdt det forfiente Rygte: at den har skidne Gader«.

Og dog har Kongerne og Autoriteterne idelig paalagt og paamindet Borgerne at holde deres Gaardsrum og Gader rene og ikke lade Skarnet blive liggende, men sørge for, at det blev bortkørt og henlagt uden for Byen paa de dertil anviste Steder.

¹⁾ Simon Sandrue »Et Par Ord i Fortrolighed til Københavns Magistrat om Skarn og Skarnagere«, Kbhvn. 1798.

²⁾ Forfatteren sigter her til det Vægtters, der siden 1731 blev sunget Kl. 20: »Naar Mørket Jorden blinder, og Dagen tager af«. Jfr. V. Fausbøll »Vægter-Versene«, Kbhvn. 1862, Pag. 4.

³⁾ H. Callisen »Physisk medizinske Betragtninger over København«, 1ste Del, Kbhvn. 1807, Pag. 175.

Den første Forordning om Gadernes Renholdelse findes i »Kong Christian den Andens Ordinans«, eller saakaldte verdslige Lov, af 6. Januar 1522¹⁾, der dog ikke gælder alene for København, men for Landets samtlige Købstæder. I dennes Punkt 70 hedder det saaledes: »Forbiude Wii alle strengeligen hereffter at giøre Gader oc Stræder uti wore Kiøbsteder urene oc skydtne met nogen uhøffuisk Ureenlighed«. Og i Punkt 71 paabydes, at Borgerne hver Lørdag Aften og andre Helligaftener skal feje deres Huse og Gaarde samt skure deres Gulve og Bænke, ligesom der i hver Købstad skal beskikkes Vognmænd, som skal sørge for at bortfjerne det uden for Husene sammenfejede Skarn.

Efter alt at dømme maa det have været Sigbrith, der har været Drivkraften ved Affattelsen af Ordinansen, der ifølge Arild Hvitfeldt skal være »tagen effter Tydske oc Hollandske Seder oc Brug«²⁾.

Københavnerne tog dog ikke Ordinansen saa nøje, som de burde, og Frederik den Anden maatte derfor i en Befaling, dateret Esrom den 28. April 1562³⁾, bestemt paalægge Byens Styrelse at have nøje Indseende med, at Borgerne sørgede for, at Dagrenovationen blev ført bort fra Byen, da Kongen havde bragt i Erfaring, »huerledis at ther oc møgen wreenlighed skal findes ther vdj wor kiøbsted Kiøbnehaffn baade paa gader, streder tisligeste vnder woldene oc strax uden for portene«. Dette bliver yderligere indskærpet i Kongens Forordning, udstedt paa Koldinghus den 5. April 1581⁴⁾, i hvilken han paabyder

¹⁾ I. L. A. Kolderup-Rosenvinge »Samling af gamle danske Love«, 4. Bind, Kbhvn. 1824, Pag. 71 f.

²⁾ Arild Huitfeldt »Danmarckis Rigis Krønike«, Kbhvn. 1652, 2. Bind, Pag. 1183.

³⁾ V. A. Secher »Forordninger etc. 1558—1660«, 1. Bind, Pag. 183.

⁴⁾ V. A. Secher »Forordninger etc. 1558—1660«, 2. Bind 1576—95, Pag. 190. Kbhvn. 1889—90.

Københavns Borgere, at de skal »holde gaderne och torfvene smucke rene, och hver løfverdag ad aften i det mindste skal hver lade udage for sin dør, hves skarn der er at udage, och icke legge det i hobetal paa gaderne eller op til deris huse eller føre det ud med voldene at legge det«.

Det har altsaa staaet ganske forfærdeligt til med Renligheden paa Gaderne, thi Borgerne sad de kongelige Paa-bud fuldstændig overhørig, og lidet hjalp Christian den Fjerdes mange Breve, Forordninger etc. paa Renligheden.

Under Frederik den Tredie kommer der lidt mere System i Tingene, og i Forordningen af 12. Marts 1661¹⁾ hedder det saaledes i § 5: »Vdi huer gade skal saa vit det tilstrecke kand, en aff foromrørte Vogne eller Karrer tvende Gange om Vgen komme, haffvendis med sig et Liud och Advarsel²⁾, ved hvilcket alle och en huer skal være ferdig Skarnet paa gaden for sit Huusz at sammenfeye lade och det saavelsom den Vreensel, hand i sit Huus eller Gaard kand haffue sancket, paa Wognene at lade læsse«.

I denne Forordning er det, man for første Gang hører, at Skarnageren skal anmelde sit Komme med »et Liud och Advarsel«, saa at Husenes Beboere kan høre, at »Skraldemanden er dernede«.

Med Bestemmelserne i senere Renlighedslove in mente ligger det nær at antage, at »et Liud och Advarsel« har bestaaet i en Klokke og en Skralde. Klokken benyttedes jo som Tegn for, at man skulde passe paa, nu var der ved at ske noget; ved den katolske Gudstjeneste havde Klokken været et Led i Altertjenesten. Og at et Træinstrument (in casu en Træskralde) ligeledes benyttedes

¹⁾ »Forordninger, som ere udgangne siden Recessen Anno 1643 den 8. Martij oc til Anno 1664 den 8. Martij«, Kbhvn. 1664. Ttt jj.

²⁾ Fremhævet af nærværende Forfatter.

som Advarselssignal, kendte man jo fra Bestemmelsen for de spedalske, om hvilke det i Ordinansen af 1522¹⁾ hed: »och paa thet at then menige weyfarendes Mand kand thennom kende, skulle the haffue en Trækleppe at klappe met«. De spedalskes Varselstegn var dog ikke en Skralde, men derimod et Stykke Træ, som de idelig skulde slaa imod deres Krykke eller Stok, saa at vejfarende i Tide kunde høre og sky dem²⁾).

Først under Christian den Femte er det, at København faar en nogenlunde fyldestgørende Renlighedslov, nemlig den under 21. Maj 1680 udstedte »Forordning om Gadernes Renovation, Broelegning og des videre Tilhørende udi Kjøbenhavn«³⁾, og det er i denne Forordning, at Træskralden første Gang med Navns Nævnelser træder officielt frem som et nødvendigt Appendiks til Dagrenovationens Bortfjernelse.

Ifølge denne Lov blev der i Byens forskellige Kvarterer ansat Gadefogeder, som skulde have Opsigt med Gadernes Renholdelse, og i Lovens § 7 paalagdes det dem, at de »huer morgen tiilig, naar det gryer ad dagen, gaae langs gaderne oc med een træschralle lade sig høre, tilsige oc advare jndvaanerne huer for sin dør, at de deris gademøg oc urensel lade tilhaabe feye oc strax endten ved de ordinerede sandagere⁴⁾ bortschaffe eller oc udj deris gaarder indtager oc det saaledis, at naar det er dag oc stadens porte ere aabne, ingen u-reenhed paa gader, stræder eller fortouger bliffuer beliggendis«.

Man maa sende en medlidende Tanke til de stakkels

¹⁾ I. L. A. Kolderup-Rosenvinges fornævnte Værk, Bind 4, Kbhvn. 1824, Pag. 116.

²⁾ C. F. Allen »Haandbog i Fædrelandets Historie«, 2. Udgave, Kbhvn. 1842, Pag. 294.

³⁾ »Kongl. Forordninger etc., som Kong Christian den Femte . . . . 1670 indtil 1683 paa Prent haver ladet udgaae«, Kbhvn., Pag. 490.

⁴⁾ Sandagerne var de smaa Vognmænd, Medlemmerne af det lille Vognmandslaug.

Københavnere af Anno 1680, at de »huer morgen tiilig, naar det gryer ad dagen« blev vækket af Gadefogedernes Skraldekoncert, thi vel gik man dengang tidligere i Seng og stod tidligere op end nu, men det har dog vel næppe været lutter Velsignelser, der er blevet udtalt over Kongens Forordning og navnlig over Skralden.

I samme Lovparagraf bestemtes tillige, at Dagrenovationsvognene skulde for og bag være forsynet med Gavlfjælle, hvilket vil sige, at Vognenes For- og Bagside var femkantede, saaledes at de 2 opadgaaende Sider løb sammen i en Spids. Mellem disse to Spidser var anbragt en vandret Lægte, fra hvilken enten Lærred eller bevægelige Trælemme hang ned.

Denne Type Dagrenovationsvogne med Gavlfjælle for og bag er den selvsamme, som den Dag i Dag endnu hovedsagelig anvendes af Skraldemændene 255 Aar efter Udstedelsen af Christian den Femtes Renovationslov. Vognen fra 1680 adskiller sig neppe synderligt fra den i 1935.

I 22 Aar stod Loven ved Magt, indtil den afløstes af Frederik den Fjerdes Forordning af 25. April 1702¹⁾, og denne bragte i § 7 den nye Bestemmelse, at der ved hver Dagrenovationsvogn skulde være »en klokke, paa det at indbyggerne kand høre dennem, naar de komme, hvor de da skal lade udi bøtter, balger og truer bære samme deres feie-skarn lige ud paa karrerne eller vognene og ei legge noget deraf paa gaderne«. Og i § 12 paa-bydes, at »Gadefogderne skal . . . . tiilig om morgen, naar det dages, gaa langs gaderne og da lade sig høre med deres træskraller, hvorved alle og enhver, enten hand boer til eje eller til leje, da uden forskiel skal været advaret, skarnet selv paa sit iboende huses fortog og sin andeel af gaden . . . . . at lade sammenfeje«.

Som man ser, var Klokken altsaa atter kommet til Hæder og Værdighed i Forbindelse med Træskralden, og

¹⁾ »Frederik den Fjerdes Forordninger 1702—1703«, Pag. 94.

begge Instrumenter trakteredes paa Gaderne i den aarle Morgenstund. Men de stakkels Københavnere, som slet ikke kunde faa Lov til at sove trygt og roligt i deres Seng, hvor maa man ikke af ganske Hjerter beklage dem! Thi man maa jo vel huske paa, at ved Forordningen af 26. Juli 1683¹⁾ havde København faaet Natvægtere, og det var disses Pligt rundt om paa Byens Gader, Stræder og Torve at synge et Vers hver Time hele Natten fra Kl. 21 til Kl. 4²⁾, saaledes at de derved ønskede »Folk udi Sang en roelig Søvn hver Time paa Natten, og tillige med deres Skraal vækker dem op af Søvn«³⁾. Og naar da Natvægternes Sang var forstummet Kl. 4 om Morgenen, rykkede Gadefogeder og Skarnagere ind paa Arenaen med fuld Musik bestaaende af Klokkeringning og skrattende Træskralder. En Forening til Bekæmpelse af Støj paa Gaderne havde i Datiden været højst paakrævet ligeoverfor Vægternes Sang og Dagrenovationsmændenes Jazzmusik.

Bortførelsen af Skarnet m. m. skete ved private Folk, der herom sluttede Kontrakt med Politi- og Kommercekollegiet, og af en Kontrakt af 8. Januar 1717, kongelig konfirmeret den 5. April s. A.⁴⁾, mellem Kollegiet og Prokurator Svend Krag, der havde taget Bortkørselen i Entreprise, ses, at baade Gadefogeder og Klokkerne er forsvundet, medens Træskralden er bibeholdt, idet den er gaaet i Arv til Kørekarlene, der herefter var dem, der skulde traktere den.

Den 7. Maj 1777 udstedte Kongen en »Anordning anlangende, hvorledes med Kjøbenhavns Gaders og Pladsers

¹⁾ »Christian den Femtes Forordninger etc., som . . . . ere udgangne fra Lovens Publications Dato indtil . . . . den 25. Augusti 1699«, Pag. 19.

²⁾ V. Fausbøll »Vægter-Versene i deres ældre og yngre Skikkelse«, Kbhvn. 1862, Pag. 1 f.

³⁾ Henriks Replik i Holbergs »Mascarade«, 2. Akt 3. Scene.

⁴⁾ Københavns Diplomatarium VIII, Pag. 410.

Renovation for Fremtiden skal forholdes med videre¹⁾, og denne gav meget indgaaende Bestemmelser om, hvornaar og hvor tid Gaderne skulde fejes, hvem der havde Fejepligt, og hvorledes saavel Husenes Affald som de sammenfejede Skarnbunker skulde bortskaffes.

Anordningens § 11 bestemte, at naar Gader, Rendestene og Fortove var rensed og Skarnet sammenfejdet i Bunker, maatte alt Fejeskarn fra Husene henlægges paa disse, dog med den Undtagelse, at Glas, Potteskaar, Søm og deslige skulde samles for sig selv og henlægges umiddelbart i selve Renovationsvognene.

I § 23 hedder det, at Vognmændene »hver Dag til foreskrevne Klokkeslet indfinde sig for at afhente Feye-Skarnet, og med en Skralle advare Indbyggerne om deres Komme«.

Her er altsaa Klokken blevet detroniseret, og Træskralden er den, der herefter giver Signalet om, at »Skraldemanden er dernede«. Da kommer Kancelliplakaten af 17. Juni 1806²⁾, og den ophæver fuldstændig Bestemmelserne i den forrige Lov.

Den nye Lov forbyder nemlig i § 1 kategorisk, at Fejeskarnet fra Husene maa henlægges paa de ved Gadefejningen samlede Bunker, men befaler, at »saadant for Fremtiden umiddelbar henlægges paa Renovations-Vognene; til hvilken Ende Kiørekarlene ved disse bør være forsynede med Skraller, hvormed de, paa ethvert Sted hvor de holde, have at anmelde Vognenes Ankomst«.

I § 2 bestemtes det, at »samtlige Husverter skal være pligtige til at forskaffe, og i deres Gaarde eller Forstuer hensætte, en eller flere dertil beqvemme Kasser eller Fierdinger, hvori alt det Affald, der sædvanligt regnes til Fejeskarn, kan af Husets Beboere henkastes. Bemeldte

¹⁾ »Christian den Syvendes Forordninger etc. for Aar 1777«, Pag. 70.

²⁾ »Christian den Syvendes Forordninger etc. for Aar 1806«, Pag. 60.

Kasser eller Fierdinger paalægges det Verterne daglig at besørge udbragte til Renovations-Vognene«.

Den sidste Bestemmelse fik dog ikke praktisk Betydning førend ind i vor Tid, thi dengang gik det ikke Tjenestepigernes Ære for nær at bringe Skarnspanden ned til »Kørekarlene«, og ved denne Lejlighed havde de da ogsaa rig Anledning til sammen med deres Medsøstre at debattere det altid gængse Spørgsmaal: Madmoder kontra Tjenestepige. Man mindes jo (fra et senere Tidspunkt) Hostrups Ane i »Genboerne« med »Karrekluden«, som hun »hængte om Halsen paa Fatter«.

Skralden var nu blevet det enevældige Varselssignal for Dagrenovationsmandens Ankomst, og Skralden kom i Aarenes Løb til at sætte sit Præg paa Københavnernes Ordforraad. Der opstod nemlig et nyt Udtryk, et nyt Ord for den Mand, der hver Morgen kom i de københavnske Gader med sin gavlfjællede Vogn for at afhente dels det sammenfejede Skarn ved Rendestenene, dels Husaffaldet, og som meldte sin Ankomst ved Skraldens Lyd.

Hidtil var han blevet kaldet »Skarnageren« og »Kørekarlen«, eller man havde brugt den meget lange Betegnelse »Dagrenovationsmanden«, men nu opstaar der i Sproget en Nydannelse, som blev afledet af Benævnelsen paa hans Varselsredskab Skralden, og det nye Ord blev »Skraldemanden«. Som Følge heraf kaldtes hans Vogn »Skraldevognen«, og det, han afhentede, blev til »Skraldet«, og Tjenestepigen Anes Skarnfjerdning kom til at hedde »Skraldebøtten«. Hele 4 Ord nydannedes i Sproget, fik Borgerret i det og fejede de gamle Betegnelser fuldstændig bort.

Hvornaar de nye Ord er opstaaet, kan næppe paavises, men som omtalt Pag. 356 benytter H. C. Andersen Ordet i 1845, da »Hyldemoer« udkom, og i »Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog«, 6. Tome, der er fra 1848, anføres

under »Skralde«, at »deslige Skralder bruges nu af de saakaldte Skarnagere, som deraf kaldes Skraldemænd«.

I Litteraturen har Skraldemanden yderst sjældent figureret, og den eneste, som, mig bekendt, har anvendt ham, er H. C. Andersen¹⁾, der foruden i »Hyldemoer« har skildret ham i »Lykke-Peer«²⁾. Her lader nemlig Digteren denne have en Gudfader, der »nu kjørte Skarnvogn, kjørte fra Dør til Dør, svingede sin Skralle: »snurre-rurre-ud!« og ud fra alle Huse kom Piger og Koner med deres fyldte Bøtter og vendte disse paa Vognen; der kom Skrimmel og Skrammel, Aske og Fejeskarn«.

Ligeledes har Digteren skildret ham i Eventyret »Flyttedagen«³⁾, der udkom i 1866, og her omtales, hvorledes »Skraldemanden holdt med sin Vogn, der var fyldt, et Slags Prøvekort paa Kjøbenhavns Gader ved Flyttedags-tid«.

Indtil for 46 Aar siden var det nemlig tilladt paa de to aarlige Flyttedage at kaste alt muligt gammelt Skrammel og Ragelse fra Husenes Værelser og Lofter ud paa Byens Gader, hvor det sammen med det kasserede, mere eller mindre mugne, Sengehalm dækkede hele Kørebanen, saa Gaderne var næsten ufremkommelige, indtil Skraldemændene Dagen efter Flyttedagene bortkørte de lidet appetitlige Bunker.

¹⁾ Der hortes her fra Slutningsstrofen i J. Krohns bekendte »Peters Jul« (1866):

»Og Skraldemanden efter det kom;
men Børnene syntes ikke derom,
dengang det paa Vognen knejste.
Det var jo rigtignok vissent; men
det var dog, som om en gammel Ven
for sidste Gang fra dem rejste«.

²⁾ H. C. Andersen »Saml. Skrifter«, 2. Udg. 6. Bind, Kbhvn. 1877, Pag. 47.

³⁾ H. C. Andersen »Saml. Skrifter«, 2. Udg. 15. Bind, Pag. 101.

Det er dette Roderi, Tjeneren Daniel i Henrik Hertz' Lystspil »Flyttedagen«¹⁾ sigter til, naar han udbryder: »Kommer en Fremmed her til Byen om Flyttedagen, kan han ikke tro Andet, end at Fjenderne er forhaanden, og at Borgerne vil retirere dem og deres Gods i Sikkerhed. Gaderne ere fulde af gamle og nye Meubler, Fejeskarn, Sengehalm — fy, man kan knap vove at sætte Foden ned i denne Svinesti«.

Denne Uskik med at kaste kasserede Sager og Sengehalm paa Gaden var af megen gammel Dato, men den var blevet tolereret, og i Christian den Fjerdes Forordning af 18. Marts 1620²⁾ hedder det saaledes: »Dogh icke hermed meent huiss halmb och wrendtzell, som folck aff leyehusse, naar de fløtte, vdbære och legge paa gaderne, huilcket de sielff schulle forpflicht were at lade bortføre«.

Ved Renovationsanordningen af 7. Maj 1777 bestemtes i § 18, at »paa de 2de aarlige Flyttedage . . . . tillades de Flyttende at lægge Sengehalm og anden ved Værelsernes Reengiørelse faldende Ureenlighed paa Gaden«. Afbenyttelsen af Gaderne som en nem og bekvem Losseplads vedvarede uindskrænket, indtil et Tillæg til Politivedtægten den 20. Februar 1890 gjorde Ende paa Flyttedagsroderiet paa Gaderne, og Oktober Flyttedag 1889 var det sidste Gang, at Københavns Gader var en eneste stor Losseplads.

Af sceniske Forfattere er der kun en, der har ladet en veritabel Skraldemand optræde paa de skraa Brædder. Det er dog ikke en dansk, men den engelske Forfatter Bernard Shaw, der i sit Lystspil »Pygmalion«³⁾ bragte

¹⁾ 1. Akt 1. Scene. »Flyttedagen« opførtes 1. Gang paa det kgl. Teater den 29. April 1828.

²⁾ Københavns Diplomatarium II, Pag. 622. — V. A. Secher »Forordninger etc. 1558—1660«, 3. Bind, Pag. 610.

³⁾ Bernard Shaw »Pygmalion, a romance in five acts«, London 1927. I København opførtes det paa Dagmartheatret første Gang den 8. September 1914 i Palle Rosenkrantz' Oversættelse, som ikke foreligger trykt.

»Skraldemanden Alfred Doolittle« lyslevende paa Scenen. Da han holder sin Entré her, betegner Bernard Shaw ham som »an elderly but vigorous dustman, clad in the costume of his profession, including a hat with a back brim covering his neck and shoulders«¹).

Skraldemandens Skralde er for længst indrangeret i det forsvundne København, og de to eneste Eksemplarer, der mig bekendt endnu eksisterer, findes nu paa en af By-museets Vægge sammen med de gamle Vægtermorgenstjerner.

Skralden er ganske stilfærdigt, modsat dens Natur, gledet ud af Gadebilledet, dog ikke afskaffet officielt, thi Benyttelsen af den er i Virkeligheden aldrig blevet helt ophævet. Den høres ganske vist ikke mere, men hvis det skulde vise sig at være nødvendigt, kan den endnu komme til Anvendelse i enkelte Gader, nemlig i Nyboder samt i andre Gader, hvor Adgangen til Ejendommenes Gaardsrum kun kan ske gennem Stueetagerens Køkkener, eller hvor Gadedørene altid er aflukkede. Der er nemlig Politipaabud om, at Skarnbøtterne i disse Gader skal stilles uden for Gadedørene om Morgenen tidlig; skulde dette Paabud ikke blive overholdt, vil Skralden her atter kunne træde i Funktion.

Rent bortset fra, at en Del af den moderne Musik, Jazzmusikken, har ophøjet Træskralden til musikalsk Instrument, benyttet i Orkestrene, kan tilføjes, at Skralden hver Sommer kan høres paa Tivolis aabne Teater i Pantomimen »Pjerrot vanvittig af Kærlighed«. Her parodierer nemlig Pjerrot Fortidens berømte spanske Danserinde Pepita ved at danse en af hendes Bravourdanse »Cachuca« og i Stedet for de Kastagnetter, hun anvendte for at markere Dansens Rytme, trakterer han med Færdighed to veritable Træskralder.

¹) Pag. 134. — Paa Dagmarteatret udførtes Skraldemanden af H. Ahnfeldt-Rønne, der her havde en af sine bedste og mest karakteristiske Roller.

Ellers hører man intetsteds Skralden, men Manden, der i sin Tid svingede den paa Københavns Gader og Stræder, Skraldemanden, færdes endnu med sin gavlfjællede Vogn, Model 1680, paa 255de Aar, og de Tilløb, der er gjort for at afskaffe denne Fortidslevning fra den Tid, København havde Ord for at være en urenlig By, er kun blevet til Forsøg og Overvejelser. Endnu den Dag i Dag lunter Christian den Femtes gavlfjællede Skraldevogn, spyende Aske, Papir, Klude m. m. og mefitiske Dunster omkring sig over Byens Gader, skønt den burde høre Historien til og indlemmes i Bymuseet mellem Morgenstjerner, Pumpsprøjter og Trævandrender fra det forsvundne København.

HENDRIK KROCKS EFTERFØLGERE.
EN GRUPPE HISTORIEMALERE OMKRING
CHRISTIANSBORG.
Af CHRISTIAN ELLING.

Da Christiansborgs indvendige Dekoration i 1738 stod for sin Begyndelse, havde man tiltænkt Hendrik Krock en Hovedandel i den maleriske Udsmykning. Hans store historiske Kompositioner i Riddersalen paa Hirschholm laa kun nogle faa Aar tilbage i Tiden, den aldrende Kunstners Produktionsevne syntes endnu usvækket, og stadig nød han Christian VI's fulde Tillid og Beundring.

I Oktober Maaned s. A. blev Hendrik Krock da tilsagt til et Møde i Slotsbygningsskommissionen, der først ønskede at forhandle med ham om Dekorationen af Loftet i den nye Højesteretssal paa Christiansborg, beliggende i Fløjen ud mod Kunstkammer- og Biblioteksbygningen, det nuværende Rigsarkiv¹). Af Sparsommelighedsgrunde var det Hensigten hertil at benytte Krocks egen Plafond fra Kapellet i det nedbrudte Københavns Slot; dette Kæmpelærred, forestillende »Dommedag«, skulde dog øges i Bredden og Længden og følgelig udmales med dekorative Tilføjelser. Krock meddelte, at han nok i Løbet af den tilstundende Vinter kunde blive færdig med de Arbejder, han havde under Hænder²), og

¹) R. A. Partikulærkammeret. Slotsbygningsskommissionen (S. B. K.). Kommissionsprotokol 1738 pag. 267.

²) Disse Arbejder var Kartoner til Gobeliner, jfr. Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i 18. Aarh. (1922) I, pag. 20—21; se ogsaa I. M. Thiele: Kunst-Akademiet og Heststatuen

saa i det følgende Foraar begynde paa »Apteringen« af nævnte Plafond. Men kun godt en Maaned senere, den 18. November 1738, døde Krock.

Det var for vor lille hjemlige Kunstverden et alvorligt Tab. Krock var vor eneste Historiemaler i den store Stil, »en Virtuos« kaldte Christian VI ham, Europæeren blandt lutter lokale Størrelser. Og han — den lærde Maler — Fortsætterten af de romerske Traditioner fra Marattas Værksted, var alene saa god som et helt Akademi. Det er ikke uinteressant at undersøge den Krise, der indtræder i vort Historiemaleris Udvikling efter Krocks Død. Den forbereder en Stilændring, giver Rokoko'en fri Bane, og den fører samtidig til en kunstpolitisk Kursændring: fra Tyskland til Frankrig. Men først maatte Krisen staas igennem; den varer i godt 3 Aar, 1738—41. Allerede i Slotsbygningsskommissionens Møde den 26. November 1738 tog man Standpunkt til Sagen. Det var i første Række Christiansborgs Udsmykning, der stod paa Spil, og man drøftede strax de to Muligheder, der frembød sig for at skaffe Erstatning for den døde Historiemaler: enten at lade sig nøje med forhaandenværende hjemlige Kræfter eller at indkalde fremmede. I nævnte Møde besluttede man da først at tage sin Tilflugt til de to ansete Hofmalere J. S. Wahl og Andreas Møller, idet man haabede at kunne formaa dem til at udføre de store Dekorationsarbejder efter Krocks Skitser¹⁾. Men den 3. December undslog de sig begge i Kommissionen, da de kun var Portrætmalere; dog tilbød Wahl at ville føre Tilsyn med Arbejdet, hvis det blev overgivet til en mangeaarig »Discipel« af Krock. Vi véd ikke, hvem der sigtes til, men givet er det, at de kunstkyndige Herrer har anset ham for ubrugelig; ingen af de sikkert talrige Elever, der var gaaet igennem Krocks Atelier, har været

paa Amalienborg (1860), p. 32—33 og J. Møller: Mnemosyne III (1832), pag. 171—72.

¹⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1738.

i Stand til at fuldføre Mesterens Arbejder¹). Samtidig prøver man den anden Mulighed. Christian VI selv maa i de foregaaende Dage levende have beskæftiget sig med Spørgsmaalet, thi igennem J. S. Schulin, hans fortrolige i Kunstspørgsmaal og Præses i Slotsbygningsskommisjonen, beordrer han denne til i nævnte Møde af 26. November at skrive til C. A. Berckentin, da Gesandt i Wien, for at skaffe Oplysninger om en vis Historiemaler i Berlin, som Berckentin ved en tidligere Lejlighed havde omtalt for Kongen²).

Saa gaar da Jagten paa en Historiemaler ind. Først tager naturligvis Hoffet Initiativet, men snart løber Rygtet om den vakante Plads paa Christiansborg og i det hjemlige Kunsthierarki, og Ansøgere melder sig fra nær og fjern.

Der var to Malere, som unægtelig først og fremmest burde komme i Betragtning, to Kunstnere, hvis Navne vistnok hidtil har været aldeles ukendte, men som ikke destomindre dengang indtog privilegerede Stillinger som kgl. Stipendiater i Udlandet og følgelig var forudbestemt til at virke som Historiemalere i Kongens Tjeneste. Det var Malerne *Johann Carl Frantzen* og *Lorentz Voigt*. Den 15. April 1735 blev der udstedt Rejsepas til Tyskland, Frankrig og Italien for den sidstnævnte³), og den 5. Maj s. A. anvises der gennem Partikulærkammeret 100 Rd. »an den Schlossverwalter Voigt zur Reise für dessen Sohn dem Schilderer, so ausserhalb Landes befindlich«⁴). Men om Voigts senere Virksomhed herhjemme vides intet, og foreløbig er heller intet Arbejde af ham bekendt. Noget fyldigere Oplysninger har vi om Frantzen. Han var oprindelig Militærperson, blev »Fyrværker« (Underofficer) i holstenske Artillerikorps den 2. Juli 1732

¹) S. B. K. Komm. Prot. 1738.   ²) *ibid.* pag. 318.

³) R. A. »Patenten Extracten« 1735.

⁴) Part. Ka. Regnskaber 1735 fol. 91.

og figurerer som saadan i Korpsets Etater for Aarene 1735—38¹). Tidlig i sin Tjeneste maa han have gjort sig bemærket ved kunstneriske Anlæg. Det skete ikke sjældent i den Tid, at unge begavede Militæringenierer blev »opdaget« og ved Kongens Hjælp gjorde Springet til Civilbygmestre efter at have været sendt paa en fleraarig Studierejse (Eigtwedt og Thurah er de klassiske Exemp-ler herpaa), men Artilleriet har dog vist kun undtagelsesvis været Planteskole for Historiemalere. I en saakaldt Konduiteliste over sine Befalingsmænd, dateret 14. Jan. 1739, giver imidlertid Generalmajor von Arentskiold, Chef for nævnte Artillerikorps, nogle Oplysninger om Frantzen under Besvarelsen af Rubrikken: »Ob er sonst einige Wissenschaften und zwar welche er habe, und selbe fortsetze oder negligire?«, nemlig følgende: »Da er seith sieben Jahren mit Kgl. allergn. Permission auf die Kunst-Mahlerey in frembden Ländern sich aufgehalten und sich noch in Rom befindet, so kann auch deswegen nichts weiteres von ihm hier aufführen«²). Frantzen skulde altsaa være kommet til Rom 1732 — Aaret før Eigtwedt — og hans Ophold dernede blev bekostet af Kongens private Kasse. Ihvertfald modtog han i 1735 gennem Arentskiold 6 Rd. om Maaneden, ialt 72 Rd. aarlig, i 1736 blev udbetalt ham tilsammen 100 Rd. 3 Mk. 6 Sk. »zu seiner Subsistence« fra Partikulærkammeret, men den 25. Maj 1737 blev der, fra og med indeværende Aar at regne, kun bevilget ham 45 Rd. 18 Sk. aarlig »bis dahin, dass er in hiesigen Landen wieder zurück kömt«³). Sandsynligvis er han blevet kaldt hjem efter Krocks Død og er kommet her til Landet hen paa Aaret 1739, thi den 2. Marts 1740 gav Frantzen, nu Løjtnant, Møde i Slotsbygningsskmissionen og præsenterede en

¹) R. A. Krigskancelliet. Militæretater 1735—36—37.

²) Krigskancelliet. »Conduite-Lister« 1738.

³) Part. Ka. Regnsk. 1735, fol. 92, 1737, fol. 137.

Skitse til et Maleri i Kongens yderste Forgemak. Denne Opgave maa altsaa være blevet stillet ham nogen Tid i Forvejen. Herrerne i Kommissionen bemærkede, at Ud-kastet »etwas hart geraten sey, aber bey der Ausführung ins grosse dennoch gut auffallen könne«, hvorpaa Bille-dets Sujet blev forelagt Kongen til Resolution¹⁾. En Uge senere bestemte Christian VI — karakteristisk nok for hans Pruderie — at Skitsen ikke kunde benyttes »weil selbiges nackte Posituren vorstellte«, og at Frantzen i Stedet skulde udføre »en romersk Historie«²⁾. Den maa have gefallet Monarken, thi han ses i samme Aar at have udført nogle »Stykker«, som det i September Maa-ned blev befaleet at opsætte paa Drabantsalen i Slottets østre Fløj³⁾. Da de to Kaminbilleder, ligeledes »romerske Historier«, i denne Sal skyldtes Leinberger, maa Frantzens Arbejder have været Dørstykker. Disse Malerier synes at have været de eneste Produkter af hans Pensel, der indgik i Christiansborgs Interiørdekoration — og selv de blev fjernet fra deres Pladser et Par Aar senere og erstattet af Parocels fire Bataillestykker⁴⁾. Det kan da trøstigt hævdes, at den kgl. Fyrværker og mangeaarige romerske Stipendiat ikke har svaret til de Forventninger, man stillede til ham paa allerhøjeste Sted. Selv er vi afskaaret fra at dømme om hans Evner, da Slottets Brand har udslettet selv de svage Spor af hans Virksomhed. Men maaske kan engang Arbejder af ham dukke frem. Indtil da maa vi nøjes med General Arentskiolds Skudsmaal: »Ist von guter Statur und Exterieur, seine Aufführung und Lebensarth ist von jeher gut gewesen, er hat einen guten hurtigen Begriff und ist jederzeit appliciret gewesen allerley Wissenschaften zu acqueri-

¹⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1739—41, pag. 889.

²⁾ *ibid.* pg. 892.   ³⁾ *ibid.* pg. 1345 f.

⁴⁾ Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse (1783), p. 504; Salen kaldtes da »Gardesalen«.

ren¹⁾. I det senere Kunstakademis Attester vil man desværre forgæves søge saa knappe og fyndige Karakteristikker af Malernes Udvortes, Vandel og Forstand. Om Frantzen »zur Majors Function bequem sey«, er derimod ikke oplyst.

Saa bedrøveligt stod det altsaa til, at øjensynligt kun den ene af de to statsuddannede Kunstnere formaaede at bidrage til det nye Kongeslots Dekoration — med fire problematiske og hurtigt kasserede Dørstykker; derpaa total Glemsel. Og end mere grelt tegnede Situationen sig, da de menige Historieskildrere i København — Perspektivmalere, Forgyldere, Tapetmalere og rene Anstrygere — troppede op og tilbød Slotsbygningsskommissionen deres Tjeneste. Til de bedre af disse Folk hørte Hofmaler(mester) *Johan Jørgen Lassen*. Han var født ca. 1700, rejste som ung til Udlandet, opholdt sig der i 14 Aar, bl. a. i Hannover, hvor han havde Arbejde for Hoffet, gjorde Mesterstykke i Lübeck og fik 1733 Borgerskab i København, 1736 Hofmalers Titel. En vindskibelig Mand, der 1742 købte Holtegaard, 1745 forandrede Borgerskabet fra Maler til Brygger og 1752 blev Interessent i den agende Postbefordring mellem København og Aalborg, i hvilken han atter opgav sin Andel i 1754 »for at drive sit Gods«.

Da Lassen meldte sig den 3. December 1738, havde han som Maler kunnet henvise til sine Prospekter paa Hirschholm (1734) fra Christian VI's norske Rejse, muligvis ogsaa til en Plafond i et Kabinet paa Eremitagen (c. 1736)²⁾, men hans egentlige Métier var dog Haandværkerens, og han blev afvist med Foragt; hans indsendte »Prøvestykker« blev sendt tilbage »mit dem Bedeuten,

¹⁾ nævnte Konduiteliste; om disse Lister jfr. A. P. Tuxen: Poul Vendelbo Løvenørn (1924), pg. 231 ff.

²⁾ jfr. Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura (1924), pg. 42, 60; om hans Liv se Th. Hauch-Fausbøll: Personalhistoriske Samlinger, Bd. II (1913), pg. 89 ff.

dass dergleiche Arbeit im Residence Schlosse nicht gebraucht werde und er wegen anderer Mahler-Arbeit sich an die Herren Baumeister addressiren müsse«¹⁾. Der blev da ogsaa i vid Udstrækning gjort Brug af ham som Malermester paa Christiansborg. At Lassen dog ikke helt var blottet for kunstneriske Evner, viser to signerede Dørstykker af allegorisk Art paa Ledreborg, hvor han opholdt sig og havde Arbejde det meste af Aaret 1745²⁾. Ambitioner manglede han ejheller, thi i 1754 androg han Akademiet om at blive Professor og at rejse udenlands paa Stipendium. Sagen blev henlagt³⁾. Han døde 1767.

Ogsaa Perspektivmaler *J. C. Holtzbecker* opvartede Slotsbygningsskommissionen, ja Eigtwedt havde endogsaa overdraget ham at gøre et Prøvestykke til Dørmalerierne, hvilket han meddelte i Mødet den 3. Februar 1740⁴⁾, men Holtzbecker fik nok samme Resultat af sine Anstrengelser som Lassen. Til Hofforgylder *J. Milan* blev der i Februar 1741 udbetalt 148 Rd. »für verfertigte 5 Gemälden in dem Garde-Saal und Lacquaien-Gemache, sodann für Reparation 6 Bataillen in Ihro M^t des Königs Schlaf- und Ihro Kgl. Hoh. des Cron Printzen Audientz-Gemache«. Hvad disse Dørstykker har forestillet, vides

¹⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1738, 3. Decbr.

²⁾ Ledreborgs Godsarkiv. Bygningsregnskaberne 1745 ⁹/₄ »Mahler L. fra Khafn., hans Fortæring i Mk.«; 1745 ⁹/₄—³¹/₁₂ betales en Mand i Lejre for en Seng for Lassens Folk; i Sommeren s. A. maler og forgylder han bl. a. Kappellets Loft; 1746 ²¹/₃ kvitterer L. for 250 Rd. for dette Arb.; nævnte Dørstykker er dateret 1746.

³⁾ Kunstakademiets Arkiv.

⁴⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1740. H. fik Bestalling som Hofforgylder og Perspektivmaler ²³/₅ 1736 med 300 aarlig Gage (Part. Ka. Bestallingsprotokol); til Dronning Juliane Maries Indtog i Kbh. d. 11. Oktb. 1752 havde han efter Tegning forfærdiget en Festdekoration ved Raadhuset; Overslaget var paa ikke mindre end 2300 Rd. Se ogsaa Personalhist. Tidsskr. 5. Rk. 6. Bd. p. 43 (1909) om hans Forretnings Fortsættelse efter hans Død, der fandt Sted 1762 (Raadstuearkivet. Dokumenter vedr. Malerlaugets Begravelseskasse).

ikke. Maaske kan et ganske dygtigt Quodlibet-Stykke paa Ledreborg, dateret 1746 og forsynet med Udskriften »A Monsieur Monsieur Milan« paa et »ophængt« Brev, henføres til ham, men sikker er denne Tilskrivning ingenlunde, da der samtidig arbejder i hvert Fald to andre Malere i København af samme Navn, nemlig Gabriel Ferdinand Milan, som tog Borgerskab 1729, og Frederik Carl Milan, der fik Borgerskab 1744 og døde 1787¹).

Sandsynligvis har ogsaa en fjerde københavnsk Dekorationsmaler, der ligeledes tilhørte Laugets Aristokrati, *Chr. Peter Getreuer* (1710—80), forsøgt sin Lykke. Kongen kunde ikke bruge hans Kunst, men J. L. Holstein fandt ogsaa ham anvendelig og lod ham i 1748 male fem »uvidische Historien«, der dog blev henvist til Staldsalen i vestre Længe. Getreuers Regning herpaa er dateret den 10. December²); man aner den beskedne Mesters Stolthed over dette Arbejde, naar man bemærker, at han netop den foregaaende Dag ansøgte Rentekammeret om Bestalling som Hofmaler og Hofforgylder. I en Erklæring af 17. Januar 1749 fremhævede Eigtwedt, at Getreuer hidtil havde haft alt Maler- og Forgylderarbejde paa Rosenborg, Prinsens Palæ og flere andre kgl. Bygninger i hans Departement (København og Omegn); selv om han blev Hofforgylder og -maler, kunde han ikke regne med at faa Privilegium paa Arbejde fremfor andre Mestre, hvilket vilde stride mod Statskassens Interesse, da Akkordprincippet var det gældende. Men da Eigtwedt iøvrigt intet havde at erindre mod hans Andragende, og Thurah heller ikke lagde Hindringer i Vejen (Pro Memoria af 30. Jan.), opnaede Getreuer den attraaede Charge (4. Marts 1749) og blev saaledes Lassens, Holtzbeckers og Milans Rangfælle³).

¹) S. B. K. Forestillingen med Kgl. Resol. Paategn. 1741 Nr. 117; Borgerskabsprot. i Raadstuearkivet; Adresseavisen 1787 Nr. 202; hos J. Milan var Maleren E. H. Löffler i Kondition 1745—50 (Weilbach).

²) Ledreborgs Godsarkiv.

³) R. A. Rentekammeret. Bygningskommissionen af 1742. Indkomne Sager 1746—49.

Hans Eftermæle blev dog ikke Kunstnerens, men Legatstifterens¹⁾.

Som allerede antydet, formaaede ejheller de Kunstnere, der med Sikkerhed vides at have arbejdet i Krocks Atelier, at gøre sig bemærkede som Historiemalere — ihvertfald ikke paa Christiansborg og i Omegnens kongelige Slotte. Jacob Fosie, Søkadetternes Ridsemester, har alene haft en vis Betydning som Grafiker²⁾, men lavede ellers smaa zirlige Kabinetstykker, i Lighed med Naaman Henrich Prehn, Pagernes Ridsemester og Krocks Biograf³⁾. Et hidtil helt ukendt Navn er *Frederik Lovise Francischani*. Gennem et Andragende fra denne af 7. December 1746 til Kongen faar vi et Indblik i hans mærkelige og rørende Livshistorie: »For Deres Kgl. Majt maa jeg . . . andrage, at jeg fattige Mand haver haft den Naade, at D. K. M.'s Højsalig Hr. Far Fader . . . Kong Friderich den Fierde allernaadigst haver ladet mig lære Mahler Konsten hos den ved Døden afgangne Konstner Cancelie-Raad Krog, af Naade og i Henseende, at min Salig Fader, som var Løber hos D. K. M.'s Hr. Far Fader, satte sit Liv til paa Hans May^{ts} Carosse af Torden[!]. Da den Højsalig Konge efter min Faders Død lod mig døbe og gav mig det Navn Friderich Lovise, og allernaadigst bevilgede mig fra min Fødselstid til min education og Optugtelse 160 Rd., som mig og siden den Tid

¹⁾ Et Gravminde i Helligaandskirken Kapel (nu Bibilotekssal); Adresseavisen 1780, Nr. 178; han har ca. 1744 malet en nu forsvunden Altertavle til Ørslev Kirke, Baarse Herred (»Danmarks Kirker«, Præstø Amt, p. 926); om hans Ejendom »Getreuensand« jfr. Hist. Medd. om Kbh. IV, 517—18.

²⁾ jfr. Leo Swane: Kobberstikkeren J. F. Clemens (1929), pg. 90·Bobé: Bremerholms Kirke (1920), pg. 248.

³⁾ Han malede 1729 en Altertavle til Beldringe Kirke, Baarse Herred, kaldes da Mestersvend hos Krock (»Danmarks Kirker«, anf. St. p. 875); har ogsaa malet Plafonds, jfr. Kat. over anon. Auktion ^{27/12} 1784, Haandtegninger Nr. 94 (dat. 1752).

blev godtgjort aarlig«. Ved Frederik IV's Død 1730 blev Pensionen imidlertid inddraget, og han maatte søge at tjene sit Brød som Malermester, »men den Skiæbne mødte mig paa Arbeidet ved Hds. Majestæts vores allern. Dronnings indførsel [d. v. s. Dronning Louises Indtog i Kbh. 1743] at jeg ved en stærk Forkølelse maatte lægge mig til Sengs og hverken kunde røre Haand eller Fod«. Han var slaaet ud, men for at rejse sig igen beder han om at maatte faa det aarlige Malerarbejde paa Frederiksborg, Fredensborg og Kronborg og en lille Aarpenge for at reparere Skilderierne paa disse Slotte¹⁾. Forskelligt Malerarbejde paa de kgl. Bygninger har han dog opnaaet — hans sære Navn træffes ret hyppigt i Regnskaberne — men det interesserer mere at erfare, at han i 1737 til den nyopførte Kirke i Hornbæk leverede et Altermaleri, der desværre senere er bortkommet efter i 1840'erne at være blevet erstattet af Eckersbergs Altertavle²⁾. Andre Altertavler i sjællandske Landsbykirker kan skyldes denne Krock-Elev, men en hoffähig Historiemaler var han dog sikkerlig ikke. Han døde i 1757³⁾. Af ringe Betydning var ligeledes Adolf Höwisch, »Skildrer i Skidenstrædet«, muligvis Elev af Krock⁴⁾; og Joh. Fr. Kriegel (Krygel), om hvis Uddannelse intet er bekendt, er kun et Navn. Han var født i Königsberg, fik Borgerskab som Maler i København den 15. December 1732 og har i 1738 forfærdiget et nu forsvundet Alterbillede til Tingjellinge Kirke⁵⁾.

¹⁾ Rentekammeret. Bygn. Komm., Indk. Sager 1746—49.

²⁾ R. A. Rytterdistrikternes Kirkers Regnskaber; selve Altertavlen var snedkret af Chr. Holfeldt, jfr. min Afh. om Ledreborg i »Kunstmuseets Aarskr.« 1932—33, pg. 238.

³⁾ Raadstuearkivet. Dokr. vedr. Malerlaugets Begravelseskasse.

⁴⁾ jfr. O. Andrup & Karl Madsen: Katalog over et Udvalg af Baroniet Gaunøs Malerier, Nr. 73; H. er født 1709 i Kbh., blev gift 1732, logerede 1743 i Strand Kvarter, Matr. 48 (Raadstueark. Skattemandtal).

⁵⁾ Raadstuearkivet. Borgerskabsprotokol. R. A. Rytterdistrikternes Kirkeregnskaber.

Hermed har da de københavnske Historiemalere i videste Forstand passeret Revue for os. Et Hærskue af Skygger, som næppe selv i stærkere Lys vil kunne faa Liv og Form som frie Kunstnere. Det maatte allerede fra første Færd staa Kongen og hans Raadgivere klart, at med saa ringe Kræfter lod Residenslottets Udsmykning sig ikke gennemføre; i mindre fordringsfulde Rum som Drabant-, Garde- og Lakajgemakker — der trods alt dog var Repræsentationslokaler — kunde disse Folks Produkter til Nød lade sig anvende, men i den kgl. Families Paradeværelser var de komplet uantagelige. Og først og fremmest krævedes der en helbefaren Historiemaler til at dekorere de store Lofter i Højesteretssalen og i den nye Slotskirke. Man maatte vende sig til Udlandet for at finde Krocks Arvtagere. Betegnende nok tænkte man i 1738 endnu ikke paa at søge til Frankrig; ligesom Arkitekter, Billedhuggere, Stukkatorer og Snedkere kom de nye Historiemalere fra Tyskland.

Som nævnt ovenfor, havde Slotsbygningsskommissionen allerede i Mødet den 26. November 1738 efter Kongens Ordre søgt Forbindelse med en Maler i Berlin. Vi kender ikke hans Navn, men det er tænkeligt, at han er identisk med en vis Stranowitz, der iflg. Resolution af 22. Marts 1741 faar udbetalt 500 Rd. Cour. for 4 Malerier og udtrykkelig siges for Øjeblikket at opholde sig i Berlin¹). Denne Udtryksform kunde maaske tyde paa, at han var rejst tilbage dertil fra København, men det faar være, — om hans Ophold her vides intet positivt. Naar vi hører, at der i August 1742 blev udbetalt til ham et Beløb af 200 Rd. — paafaldende højt — for »ein geschildertes, auf dem Residence-Schlosse befindliches Camin-Brett«, er dermed jo ikke sagt, at det er malet heroppe²). Ogsaa Stranowitz er kun en Signatur i nogle

¹) R. A. Part. Ka. Resol. Prot. 1741 (Udbetalinger), Nr. 45.

²) Part. Ka. Regnskaber 1742 (Bilag Nr. 1105).

Aktstykker. Derimod formaar vi, i hvert Fald i Omrids, at danne os et Billede af den Kunstner, som det virkelig i 1739 lykkedes Hoffet at indkalde og fastholde i Danmark gennem en kortere Aarrække, nemlig *Hieronymus Miani*. I ham mente man at have fundet Krocks Afløser, den Mand, der baade kunde udføre de store monumentale Arbejder paa Christiansborg og fortsætte den døde Kunstners Lærervirksomhed i Historiemaleriets Tjeneste. Da Miani blev kaldet herop, virkede han i Mannheim for Kurfyrst Karl Philip Emanuel af Pfalz. Det vældige Slot, et af den tyske Rokokos største Anlæg, stod da under Opførelse, og en talrig Kunstnerstab var samlet fra alle Sider. I 1731 var Slotskirken med selve Cosmas Damian Asams Loftsmaleri blev indviet, ogsaa Riddersalen og Trappehuset med Plafondfresker af samme Kunstner var da færdige, men tilbage stod blandt andet en Række Prunkgemakker Øst for Riddersalen. Om Udførelsen af disses Loftsmalerier blev der i 1736 sluttet Akkord med Venezianeren Antonio Pellegrini, en paa den Tid højt berømt Historiemaler og Dekorator, som tyske Fyrstehoffer kappedes om at hverve til deres Byggeføretagender¹). Det er rimeligt at formode, at Miani — der efter hans Navn at dømme ligeledes var Venezianer²) — har bistaaet Pellegrini ved hans Arbejder, hvis Afslutning nok tør sættes omtrent til det Tidspunkt, da Kurfyrsten tillod Miani at rejse til København (Sommeren 1739); i hvert Fald er det værd at vide, i hvilket Milieu han har virket, før han kom herop. I samme Kunstnerkreds færdedes forøvrigt i disse Aar efter 1736 ogsaa Jacopo Fabris, der har malet Dekorationer i andre Værelser og utvivlsomt tillige medvirket ved Indretningen af det kurfyrstelige Operahus, der i 1737 blev paa-

¹) Fr. Walter: *Bauwerke der Kurfürstenzeit in Mannheim* (1928), p. 18—19.

²) jfr. F. J. Meier: *Frederiksberg Slot* (1896), p. 141.

begyndt efter den navnkundige Theaterarkitekt Alessandro Galli Bibienas Planer og indviet i Januar 1742¹). Er Theorien om Fabris' Arbejde under denne Mester rigtig — hans Virksomhed paa dette Tidspunkt i Mannheims Slot er sikret — er der herved givet en nærliggende Forklaring paa det stærke Præg af Bibienas'ernes Stil, som Torben Krogh har fremhævet²). Kort efter, at Operahuset var færdigt, ser vi da ogsaa Fabris bryde op fra Mannheim og træde i Frederik den Stores Tjeneste som Theaterarkitekt og -maler³). Man kunde tro, at Fabris' Komme til København i 1747 direkte eller indirekte skyldtes hans Landsmand og tidligere Arbejdsfælle i Kurpfalz, Miani, der først i 1745 forlader den danske Konges Tjeneste. Hvorom alting er — den Historiemaler, der i 1739 forlod Karl Philip Emanuels halvfærdige Slot for at arbejde paa Christian VI's ligeledes ufuldendte Residens, har vel været omend ikke en betydelig Kunstner saa dog en veluddannet Mand. De nærmere Omstændigheder ved hans Indkaldelse kendes ikke, kun vides han, som nævnt, at være kommet til København i Sommeren 1739. Vi kan slutte det dels deraf, at hans Rejseomkostninger, 200 Gylden, blev ham godtgjort i de første Dage af August⁴), dels deraf, at Christian VI i

¹) G. Dehio: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler IV (1911), p. 249—50.

²) Jacopo Fabris: Instruction in der theatralischen Architektur und Mechanique, udg. (1930) af Torben Krogh, pag. 35; smsts. p. 34 oplyses, at F.'s to Børn i 1753 var bosatte i Mannheim. — F.'s formentlige Ophold i London maa vistnok sættes i Tiden efter 1730, da han forlader Hamburg, og før Opholdet i Mannheim. Det kan her bemærkes, at Händel-Metastasios Opera »Alessandro nell' Indie« havde sin første Opførelse i London d. 2. Februar 1731 (Hugo Leichtentritt: Händel, 1924, p. 152); maaske har F. medvirket ved Dekorationernes Fremstilling; i København udfører han senere (c. 1749) Dekorationer til samme Opera.

³) Krogh, anf. St. p. 23.

⁴) S. B. K. Komm. Prot. 1739, 5. Aug.

Januar 1740 indhentede Kurfyrstens Tilladelse til at beholde ham end nu i 6 Maaneder¹⁾. Og endelig har vi et Brev fra ham til Slotsbygningsskommissionen, dateret 17. Juli 1739, i hvilket hans første Skitse til Højesterets-salens Loft omtales; Hoffet havde besluttet at overlade ham hele Dekorationen og reservere Krocks gamle Plafond til Slotskapellet. Da nævnte Brev er det eneste kendte Skriftstykke fra hans Haand og først og fremmest har en helt personlig Tone, skal det offentliggøres her:

Leurs Excellences. li 17 Luglio [2: Luglio] 1739.

Eyant eu l'honneur de proiecter un Modele de la Sale de la haute Iustice, Iespere Leurs Excellences ne refuseront point d'agreer ma petite disposition, et en cas q'il y auret quelque [!] movais raport, Iespere aussi que Leurs Excellences m'acorderont quelque Foy apres que cette sale sarait bientot achevez, Leurs Excellences pouront mieux connaitre ma petit capacitet, car d'un petit Modele on peut pas voire La Forze d'un professeur . . . .²⁾.

Ikke længe efter, den 5. August s. A., meddelte Hofbygmester Nicolai Eigtwedt i Slotsbygningsskommissionen, at Miani hellere vilde male Loftet *al fresco*, hvilket allerede tidligere var blevet bevilget af Kongen paa J. S. Schulins Indstilling; da Eigtwedt beklagede ikke at kunne fremlægge et Overslag i Forvejen, blev det besluttet at lade Poul Løvenørn, Kommissionens Præses, selv tale med Miani for »at disponere« ham til Forfærdigelse af et saadant³⁾. Der kan da ikke være Tvivl om, at Mianis store Plafond virkelig har været en Fresko, et vistnok ret enestaaende Tilfælde i vort Barokmaleris Historie. Desværre er vi jo ude af Stand til at danne os en Mening om Mianis store Komposition: »Uretfærdighedens og Lasternes Flugt for den retfærdige Guds

¹⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1740, 3. Febr.

²⁾ S. B. K. Adskillige Sager. ³⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1739.

Aasyn« — et vægtigt Memento for Assessorerne nedeunder; end ikke en Skitse til det synes bevaret. Kun selve Salen, der har været et af Christiansborgs mest pompøse Rum (alene de to Gallerier overgik den i Størrelse), kan vi rekonstruere i store Træk ved Hjælp af bevarede Bygningsregnskaber og støttet til et — ganske vist maadeligt — Kobberstik.

De ærværdige Herrer i Christian VI's og Frederik V's Højesteret — Lærde og Litterater som Klevenfeldt, Luxdorph, Hielmstjerne, Stampe — stille Folk, hvis rette Hjem synes at være Bogstuen i Byen og Havestuen paa Landet, har siddet til Doms i en Sal, der gennem sin Loftsfresko var i Slægt med Barokkens italienske og sydtyske Festrøm. Mianis Plafond har nok været færdig i 1741; i Maj Maaned dette Aar siges hans Honorar, skønsmæssigt ansat til 2000 Rd., endnu ikke at være udbetalt ham¹⁾. Ligeledes i 1741 udføres den øvrige Dekoration af Salen, men kun som en »Interims-Udstyrelse«. Væggene var da ogsaa beklædt med Lærredstapeter ovenover Panelværket. Men den forgyldte Balustrade, der holdt Tilhørerne paa Afstand, var udført af den fremragende Hofsnedker Dietrich Schäffer og forsynet med udskaarne Ornamenter af ingen ringere end Le Clerc²⁾. Og Loftets stukkerede Corniche, baaret af Konsoller, var øjensynlig et Pragtstykke, gjort af Carl H. Brenno. Det havde oprindelig været Meningen at lade Mellemrummene mellem disse Konsoller staa uprydede, men i Begyndelsen af 1741 fremkom Eigtwedt med det Forslag, at der i disse »Fyldinger«, ialt 20, skulde anbringes Brystbillede (ø: Reliefhoveder) af græske, romerske og danske Lovgivere, og han indleverede »ein ebauché zu dessen mehrere Deutlichkeit« til Kommissionen³⁾. Denne

¹⁾ S. B. K. Forestillinger med Kgl. Resol. Paategn. 1741 Nr. 133.

²⁾ S. B. K. Resol. Prot. 1741 Nr. 53.

³⁾ S. B. K. Brevkoncepter 1740—45, fra Komm. til Kongen 1. Febr. 1741.

anerkendte Eigtwedts Udkast, dog holdt den det for bedre, om alle Brystbilleder »aus der dänischen Historie genommen werden könnten«, og forfølgende denne Tanke rettede den en Henvendelse til Hans Gram for at udbede sig hans Skøn (Brev af 19. Januar 1741). Gram svarede, at der virkelig i Nordens Historie kendes lige saa mange berømte kongelige Lovgivere, som Gesimsen havde tomme Pladser. Eigtwedts Dekorationsplan med de af Gram foreslaaede Ændringer fik da kgl. Approbation, og den 5. Juli s. A. indsendte Brenno en Regning paa ialt 400 Rd. for de 20 »Portrætter«¹⁾. Foruden Freskoen i Højesteretsalen har Hieronymus Miani udført et Par andre Arbejder for Kongen. Til Galleriet i den nordre Løngang, der forbandt Christian VI's Appartement med Slotskirken, malede han to bibelske Fremstillinger ($5\frac{3}{4} \times 3\frac{3}{4}$ Alen), af hvilke det ene var ophængt før August 1744; de er begge tilintetgjorte ved Slottets Brand²⁾. Endelig blev det i Februar 1740 overdraget ham at reparere fem »ruinerede« Loftsmalerier paa Frederiksborg, der i disse Aar blev moderniseret i det indre³⁾. Det var ikke store Sager. Naar man alligevel beholdt ham nogen Tid heroppe, efter at hans egentlige Opgave — Dekorationen af Højesterets Sal — var løst, skyldes det en ganske bestemt Aarsag: Miani var strax efter sin Ankomst til København blevet knyttet til det i 1738 oprettede Kunstakademi, og her kunde han — en europæisk skolet Historiemaler, Krocks Efterfølger — foreløbig ikke undværes som Lærer. Vi ser da, at Kongen paa Slotsbygningskommissionens Indstilling ved Resolution af 16. Septbr. 1741 tillagde ham en aarlig Gage af 200 Rd. da.

¹⁾ Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Sml. Fol. 1101, Nr. 803; S. B. K. Komm. Prot. 1739—41, pag. 1620, 1625; S. B. K. Resol. Prot. 1741 Nr. 53.

²⁾ S. B. K. Resol. Prot. 1744 Nr. 26.

³⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1739—41, pag. 878; S. B. K. Korrespondance-Prot. 1740, 27. Febr. til J. F. Oettinger.

Cour. og motiverede Ønsket om at beholde ham endnu i tre Aar dermed, at det skulde være »zum Besten der Mahler Academie in Unserer Residence-Stadt Copenha-

H. Miani: Kronprins Frederik (V). 1745.

gen«¹⁾. Vi véd imidlertid ikke mere om Mianis Virksomhed som Akademiprofessor end om hans Værk som Kunstner. Kun eet eneste Arbejde giver et Fingerpeg, hans Radering, betegnet 1745, af Kronprins Frederik (V)

¹⁾ Part. Ka. Resol. Prot. 1741 (Udgifter), p. 183.

til Hest, et ganske effektfuldt Blad, der baade ved sin Teknik og sin Stil (Stefano della Bellas Manér) er et Stykke typisk italiensk Barokkunst¹⁾.

I Foraaret 1745 maa Miani have faaet sin Afsked; den 26. Maj blev der bevilget ham 500 Rd. til hans Hjemrejse²⁾; dog synes han først at have forladt Landet det følgende Aar, thi i Juli Maaned 1746 indgav han en Supplik til Kongen om Beneficium paupertatis og fri Prokurator i en Sag mod Maleren Getreuer, »som skal have afsnakket Rekvirenten, der ej ret forstaar enten tysk eller dansk, en Generalkvittering, uagtet Getreuer er ham en Del skyldig for Maling ved Indtoget« (ved Frederik V's og Louises Indtog den 11. Decbr. 1743³⁾). Det fremgaar heraf, at Miani havde givet Udkast til en af de talrige Festdekorationer, der hin mindeværdige Dag blev opstillet i Københavns Gader.

Miani var imidlertid ikke den eneste udenlandske Historiemaler, som Hoffet maatte indkalde til Christiansborg. Vistnok i 1740 kom *Christian Leinberger* (1703—70) herop fra Baireuth, Dronning Sofie Magdalenes Hjemstavn, hvor han var blevet beskæftiget baade af Markgreve Friedrich og af sin Fødeby Erlangen; i Neustädter Kirken dersteds havde han ca. 1735 sammen med sin yngre Broder Karl (1718—98) malet et Loftsbillede. Christian Leinberger, der ikke blot var »Historien- und Plafond-Schilderer«, men ogsaa Ingeniør, har været i hvert Fald en berejst Mand; han havde gjort længere Ophold i Italien og siges at have arbejdet baade i Frank-

¹⁾ Strunk Nr. 682; et Exemplar fandtes i Marcus Tuschers Dødsbo (M. Due: Carl Marcus Tuscher, 1916, p. 144); se ogsaa Leo Swane: Kobberstikkeren J. F. Clemens (1929), p. 90. — I Kobberstiksamlingen findes et Blad, — Udkast til en Loftsdækning —, der tilskrives Miani, om med Rette eller ej kan ikke afgøres, da autentisk Sammenligningsmateriale mangler.

²⁾ Part. Ka. Resol. Prot. 1745, Nr. 53.

³⁾ Personalhistorisk Tidsskrift 5. Rk. 6. Bd. (1909), p. 46—47.

Des. de ...

CATAFALQUE ET DECORATION FUNERAIRE

Faits dans la Chapelle du Château Royal de Christiansbourg, à l'occasion du décès de FREDERIC V. ROY DE DANEMARQ. ET DE NORVEGE.
LE XXVI FEVRIER 1766.

Frederik V.s Katafalk i Christiansborg Slotskirke 1766.

Stik af Johannes Gottfred Bradt 1768.

furt a. M., Wien og Paris¹⁾). Paa Christiansborg kom han til at supplere Miani som Krocks Efterfølger. I 1740 malede han 6 Kaminstykker, »romerske Historier«, to til Kongens yderste Forgemak, to til Kronprinsens, endelig to til Drabantsalen; disse sidste kom altsaa i Selskab med Løjtnant Frantzens Dørstykker²⁾). Leinbergers Arbejder maa have behaget Kongen, thi det overdroges ham i 1742 at restaurere Krocks tidligere omtalte store Plafond, »Dommedag«, og at »aptere« den til den nye Slotskirke; thi det uhyre Lærred var ogsaa her baade for kort og for smalt. Det var imidlertid Hofbygmester Eigtwedt selv, Slotskirkens Arkitekt, der i en Tegning angav Løsningen; han foreslog at omgive Krocks Billede med en tilstrækkelig bred Bræmme af Lærred, bemalet en grisaille, »damit das Haupt-Gemählde davon distinguiert werde«³⁾). Betragter man da de eksisterende, ret mangelfulde Gengivelser af Kirkerummet og dets Plafond, vil man forstaa, at den perspektivisk malede, rundtløbende Balustrade med Volutkonsoller og Vaser, der umiddelbart over Cornichen indfatter selve Dommedagsfremstillingen, altsaa maa skyldes Eigtwedts Invention. Selve Udførelsen blev betroet til Leinberger, med hvem Eigtwedt sluttede Kontrakt den 28. April 1742⁴⁾). Spørgsmaalet om, hvor stor Arkitektens kunstneriske Andel har været i dette Stykke illusionistisk Loftsmaleri, kan kun besvares ad dokumentarisk Vej: han siges at have »antydnet« (angedeutet) en »Mahlereinfassung«, medens Leinberger

¹⁾ Fr. H. Hofmann: Die Kunst am Hofe der Markgrafen von Brandenburg, Fränkische Linie (Strassburg 1901), p. 229; Naglers Künstler-Lexicon. Ogsaa Chr. L.'s yngre Broder Georg Karl (1718—98) siges her at have været i Kbh.; saa vidt det kan ses, forekommer han dog ikke i de kgl. Regnskaber.

²⁾ S. B. K. Komm. Prot. 1739—41, p. 1345 f.; S. B. K. Resol. Prot. 1741 Nr. 26, 42; S. B. K. Forestill. med Kgl. Resol. Paategn. 1741 Nr. 117.

³⁾ S. B. K. Brevkoncepter, Marts 1742.

⁴⁾ S. B. K. Resol. Prot. 1742 Nr. 44.

paatager sig at udføre denne efter den godkendte »Skitse« (Schizzo) »ausführlich nach der Kunst«. Det kan kun opfattes saaledes, at Eigtwedt har forelagt en skitseret Helhedskomposition, som det var Plafondspecialistens Opgave at give en fuldt gennemarbejdet kunstnerisk Form.

I Slotskirken malede Leinberger endvidere to bibelske Stykker, der blev indsat paa hver Side af Alteret¹⁾; ogsaa til »Kirke-Galleriet« i nordre Løngang leverede han — som Miani — passende Vægpryd i Form af 3 »bibelske Historier«, 6 Alen høje, for hvilke der i August 1744 blev udbetalt ham 1500 Rd.²⁾. Den Baireuther Maler har da efterladt sig et ikke helt ubetydeligt Værk paa Christi-ansborg; men det eneste bevarede Minde om hans Virksomhed paa Residensen er et Par perspektiviske Tegninger af Slottet, dateret 1742³⁾; kun Ingeniøren lærer vi da at kende, ikke Historiemaleren. Men det er næppe udelukket, at Dekorationsarbejder af ham engang kan paavises, eventuelt paa Hofadelens Herregaarde. Til Bregentved blev der i 1741 — da denne Gaard ejedes af Kongen — hos Leinberger bestilt 7 store Vægmalier til Anbringelse i Riddersalen; de sidste tre blev afleveret i Sommeren 1742⁴⁾. Men om disse Billeder stadig findes paa Bregentved, har jeg ikke haft Lejlighed til at konstatere. Muligvis i 1745 forlod Leinberger København og drog vel tilbage til Tyskland, ihvertfald træffes hans Navn ikke herhjemme efter dette Aar. Da var Slottets indvendige Dekorationer ogsaa for største Delen færdige.

Miani og Leinberger har begge været Vandrekunstnere, der ligesom talrige andre Malere drog omkring i Hoffer-

¹⁾ S. B. K. Resol. Prot. 1743 Nr. 17. ²⁾ *ibid.* 1744 Nr. 26.

³⁾ Gengivet i W. Møllerup: Danmarks gamle Hovedstad (1912), p. 22—23.

⁴⁾ Part. Ka. Resol. Prot. (Udgifter) 1741, pag. 255; Part. Ka. Regnskaber 1742.

nes kosmopolitiske Verden, fra Residens til Residens. Konkurrencen har ofte været haard, og vi ser da ogsaa et Par andre Rejsemalere dukke op i København i de kritiske Aar omkring 1740, lokket hid af Rygtet om de mangchaande dekorative Opgaver paa Christiansborg. Eigtwedt meddelte i Slotsbygningsskommissionens Møde den 20. Januar 1740, at en vis Maler *Cuerlandt* havde forfærdiget to Prøvestykker til Malerier over Døre, af hvilke det ene, tillige med Regning, blev forevist; Skilderiet maa have været grueligt; den ikke meget kræse Kommission fandt det »über die Massen [! »over al Maade«] schlecht gerathen zu seyn und wolte I. K. M. allerunterthänigst anheimzugeben, wieviel Dieselben *diesem Menschen* zu Fortsetzung seiner Reise aus Gnaden zuflüssen lassen wollten«¹⁾. Om Cuerlandt vides intet yderligere²⁾. Adskilligt tyder derimod paa, at vi i Historiemaleren »*Fiscondi*«, der i Sommeren 1742 meldte sig hos Eigtwedt for at faa Arbejde, men blev afvist, fordi intet mere var tilbage, har en af Tidens mere bekendte Maler-Æventyrere for os³⁾. I September 1749 kom den milanesiske Kunstner Giuseppe Visconti til Würzburg og tilbød i pralende Ord Fyrstbiskop Carl Philip von Greiffenklau at male Loftfreskoen i selve Residensens vældige Festsal. Man sluttede Kontrakt med ham, og Visconti udførte Dekorationerne — for laasede Døre — i Vinterens Løb, men da hans Arbejde blev synet, viste det sig at være det rene Smøreri, der strax maatte hugges ned. Han blev da dimmitteret med grove Ord som en Bedrager og forlod Würzburg i Marts 1750 — med flere Tusinde Daler i Lom-

¹⁾ S. B. K. Kom. Protok. 1740.

²⁾ Han kan næppe være identisk med nogen af de Malere af samme Navn (Curland), der forekommer i Naglers og Thieme-Beckers Kunstnerlexika.

³⁾ S. B. K. Brevconcepter 1740—45, til Eigtwedt d. 19. Juni.

men; den store Venezianer G. B. Tiepolo blev samme Aar indkaldt som hans Afløser¹⁾).

Det er overvejende sandsynligt, at Visconti netop er den Maler, som nogle Aar i Forvejen havde opvartet Christian VI. Den italienske Vindbeutel kom da lykkeligvis for sent til at blive Krocks Efterfølger som Højesterets Dekorator og Akademiets Lærefader. Hans Navn er kun knyttet til det fyrstbiskoppelige Slot i Würzburg. Fiscondi (Visconti) blev, som nævnt, afvist i 1742, fordi der intet Arbejde var til ham paa Christiansborg. De »historiske Machiner« var jo overdraget Miani og Leinberger, og endelig havde man nu forstaaet, at de mere intime kongelige Gemakkers Dør- og Kaminstykker umuligt kunde betroes til hjemlige Kræfter. Man drog saa Konsekvenserne deraf. I Efteraaret 1740 bestilte Hoffet efter Eigtwedts og Thurahs Angivelse et betydeligt Antal dekorative Malerier hos franske Kunstnere; i 1741 kom Billederne herop. Da var Krisen efter Krocks Død bragt til Afslutning og Vejen endelig aabnet til Paris.

---

¹⁾ R. Sedlmaier og R. Pfister: Die fürstbischöfliche Residenz Würzburg, (München 1923) I, 221.

SMAASTYKKER.

---

6. En københavnsk Skuespillerinde: Madam Siersted.

Af CHR. BEHREND.

Madam Siersted, der debuterede d. 15. Februar 1787, roses meget for sin livlige Fremstilling af Tjenestepiger og muntre unge Piger; men hun forlod allerede 1793 Teatret, da hun, efter hvad Overskou fortæller, blev stillet i Skyggen af Mad. Gielstrup.

Mad. Siersted var en Datter af Portneren paa Charlottenborg Johannes Olsen og Anna Sørensdatter og døbtes d. 3. Januar 1767 i Holmens Kirke med Navnet Christiana Frederica Olsen. Blandt hendes Faddere var: Prof. Ascanius, Prof. Pilvio (Pilo?), Maleren, Prof. Als og Jfr. Biehl paa Charlottenborg. Det er vel den sidste, den bekendte dramatiske Forfatterinde, og Prof. Als, Broder til Skuespilleren Ivar Als, der er blevet opmærksom paa hendes Evner som Skuespillerinde og har faaet hende til at debutere.

Men inden Debuten var hun d. 20. Dec. 1786 blevet viet til Hans Nicolay Siersted, der var Fuldmægtig paa Holmen ved Søetatens Inventarielokontor. Hun debuterede altsaa i Februar 1787. D. 14. November 1787 døbtes deres Datter, Christine Mechtilde. At Ægteparret var velanset, ses af Navnene paa Fadderne: Admiral Grev Moltke og Generaladjutant Stiboldt og 4 Teaterdirektører: Numsen, Worneskiold, Warnstedt og Rosenstand [Goiske]; ogsaa Maleren Jens Juel var blandt Fadderne. Naturligvis kan man ikke deraf slutte, at disse fornemme Herrer var Familiens Omgangsvener; men man maa antage, at de ikke vilde være gaaet ind paa at indskrives som Faddere, hvis de ikke havde et fordelagtigt Kendskab til Familien.

Manden døde i Rønne d. 12. Januar 1825, efter Dødsannoncen¹⁾ »i sit 66 Aar efter 37 Aars lykkeligt Ægteskab«; han kaldtes da Forvalter. Allerede $\frac{1}{2}$ Aar efter døde Enken d. 14. Juli efter 23 Ugers Sygeleje i sin Alders 58. Aar 6. Maaned og 12. Dag. Meddelelsen om hendes Død er dateret Rønne d. 19. Juli 1825. Den store Dødsannonce tyder paa, at Familien har været velstillet.

---

¹⁾ Mærkeligt nok stod Dødsannoncen først i Berlingske Tidende for 28. Marts 1825, medens den var dateret 30. Januar s. A. og han var død allerede 12. Januar.

EN SVENSK AKADEMIKER
I FREDERIK VI.^s KØBENHAVN.
RIGSANTIKVAR BROR EMIL HILDEBRANDS
DAGBOGSOPTEGNELSER*).

Ved BENGT HILDEBRAND og VICTOR HERMANSEN.

Den svenske Rigsantikvar *Bror Emil Hildebrand* (1806—1884), bekendt som Arkæolog og Numismatiker, Musæumsmand og Diplomatarieudgiver, havde faaet en Del af sin vigtigste videnskabelige Uddannelse i København. Han skrev 1839 med Hensyn til sin Udnævnelse to Aar tidligere til Embedet som Rigsantikvar følgende til Christian Molbech: »Då jag med tacksamhet erkänner, att grunden till de specialstudier, hvarigenom jag kunnat komma i fråga till denna befattning, blifvit lagd i Danmarks hufvudstad, förklarar detta tillräckligt orsaken, hvarföre jag med förkärlek vänder mig till Danmarks lärde för att hos dem finna uppmuntran och biträde under fortgången af mina vetenskapliga bemö-

*) Omstaaende Dagbog — det første ikke-danske Bidrag i Tidsskriftets 29aarige Tilværelse — er af principielle historiske og sproglige Grunde trykt paa Svensk, idet Redaktionen ikke har ønsket at berøve Skildringen noget af dens tidsmæssige, personlige eller sproglige Særpræg. Enkelte Ord, der afviger særlig meget fra dansk Udtryksmaade, er dog oversat i Fodnoter, men nogen gennemført Oversættelse af vanskeligt forstaaelige Gloser er ikke tilstræbt.

Fl. D.

danden«¹). Som svensk Rigsantikvar fungerede Hildebrand den lange Tid af 42 Aar, fra 1837 til 1879, da han efterfulgtes i Embedet af sin ældste Søn Hans Hildebrand.

Bror Emil Hildebrand havde studeret i Lund, hvor han 1826 som tyveaarig promoveredes til Dr. phil. Først 1829 begyndte hans egentlige videnskabelige Virksomhed, da han udarbejdede og forsvarede sin Docentdisputats om de angelsachsiske Mønter i Lunds Universitets Møntkabinet²) — det første af hans bekendte Arbejder (1846, 1881) paa dette Omraade. Til sin lille Disputats havde han bl. a. benyttet nogle i det lundensiske Musæum fundne Optegnelser, som i sin Tid var blevet givet til den tidlig bortgangne unge Historiker Sven Hylander († 1825) af dennes Ven, den daværende Kancelliraad, senere Konferentsraad *Christian Jürgensen Thomsen* (1788—1865), Oldsagskommissionens Sekretær og Forstander for Oldnordisk Musæum — for vor Tid den danske Oldforsknings »grand old man«.

Hildebrand havde i sin Afhandling erkendt sin Taknemmelighedsgæld til Hylander og Thomsen. Paa Opfordring af sin Ven Theologen Henrik Reuterdahl — den senere Kirkehistoriker og Ærkebiskop — sendte Hildebrand i December 1829 et Exemplar af sin Disputats til Thomsen³). Det varede ikke ret længe, førend denne i et Brev til den svenske Rigsantikvar Johan Gustaf Liljegren skrev om Hildebrand: »Det var nok mulig, at der af denne Mand kunde fremkomme os en duelig Kjender af Middelalderens Mynter«⁴). Thomsen indbød den unge Docent til et Besøg i København, hvad denne med stor Taknemmelighed modtog. Den 21. Juni 1830 sejlede Hildebrand fra Helsingborg Kl. 2 og gik Kl. 5 i Land i Helsingør, hvor han tog ind for Natten paa »Hotel d'Øresund«⁵). Med den »store Postvogn« fra Helsingør kom han Dagen før St. Hans Aften efter

8 Timers Rejse til Københavns Nørreport⁶). Han fik Logis hos Hr. Lexow i Lille Kongensgade⁶), men flyttede snart til Enken efter Søkaptajn Breder i Store Kongensgade No. 36, hvor han paa 3. Sal fik et Værelse for 5 Rigsbankdaler om Maanedens⁷).

Fra Hildebrands Besøg i København foreligger der dels en interfolieret Almanak med korte Optegnelser⁸), dels et Hefte med en vidtløftigere Dagbog⁹), dels tre Breve, af hvilke det ene er til hans Moder, »Brukspatronessan« Lovisa Hildebrand, født Mörck, paa Flerohopp Jernværk i Kalmar Len¹⁰), de to andre til hans nære Ven, den senere Provst Christoffer Tegnér¹¹), en Søn af Digteren Esaias Tegnér. Endelig har Hildebrand ogsaa i sin langt senere skrevne Selvbiografi¹²) givet en Skildring af sit Ophold hos Thomsen 1830¹³).

Den her gengivne Dagbog bringer vel ikke mange direkte Oplysninger om Thomsen personlig og om Hildebrands Arbejde hos ham, skønt man ogsaa godt i Optegnelserne kan følge Thomsens Velvilje for hans nye, unge svenske Ven. Han førte denne ind i Københavns lærde Verden og i de forskellige offentlige og private Samlinger. Derimod giver Beretningen et meget levende Billede af Frederik VI.s København med Omegn. Dagbogen begynder den 7. Juli 1830, fjorten Dage efter Hildebrands Ankomst til København, og slutter den 15. August samme Aar¹⁴). Den 17. August rejste Hildebrand med »Paquetbåten« Kl. 8 om Morgenen fra København, men kom formedelst Vindstille først Kl. 12 Midnat til Malmø, »halvdöd af hunger«¹⁵). Efter Hildebrands Tilbagekomst til Lund optog han atter sin begyndte Brevvexling med Thomsen; den varede i 35 Aar, lige til »gamle Thomsen« døde 1865. Den er et betydeligt litterært Mindesmærke over de to Mænds Venskab og Samvirken paa mange forskellige Omraader. I Lunds Universitets historiske Musæum indførte Hildebrand allerede i Efteraaret 1830

Thomsens arkæologiske Treperiodesystem og blev derigennem Banebryder for dette i Sverige¹⁶).

Dagbogen er her bogstavret aftrykt. Kun er de store Bogstavers Antal formindsket, Interpunktionen moderniseret og en Del Forkortelser uden videre opløste. Ellers betegner [ ] tilsat af Udg.. Hildebrands svenske Sprog i Dagbogen viser, kuriøst nok efter saa kort et Ophold i Danmark, en Række tydelige Danismer baade i Ord og Sprogform.

B. H.

BROR EMIL HILDEBRANDS DAGBOG FRA SOMMEREN 1830.

Den 7. Juli. Redan äro mer än 14 dagar förflutna, sedan jag inträdde i den praktfulla kungastaden. Jag har således haft tillfälle att göra mig hemmastadd, åtminstone med det yttre, och kan således med skäl börja anteckna ett och annat för framtiden, till ett minne af de glada dagar jag här tillbragt.

Vid min ankomst (d. 22. Juni) bosatte jag mig hos en f. d. *) landsman, Herr Lexow¹⁷), och tillbringade de första dagarne i sällskap med en mängd bekanta svenskar från Lund, så att jag hade föga saknad af fäderneslandet och skulle mången gång glömt, att jag var i ett främmande land, om ej allt det kostbara och herrliga jag såg omkring mig hade påmint mig, att jag var i danskarnes vackra hufvudstad.

Dels ensam, dels i sällskap med dessa vänner från fäderneslandet gjorde jag nu mina första excursionser i Byen. Till en början besökte jag Börsen för att få en plankarta öfver staden. Med denna i hand tog jag mig sedan fram till de betydligare platsarne [!] i staden, till Christiansburg, Kungens Nyetorv, Amalienburgstorv eller Fredrikspladsen m. m. Jag inträdde på Börsen i stora samlingsrummet, der en skön målning [fanns], föreställande Christian IV hos Tycho Brahe, jemte den sednares hustru och scholarer, Christians hofmän och Tychos hund. Jag framträdde, oviss om bruket, med

*) ☉: före detta: forhenværende.

hatten i hand, tills jag snart fann af de kringståendes exempel, att detta var en öfverflödig höflighet. Innan före stora Börssalen börjar en räckta af boutiker, längs båda väggarne af den stora långa byggnaden. Här fanns böcker, täcken, glaswaror, möbler, reskoffertar, galanterivaror, med ett ord nästan allt hvad man ville önska sig. Bokhandlarboutikerna, der jag mest uppehöll mig, voro utsmyckade med en mängd kopparstick och stentryck, innehållande allehanda »schöne rariteten« kring wäggarne, till det mästa för pöbeln att gapa på¹⁸). Efter min karta gjorde jag mig nu på afton så bekant med de största gatorna, att [jag] redan var förvissad att ej råka vilse, åtminstone ej i den trakt af staden, der jag bodde. Det är likväl svårare att blifva säker om vägen här än i Stockholm, der man alltid har vissa kyrkor och platsar [!], som genom sitt höga läge äro synbara nästan hvar man befinner sig, hvilka man kan begagna som vägledare. Så är ej i Kjöbenhavn. Stadens läge på en jemn plan och de höga husen (3—6 våningar) förorsaka, att inga torn eller dylika känningar kunna ses utom der man har öppen plats för sig. Stockholm är dessutom genom strömmarna och vikarna delad i flera delar, hvaraf man kan taga en i sänder för att orientera sig uti; men här är allt en sammanhängande massa.

Den 12. Juli. Gårdagen var en herrlig dag; den förtjenar väl sin egen beskrifning.

Till en början gjorde jag en rolig tour med Schiötz och Thorlacius¹⁹) öfver Westervold ut till Söebad-anstalten, belägen tätt nedan före Langebro vid viken mellan Amager och fasta landet. Denna anstalt var den yppersta i sitt slag, som jag har sett, och en af de vackraste inrättningar i Köpenhamn. Vägen dit är en af Kjöbenhavns vackraste promenader, nedanför Vestervold utefter grafven, hvars brädd på denna sidan är planterad med träd. Sjelfva badinrättningen anlades 1824 af enskildte män. Den består af flera byggnader. Hufvudbyggnaden ligger helt nära till vattenkanten och innehåller utom 13 badrum för varma och kalla bad restaurationsrum och flera rum som uthyras till långväga resande, som någon längre tid önska begagna baden. På öfra etagen är en sal med en balkong, hvarifrån man har en dejlig

utsigt öfver strömmen och Christianshavn med Amager, samt åt landsidan uppåt det vackra Fredriksberg. För dem som kunna simma är en särskildt inrättning, nemligen trenne längor uppförda på flottbroar och således flytande öfver djupet. Hvarje af dessa längor innehåller en mängd små rum, af hvilka hvarje badgäst får ett till att af- och påkläda sig uti. Uti dessa små rum finner han all den beqvämlighet, som möjligen kan önskas och upptäckas. En liten soffa, ett hörnbord med handduk och kam, en klädhängare, en väggspegel, en spik med urdyna på väggen; med ett ord allt är så komplett, så snyggt och nätt, att ingenting är öfrigt att önska. Alla rummen ligga i rad med dörrarna utåt en plan, hvarifrån trappor med ledstänger föra ned i vattnet. Öfver denna plan är ett soltält utspändt. Djupet vid Badanstalten är . . . fot, ett pålverk åt sjösidan skyddar för de häftiga vågorna och strömmen håller vattnet ständigt friskt. Vid badanstalten äro tabeller uthängda, hvarpå man ser luftens och vattnets temperatur, observerad vid olika timmar på dagen. Entreen kostar 12 sk.

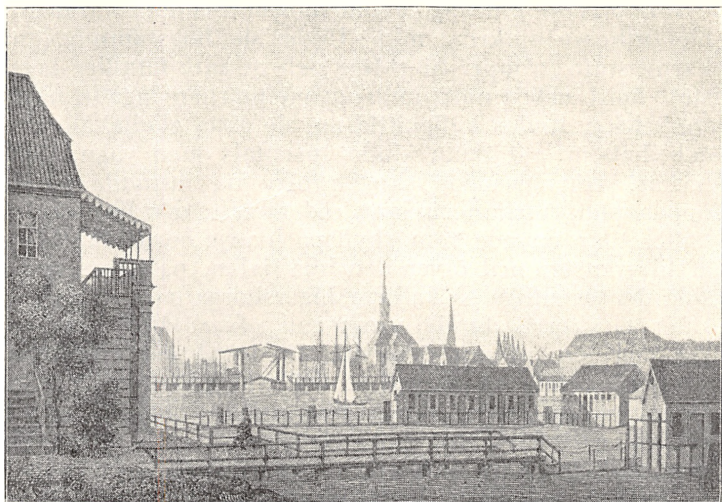
Vattnet var kallt (13 gr.), hvarföre vi ock, efter en kort promenad i den vackra trädgården, med nöje besökte restaurationen²⁰⁾.

*Dyrehaven*²¹⁾. Efter en tarflig middagsmåltid hos Jomfru Knudsen²²⁾, skyndade jag till Toldboden att der få billette och båt att komma ombord på Dampskibet Dania, som väntade oss ett stycke från bron, för att fortställa oss till Bellevue. För 3 Mk. gör man denna tour af 1½ mil till nämde ställe. Kl. 2¼ lossade vi och inom kort voro vi ur hamnen och förbi fästningen 3 kronor.

Dampskibet Caledonia låg färdigt att snart följa oss, och Kong Fredriks eget ångfartyg, det lilla vackra Kiel, låg nära vid för att sednare på aftonen öfverföra den kongliga familjen. Fartyget tog sin kosa på obetydligt afstånd längs efter den med lummiga »Bøgeskove« och »pæne« lustställen prydda stranden. På höjden öfver skogstopparne reste sig Gientofte kyrka.

Bakom oss försvann den stolta Kungastaden allt mer och mer, och snart syntes blott topparne af Frue-, Petri-, Vor Frelsers- och Nicolai Torn. Till höger om mig låg

på långt afstånd den svenska kusten; ett af Malmö torn syntes som en liten kägla öfver vattenbrynet. Ju längre vi kommo mot norr, ju tydligare framträdde den svenska kusten. Landskrona och månet hvitglänsande kyrktorn från höjderna visade sig, och snart uppsteg Hven likasom med höga bröstvärn och bålverk, som det syntes, tätt framför oss. Utanföre Bellevue kommo vi med tillhjälp af

Badehusene i København 1832.

småbåtar till den lilla landbryggan, der sällskapet delade sig hvar på sitt håll. Resan var för korrt att stifta någon närmare bekantskap om bord; och i det gyseliga menniskohvimlet i Dyrehaven skulle man med möda återfunnit en bekant. Jag var alldeles okänd för alla och sjelf obekant med trakten; men jag följde den stora folkströmmen utefter raka vägen genom den sköna bokskogen, tills slutligen de många hästarna och vagnarna, som stodo kring vägen i skogen, och ett doft tummel gaf mig tillkänna, att jag närmade mig till bestämd ort.

Dyrehaven är en vidlyftig skogspark (1 mil lång och $\frac{1}{3}$ mil bred); men sommarens nöjen hafva slagit läger kring en enda punkt, backen vid Kirsten Pils källa,

och dess närmaste omgifningar²³). Källan var i gamla dagar helig, der offrades, likasom nu, blott med den skilnad, att man nu ej söker der annat än ett godt, törststillande vatten. Långe låg källan förglömd, tills en Fru Kirsten Pil lät sätta henne i stånd²⁴) och lockade snart ut till henne hela caravaner från Köpenhamn. Mångfalldiga källor uppspringa nu i dess grannskap, fast än de gifva vatten af olika färg och styrka.

Jag fortsatte min väg genom skogen tills det småningom blef lifligare omkring mig. Under de högstammiga bokarne sutto grupper af större och mindre familier kring små bord och rundt omkring på marken lågade några trädstickor under kaffekittlarna, de rätta glädjekällorna; och bakom allt detta stodo tusentals med vagnar och hästar. Här glesnade skogen och jag inträdde på en öppen plats mellan en lång rad af tält, der flaskor och kaffekittlar tjenade som skylt på hvarje bord. Jag böjde af till venster ned öfver den lilla dalen, på hvars andra sida den egentliga så kallade Jägersborgs backe vidtager. Efter en korrt stunds promenad öfver fältet och sen jag tagit en allmän öfversigt af, hvad der förefanns, kände jag mig så döfvad af det gräsliga stojet, att jag för en stund måste draga mig undan. Jag tog in åt skogen och fann mig snart ensam. Jag följde en väg som slutligen förde mig upp till det Kungliga Jagtslottet, Eremitaget kalladt²⁵). Jag inser ej egentliga anledningen till detta namn, om ej deruti att Slottet (ty så vill jag kalla den lilla byggnaden) ligger ensamt utan några hus i granskapet. För resten är byggnaden ingalunda oansenlig och har icke fått någon bortgömd plats. Den ligger, som mig tycktes, på högsta punkten i Dyrehaven, på ett slätt fält. Från källarvåningen, som innehåller kök etc., kom jag på en trappa genom 2ne förstugor, hvars väggar bestå af små fyrkantiga kackel- eller postlinsstenar, hvarpå små blåmålade figurer, särdeles djur och skytte förekomma, upp på 2den Sal i den temligen stora Kungssalen.

Rummen voro smånätta, utan synnerligen kostbara prydnader. I salen är en spis, hvaröfver man anbragt i sjelfva muren ett vackert gipsarbete i bas reliefs, föreställande Diana bland sina nymfer och Acteon, som med sitt hjorthufvud synes stå helt skamflat, under det

gudinnan kommer med en spegel för att låta honom deruti se sin nya skepnad. Ur salen kommer man ut på en balkong, en på vardera af de 2 sidorna. Från den ena af dessa har man en vacker utsigt öfver det med lundar och små kullar prydda Seland. Från den andra åter erbjuder sig den herrligaste utsigt öfver en del af Dyrehavens bokskog ned till stranden af Sundet, på hvars motsatta sida ögat träffade månget bekant ställe. Landskrona låg midt för, belyst af eftermiddags-solen; tydligt och redigt kunde jag urskilja vissa kyrkor och andra byggnader, särdeles ofvanför Landskrona.

Efter en stunds hvila på Eremitaget återvände jag till hvimlet på Backen, der folkmassan med hvarje ögonblick ökades genom de ouphörligt ankommande vagnarna och genom ångfartygena Dania och Caledonia, som vardera gjorde 3 lusttourer från staden till Bellevue på dagen.

Frågar man, hvarföre en sådan otalig massa samlas i Dyrehaven (eller, som det här heter: tager till Skoven), så kan jag uppgifva flera ändamål för de goda Kjöbenhavnsboarnes litiga besök. En del taga derut för att fägna sig öfver den gröna, lefvande naturen och att släcka sin törst i Kirsten Pils berömda Killevand. Andra taga ut för att äta (eller som det på danska kallas, att spise) och suppa, andra för att begapa och slutligen andra (kanske de flesta) för att begapas²⁶). Ätminstone att döma efter damernas pynt skulle man tro, att detta sednare vore ett ibland de viktigare ändamålen.

Det myckna folket på Backen och sorlet vid carouselerna och de öfriga konst- och sångmästarne kunde göra en menniska vimmelkantig i hufvudet. Längst ned, vid början af Backen, voro 2ne caruseller, på det bästa sätt utsmyckade. Sällan hvilade de längre stund, än som behöfdes för af- och påsittningen i korgarne och på hästarne. En klarinett, en bastrumma och ett par tallrikar*) tillvägabringa en passande musik till detta i mitt tycke mest skojaraktiga af nöjen.

Längre fram var ett vaxkabinett, det eländigaste jag sett eller kunnat föreställa mig. Danske Kungen Fredrik VI föreställdes som en mycket hög och storvext man bred-

*) her: Bækkener.

vid Prins Christian, som blifvit liten och oansenlig, ehuru förhållandet är tvertom. Vidare förevisades Plato och Sokrates i romersk drägt och Cicero (Zidsarro skrefs hans namn på placatet-affichen) i grekisk. På ett annat ställe sutto ett par papegojor och en markatta utanföre en bod för att locka in åskådare att bese ett menageri, hvori det märkvärdigaste var en stor diamant-orm och en liten 50 år gammal schweitzarrinna, föga öfver en aln lång.

Några steg längre fram stod en gammal taskspelare, hvitkalkad i ansiktet, klädd i de eländigaste trasor, och vrålade som ett oskäligt kreatur för [att] draga de förbigåendes uppmärksamhet till sina eländiga konster, som hufvudsakligen syntes bestå uti att tugga blånor och pusta eld och rök derur, m. m. En vördig broder till denna hade nära dervid byggt sig ett litet skrank omkring sig och sina konster. Han syntes vilja passera för större mästare än den nyssnämde. Han biträdtes af en utklädd pojke och ett par tama kanarifoglar, under det hans hustru gick omkring till de utanföre skranket stående åskådarne och med ett danskt: »Vær saa artig« presenterade en tallrik för att få några skilling derpå. Glasbläseriet besåg jag ej. En lindansare gjorde sina språng och konster inom en liten bana under bar himmel, så att enhvar kunde på afstånd göra sig samma nöje, som de der hade köpt inträdes billette. Längst fram hade Foureaux med sitt stora sällskap uppslagit en ordentlig täckt ridbana och gaf der representationer, de enda, som förtjenade att ses. En mängd slänggungor i form af båtar och korgar syntes oupphörligt i rörelse. Men det värsta bullret och skojet uppväcktes dock af de många positiven, som, dels med, dels utan sång, drejades oupphörligt för att förtjena någon skilling af de förbivandrande. Ibland dessa upphäfde en marionettvisare sin hesa stämman för att tolka det, som skulle synas, men ej syntes. För resten suto harplekerskor, violister [!] och andra virtuoser, som hvar i sin mohn*) arbetade att föröka tumultet. I en liten löfhydda satt en gammal mosait, Dyrehavens jubelsångare, som i 50 år under »Kildetiden« förnöjt de besökande med sin

*) i sin mån: for sit Vedkommende; efter Evne.

sång och sin gitarre. Nu var hans röst alldeles borta och man hörde endast från hans hytta några orediga knäppningar på den gamla gitarren.

På aftonen infann sig Hans Majt. jemte Prinsarne Christian, Fritz och Ferdinand jemte deres Gemåler och en ansenlig hofstat²⁷). De gjorde en rund omkring Backen, besökte menageriet, glaspusteriet och Foureaux's representation²⁸), och till och med den gamle mosaiten i sin löfkoja. De kongliga personerna voro som vanligt i högsta måtto enkelt klädda, under det deras hofstat lyste så mycket mera med sina röda rockar och många ordnar. Efter en timmas uppehåll på Backen återvände de, Prins Christian med sin Gemål till dess sommarresidence Sorgenfri och Kungen med den öfriga familjen till Bellevue för att der stiga ombord på Kongens eget Dampskib, »Kiel«, som återförde dem till residencestaden.

Mot aftonen fick jag slutligen rätt på Cancelli Rådet Thomsen, som derefter förde mig omkring och visade mig all ting, och inviterade mig slutligen ombord på Dania för att återvända till Byen. Aftonen var skön och gav oss ännu mången vacker utsigt över vattenspegeln och den friska stranden. Under intressanta samtal med Thomsen förrann tiden så hastigt, att jag, innan jag förmodade det, såg oss midt inne bland fartygen i hamnen. Med Thomsen besökte jag nu en restauration vid Kungens Nye Torv och fick dervid ännu ett par timmar vara hos honom.

Den 25. Juli. Morgonen tillbragtes vid Thomsens rika myntskåp. På f. m. besökte[s] St. Petri eller Tyska kyrkan, der jag instämde med i de hjertliga tyska psalmerne, men prestens jemmerton jagade mig snart ur kyrkan. Denna är en korsbyggnad, enkel med temligen höga hvalf. På altaret brann ljus, likasom i de danska kyrkorna. Gångarne voro belagda med en tjock matta, som medförde dubbel fördel: tystnad och värme.

Derifrån gick jag in i den närbelägna Vor Frues Kirke, der gudstjensten redan var slut och nattvardsgång för handen, såsom alltid vanligt här efter messan. Ett par psalmversar afsjöngos efteråt, hvarpå klockaren framträdde i choret och med en korrt bön samt derefter Fader Vår afslöt gudstjensten.

Nu satte sig Weise, organist vid Fruekyrkan²⁹), till orgeln och trakterade oss med en marsch och fantasier deröfver. Kyrkan är skön, ett mästerstycke i nyare architectur. Hvalfvet med sina rutformiga fördjupningar är herrligt. Middags solen nedföll genom de 3 i hvalfvet anbragta fönstren. Den yttre altarringen, som afstänger choret, är af mahogeny med messingsspjelar. Den inre altarringen är liten och begagnas af communicanterne. Kyrkan rymmer en grummelig mängd folk genom logeraderna. Byggnadssättet är det samma som i Slottskapellet. Det är skönt men stöter något på theater. Kungliga stolen är vacker, prydd med rödt sammet och med danska vapnet öfver dörren. Orgeln är förträfflig men står inom ett brunt, föga vackert gallerverk. Till förstuga och trappor har man här, såsom i de flesta större nyare byggnader, upplåtit öfverflödigt rum. Framför stora ingången äro stora grofva pelare af murbruk hörande till den så kallade pestiska ordningen³⁰).

Med Wenster en promenad på Nörrevold, der utsigten är vacker öfver Peblingsöerne, Norr- och Westerbro, samt Bleigdammarne genom Rosenborgs Have ner åt Byn.

På e. m. besöktes Theatret på Norrebro, der den förenade Petolettiska³¹) och Foureaux-ska truppen visade hvarjehanda krumsprång på lina, med och utan balancerstång. En ung holländarinna gjorde åtskilliga rörelser på en slaklina, af hvilka jag sjelf fordom gjort de flesta på Fäktsalen i Lund. Hon var en vacker och en väl-skapad figur. En buktalare lät höra sig. Så väl mun som mage talte fransyska. Strunt! En pantomime-ballet, Jenny eller Engländernes infall i Skotland, uppfördes dåligt af de fula actriserna. Musiken af Du Puy är vacker, men exequerades ej särdeles väl. Theatern är vacker med 2 rader loger; men syntes mig ej så treflig som den på Vesterbro. I det hela var aftonen tråkig; åskådarne voro talrika, men till det mesta pack.

Den 26. Juli. Sedan jag hos Thomsen gjort reda för mina falska och äkta romerska mynt förfogade jag mig med hans recommendation till Bibliotekarien Devegge (Kattesund Nr. 95) för att göra bekantskap med denne lärde och skarpsinnige man, som med Prof. Ramus och Cancelli Rådet Thomsen för närvarande utgör triumviratet

bland Nordens numismatici³²). Devegge är en liten man med hvitt hår och en kal hjessa, till det yttre af ringa anseende, men med goda pund inombords, vänlig og meddelande, när jag efter en stund hade kommit i lifligare samtal med honom. Han föreviste sina svenska samt sina äldre danska mynt. De svenske voro ej så särdeles talrika, men en stor del af dem voro ytterst sällsynta, särdeles de af Wasa-familjen, t. ex. klippingar slagne af Hertigarne Johan och Carl under deras broder Eriks regering³³), af Carl ensam som Dux Sudermanniaë. 2 mynt under interregnum 1601 et 1602 (med Jehovah på rev.), ett do. af Gustaf Adolf i dess späda år med samma rev., en af Drott. Christinas Specier med ett Salvators ansikte öfverst m. m.³⁴). Bland de raraste svenska var ett af Olof Skötkonung. Den gamla danska samlingen var anseelig. I spetsen för den ligger ett mynt af Sven Tveskägg, till vikten och typen fullkomligt lika med det enda förut bekanta af denna konung, som förvaras i Stockholm, men med mindre redig omskrift, ehuru man på detta tydligt läser ZPENO. Detta högst rara mynt hade ägaren fått från Ängland för ett Pund St., ett säkert bevis att mynthandlaren ej förstod dess värde, då han släppte det för så godt pris³⁵). Ett aftryck i silfver af det högst märkvärdiga Knut den Stores mynt med omskrift på adv.: CNVT REX ZP, slaget af Anund Jacobs myntmästare: DORMOD ON ZIH³⁶); adversen synes ej kunna förklaras annorlunda än: Cnut Rex Swionum, och synes tillkännagifva, att Cnut till hämd för Anunds påfund i Helgeå, på någon tid gjort sig till herre i Sverige och låtit Anunds myntmästare slå mynt i sitt namn. Denna Anunds förödmjukelse omtala ej våra historiska urkunder. Man skulle kunna tro sig finna ett stöd för denna förmodan deri, att Anund vägrade sin svåger, Olof den Helige, då denne drog tillbaka att återvinna sitt Norrige, andra till hjälp, än dem som frivilligt ville följa honom. För resten innehöll denna samling en stor mängd rara och dyrbara mynt, till det mesta ordnade efter samma plan som Cancelli Rådet Thomsens rika samling af danska mynt. Några lådor med medeltidens mynt från medlersta och södra Europa visades mig äfven af den artige ägaren.

Den 27. Juli. På aftonen i Herkules Pavillon i Rosenborgs Have³⁷⁾, der en Conditor gjort en vacker anläggning för att skaffa de promenerande nöje och sig sjelf pengar. Hvarje tisdags och fredags afton erhåller man mot en marks afgift god musik och tillfälle till god förplägning, åtminstone på våta vägen. Localen ehuru något trång har en smuck belägenhet under det höga blåa, stjernbeströdda taket. Kring små bord samlar den danska förtroeligheten grupper af glada och trefliga familjer. Detta ställe synes dock mest besökas af stadens borgerliga familjer. Ett par svenska militairer råkades här, men den enes bemödande att tala om sina resor, och den andres något dumdristiga prat om sin »grufliga hetta« och de obehagliga uppräden denna blottställde honom för här i ett främmande land, vittnade om mindre bildning, än jag skulle önskat finna hos mina värda landsmän. Kl. 11 återvände jag med Schreil³⁸⁾ ned åt staden, der vi förgäfvdes gjorde vår rund omkring till de mest besökte restaurationerna för att få en portion mat.

Den 29. Juli. Kl. $\frac{1}{2}$ 10 f. m. begaf jag mig til Vesterbro, för att se den mycket beprisade fogelskjutningen³⁹⁾. Sedan Kungen med sin suite kommit från Fredriksberg och Prins Fritz från staden, gick toget under en ypperlig musik genom en vacker trädgård ned till Skydebanan. På en slätt var här upprest en hög mast och på dess topp satt en fogel af träd, men öfverallt beslagen med tjockt jern. Ett litet batteri med kanoner helsade Hans Majt.. Kungen sjelf tog först bössan och tryckte af och med en smäll studsade kulan tillbaka från fogeln ned på det rundt kring masten utbredda täcket. Han lossade ännu ett skott, hvarefter turen kom till Prins Christian och Prins Fritz. Christian råkade flera gånger, men den sednare var icke så lycklig. Jag stod bland folkhoppen, och förvånades öfver att höra dem öppet och högt yttra sina mindre fördelaktiga omdömen om den unge fursten. Han synes ej vara synnerligen älskad eller aktad bland folket, och dock skall han en gång med souverain hand styra deras land. För hvarje skott, som Kungen lossade, saluterades från kanonerna. Sedan de Kungliga personerna hade skjutit några omgångar, framträdde »Fuglekungen« från förra året, en bagare på Vesterbro, och

lossade sitt skott, hvarefter tåget återvände genom trädgården till stora byggnaden, der frukost var anrättad.

Deltagarne i dette nöje äro många och den, som nedskjuter fogeln, kallas Fuglekung och firas som en liten Kung för dagen. Hans värdighet bibehåller sig tills en annan nästa år vinner den; ty förra årets Fuglekung, den nämde bagaren, hade nu den hedern att i processionen gå vid Danske Kungens sida.

Äfven Prinsessorna deltaga i detta nöje på så sätt, att de ha utsett någon hvar och en för sig af sällskapet att skjuta för sig. Det ligger någonting ridderligt og vackert i hela tillställningen.

Den grymma hettan, som nu synes vilja ersätta det oupphörliga regnet, jagade mig från platsen till Söebaden, der jag fann en behöflig och angenäm svalka.

Fogelskjutningen fortsättes en eller flera dagar, tills den [!] fälles ner af någon. Ett stort premium, vanligen bestående af dyrbara silfverpiecer, är utsatt för den, som skjuter ned fogeln; men hans vinst blir icke så stor, emedan han måste bestå hela kalaset. Smärre premier äro utsatta för dem, som fälla någon del af honom, t. ex. en vinge eller hufvudet eller ringen den håller i näbbet. Följande dagen nedskjöts ringen af Prins Fritz, som härigenom vederlade de släta tankar om honom, dem jag förut hört yttras i folkhopen.

Den 31. Juli. Med Cancelli Rådet Thomsen, Prof. Finn Magnusen och Schreil gick jag till Svenska og Norska Vårdshuset i Holmens Gade till Prof. Sandberg och Direct. Crusell, som nyligen kommit från Sverige⁴⁰). Som den sednare skulle för sina sjuka ögon besöka Jacobsen⁴¹), togo vi med den förra afsted till Christiansborg, der Prof. Finn Magnusen skaffat oss tillträde till de Kongl. rummen, som intaga 2dra etagen⁴²).

Af dessa rum äro några och 30 tapetserade och iordningsatta ifrån 1828, då Prins Fredrik Carl Christian och Prinsessan Wilhelmina här förmäldes. Dessa rum äro verkligen kungligt inredda, ehuru allting är utfördt med enkelhet och med en utsökt smak.

Vi inträdde först i Kungens egna rum, af hvilka Throngemaket och Audiensrummet äro de utmärktaste. I det förra står den kungliga stolen på en upphöjning

beklädd med purpursammet, under en himmel af samma slags tyg. På väggarna äro 4 stora vackra målningar föreställande Oldenburgska ättens historia.

Den första föreställer en dansk biskop, en riddersman och en borgare, som erbjuda danska kronan åt Hertig Adolf af Schlesvig, som tillika var Grefve af Holstein. Men den gamle Hertigen, hvars ansikte och figur äro förträffliga, undanbeder sig deras krona, men gifver dem anvisning på sin systerson Christian af Oldenburg, hvars portrait syns på väggen, med löfte att insätta honom till sin arvinge. Den andra målningen föreställer den unge Grefven stående på en sten, med fingrarna på ett kors, som ärkebiskopen håller åt honom och med blicken mot höjden aflägger han sin ed åt folket. Den 3dje föreställer Kon. Fredric III sittande med sin Gemål och 2 söner samt 4 döttrar på Slottsplatsen vid uppgången till Börsen, mottagande hyllningen af Rikets ständer i anledning af den införda Arflagen och den dermed förbundna souveräniteten. Framföre Kungen ligga regalierna på ett bord. Den yngsta af prinsessan [!] blef sedan Carl XII.s Mor. Den 4de målningen föreställer Kon. Fredrik i sitt Bibliotek, tillikamed sin handsekreter den bekante Schumacher, sedan Griffenfeld, som framträder för att visa Kungen den nya af honom utarbetade Kungalagen.

Audiensrummet är rundt åt inre sidan; öfverallt äro väggarna arbetade af danska trädsorter och upptill emellan pelarne ser man i upphöjdt arbete hufvudena af Danmarks största Konungar. Konungens sängkammare vittnade om icke mindre smak. Härifrån fördes vi in i Drottningens rum, som icke äro mindre präktiga, samt i Prinsessan Wilhelminas och Prins Fritz's. Af dessa rum var den så kallade Apartementssalen den vackraste. Det var en stor sal med 8 stora speglar och präktiga ljuskronor. Glaset i hvarje spegel är 5 alnar högt, utan någon skarv och af ofantligt värde. För resten pryddes detta rum af vackra kandelabrer och målningar kring taket, föreställande basreliefs så naturligt, att jag med möda kunde öfvertyga mig att det var blott penselns verk.

Af de ännu icke färdiga rummen besågo vi Riddarsalen, en utomordentlig vacker sal med 3 rader fönster i höjden. Äfven Slottskyrkan besågs från den kungliga

läktaren*). Denna svarar i prakt mot den sköna kyrkan. Till slutet kommo vi in i Højeste rätts nya sessionsrum, som redan är invigt, men som ej kommer att för alltid begagnas förr än vid nästa års början. Det är en ljus och vacker sal med långa bord i 2 rader, öfverhängda med rödt kläde. Vid öppningen af skranket är en liten afkättning för advokaterna, der de stå hvarandra så nära, att de kunna broderligt räcka hvarandra handen, ifall de skulle få det infallet att förlikas.

Men ännu måste jag nämna 2ne af de kungliga rummen, som jag förbigått, då ofvanstående skrefs. Det är nemligen ett, der man genom stora målningar ämnar framställa Nordens eller egentligen Danmarks religionshistoria. Dessa målningar skulle nemligen framställa den för-Odinska culten i sin glans, den Odinska, christendomens införande och katolicismen i sin glans. Af dessa är ännu endast den 3dje i ordningen färdig. Det var ett stort lefvande »Maleri«: Ansgarius står på en sten i biskops skrud och utdelar välsignelsen åt det omkring honom församlade folket, som dels sittande, dels stående lyssna till hans ord. Närmast intill honom stå en munk och chorgossar, de senare med sköna ansigten, i hvita kläder. På höjden i bakgrunden synes en till hälften färdigbyggd kyrka. Murarne äro af grof kullersten och utanföre står stället ännu qvar. Bland åhörarne äro många utmärkta ansikten.

Uti et annat rum äro 4 målningar, som allegoriskt framställa Danmarks olika besittningar, nemligen det egentliga Danmark, Island, Vestindien och Ostindien.

I allmänhet äro de kungl. rummen ej så utomordentligt stora, men de äro höga och synas trefliga med all deras prakt. De hafva blott varit begagnade vid den yngste Prinsens och Prinsessan Wilhelminas förmålning.

Möblerna äro präktiga och möbeltyget alltid smakfullt afpassadt efter rummets färgor. Väggarne äro i en stor del af rummen endast behängde med sidentyg, löst fästadt öfver den simpla papperbeklädningen.

Moltkiska Målningssamlingen. Från Christiansburg gingo vi för en stund upp på Athenæum, och, se-

*) ☞: Pulpitur.

dan Finn Magnusen der lemnat oss, till den Moltkiska Målningssamlingen⁴³), tillhörig en Gref Moltke och samlad af honom samt hans far och farfar, som alla varit konstluskare och konstkännare.

Den dyrbaraste delen af denna samling upptager ett långt och stort rum. Allt, hvad der finnes, är konststycken af utmärkta konstnärer. Här var min landsman på sin plats. Det var ett nöje att höra anmärkningar öfver hvarje målning af 3 så utmärkte konstkännare som Sandberg, Thomsen och . . . . ., hvilken sednare har denna samling under sin vård och nu var vår cicerone⁴⁴). Skada att ej förstå sig på konsten midt ibland dessa rika samlingar! Jag betraktade dem med den innerliga förnöjelse, som ett skönt föremål alltid uppväcker hos mig, men med mera kännedom om konsten och konstnärerne skulle jag säkert erfarit en ännu högre förnöjelse. Jag igenkände här ett porträtt af Rubens från Buggiska Samlingen, Carlo Dolcis bedjande Maria från stora Galleriet. Inom små skåpsdörrar voro inneslutna 2 ne sköna målningar: Adam och Eva hörande Jehovahs röst paradiset och den andra: desammes utjagande derur. I synnerhet den första var skönt utförd med den högsta korrekthet, ledighet och mjukhet. Det var en af de finaste och mest omsorgsfullt arbetade målningar jag sett. Portraiter, jaktstycken, landtliga scener och landskapsstycken voro der många, alla sköna konststycken.

Sedan vi genomsett samlingen framlemnades en bok, der jag fick ställa mitt namn bredvid vår store Sandberg, hvars person och karakter föreföllo mig lika intressanta som förut hans sköna målningar, dem jag förleden sommar såg på Säfstaholm i Södermanland. Han är en liten alfvarsam man, men ett och annat infall tillkännagifva hans lifliga sinne, likasom hans säkra anmärkningar hans öfverlägsna talent.

På e. m. gjorde jag med Schreil⁴⁵) ett besök hos Academi Trädgårdsmästaren Mörck⁴⁶) och med dem en tour i den vackra och rika Botan. haven. Det är bekant huru rik denna trädgård är på species (omkr. 8000 utländska). Allt är smakfullt ordnad och prydt med allmänna men vackra blomstervexter. Så t. ex. såg jag en liten kulle prydd med Riddare (Delphin. Ajax etc.), omkring hvilka en skara Jungfrur i det gröna (Nigella) slöto en ring. Orangeriet var uppfyllt af en mängd ostindiska vexter.

Den 3. August. För att utlåna Rami Catalog⁴⁷⁾ öfver de Antika Mynterna [!] gick jag kl. 12 upp på Clas-senska Biblioteket⁴⁸⁾. — Dett arikhaltiga Bibliotek upp-tager hela 2dra etagen af den vackra för detta ändamål inrättade byggnaden vid Amaliegaden. Huset är utanpå prydt med kolonner*). Detta bibliotek, som bär sin första stiftares namn, öppnades 1796 till offentligt bruk och innehåller nu omkring 34000 volumer. Det hålles öppet

Nyhavn med den botaniske Have.

tisdagar, onsdagar, torsdagar och fredagar från kl. 11—2. Förste Bibliotekarius är Prof. Ramus och näst honom Hr. Devegge, 2ne ansedda vetenskapsmän, be-kanta för deras arbeten i numismatiken. Den artige och förekommande Hr. Devegge förde mig in i stora Biblio-tekssalen, ett vackert och stort rum, försedt med bal-konger ofvanomkring. Jag såg en mängd goda och dyr-bara verk i naturalhistorien. Förhållandet är ej här, som uti en del svenska biblioteker, att allt det nya saknas. Tvertom finnas här alla nyare bättre verk i matematiken, fysiken, oekonomien, polytekniken, naturhistoriska vet-

*) 3: Søjler.

tenskaperna och resebeskrifningar. Praktverk saknas ej heller. Hr. Devegge hade den godheten lemna mig till genomseende det stora och kostbara Napoleonska verket öfver Egyptens Antiquiteter. Jag uppehöll mig en stund vid betraktandet af dessa ofta vidunderliga, alltid mystiska figurer, hvilka vi genom den segersälle Napoleons lycka och makt ha fått framdragna ur de mörka kulor och under ruiner, der de gömmas.

Efter en stund infann sig Prof. Ramus, en man som föreföll mig föga meddelande, ehuru han visade all möjlig artighet, till och med en sådan artighet, att den vederfärits högst få menniskor här i Köpenhamn, att han nemligen tillböd mig att visa mig det Kongliga Myntcabinetet; en artighet, som jag så mycket mera sätter värde på, som jag vet, att Ramus är besvärad deraf, och till följe af sin sjuklighet gerna önskar att lefva obesvärad af menniskor.

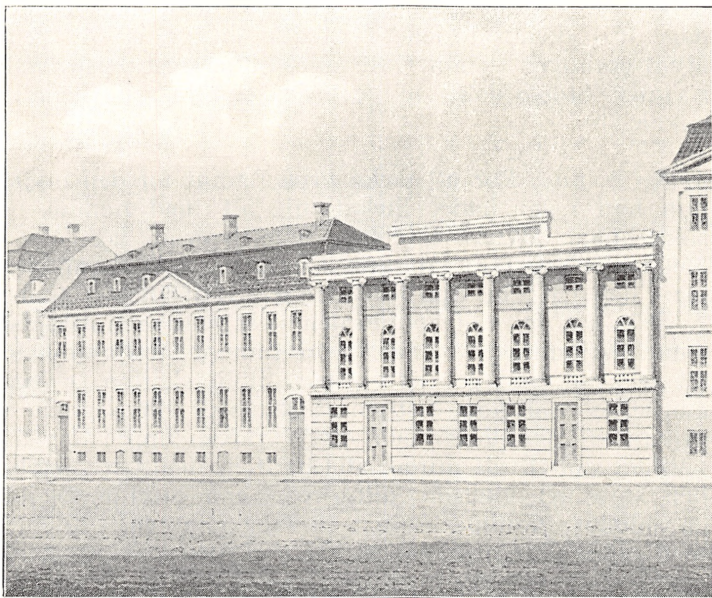
Med innerlig glädje mottog jag hans anbud och gläder mig redan på förhand åt de rika skatter jag här vill komma att se.

Den 9. Aug. På e. m. i går gjorde jag med Thomsen ett besök hos den märkvärdige smeden Timms enka, för att se den afdödes samlingar⁴⁹⁾. Timm var hofsmed och synes ha besutit anseelig förmögenhet, då han kunnat samla omkring sig så sällsynta och dyrbara ting af flera slag. Jag såg här en mängd vackra och goda oljemålningar, en stor del konstsaker af metaller, elfenben, m. m. några romerska och nordiska antiquiteter. Dessa sednare voro få men sällsynta stycken, t. ex. en meisel med rundt skaft. Dessutom hvarjehanda curiosa.

Den dyrbaraste och intressantaste af Timms samlingar är likväl hans myntsamling, som utom talrikheten på arter har det framför de flesta andra myntsamlingar, att den innehåller inga andra än de vackraste exemplar. Den grekiska och romerska är särdeles utmärkt i dessa afseenden.

Den danska samlingen så väl af mynt som af medailler är utmärkt stor och innehåller många kostbarheter. Den är tillräckligt känd genom den förträffliga katalog deröfver, som utarbetas af Thomsen och Devegge⁵⁰⁾. Den svenska medaljsamlingen är ock temligen

fullständig, äfven som samlingen af svenska mynt. Af de äldsta bland dessa sednare funnos ej så särdeles många, men ändå en och annan utmärkt bland dem, t. ex. ett mycket tunnt mynt af det slag, som Brenner tillegnar Björn på Håga, på hvars Advers står ett kors med bokstäfverne *A B O E* på detta sätt $\frac{A|B}{A|O}$. Öfverensstämmelsen af detta mynt med ett par hos Thomsen⁵¹), hvarpå tyd-

Det Classenske Bibliotek.

ligt läses namnet Johannes, förkortadt, anvisar oss åldern för det samma, att det nemligen hörer till slutet af Sverkerska och Ericska ätterna. Ett annat mynt af samma halt eller rättare en bracteate från dessa tider med motvänt ansikte och omskr. *CANVTVS REX SV* fanns här och kan troligen ingen annan tilläggas än Knut Ericsson⁵²).

Timmska Myntsamlingen går öfver 12000 st. Den gamle Timm hade vågat stora penningar på den; men han samlade i en lycklig period, då Suhms och dylika

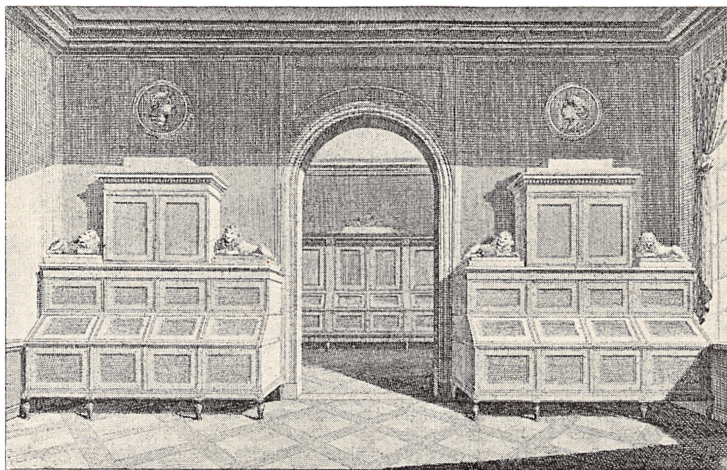
samlingar försåldes, då han ännu icke hade några medtällare, som förstodo myntens värde eller hade intresse vid [!] att samla dem. Vid bombardementet 1807 voro hans samlingar i stor fara, emedan hans gård lika med den omgifvande delen af staden blef ett rof för lågorna. Hans skatter räddades derigenom, att de nedgräfdes i jorden. Härvid skadades väl åtskilligt, men då belägringen var upphäfvnen och förödelsen hämmad, upptog gubben sina samlingar igen, ordnade dem och förökade dem tills döden förledet år satte en gräns för dem. Myntsamlingen kommer att säljes i 3 terminer, den första i vinter. Större delen af de öfriga samlingarne behåller enkan.

Den 9. Aug. För att tacka Prof. Ramus för den invitation han i går hade skickat mig att med honom besöka kongl. Mynt Cabinettet, men hvarom jag försent blef underrättad för att kunna begagna mig deraf, gick jag i dag på f. m. upp till honom (Kronprinsesse Gaden N. 384), och fann af honom den mest vänliga mottagelse, jemte inbjudning att efter några timmar återkomma för att se hvad jag i går försummat. Bibliotekarien Devegge gjorde oss sällskap. Genom Rosenborgs Have gingo vi genom ett par portar och öfver grafven upp i det ärevördiga slottet, ett minne af Christian den 4de, herrligt och varaktigt, likasom allt, hvad han utförde. Genom en sidodörr kommo vi in i en lång förstuga, fullhängd med målningar, dem jag ej fick tid att taga i sigte; de syntes dock ej vara af synnerligt konstvärde. Ifrån yttre trappan tittade jag in genom fönstret i det kabinet, der slottets anläggare uppgaf sin anda. Rosenborg, som den tiden låg utanföre Kjöbenhavns murar, var den store Kungens favoritställe, och jag undrar ej på att han trifdes godt inom dessa murar, som han sjelf med så mycken smak låtit uppföra. Man skulle förundra sig öfver, hvarifrån han tog medel till uppförandet af alla dessa ståtliga byggnader (ty alla de bästa man finner i Danmark äro från honom), om man ville beräkna kostnaden för dessa efter hvad en större byggnad nu kostar, om man ej kände att Christian, en rikshushållare likasom vår Carl XI, sjelf förde tillsyn öfver sina byggnader, ända

till de minsta småsaker, så att han berättas sjelf hafva utdelat dagspenningarne till sitt folk.

Beskrifningen öfver Mynt Cabinettet, som med skäl bär namn af Kungligt, sparar jag till dess jag ännu en gång, enligt Prof. Ramus' goda löfte, fått se det samma. Ty de 2 timmar jag nu uppehöll mig der kunde endast gifva mig en flygtig öfersigt af det hela. Sedan vi nedgått ur slottet, lemnade Prof. Ramus oss i Slotshaven,

Mønt- og Medaillecabinettet paa Rosenborg.

der jag ännu öfver $\frac{1}{2}$ timma promenerade omkring med den skarpsinnige Devegge, tills jag slutligen fram emot kl. 5 vandrade ned till min Burmeister⁵⁸) att taga min middag.

Den 11. Aug. Några drag af husliga lifvet i Köbenhavn.

Det sätt, hvarpå jag tillbringat min tid härstädes, har ej gifvit mig anledning att söka och vinna några familiebekantskaper. Först i går afton vann jag inträde inom en liten familie.

Efter slutadt arbete vid middagstiden föresatte vi oss, Schreil och jag, att använda eftermiddagen på våra nöjen.

Efter att hos Mini⁵⁴) druckit kaffe och rökt en pipa vandrade vi af ut till Assistance-kyrkogården, och använde der några timmar att betrakta de många och till en del vackra minnesvårdarne. Derifrån gingo vi att besöka Hr. Ljunge (eller, som han på danska kallas, Lynges⁵⁵), Redacturen af Kjöbenhavnsposten och Repertorium för Moerskabläsning, med hvilken Schreil i Sverige gjort bekantskap. Han hade nu under sommaren med sin »unge Kone« dragit sig utur staden på landet, der han bebodde en liten Lejlighed på 12te Bleigdammen. Det unga paret nöjde sig här, så som jag i allmänhet observerat i Kjöbenhavn, med ganska inskränkt utrymme. Ljunge satt vid ett bord och läste correctur, hans hustru satt bredvid med sitt arbete. Han var en glad och liflig man, vänlig och rättfram, likväl med en fin artighet, som är danskarne så egen. Hans fru var ej vacker men vänlig och treflig liksom han.

Efter en stunds samspråk förde vår värd oss genom trädgården ned till en smal stig, som löper längs efter Peblingsjön, der vi hade en af de vackraste utsigter öfver sjön till den midt emot liggande Skillsmässestien, en promenad, som nyligen blifvit anlagd och öppnad mellan Norrbro och Österbro, der den lummiga skogen återspeglades i vattnet. Öfver träden höjer sig vallen kring staden, hvarpå i hvarje bastion en eller flera väderqvarnar stå som skildtvakter, och öfver allt detta reste sig topparne af Rosenborg, samt Frue-, Petri-, Nicolai-, Vor Frelsers- och Nicolai⁵⁶) torn. Efter promenadens slut intogo vi en Kjöbenhavnsouper hos Hr. Ljunge, som bestod af ett stort fat fullt med smör och bröd (på svenska: smörgåsar) belagda dels med färskt eller rökadt kött och korf*), dels med hackade ägg. Vårdinnan satt ej vid bordet, utan kom och gick, samt drog för resten omsorg om att fylla våra glas ur en bål med god, men varm pounce. Sedan vi efter bästa förmåga gjort besked vid denna, skildes vi med ett vänskapsfullt handtag från värd och värdinna och återtogo genom Österport den långa vägen genom staden.

Den 15. Aug. Likasom ett gammalt ordspråk säger, att man bör gömma det bästa till sist, så hade äfven

*) ☉: Pølse.

min gode, outtröttlige Thomsen gömt det bästa till i dag, då han förde mig till Prins Christians Palais att se denne i literairt afseende högst märkvärdige Furstes samlingar⁵⁷).

Hans mineral-samling intar 2ne rum och förvaras i präktiga mahognyskåp. Öfverst ligga under glas ypperliga praktstuffer*).

Samlingen af antika vaser är stor och utmärkt. Jag hade förut ej sett någon dylik samling. Jag hade knappast ett begrepp om dessa kostbara lemningar från den klassiska fornverlden. Flera af dessa vaser äro särskildt beskrifna. Jag observerade äfven några af glas deribland.

Prinsens samling af antika mynt är en af de största enskildta samlingar. Samlingen af grekiska mynt, hvilken vi genomgingo, är i synnerhet utmärkt, och öfvergår vida den Kongliga samlingen på Rosenborg. H. K. H. har samlat denna under sitt vistande i Italien, särdeles i Neapel, der han genom inköp af Biskop . . . . . af Ravenna samling lagt en god grund för densamma. Jag såg här en utomordentlig stor mängd af de sällsyntaste mynt och ett stort antal inederade. Särdeles fullständig är sviten af mynt från nedre Italiens och Siciliens städer med kringliggande öar samt från Egypten (de så kallade Alexandrinska mynten) och från det gamla Karthago.

Ifrån dessa gamla ting gjorde vi ett långt hopp ned till en lika vacker som intressant myntsamling. H. K. H. har nemligen fått tillhopa en nästan fullständig samling af medaljer och mynt slagna under revolutionsperioden i Frankrike. Många af dessa vittnade lika mycket om konstens stora framsteg som om fanatismens hos detta lätt uppviglade folk, hvars revolutionsanda just i dessa dagar på nytt gjort sig gällande.

På e. m. fick jag tillfälle att som hastigast besöka Vor Frelzers Kirke på Christianshavn⁵⁸), som jag förut ej varit uti. Den är stor och hög. Den är bygd i korsform, men korsets armar äro ej djupa. Altarskranket bevakas af Cherubimer med flammande svärd. Altarets prydnader äro vackra; pelarverket är af rödflammig marmor. Samma färg har man sökt imitera på läktarne med färger. Kyr-

*) stuffer ∴ Prøvestykker.

kan synes något kort, då man ej observerar, att den bör betraktas som en rotunda. Orgeln skjuter starkt fram, men är af äldre, siratligt arbete. Sjelfva orgeln är den bästa i Danmark, efter hvad jag hört, och jag stod länge väntande att få höra den; men den hessa presten syntes ingalunda vilja skynda med sin aftonsångspredikan, af hvilken jag ej förstod hälften, ehuru van jag nu är vid danska språket. Slutligen gick han dock ned och nu föll orgeln in, först med några svaga röstämmor, men sedan med full ton, som herrligt uppfyllde de höga hvalfven. Det var en skön kyrkmusik, ehuru den gick något fortare, än jag skulle önskat. Den var upplyftande och med förnöjelse blandade jag min sång med den. Efter mässningen från altaret framträdde klockaren såsom vanligt och avslutade gudstjensten med Fader Vår och Välsignelsen.

Från Vår Frelzers Kirke begaf jag mig till Canzli Rådet Thomsen och med honom till en bekant, en Apotekare från Odense, ..., för att närmare bese oldsagerne på Konstkammeret, hvartill Thomsen hos Justitierådet Spengler⁵⁹) hade skaffat oss tillträde. Vi genomgingo nu noga denna del af Konstkammararens dyrbara samlingar, som jag en gång endast flyktigt hade betraktat.

Af egyptiska fornsakerna finnes en vacker samling. En uppvecklad mumie står i sin kista. Bara dödskallen tittar opp ur den mångdubbla svepningen. En annan uppvecklad står i sin kista af cycomorträd, i botten och utanpå locket smyckad med egyptiska vidunderliga figurer, som dock vittna om en säker teckning. Flera andra mumier finnas här både af människor och djur, krukor innehållande den heliga fogeln Ibis m. m., egyptiska gudomligheter af bronze, Osiris, Isis m. m., och — det märkligaste af allt — en uprullad papyrusskrift, som legat inpackad under fötterna på en mumie. Den har endast med stor möda och tålmod kunnat uppvecklas af Thomsen. Den innehåller både bokstafs- och bildskrift. Den senare framställer bland annat den döde framträdande för Osiris för att se sina goda och onda gerningar vägda och att höra sin dom.

Bland romerska antiqviteterna äro i synnerhet några antika hufvud af värde. Ett af dessa, gjordt utaf elfenben,

är en perla i samlingen. Åtskilliga romerska verktyg sågos, t. ex. en stilus, en våg, samt fibuler, som utomordentligt likna våra gamla nordiska.

Samlingen af romerska vaser gör litet uppseende, helst då man, som jag, några timmar förut sett Prins Christians ypperliga samling. Dock sågos här åtskilliga af vacker form och utsökt smak.

Romerska lampor och tåreflaskor finnas här så mycket talrikare. De äro nästan alla uptagna ur jorden vid Tunis och i trakten deromkring.

NOTER.

¹⁾ Hildebrand til Molbech 17. Jan. 1839, i: Breve til Christian Molbech, Ny kgl. Saml. 2336, 4:o, Det kgl. Bibliotek, København. — Embedet som »riksantikvarie« svarer i det store og hele til Embedet som Direktør for Nationalmuseet i Danmark.

²⁾ Numismata Anglo-Saxonica Musei Academiæ Lundensis ordinata & descripta. 8:o. Lundæ MDCCCXXIX.

³⁾ Af Thomsens og Hildebrands Brevvexling findes alle Thomsens Breve og de fleste af Hildebrands i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm. To af Hildebrands Breve til Thomsen (5. Febr. og 26. April 1832) findes i Det kgl. Bibliotek (Nyere Brevs. U.), København, fire og tyve (fra 1850—59) i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet, København. Fortegnelse over Thomsens c. 470 Breve til Hildebrand i Registrant over Breve fra og til danske i udenlandske Biblioteker ved Lauritz Nielsen, 1934, S. 213 f.

⁴⁾ Thomsen til Liljegren, udateret, men sikkert fra Januar 1830, i Vitterhetsakademien, Stockholm.

⁵⁾ Hildebrands Almanaksoptegnelser 21. Juni 1830 (hos Fil. Kand. Karl-Gustaf Hildebrand, Stockholm).

⁶⁾ Hildebrands Dagbog 1830, Hefte 1 (i Vitterhetsakademien, Stockholm); jfr. nedenfor Note 9.

⁷⁾ Hildebrands Almanaksoptegnelser 29. Juni 1830 (jfr. ovenfor Note 5); hans Brev 20. Juli 1830 til hans Moder Lovisa Hildebrand (i Vitterhetsakademien, Stockholm; disse Breve er nylig skænket Akademiet af B. E. Hildebrands Dattersøn Advokat Gustaf Alexanderson, Stockholm).

⁸⁾ Se ovenfor Note 5 og 7.

⁹⁾ Hildebrands Dagbog 1830, Hefte 2, nylig skænket til Vitterhetsakademien af Bibliotekar Fil. Lic. Fru Anna Hildebrand, Stockholm.

Vitterhetsakademien ejede i Forvejen Dagbogens Hefte 1 (jfr. Note 6 ovenfor). Der foreligger fra Hildebrands Besøg 1830 ogsaa et Hefte 3 (14 Sider; hos Bibliotekar Fru Anna Hildebrand), der dog kun indeholder Optegnelser om Malerier i »Kongliga Billed-Galleriet« og ikke synes at være af nogen biografisk eller topografisk Interesse.

¹⁰⁾ Se ovenfor Note 7.

¹¹⁾ Hildebrand til Chr. Tegnér 4. Juli og 24. Juli 1830 (hos Bibliotekar Fru Anna Hildebrand, Stockholm).

¹²⁾ Haandskrift, skrevet c. 1876—c. 1883, hos Riksgäldsfullmäktiges Ordförande, Dr. phil. Karl Hildebrand, Stockholm.

¹³⁾ »Gamla studentminnen från Lund«, samlade och utgivna av Ewert Wrangel, 1918, S. 176 f.; Hans Hildebrand (i Nekrolog over Faderen) i Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad 1884, S. 99 f.; Oscar Montelius, Bror Emil Hildebrand. Minnesteckning (i Lefnadsteckningar öfver Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens . . . Ledamöter, Bd. 5, H. 1, 1915), S. 146 f.

¹⁴⁾ I Originalhaandskriftet (et Hefte in 4to) 49 S.

¹⁵⁾ Hildebrands Almanaksoptegnelser (jfr. Note 5 ovenfor) 17. Aug. 1830; ogsaa Hildebrands utrykte Selvbiografi (jfr. Note 12 ovenfor), S. 88 f.

¹⁶⁾ Hildebrands Plan over Systemet i den københavnske Oldsags-samling, dat. 1. Aug. 1830, er trykt i: Hans Hildebrand, De förhistoriska folken i Europa, H. 2, 1874, S. 146 f. — Foruden allerede nævnt Litteratur om B. E. Hildebrand se ogsaa: Elof Tegnér, Om Lunds Universitets Historiska Museum (i: M. Weibulls Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning, IV, 1871, S. 25 f.); C. T. Odhners Mindetale (i: Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1796, Bd. 62, 1886, S. 13—77); L. Weibull, Det arkeologiska treperiodsystemet (i: Historisk Tidskrift för Skåneland, Bd. 5, H. 6—8, tr. 1923), S. 255 f.; Bengt Hildebrand, Bror Emil Hildebrand, hans liv och gärning (Foredrag i Svenska Fornminnesföreningen, tr. i Fornvännen 1934, S. 257—314). — Af nyere Litteratur om Thomsen se: M. Mackeprang, Fra Nationalmuseets Barndom (i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1929, S. 1—14); Dens., Oldsagskommissionen i København og Oldsags-samlingen i Kiel (i: Festskrift til H. P. Hanssen 1932, S. 94—102); Victor Hermansen, Oprettelsen af »Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807 (i: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1931, tr. 1933, S. 265—320); Dens., C. J. Thomsens første Museumsordning. Et Bidrag til Tredelingens Historie (ibid. 1934, S. 99—122); Bengt Hildebrand, Art. C. J. Thomsen, i: Nordisk Familie-bok, 3. Udg., Bd. 19, Sp. 230, tr. 1933; Dens., Bror Emil Hildebrand (i: Fornvännen, se ovenfor); jfr. ogsaa V. Hermansen i Aarbøger 1934, S. 120 f. Om Oldsagskommissionen og dermed sammenhængende Forhold jfr. ogsaa V. Hermansen, Det første Nationalmuseumsprojekt (i:

Hist. Medd. om København, R. 2, Bd. II, tr. 1925—26, S. 36—49); Dens., Auktionen i Roskilde Domkirke i 1806 (i: Fra Københavns Amt 1934. S. 341—372)

¹⁷⁾ Jfr. ovenfor S. 397.

¹⁸⁾ S. Sterm: Beskrivelse over Kjøbenhavn. Kbh. 1841. S. 121 f.

¹⁹⁾ Sin Ven Schiötz, Cand. theol. og boende paa Regensen, omtaler Hildebrand ogsaa i Brevet 24. Juli 1830 til Chr. Tegnér (jfr. ovenfor Note 11). Professor Børge Thorlacius (1775—1829) var en nær Ven af Thomsen og Medlem af Oldsagskommissionen (Portræt i Aarbøger 1931, tr. 1933, S. 311).

²⁰⁾ A. R. Nielsen: Ryssensteens Historie fra Frederik VI til vore Dage. Kbh. 1933.

²¹⁾ Besøget i Dyrehaven foregik ogsaa d. 11. Juli (Hildebrands Almanak). Han besøgte Dyrehaven igen d. 18. Juli.

²²⁾ Fra d. 8. Juli (Hildebrands Almanak) spiste han hos »Jomfru Knudsen« for 4 Rigsbanksdaler om Maanedens. Selv den meget sparsommelige Hildebrand fandt imidlertid denne Kost altfor »eländig« og tog fra c. 20. Juli et andet Spisekvarter (Hildebrand til sin Moder 20. Juli 1830).

²³⁾ August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder. Kbh. 1926, S. 114.

²⁴⁾ E. Nystrom: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid. Kbh. 1913, S. 8.

²⁵⁾ Chr. Elling: Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko. Kbh. 1928. S. 24.

²⁶⁾ Den 24-aarige Hildebrand forsikrer sin Moder i Brevet 20. Juli, at »mängen moder tar här dynan ur sin säng och insätter den på Assistensen för att kunna visa sig och sina döttrar i Dyrehaven«!

²⁷⁾ H. fandt, at Kongen var »en liten man med hvitt hår och fult ansikte, men han har ändå något majestätiskt«. Prins Christian havde »en stor vacker figur, dock ej att förlikna med vår kronprins«, Prins Frederik var »en oansenlig og som det säges inskränkt yngling«, Dronningen var smuk, Prinsesse Vilhelmine »vacker, men med stolt ansikte« og smuk Figur. Prinsesse Caroline, der fornylig ved et Ulykkestilfælde var blevet slemt brændt i Ansigtet, var lige begyndt at vise sig uden Slør (Hildebrands Brev til sin Moder, se ovenfor).

²⁸⁾ Foureaux el. Fureaux Linedanser- og Kunstberdamertrup optraadte ogsaa i Lund, se: Nils Petter Osbergs Lundaminnen från 1820-, 30- och 40-talen, utg. av G. Carlquist (Skrifter utg. av Föreningen Det gamla Lund, VIII—IX, 1926—27, tr. 1927), S. 80.

²⁹⁾ C. E. F. Weyse (1774—1842).

³⁰⁾ »Pestiska ordningen« dvs. dorisk Stil.

³¹⁾ Petoletti optraadte ogsaa i Lund, ligesom Foureaux, se Osberg, anf. Arb., S. 80.

³²⁾ Bibliotekar (senere Inspektør ved det kgl. Mønt- og Medaille-

kabinet) Ole Devegge (1772—1847), af Fødsel Nordmand, var Ramus' Medhjælper ogsaa ved det paatænkte store Værk over »Danske Mønter«, der standsedes efter Ramus' Død og først i 1867 blev udsendt i sin ikke fuldennte Skikkelse (med Forord af L. Müller og C. F. Herbst) til de større Museer og Biblioteker. — Christian Ramus (1765—1832) var Direktør for det kgl. Mønt- og Medaillekabinet. Om Ramus se f. Ex. Albert Leth, Et Par Ord om Herlovianeren Christian Ramus (Indbydelsesskrift til Afgangs- og Aarsprøverne ved Herlufsholms lærde Skole 1867, tr. Nestved 1869, S. 93—108; indeholder Bidrag af Thomsen); Breve fra Numismatikeren Christian Ramus paa hans Udenlandsrejse 1789—1793, meddelte ved G. L. Wad i Museum 1896, S. 141—193; Rom og Danmark gennem Tiderne, I (1935), S. 303, 305 f..

³³⁾ Om disse saakaldte Blodsklippinger se Chr. J. Thomsen: O. Devegge's Mynt- og Medaille-Samling, Bd. II, 1867, S. 323, Nr. 5680—5681.

³⁴⁾ Om Carls (Carl IX) Hertugmønt se Thomsens i Note 33 nævnte Katalog S. 329, Nr. 5751, om Mønt fra 1601—02 *ibid.*, S. 328, Nr. 5743—5749, om Gustaf II Adolfs *ibid.*, S. 331, Nr. 5774 ff. og om Dronning Christinas *ibid.*, S. 339 f.

³⁵⁾ Om Svend Tveskægs Mønt se Thomsens nævnte Katalog, Bd. I (1851), S. 200, Nr. 31, og P. Hauberg, Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146 (i Det kgl. Danske Videnskabers Selskabs Skrifter, 6. R., hist. og filos. Afd., V. 1., 1900), S. 190.

³⁶⁾ Hauberg, *anf. Arb.*, S. 192, Nr. 17. Om denne Mønt se videre Curt Weibull, Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden (1921), S. 155 f.

³⁷⁾ P. Brock: Historiske Efterretninger om Rosenborg. Kbh. 1881—83.

³⁸⁾ Fredrik Magnus Schreil (f. 1802), Docent i nordisk Historie og Sprogvidenskab ved Lunds Universitet, studerede ogsaa Arkæologi i København hos Thomsen, men døde dér d. 29. August 1830. Om ham se Carl Sjöström, Skånska nationen före afdelningarnes tid (1682—1832), tr. 1897, S. 579, Nr. 3037.

³⁹⁾ Det kongelige kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab. Kbh. 1934. I. S. 311.

⁴⁰⁾ Islændingen Professor, fra 1829 Gehejmearkivar Finn Magnusen (1781—1847) — for Efterverden bekendt bl. a. gennem sin uheldige Fortolkning af »Runamo-Indskriften« i Blekinge — var Thomsens gode Ven. Professor Johan Gustaf Sandberg (1782—1854), berømt svensk Maler. Direktør Bernhard Henrik Crusell (1775—1838), bekendt svensk Musiker.

⁴¹⁾ Sikkert Professor, Dr. Ludvig Jacobsen.

⁴²⁾ S. Stern: Beskrivelse over Kjøbenhavn. Kbh. 1841. S. 456—80.

⁴³⁾ Den Moltkeske Malerisamling. Kbh. 1931.

⁴⁴⁾ Frederik Thaarup: Kjøbenhavn og Omegn. 1826. S. 97.

⁴⁵⁾ Se ovenfor Note 38.

⁴⁶⁾ Gartner ved Den botaniske Have O. J. N. Mørch.

⁴⁷⁾ Ramus, *Catalogus numerorum veterum Græcorum et Latinarum Musei Regis Daniæ*, I—II. Hafniæ 1816.

⁴⁸⁾ S. Stern: *Beskrivelse over Kjøbenhavn*. S. 341 ff.

⁴⁹⁾ Hofklejnsmed Georg Friederich Timm (1746—1829) var en stor Samler, især af Mønter. Kort Biografi over ham i Albert Leths ovenfor i Note 32 nævnte Skrift om Ramus.

⁵⁰⁾ Thomsen og Devegge, *Fortegnelse over Georg Friderich Timms udmærkede Mynt- og Medaille-Samling*. I—III. Kbh. 1831—34.

⁵¹⁾ Se Katalogen over Timms Samling, Bd. I, S. 291 f., Nr. 3 (værdifuld Beskrivelse). Jfr. videre B. E. Hildebrand i *Vitterhetsakademiens Månadsblad* 1875, S. 185. Jfr. dog om Brakteaten med »aboe« Hans Hildebrand, *Sveriges mynt under medeltiden* (1887), S. 41 (nr. 454—455) og 42.

⁵²⁾ Se Katalogen over Timms Samling, Bd. I, S. 292, Nr. 4. og Hans Hildebrand, *anf. Arb.*, S. 43, Nr. 459.

⁵³⁾ Restauratør C. Burmeister, Lille Kirkestræde 5.

⁵⁴⁾ Conditør Mini, Lille Kongensgade 1.

⁵⁵⁾ Nic. Bøgh: Redaktør A. P. Liunges *Optegnelser*. *Personalhist.* Ts. 4. R. I.

⁵⁶⁾ »Nicolai torn«, er antagelig Fejlskrift for Christianskirken.

⁵⁷⁾ *Videnskabernes Selskabs Mindeskrift over Kong Christian den Ottende*. Kbh. 1848.

⁵⁸⁾ Victor Hermansen: *Københavns gamle Kirker*. Kbh. 1932. S. 159—89, 294 f.

⁵⁹⁾ *Kunstkammerforvalter, daværende Justitsraad* (1837 *Etatsraad*) Johan Conrad Spengler (1767—1839). Om *Kunstkammeret* se H. C. Bering Liisberg, *Kunstkammeret, dets Stiftelse og ældste Historie* (1897). — Paa Svensk betyder »justitieråd« Højesteretsdommer, »kansli-råd« Departementschef i Finansministeriet.

HUSUM GADEPLADS OG HUSUM GAARD.

Af JULIUS TERMANSEN.

Ved Behandlingen af de Spørgsmaal, der staar i Forbindelse med Udskiftningen af Landsbyen Husum, opstod en Forundring dels over den meget store Gadeplads, som Byen at dømme efter Udskiftningskortet har haft i Fortiden, og dels over, at denne Plads i Tidens Løb er forsvunden, saaledes at Resterne nu udgøres af nogle smalle Vejstykker og et Vandhul — det saakaldte Gadekær.

Gadens oprindelige Størrelse var ca. 3 ha eller $1\frac{1}{2}$ Gange hele Raadhuspladsens Størrelse. Man er tilbøjelig til at undre sig over, at Byen ikke har haft Aarsag til at værne om et saadant fælles Areal.

Husmændene, der levede paa Udskiftningstiden, skulde have anvist Jord, og i Husum maa de Ejendomme, der i den nugældende Matrikel er betegnet som Matr. Nr. 18 til Matr. Nr. 44, antages at være blevet tildelt Husmændene i Byen. Udskiftningskortet viser intet herom; men paa det under Matrikelsarbejdet i 1807 udfærdigede Kort ses Gadejorden at være udstykket i smaa Parceller og bebygget med smaa beskedne Husmandshuse. Desuden fremgaar det af dette Kort, at Gaardmændene i den forløbne Periode har tilegnet sig en væsentlig Del af Gadejorden ud for Gaardsbygningerne. Dette er vel nok alt sammen blevet godkendt eller taalt af samtlige Bymænd, altsaa af Byens Ejerlav.

Husum By hørte under Ryttergodset, og Dispositionsretten over Gadejorden faldt saaledes ind under Bestemmelserne i Lov af 27. Januar 1852, hvis § 5 siger: »Hvor Statskassen maa ansees som Godsets Ejer at have en Herlighedsret over Gadejorden i Godsets Byer, skal Domainebestyrelsen være bemyndiget til med Bylaugets Samtykke at afhænde undværlige Dele af Gadejorden som fri Ejendom til Huuspladser eller anden for Byen gavnlig særegen Afbenyttelse, enten mod contant Købesum, eller uden Købesum, men mod en passende Grundafgift af Jordstykket, som Vederlag for Statens Herlighedsret«.

Staten begyndte nu at sælge Gadejorden, og i Tidens Løb var Husum Gadeplads vel blevet noget bedre egnet til Bebyggelse, saaledes at der ogsaa her fandtes Købere. Et Stykke Gadejord, der var i Erik Madsens Besiddelse, blev i 1859 skyldsats og betegnet som Matr. Nr. 45. Det var en samlet Lod paa 3570 Kv. Alen, som grænsede til Matr. Nr. 42. Samme Aar solgtes 4 andre Stykker, nemlig Matr. Nr. 46, 47, 48 og 49, der tilsammen udgjorde 16,480 Kv. Alen.

Herefter lever Byen sit stille Liv, og hver, der kan komme af Sted dermed, synes at have tilegnet sig en Stump Gadejord.

I 1890 lader Landbrugsministeriet foretage en Opmaaling af Byen, og man bliver da opmærksom paa dette Forhold. Der skrives til Finansministeriet, at de fleste af disse Arealer har været brugt af enkelte Lodsejere i omtrent 50 Aar, og man foreslaar, at Arealerne skyld sættes under Brugernes Ejendomme. Finansministeriet har intet herimod at erindre, og Lodsejerne faar saaledes tillagt Gadearealer til Ejendommene.

Ejeren af Matr. Nr. 14	faar	500 Kv. Alen	af Gadejorden,
» » »	33b	» 350	» » »
» » »	4a	» 300	» » »

Ejeren af Matr. Nr. 36	faar	715 Kv. Alen af Gadejorden,
» » »	5a »	1077 » » »
» » »	11 »	2077 » » »
» » »	45 »	204 » » »

Den sidstnævnte Ejer, Mælkeforpagter P. Madsen, faar herved 2 Strimler paa henholdsvis 152 Kv. Alen og 52 Kv. Alen af Gadejorden lagt til sin Ejendom Matr. Nr. 45, uagtet de ligger ganske adskilt fra denne paa den modsatte Side af Gaden. Her kunde man fristes til at tro paa en Fejl i Expeditionen.

Denne Ejer synes at have haft særlig Tilbøjelighed til at indtage Gadejord, idet han ifølge det i 1901 optagne Kort har bebygget denne og derved spærret for den naturlige Adgang til Gaden fra Matr. Nr. 5d.

Betragter man den hosstaaende fotografiske Gengivelse af Udskiftningskortet fra 1781 for saa vidt angaar Husum Gadeplads, vil man nederst finde Frederikssundsvejen. Paa den sydlige Side ligger 2 Gaarde nær hinanden — men dog ikke sammenbyggede. Vest for Gadepladsen findes 3 sammenbyggede Gaarde, derefter et Havestykke, og saa 4 sammenbyggede Gaarde. Herefter findes en Have, i hvilken der synes at ligge en lille Bygning, og endelig en frit liggende Gaard. Ved den nordlige Side af Gadepladsen synes der at være nogle Bygninger i Øst—Vest, og Nord for disse findes Husmændenes Have og Store Gaards Have. Følges nu den østlige Side af Gadepladsen, findes nordligst en frit liggende Gaard, herefter en Have med 2 smaa Bygninger, derpaa 4 sammenbyggede Gaarde og endelig 2 frit liggende Gaarde. Haverne til Gaardene ligger alle paa den Side af Bygningerne, der vender bort fra Gadepladsen. Uden for Byen ses den gamle Markinddeling og de nye Udskiftningskel, der skærer gennem alt det gamle. Midt paa Pladsen findes 7 Huse med Haver. Det ene af disse Huse er betydelig større end de andre og har formentlig

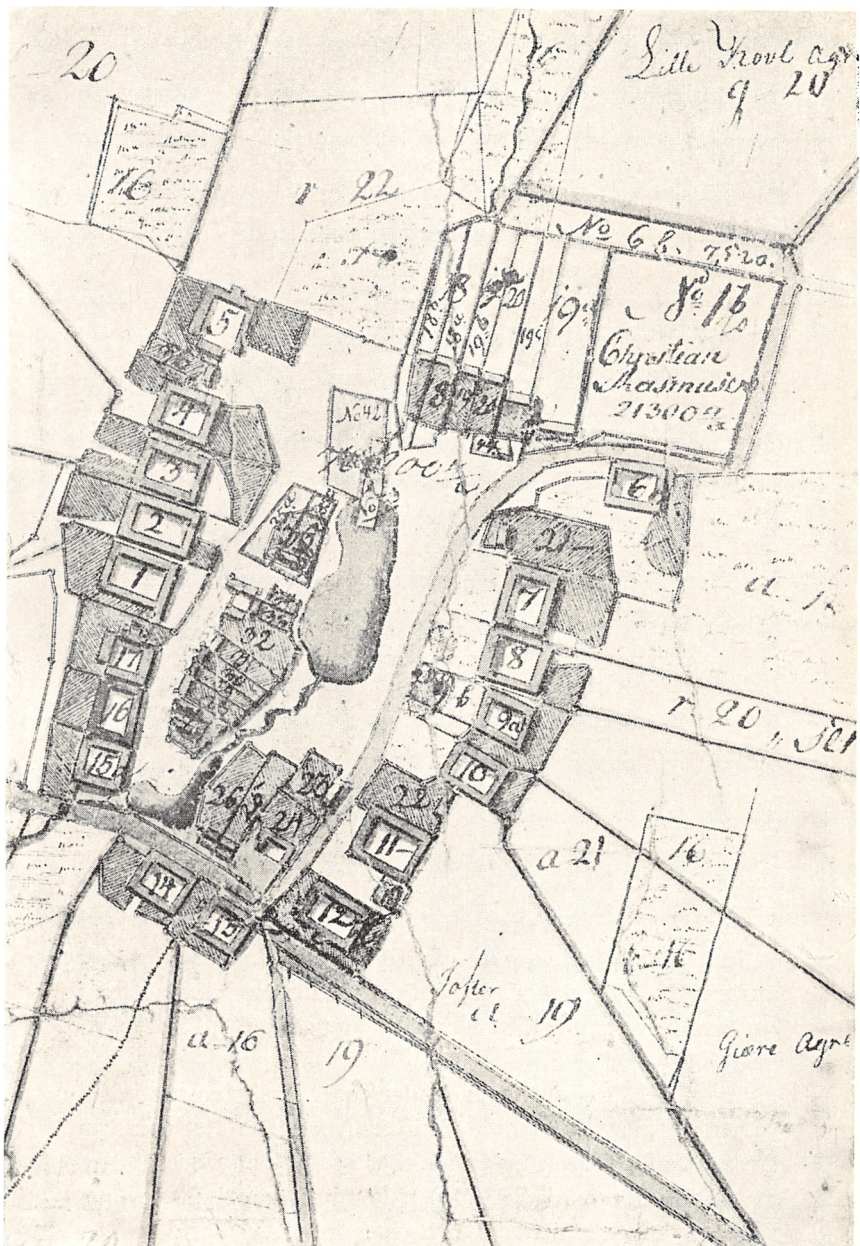
rummet Plads til flere Familier. Der var paa Udskiftningstiden 23 Husmandsfamilier i Byen.

Ser man derefter paa den fotografiske Gengivelse af det originale Matrikelskort fra 1807, finder man ingen væsentlig Forandring af de 17 Gaardes Beliggenhed. Derimod er Gadejorden ved at forsvinde. Husmændene har nu faaet deres udlagte Lodder betegnet med Matrikelnumre, og Gaardmændene har næsten alle lagt et Stykke Gadejord ind under deres Ejendomme.

Den gamle Markinddeling er forsvunden. Nu har man intet mere fælles. Ud fra Gaardene straalere de nye Markskel, inden for hvis Rammer Bonden nu saar, pløjer og høster. Han er nødsaget til at træffe sine Dispositioner alene. Dette maatte nødvendigvis udvikle Handlekraften, men den forandrede Stilling, som han kom til at indtage over for de andre Bymænd og Omverdenen, har ogsaa maattet medføre, at Aarvaagenheden og Besiddelsestrangen blev større. Gadejorden, paa hvilken tidligere hele Byens Dyrebestand blev samlet og herfra drevet i Marken af Byhyrden, var nu ikke mere nødvendig til dette Brug. Vejen ud i Marken — fra Boligen til Arbejdsstedet — gik nu bag om Gaardene, og den Del af Gaden, der kunde indtages, blev lagt ind under Ejendommen til Have eller Toft. Der var intet at indtage ud for Gaardene Matr. Nr. 12, 13, 14, 15, 16 og 17. Disse har ikke ligget bekvemt for Driften af Jorderne, der laa Syd for Landevejen, og er derfor senere blevet flyttet ud i Marken lidt Syd for Landevejen.

Paa dette originale Matrikelskort vil man se indskrevet Boniteringstakster, betegnet med Tal, hvis største Beløb er 24. De enkelte Jordstykker af ensartet Godhed blev betegnet med et Bogstav og en Takst, der angav Boniteten. Ud for Gaard Matr. Nr. 10 staar saaledes Stykket a til Takst 21, Stykket b til Takst 16 o. s. v. Herudaf er under den nye Matrikels Udarbejdelse beregnet Ejen-

dommenes boniterede Arealer og de hertil svarende nye Hartkornsbeløb, hvorefter Skatterne skulde udskrives for Fremtiden. Man turde dog ikke strax udskrive Skat efter det nye Hartkorn, men etablerede den saakaldte Gammelskat, nemlig 13 Kr. 66 Øre pr. Tønde gammelt Hartkorn, og hvad der herudover skulde bruges, blev lignet efter det nye Hartkorn.

Boniteringstaksterne viser, at Jorden rundt om Byen har været af en særdeles god Beskaffenhed.

Som nævnt lod Staten i 1889—90 optage et Kort i Maalestoksforholdet 1 : 800 over den bebyggede Del af Byen. Ved Indlemmelsen under København i 1901 maatte man dog have udarbejdet et brugbart Kort over hele Byen, og et saadant blev fremstillet i Maalestoksforholdet 1 : 2000. Højdekurver i Fod blev indtegnet. Dette Kort er til Sammenligning med de to gamle Kort ned-fotograferet til 1 : 4000 og gengivet her.

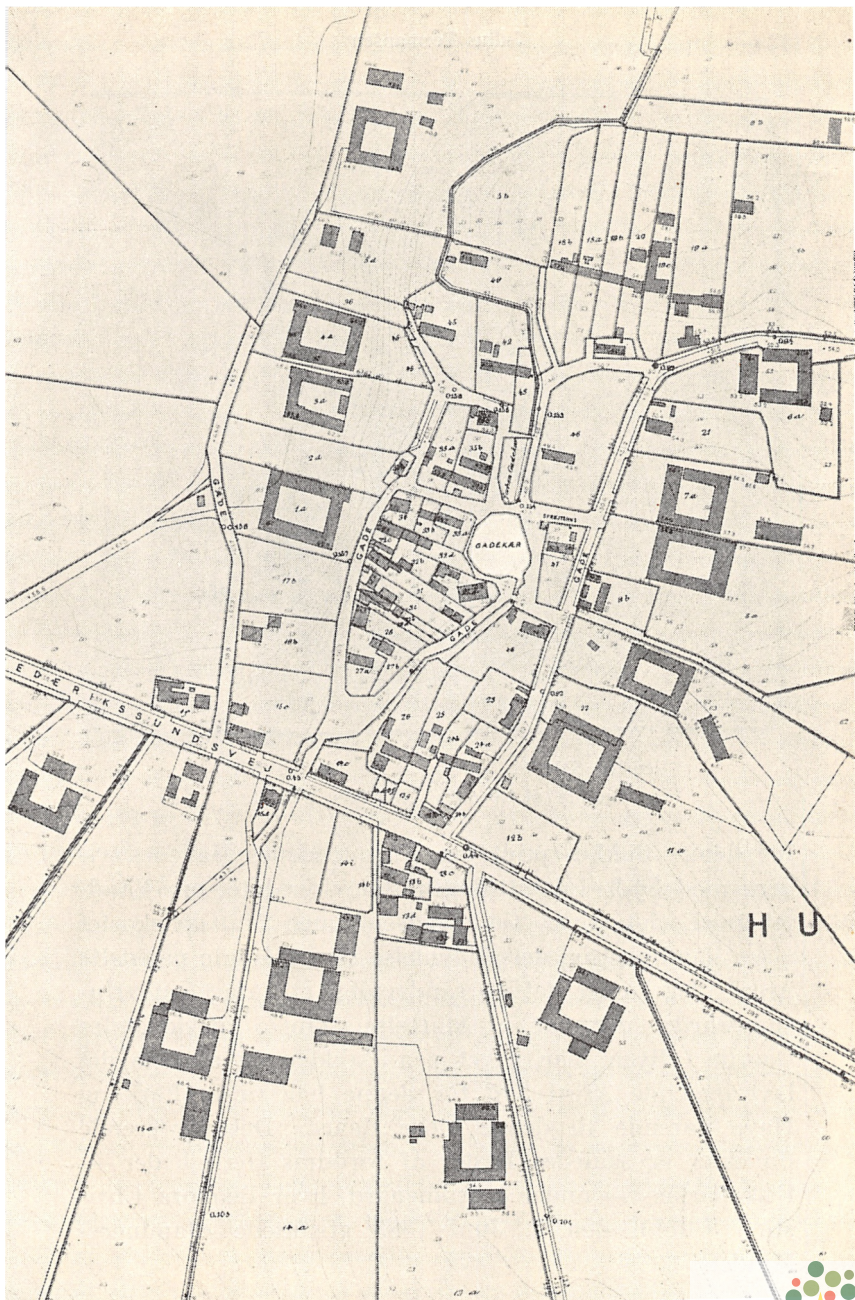
Medens det store Areals Forsvinden saaledes har sin naturlige Forklaring, er dets Opstaaen mere dunkel, thi det er vanskeligt at forstaa, at Bønderne skulde have behøvet en saa stor fælles Gade.

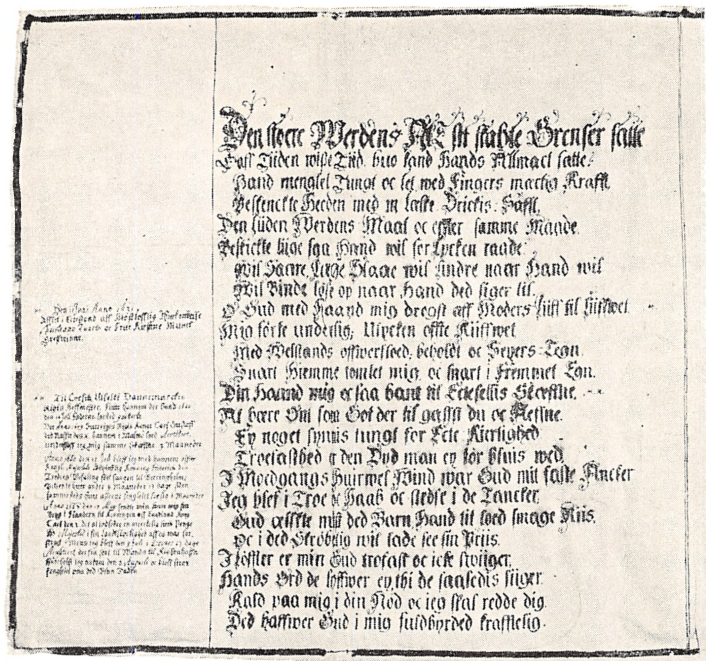
I Matriklen af 1688 findes da ogsaa en Bemærkning, der tillader den Antagelse, at hele det omhandlede Areal har været Have eller Park hørende til den store Gaard, som paa det Tidspunkt, da Markbogen udfærdiges 1682, ejedes af Johan Heydemann.

Som Herligheder hørende til denne Gaard er nemlig anført 5 Fiskeparker, hvoraf de 2 ligger i hans Frugt- og Kaalhave, 2 i store Kaabels Vænge og 1 i lille Kaabels Vænge.

Paa Udskiptningskortet finder man Beskrivelsen »Store Gaards Have« for nogle Skifter Nord for Gadepladsen. Denne Del af Byen er en Bakke, hvilket kan ses af Kurverne paa Kortet fra 1901, og her kan neppe have ligget Fiskeparker. Samtlige Kort viser det lille Vandløb Vest

Venstre Side af Alterklæde fra Maribo Kirke,
udført af Leonora Christina Ulfeldt.

for denne Bakke rundt om Husmændenes Have og videre mod Syd. Udskiftningskortet viser intet om Vandløbets Forløb over Gadepladsen, men Matrikelskortet viser Vandløbet og dets Udvidelse til 2 Damme paa dette Areal. Jeg finder det nu sandsynligt at antage, at »Husumgaard«, der var af Størrelse som 5 af de andre Gaarde i Byen, har ligget paa Bakken, og at hele det lavt liggende Areal Syd for denne har været Park og Have hørende til denne store Gaard. Det nuværende Gadekær er saaledes Rester af fordums Herligheder — Fiskeparker — under Husumgaard, hvor Leonora Christina Ulfeldt den 2. Juni 1685 afsluttede »Jammers-Mindet«.

Aaret 1685: »den 15. Marti holdte Dronningen sin Paaske«. Da Paasken ikke kan falde før 21. Marts, er her altsaa en Urigtighed, der bliver vanskelig at forstaa, idet en Udregning af Paasken for 1685 viser, at denne faldt den 19. April. Heraf følger, at Pinsen faldt den 7. Juni. Det ligger nær at antage, at Leonora Christina, saa snart hun var kommet lidt til Ro, har søgt at overvære en Gudstjeneste og vel ogsaa har ønsket en Altergang. Brønshøj Kirke havde i Juli Aaret i Forvejen faaet indrettet faste Kvindestole, og Kirkebogen viser, at Husumgaards Stol var den fornemste, den nævnes som Nr. 5 umiddelbart efter Bispegaards Stolen. Anordningen af Mandsstole-Steder skete den 3. December 1685. Det lader sig ikke bevise, men dog forestille, at Leonora Christina den 2. Juni gjorde op med Fortidens Trængsler og Pinsedag kørte til Brønshøj Kirke. Den Alterdug, som hun ifølge Holberg kort efter sin Ankomst til Maribo Kloster forærede dette, har nok oprindelig været tiltænkt Brønshøj Kirke. Hendes Trang til at takke maatte stilles. Kongen var rejst, Dronningen turde ikke modtage hende, men i Brønshøj tomme Kirke finder hun Udvejen, Alterdugen med et Digt, der skal give Udtryk for Sindets Tak. Det maa vist nok antages, at Digtet er blevet til under Opholdet paa Husumgaard og Alterdugen paabegyndt her, thi Maribo Kloster var jo i en saa daarlig Forfatning, at Leonora Christina i Vinterens Løb for en stor Del maatte »holde Sengen« paa Grund af Kulde, og dog var Alterdugen færdig den 19. Maj 1686 i hendes 65. Aar. Men selv om dette kun er Gisninger, viser Ordene os hendes Sjæls Styrke og hendes ubrudte Aandskraft i den Sommer, hvor hun færdedes i Frihed paa Husumgaard.

ASIATISK KOMPAGNIS PAKHUS PAA CHRISTIANSHAVN.

Af FREDERIK WEILBACH.

Blandt de mange Pakhuse fra det 18de Aarhundrede, som giver Københavns Havn dens ejendommelige historiske Tone, er Asiatisk Kompagnis Pakhus, nu tilhørende Aktieselskabet »De forenede Handels- og Op-lagspladser«, et af de største og smukkeste. Det er bygget 1748—50 efter Tegning af Hofbygmester N. Eigtved, Amalienborgs berømte Bygmester. En Brand, som hær-gede Bygningen i Sommeren 1934 uden dog at tilføje den nogen uoprettelig Skade, gav Anledning til, at Redaktionen af dette Tidsskrift ønskede en Redegørelse for Bygningens Opførelse. Materialet hertil findes i Rigsarkivet; Byggesagens Dokumenter ligger i en særlig Pakke mellem de af Asiatisk Kompagni efterladte Arkiv-sager.

Til Orientering vil det være hensigtsmæssigt først at tage et Overblik over de lokale Forhold. Ud imod Strand-gade ligger Kompagniets stilfulde Kontor- eller Forsam-lingsbygning, Gadenr. 25, opført 1738 af den bekendte Bygmester Philip de Lange¹⁾. Den virkningsfulde Barok-façade er bevaret uforandret²⁾, og Bygningen er, som

¹⁾ C. Elling: Philip de Lange, Særtryk af »Arkitekten« 1931. Samme Forf.: Holmens Bygningshistorie, S. 50 ff.

²⁾ Dog mangler en Mindetavle med latinsk Inskription, gengivet i Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst, S. 84. I Oversættelse lyder den saaledes: Det Asiatiske Handelskompagni, som

rimeligt, fredet i Klasse B. Ved den nordre Gavl fortsættes Façaden med en Mur af Stueetagens Højde, hvori der er en Port, lagt saaledes, at man fra den har Prospektet af St. Annægade lige foran sig. Paa den anden Side af Porten byggede Philip de Lange et Pakhus, som i 1781 blev helt ombygget, saaledes at Façaden fik ganske samme Udseende som Kontorbygningen. Baroktiden elskede som bekendt Symmetri, og her giver Portens aksefaste Forbindelse med St. Annægade jo en rimelig Motivering; men for Nutiden virker Bygningen som en Attrap; saa snart man kommer ind paa Pladsen, opdager man straks, at den kun er et Pakhus. I Forlængelse af dette Hus laa paa den Tid, da den ældste bevarede Brandtaksation er affattet (1798), endnu to grundmurede Pakhuse, paa hvis Plads der nu ligger Pakhusbygninger fra nyere Tid.

Inde paa Pladsen ligger Kompagniets private Havnebassin, og langs dettes nordre Side er Eigtveds Pakhus bygget. Paa den modsatte Side laa i 1798 og ligger endnu et andet langt, men meget lavere Pakhus. Vi gaar nu over til det store Pakhus's Bygningshistorie.

Paa en Generalforsamling 16. August 1747 fremsatte Direktionen et Forslag om at bygge et nyt Pakhus og at tilkøbe mere Grund til Kompagniets Plads. De Pakhuse, man havde, var daarlige, og Direktionen havde længe ønsket at bygge et nyt. Den havde derfor ladet to Tegninger gøre af Mester Philip de Lange og Mester Conradt; men paa Grund af mange ulykkelige Hændelser

højsalig Christian IV stiftede Aar 1613, og som den Gud og Folket hengivne (Hentydning til Kongens Valgsprog: Deo et populo) Christian VI herligt forøgede og udvidede, oprejser i Aaret 1738 efter Christi Fødsel, 486 Aar efter Byens Grundlæggelse, i den meget kristelige (Ordspil med Navnet Christian) Konges ottende Regeringsaar af uforgængelige Sten denne pragtfuldere Bygning, bestemt til Udsalg af indiske og kinesiske Handelsvarer.

havde den ikke før stillet Forslag. Nu havde Kompagniet faaet to (nye) Skibe, og Ulemperne ved Mangelen paa Pakhusrum var følelige. Desuden foresloges det at købe »Bogholder Fæddersens iboende Hus med hosliggende Plads af temmelig stor Etandu« (Udstrækning), 36 Alen i Bredden »for og agter« og $96\frac{3}{4}$ Alen i Dybden, samt eventuelt »en øde Plads næstved, Madame Høgelund tilhørende«.

Generalforsamlingens Beslutning lød saaledes: »Denne Post angaaende Pakhusets Bygning og dertil behøvende Pladser og Grunde overlade de tilstedeværende Interessenter til Direktionens Forsorg ved Tid og Lejlighed, som de kunne finde det tjenligst, at sætte i Værk til Kompagniets Bedste«.

Den nævnte Mester Conradt er Bygmesteren J. C. Conradi (eller Conradtij), ligesom Philip de Lange en kendt Murmester og Entreprenør, der lejlighedsvis ogsaa optraadte som Architect. Paa Christianshavn har han opført Søkvæsthuset i Overgaden oven Vandet, oprindelig bygget til Opfostringshus (1754—55).

De i Direktionens Forslag omtalte Tegninger er desværre forsvundet; men begge de tilhørende Overslag findes endnu i Pakken. Man ser deraf, at Bygningen efter Philip de Langes Tegning skulde være 140 Alen lang og 19 Alen dyb, fire Etager med Kælder, og Omkostningerne var anslaaet til 20,998 Rdl. 5 M. 8 Sk. I Conradis Overslag er der regnet med den samme Længde; men Bygningen er en Alen dybere, og Byggesummen er derfor sat noget højere, til 23,245 Rdl. 1 M. 2 Sk. Dog kunde 150 Rdl. spares, hvis man valgte et andet Forslag, som var angivet paa en særlig Tegning. Langes Overslag er dateret 24. Februar 1746, Conradis 23. Juni samme Aar. De havde altsaa været Direktionen i Hænde længe før den omtalte Generalforsamling.

Direktionen havde jo paa Generalforsamlingen faaet

en udstrakt Fuldmagt til at handle efter bedste Skøn; men den har formodentlig selv haft Betænkeligheder ved at betro det store Arbejde til en af de nævnte Bygmestre. Den sendte 13. November 1747 begge Tegninger med tilhørende Overslag til Eigtved og bad ham udtale sig om Sagen. Vi kan trygt gaa ud fra, at det her er Kompagniets Præses, Gehejmerraad Johan Sigismund Schulin, Christian VI's og Frederik V's bekendte Udenrigsminister, der har gjort sin Indflydelse gældende. Som Medlem af Slotsbygningskommissionen, der fra 1738 førte Tilsyn med Opførelsen af Christiansborg Slot, havde han i en Aarrække haft meget med Eigtved at gøre og lært ham at kende som en talentfuld Architekt. Det er ogsaa blandt Kunsthistorikere almindelig antaget, at Schulin ved Opførelsen af sit Landsted Frederiksdal har benyttet Eigtved som Architekt. Kongen havde overladt ham den smukke Ejendom til Sommerbolig; den nye Hovedbygning blev opført 1740—42.

Naar Schulin ønskede Eigtveds Medvirkning ved Opførelsen af Pakhuset paa Christianshavn, viser det, hvilken Betydning han har tillagt dette Byggeforetagende. Eigtved satte sig grundigt ind i Opgaven; først 19. Marts 1748 skriver han til Schulin, at han har beset Byggepladsen og derefter lavet en »anderweitige Zeichnung« og et Overslag. Nu mangler der blot at slutte Akkorder med Haandværkerne; om nogle Dage vil han sende det hele til Direktionen. Der er vedlagt Inventarium og Taksation over Bogholder Fæddersens Ejendom. Den var vurderet til 9100 Rdl.; Ejeren havde forlangt 10,000 Rdl.

Den 6. April s. A. sendte Eigtved Schulin et nyt Brev, hvormed fulgte de lovede Papirer, deriblandt Philip de Langes og Conradis Tegninger. De er efter Eigtveds Mening begge »zu schwach und leicht entworfen für ein so importantes Packhaus«. Han har derfor udkastet tre nye Tegninger (Plan, Snit og Façade), hvorefter Byg-

ningen bliver 10 Alen længere, altsaa 150 Alen lang, og noget dybere. Alt det indvendige er saa »suffisant angeleget«, at det kan modstaa Vægten af Pakgodset. Eigtved vil ikke undlade efter Direktionens Ønske at overtage Inspektionen over Byggearbejdet. Dermed gaar Philip de Lange ud af Sagaen; Conradi fik derimod Del i Arbejdet, idet Eigtved overdrog ham og Hofstenhugger Jacob Fortling at udarbejde Overslaget, der blev paa 26,227 Rdl. 4 M. At Fortling toges med, kom deraf, at han for nylig (1747) havde faaet Bevilling til at bryde Kalksten paa Saltholm, og Eigtved ønskede at gøre et Forsøg med at bruge disse Sten i Stedet for Mursten¹⁾. Façaden skulde beklædes med massive Kvadersten indtil Gjordbaandet over Stueetagen; over dette skulde kun Vinduesindfatninger og Hovedkranen under Taget være af hugne Sten, for største Delen gullandske Sandsten. I øvrigt skulde Façaden pudses, og Eigtved mener, at Stenene fra Saltholm holder bedre paa Pudsen end Mursten. De skulde efter hans Mening ogsaa være billigere, og han har vedlagt en Beregning over Prisforskellen. Det var muligvis rigtigt i dette Tilfælde, hvor Stenene kunde udskibes direkte paa Byggepladsen; men ellers har Kalksten fra Bruddet paa Saltholm ikke haft nogen større Betydning som Byggemateriale i København.

Eigtveds Tegninger blev approberet af Direktionen, og 13. Maj 1748 melder han, at han har sluttet formelig Kontrakt med Fortling og Conradi om at udføre Arbejdet efter Overslagssummen. Der medfulgte en Skrivelse fra Fortling, hvori han forpligter sig til at levere Stenene fra Saltholm saa hurtigt, at Arbejdet ikke opholdes. Et gammelt Pakhus, som laa paa Pladsen, blev nedbrudt og Pladsen rømmet for alt, hvad der fandtes paa den.

¹⁾ I Lorenzens »Christianshavns borgerlige Bygningskunst« (S. 38) og andre Steder siges det, at Pakhuset er bygget af Kridtsten fra Stevns; men det er en Fejltagelse.

Stadsbygmester Banner Matthisen og Stadskonduktør Søren Balle afsatte Skellet mod den kongelige Dok, og Byggearbejdet kunde begynde.

Under Grundgravningen blev Eigtved imidlertid klar over, at man ikke kunde undgaa Pilotering. Den 23. Juli meddeler han Direktionen, at »zum Fundament eine zuverlässige Pfahl-Rammung und Schlingwerk erfordert werden«. Pommerske Spær, som han foretrækker for norske, vil koste 1402 Rdl. 2 M.; desuden forlagte Fortling og Conradi 1100 Rdl. for at udføre Arbejdet. En anden Ekstraudgift kom som Følge af et Forslag fra Pakhusskriver Lund. Han foreslog »um mehr Licht zu geniessen« at rykke hele Bygningen tre Alen længere fra det nu staaende Pakhus ned imod Vandet. Eigtved har altsaa tænkt sig at bygge det nye Pakhus tæt op til et af de gamle Pakhuse i Strandgade uden Hensyn til, at dette vilde miste en stor Del af Lyset fra denne Side. Det har Lund protesteret imod, og han fik sin Vilje. Der opstod derved en Smøge, som senere har gjort megen Nytte som Gennemkørsel til Pladsen bag ved Pakhuset, især efter at man i nyere Tid har erhvervet den gamle Dok og det tilhørende Areal. At det blev noget dyrere, ligger i, at Gavlen, som nu kom til at ligge frit, maatte have Sokkel og Hovedkrans af hugne Sten ligesom Façaden, hvilket vilde koste 130 Rdl.

Et Brev fra Eigtved til Bogholder Fæddersen af 9. August oplyser os om, at han har faaet Schulins Samtykke til begge disse Udgiftsposter. Han skriver nemlig, at Schulin mundtlig har befalet ham at indgive en Pro Memoria derom til Direktionen. Denne Skrivelse sender Eigtved til Bogholderen med Anmodning om at udvirke »eine feste Approbation«. Den 3. September var Pæleramningen og Slyngværket saa vidt fremmet, at Eigtved kunde skrive til Schulin og bede ham naadigst at overvære Grundstensnedlæggelsen og selv bestemme Dagen dertil.

Den nøjagtige Dato for Grundstensnedlæggelsen fremgaar ikke af Akterne. Der var samlet Materialier nok, til at Murerarbejdet kunde begynde. Fortling havde ikke blot skaffet Kalksten fra Saltholm, men ogsaa gullandske Sten til Soklen; endvidere var der ankommet Klæbersten fra Norge; men de kunde kun bruges til Gulvfliser.

Det er ikke underligt, at Eigtveds Tegninger har vundet Direktionens Bifald. Selv om der kun var Tale om et Pakhus, ønskede man, at Façaden skulde tage sig godt ud og være i Overensstemmelse med de arkitektoniske Regler. Eigtved havde et stort Talent til med smaa Midler at opnaa en dekorativ Virkning, og Asiatisk Kompagnis Pakhus er et smukt Eksempel paa hans Stil, hvori flade »Rammepilastre« er et Hovedmotiv. Façaden er efter Barokkens almindelige Regel inddelt i tre fremspringende og to tilbageliggende Partier. Forskellen i Murtykkelse er ganske vist ubetydelig og lidet iøjnefaldende; men de tre Fremspring, det ene i Midten, de to andre ved Enderne, gør sig paa anden Maade gældende, navnlig ved, at Pilastrene mellem Vinduesfagene er bredere. Midtpartiet udmærker sig desuden ved, at det har fem Vinduesfag, medens Endepartierne kun har tre, de mellemliggende Partier to Gange tre. Der bliver saaledes en rytmisk Inddeling af den lange Façade i syv Dele, som yderligere fremhæves af de syv Kviste paa Taget. Hvis der over det bredere Midtparti var sat en større Kvist, vilde den symmetriske Gruppering omkring Midtaksen være traadt klarere frem; men det har Eigtved altsaa ikke ment, at der var Anledning til.

Vandret er Façaden inddelt ved et kraftigt Gjordbaand (»Cordongesims«) over Stueetagen. Denne faar et særligt Præg af Soliditet og Bæreevne ved de bosserede Kvaderpilastre. Mellemmurmmene mellem disse er helt udfyldt af store Porte, undtagen i Midtpartiet, hvor der er en Dør (nu noget forandret) og fire Vinduer. Her laa

nemlig »Kramkammeret«, en stor Sal til Udstilling af de Varer, som Kompagniets Skibe bragte hjem fra Østen. Bagsiden af Bygningen, der vendte ud imod Dokken, fik en meget simplere Udformning. Man ser her kun nogle Luger og paa Taget nogle smaa Kviste.

Opførelsen gik nu sin støtte Gang i de følgende halvandet Aar, uden at der indtraf noget særligt, hvad man vel tør slutte af, at der fra hele Tiden mellem September 1748 og Marts 1750 kun findes een Skrivelse i Pakken. Pakhuskriver Lund, der synes at have nydt Direktionens Tillid, ønskede en Forandring ved Indgangen til Kramkammeret, hvorved denne Del af Façaden undergik en lille Ændring. Kramkammeret gik igennem hele Bygningens Dybde og svarede i Bredde til Façadens Midtparti. Rummet var en treskibet Hal, idet der ved hver Side løb en saakaldet Buegang. Paa Eigtveds Tegning var der projekteret to Indgangsdøre, der førte ind til Buegangene; men Lund vilde hellere have een Indgangsdør i det midterste Fag. Derved vilde der, som han forklarer i en Skrivelse af 15. April 1749, blive bedre Plads til Reoler, til Varernes Emballage og til at hænge Balancer (Vægte), »foruden at Indgangen da er bekvemmere for saa mange Cavalliers, Damer, Kjøbmænd og andre, som i sin Tid ville beseer Varerne«. Lund havde et Par Dage før mundtlig fremstillet sit Forslag for Eigtved, som straks gik ind paa det, skønt Fortling og nogle af de andre Mestre ikke var meget villige til at gøre Forandring i det paabegyndte Arbejde.

I Buegangene skulde efter Kontrakten lægges norske Fliser; men Eigtved gør i en Skrivelse af 10. Marts 1750 opmærksom paa, at disse let kan blive slaaet itu af Lodder og andre tunge Ting; han foreslaar derfor, at Gulvet lægges af Firetommers Egeplanker. Kort efter 1. April 1750 blev Regnskabet afsluttet. Efter Kontrakten skulde de to Entreprenører have 26.227 Rdl. 4 M. Dertil

kom 2502 Rdl. 2 M. for Piloteringen, i alt 28,730 Rdl. Pengene var, paa nær 3000 Rdl., blevet udbetalt i Rater i Tiden fra 28. Maj 1748 til 8. September 1749. Ved Afslutningen blev 2000 Rdl. udbetalt, medens 1000 Rdl. blev holdt tilbage, indtil Besigtigelsen havde fundet Sted.

Asiatisk Kompagni, hvis Historie i øvrigt maa søges andetsteds, havde sin mest glimrende Periode under den nordamerikanske Frihedskrig og under Napoleonskrigene; derefter sygnede det hen, og 1839 blev Selskabet ophævet. Under Likvidationen, som først blev afsluttet 1843, blev Ejendommen paa Christianshavn med samtlige Pakhuse solgt til Firmaet Jacob Holm og Sønner for 69,600 Rdl. Auktionsskødet er af 18. Marts 1840. Jacob Holm og Sønner solgte 1. Oktober 1873 Ejendommen til Aktieselskabet »De forenede Oplagspladser og Værfter«, som i 1917, da Selskabet havde nedlagt Skibsbyggeriet, men paa den anden Side optaget Handelsvirksomhed, forandrede sit Navn til »De forenede Handels- og Oplagspladser«.

Det solidt byggede Pakhus stod omtrent uforandret i halvandet Hundrede Aar. Det viser Brandtaksationerne, hvoraf den ældste er af 13. Februar 1798. For Façadens Vedkommende kan det samme paavises ved en Sammenligning af det her (S. 439) gengivne Kobberstik fra Pontoppidans »Danske Atlas« med et Fotografi, taget af Kr. Hude omkring 1900 og gengivet her S. 445. Men siden den Tid er der sket to Forandringer, som er af væsentlig Betydning for Bygningens Udseende. Ved Havneløbets Regulering i 1901 blev det nødvendigt at nedbryde de to yderste Fag ved Havnen med en af Kvistene. En ny Gavl blev opmuret i Stil med Hovedfaçaden og forsynet med en tilsvarende Kvist. Den anden Ændring er sket for nylig, efter at en Brand 20. Juli 1934 havde hærget den sydøstlige Tredjedel af Pakhuset. Efter Branden saa

man Tagspærene staa blottede og halvt forkullede; men de svære Mure havde ikke taget nogen nævneværdig Skade. Arbejdet med Istandsættelsen har dog været betydeligt og medført store Bekostninger. Desuden er der tilkommet noget nyt, idet man har opført en kort Forbindelsesbygning over til Pakhusene i Strandgade, altsaa paa det Sted, hvor den foran omtalte Smøge var. Denne var for smal for Nutidens Trafik med store Lastautomobiler, og man har derfor skabt en ny Gennemkørsel ved at gennembryde det yderste Portfag i Pakhuset. I Tilbygningen findes bl. a. en brandfri Trappe.

Ved disse Ændringer er der altsaa taget fra i den ene Ende og lagt til i den anden, og Balancen i Bygningen er forrykket; men heldigvis er dens Masse saa stor, at man paa Afstand næppe lægger Mærke til Forandringen; og paa nærmere Hold falder den heller ikke i Øjnene, da man ikke fra noget Punkt kan overse hele Façaden. Dertil bidrager forskellige i de senere Aar opførte Lagerbygninger m. m., som vidner om det opblomstrende Liv paa den gamle Plads, selv om man ikke kan sige, at de har forskønnet den.

H. N. CLAUSEN OG KUNSTEN I KØBENHAVN.

BIDRAG TIL HANS LIVSHISTORIE.

Af SKAT ARILDSSEN.

»Ingen af os afbetaler sin Gjæld til en navnkundig Mand ved et Mindesmærke alene, men først og fremmest ved at bringe sin Skjærv til at gjøre hans Betydning saa klar og levende som muligt for Alle.«¹⁾

Teologen og Politikeren *H. N. Clausens* Navn er dybt indskrevet ikke blot i Københavns Universitets, men i Staden Københavns Historie, som det ogsaa er indskrevet i det danske Riges Historie i det 19. Aarhundrede. Hans Selvbiografi, et af Hovedværkerne i dansk biografisk Litteratur²⁾, giver Læseren et levende Indtryk af, at Clausens Levnedsløb var fra først til sidst »et Arbejds-liv, varmt for Livets højeste Formaal, . . . for Kristen-livets Udvikling og Fædrelandets Vel«³⁾. Hans mangfoldige Interesser omfattede ogsaa Billedkunsten; hans Indsats til Fremme af dansk Kunst kom ikke mindst Staden København til Gode — det viser et Overblik over denne Side af hans Livsgerning tilfulde.

---

¹⁾ Otto Borchsenius: *Henr. Nik. Clausen* [i Anl. af Afsløringen af hans Buste paa Frue Plads foran Universitetet ^{14/11} 1878], Nær og Fjern ^{17/11} 1878/Nr. 333, 1.

²⁾ H. N. Clausen: *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*. Kbh. 1877. (cit.: *Opt.*). — *Opt. paabeg.* ^{16/1} 1864, afsluttet Juni 1866, Aaroversigter tilføjet for Tiden Juni 1866—31. Dec. 1874. (*Opt. Forord*, 12, 27, 505, 559, 564).

³⁾ Biskop, Dr. phil. Johs. Clausens Tillæg til Faderen, H. N. Cl.: *Opt.* 563 flg.

Kunstsans var en Arv i den Clausenske Slægt. H. N. Clausens Farfader, den almindelig agtede *Claus Henrik Clausen* (1712—72), der 1748 blev Præst i Karlum, Syd for den nuværende danske Grænse og Sydøst for Tønder — 1769 forflyttedes han til Vilstrup ved Haderslev — havde Sans for det smukke og pyntelige. Efter fattig Evne lod han saaledes sin Kirke oppudse og en omrejsende hollandsk Maler pryde Præstegaardens Vægge med bibelske Sujetter efter Johan Lassenius' »Heiliger Perlen-Schatz«¹⁾. Disse blev Genstand for »et udtømmeligt Kunststudium« for Børneflokket²⁾. Særlig Interesse knytter der sig her til de to yngste Børn, Sønnerne *Henrik Georg Clausen* (1759—1840), den senere Stiftsprovst over Sjællands, nu Københavns Stift, og *Gottlieb Ernst Clausen* (1762—1850), der blev Professor og Rektor ved Gymnasiet i Altona; begge ejede en sjælden Sans for det skønne i Natur og Kunst, specielt Billedkunst³⁾.

H. G. Clausen var begavet med »en levende Følelse for det Skjønne i Udtryk og Tone« og dertil »et rigtigt, ofte overraskende Skarpblik for det Correcte i Tegning og Composition«⁴⁾. Dette forklarer hans vide humanistiske Interessesphære, som han dyrkede ved Siden af sit teologiske Fagstudium, Centrum for hans forskellige Sysler i Studenteraarene 1777—84. Selvstændigt og energisk skærpede han paa egen Haand sit Øje og sit Øre for

---

¹⁾ Den tyske protestantiske Teolog, Joh. Lassenius (1636—92) blev 1676 Sognepræst ved Sct. Petri Kirke i Kbh. og 1678 teol. Prof. ved Kbh.'s Universitet. Flere Arbejder indenfor hans iøvrigt ret fyldige og forskelligartede Forfatterskab er blevet udsendt i et anseeligt Antal Oplag, saaledes »Heiliger Perlen-Schatz« (1. Udg. 1688) i over 10 Oplag; den udkom (i Udvalg) saa langt op i Tiden som i Midten af forrige Aarhundrede.

²⁾ H. N. Clausen: *Henr. Georg Clausens Eftermæle*. Kbh. 1840, 18.

³⁾ s. F.: Opt. 10, 44 flg. (G. E. Cl.).

⁴⁾ s. F.: H. G. Cl.'s *Eftermæle* 38 flg.

det skønne; han lagde sig efter Fransk og Engelsk med fremmed Skønlitteratur for Øje, han lærte sig saamegen Færdighed i Klaverspil, at han kunde akkompagnere sig selv til Sang, han paalagde sig gerne Savn for Nydelsen af en Teateraften. Det fik sikkert ogsaa Betydning for Udviklingen af hans Skønhedssans, at han gennem sin Informationsvirksomhed som Student fik Adgang til flere dannede Familiers Huse, og ikke mindst at han som Huslærer kom til at tilbringe 5 Aar (1784—89) paa Herresædet Juellinge hos Stiftamtmand i Lolland, Kmh. Baron Juel-Wind-Frijs¹⁾. Sin Sans for klassisk Formskønhed lagde han tydeligt for Dagen som Præst²⁾ og som Forfatter til Prædikener og Prædikensamlinger — han blev i dansk Prædikekunsts Historie det store Mellemlid mellem Chr. Bastholm og J. P. Mynster³⁾. Hans Interesse for Billedkunst fandt Næring i en Samling Malerier og Kobberstik, som han væsentlig paabegyndte og forøgede i det første Tiaar (1797—1807) af sin 40-aarige Præstegerning i København, hans lykkeligste Tid som Embedsmand, da han stod paa Højdepunktet af sin Udvikling og Indflydelse. Saaledes erhvervede han sig flere interessante arkæologiske og historiske Kobberværker paa Auktionen i Marts 1803 efter Billedhuggeren Johs. Wiedewelt (1731—1802)⁴⁾.

---

¹⁾ ib. 23 flg., 21. — jvf. s. F.: Opt. 43.

²⁾ H. G. Cl. blev 1789 residerende Kapellan i Maribo-Hillested (Lolland), 1796 res. Kapellan i Kallundborg; 1797 blev han 2. res. Kapellan ved Kbh.'s Domkirke (Vor Frue), 1808 Enekapellan og 1811 Kirkens Sognepræst og Sjællands Stiftsprovst, afskediget 1838.

³⁾ Bj. Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie. Kbh. 1929—30, 316 flg. — Her vil det maaske ogsaa være naturligt at nævne H. G. Cl.'s »stærke, melodisk-klangfulde Messe«. (H. N. Cl.: H. G. Cl.'s Eftermæle 45).

⁴⁾ H. N. Cl.: anf. V. 38 flg. — jvf. s. F.: Opt. 41. — Bj. Kornerup: anf. V. 317 flg. — Fr. J. Meier: Efterretninger om Billedhuggeren Johs. Wiedewelt. Kbh. 1877, 252.

H. G. Clausen og hans Hustru, *Sophie Magdalene f. Schiern* (1769—1817), der ogsaa havde stærke aandelige Interesser og levende Sans for Natur og Landliv, skabte for deres Børn et Hjem, præget af »huslig Fred og Vel-signelse i rigt Maal«¹⁾. Den næstældste i Børneflokket og ældste Søn var *Henrik Nicolai Clausen*, der blev født i Maribo 1793; 4 Aar gammel kom han til København, hvor han siden havde sit Hjem i omtrent 80 Aar, og hvor han døde 1877. Hans Barndom forløb i kirkelige og akademiske Omgivelser; hans Faders Embedsboliger laa i Centrum af quartier latin, med Vor Frue Kirke og Universitetet i umiddelbar Nærhed, Kirkegaarden og Studiegaarden blev Drengens Legepladser. Nær knyttet som han og hans Søkende alle var til Hjemmet, blev de stærkt præget af Forældrenes Kærlighed til Natur og Kunst²⁾. Stærkest præget af Faderen blev sikkert Henrik Nicolai, ogsaa m. H. t. Billedkunst. Selvom Faderens Kunstsamling maaske nok væsentlig indeholdt »Middelmaadigheder uden kunstnerisk Værdi«³⁾, blev Samlingen dog som saadan »en rig Kilde til Nydelse« for Familien og vakte tidligt Børnenes Kærlighed til Kunsten. Det er forstaaeligt, at enhver Nyanskaffelse til Samlingen var, som H. N. Clausen fortæller, en Familiefest, noget han vistnok ogsaa tog i Arv fra Barndomshjemmet — vi minder her blot om den lille improviserede Festlighed, han holdt i Februar 1834 i sit Hjem, samme Dag som han fra Berlin havde faaet tilsendt Billedhuggeren C. Rauchs Buste af den tyske Teolog Fr. Schleiermacher⁴⁾. Uudsletteligt bevarede han ogsaa i Erindringen Livet igennem mange af de Malerier og Kobberstik, der prydede Væggene i

¹⁾ H. N. Cl.: Opt. 38—39, 41.

²⁾ ib. 29 flg., 38, 41.

³⁾ ib. 41. — sml. H. N. Cl.: H. G. Cl.'s Eftermæle 39.

⁴⁾ H. G. Cl.'s Efterm. 38 flg. — H. N. Cl.: Opt. 41. — Skat Arildsen: To tyske Teologers Københavns-Besøg, tr. i »Kirken« 1934, 15.

hans første københavnske Barndomshjem, som under Englændernes Bombardement 1807 gik op i Luer, intet-somhelst blev reddet¹).

Ogsaa udenfor Hjemmet havde Clausen Lejlighed til at se Kunst. Fra Faderens Embedsbolig var der saaledes god Udsigt til den daværende Frue Kirke, som tidligt vakte Drengens Beundring. Det var Faderens Stolthed at forevise Kirken for Besøgende, opmærksomt lyttende fulgte Henrik Nicolai da gerne med og fik »et stort og opløftende Indtryk« af Vor Frue. Forstaaeligt nok gjorde Synet af Kirkeruinen efter Bombardementet 1807 et meget smerteligt Indtryk paa ham; med Sorg iagttog han nogle Aar efter, hvorledes Ruinen blev nedrevet for at give Plads for den nuværende Kirkebygning²). Af Den kgl. Malerisamling var ganske vist dengang en Del opbevaret i utilgængelige Magasiner, men en anden Del var ophængt i en lang Korridor i det gamle kgl. Kunst-kammer, hvortil der var Adgang mod Betaling³). Man tør vel med al Rimelighed formode, at dette ikke ganske har holdt den kunstelskende Clausenske Familie borte. Ofte gæstede den Kunstsamlere, Konsul *Hans Wests* betydelige, offentlig tilgængelige Malerisamling⁴). Forhaabentlig har H. G. Clausens ogsaa besøgt den værdifulde Moltkeske Malerisamling, som fra 1804 til 1878 var udstillet i en Bagbygning til Thotts Palæ paa Kongens

---

¹) H. G. Cl.'s Efterm. 39, 40. — jvf. Opt. 39.

²) Opt. 30, 35 flg. — H. G. Cl.'s Efterm. 41.

³) Opt. 13. — M. H. t. Clausens misvisende, ihvertfald højst ensidige Karakteristik af Kunstkammeret vil det vistnok ikke være overflødigt at bemærke, at denne Samling er Grundstammen for en Række af Danmarks betydeligste Musæer, saaledes Statens Musæum for Kunst og Nationalmusæet.

⁴) Opt. ib. — Bricka 18, 434 flg. (G. L. Groves Art. om H. W.) — Samlingen blev senere købt af Frederik 6. og findes nu i Statens Musæum for Kunst.

Nytorv, i lang Tid Københavns eneste offentlig tilgængelige Kunstsamling, som Clausen mærkværdigvis ganske glemmer at nævne i sin Selvbiografi¹). Det var maaske heller ikke ganske betydningsløst for ham i en lang Aarrække hveranden Sommer at tilbringe en 6 Ugers Ferie hos sin Morfader, den myndige, dygtige og vel-studerede Provst Niels Schiern i Halsted Præstegaard ved Nakskov, hvor Kobbere og Prospekter prydede Væggene i et Par af Stuerne²).

Allerede 1809 blev Clausen Student og 1813 teologisk Kandidat, altsaa 20 Aar gammel, hvilket selvfølgelig kun lod sig naa gennem en »stor og stadig Selvbegrænsning«; efter Embedsexamen følte han da ogsaa en naturlig Trang til Side om Side med sine Fagstudier at udvide Synskredsen, navnlig i æstetisk Retning³). Som ung Dr. phil. (fra 1817) tiltraadte han 25 Aar gammel en Udenlandsrejse, der kom til at vare halvtredje Aar, fra Sommer 1818 til December 1820⁴). Denne Rejse, som blev et »Hovedpunkt i hans aandelige Frigjørelses- og Udviklingshistorie«⁵), fik ganske afgjort ogsaa stor Betydning for Udviklingen af hans Kendskab til og Forstaaelse for Billedkunsten i dens forskellige Former. Han nyder alt, hvad der bydes paa af Malerkunst, Skulptur og Arkitektur i Berlin⁶), Dresden — hvor han ogsaa studerer lidt Kunst-historie —, Wien, Rom og Paris. En saadan Rejse gav ham jo ogsaa særdeles gunstige Betingelser for at kunne dyrke og udvikle sin Kunstinteresse⁷).

¹) 1878 blev Samlingen flyttet til Moltkes Palæ paa Hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade, 1931 desværre bortsolgt ved Auktion.

²) Opt. 41 flg.

³) ib. 52 flg.

⁴) ib. 1, 61, 103. — jvf. H. N. Cl.: Af min Reisedagbog 1818. Kbh. 1918. (cit.: Rdb.) 23 flg.

⁵) Opt. 1.

⁶) Rdb. 84 flg. — Opt. (75) 77, 78.

⁷) Opt. 78 flg. (Dresden); 87 (Wien); 89, 90 flg. (Rom); 103 (Paris).

Faa Maaneder efter sin Hjemkomst blev H. N. Clausen udnævnt til Lektor i det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet (1821), hvor det teologiske Studium hermed tog et nyt Opsving; Aaret efter blev han extraordinær og 1830 ordinær Professor; først 1874 tog han sin Afsked efter en Universitetslærergerning i over 50 Aar. Side om Side hermed røgtede han en meget omfattende og højst forskelligartet Virksomhed, deriblandt til Fremme af adskillige, særdeles værdifulde Kunst-Foretagender. Ogsaa dette naaede den altid meget optagne og meget flittige, hurtigt arbejdende, men aldrig fortravlede Clausen, der kunde overkomme næsten det utrolige, fordi han forstod at økonomisere med sin Tid¹). Og takket være sine Lære- og Vandreaar var han, hvad Kirkehistorikeren Fr. Nielsen med Rette bemærker, som faa Lægmænd herhjemme skikket til at være Raadgiver, naar der skulde løses kunstneriske Opgaver²).

Clausens Stilling som Universitetslærer bragte ham allerede fra 30'ernes Midte i nærmere Forbindelse med Kunsten og Kunstnerverdenen; en stærk, naturlig Tilbøjelighed fandt derved en Tilfredsstillelse, hvorpaa han satte stor Pris, som han siger³). Hans Navn er her først og fremmest knyttet til den nuværende Universitetsbygning. — Under Englændernes Bombardement paa København 2.—4. Sept. 1807 blev Universitetsbygningen fuldstændig ødelagt og Kommunitets- og Konsistoriebygningen meget ilde tilredt. De to sidstnævnte Bygninger blev dog strax istandsat, saa at de allerede inden Vinteren 1807—08 kunde tages i Brug igen⁴). Ikke mindst

¹) ib. 106, 159, 556, 505 flg. (NB. 508—509).

²) Bricka 3, 613.

³) Opt. 191.

⁴) L. Engelstoft & E. C. Werlauff: Udsigt over Kjøbhvns Universitets-Bygnings Historie, fra Universitetets Stiftelse indtil 1836. Indbydelses-Skrift. Kbh. (1836) 75 flg. — Univ.-Bygn.'s Historie 1807—36 er forfattet af L. Engelstoft (jvf. Forerindring).

paa Grund af Tidens slette økonomiske Forhold blev den ny (nuværende) Universitetsbygning først opført 1831—36 efter Tegning af Stadsbygmester *Peder Malling*¹). Dette Bygningsarbejde endte 1835 med et Brud mellem Universitetet og Bygmesteren. Uden Universitets-Bygningskommissionens eller Konsistoriums Samtykke overdrog nemlig Malling til sin Ven, Maleren *Chr. Fædder Høyer* at udføre den kunstneriske Dekoration af Universitetsbygningens Indre. Trods et flere Gange gentaget Forbud — første Gang fra Konsistorium i Efteraar 1834 — mod Mallings selvraadige Fremfærd lod denne alligevel Høyer, der »var lige uanset som Kunstner og ildeset som Menneske«, fortsætte og fuldende sit Dekorationsarbejde i Bygningens Forhal. Det udviklede sig mellem Malling og Universitetet til en langvarig Fejde, der ogsaa satte sig Spor i Dagspressen, og hvori bl. a. Clausen tog Del²). Mellemværendet endte med, at Malling blev afskediget, Høyers Dekorationer fjernet og en ny Bygningskommission nedsat; den bestod af Arkitekterne C. F. Hansen, J. Koch, G. F. Hetsch, Billedhuggeren H. E. Freund og H. N. Clausen. Kommissionen gjorde Forslag angaaende Forhallens Arkitektur og Dekoration og var ret sikker paa Forslagetets Gennemførelse, der dog modarbejdedes af C. F. Hansen og standsedes af en kgl. Resolution (²³/₄ 1836), som bestemte, at Festsalens Dekorering skulde gaa forud for Forhallens. Ved Indvielsen ¹⁸/₁₀ 1836 var den ny Universitetsbygning blottet for enhver kunstnerisk Udsmykning³).

¹) ib. 79.

²) H. N. Cl.'s Indlæg i »Dsk. Ugeskrift« er optrykt i Sammes Fædrelandske Forhold og Anliggender. Kbh. 1880—81 (cit.: Fædrel. Forh.) 593 fig.

³) Emil Hannover: Maleren Constantin Hansen. Kbh. 1901, 95 fig. — Opt. 191 fig. — Netop under Udarbejdelsen af nærværende Bidrag har man i Universitetsgaarden paabegyndt Nedbrydningen af Kongeindgangen til Festsalen af Hensyn til dennes Udvidelse (Oktober 1935).

Men allerede Aaret efter blev der (iflg. kgl. Res. af ²²/₁₂ 1837) til Universitetsbygningens Forskønnelse stillet et aarligt Beløb paa 600 Rd. til Konsistoriums Raadighed. Nu tog man atter fat paa Dekorationsplanerne. Som Efor for det nævnte Beløb sørgede H. N. Clausen først og fremmest for Opsparing af dette¹). Samtidig var der en Kunstner, som stadigt og flittigt syslede med Ideen til Universitetsforhallens Udsmykning, nemlig Dekorationsmaleren *Georg Chr. Hilker*. Da han rejste til Udlandet 1838, medbragte han sandsynligvis Opmaalinger og Tegninger af Forhallen, hvis Udsmykning han vel havde planlagt at gøre Studier til under sit Udenlandsophold. Snart efter sin Ankomst til Italien indledede han et Samarbejde med Maleren *Constantin Hansen* for i Fællesskab med denne at løse Opgaven. Det første Udkast (til Midtvæggen i Forhallen) er fra »Vinteren i Rom 1838—39«, de sidste fra 1840. Allerede under deres Italiensophold indledede de Forhandling med de danske Autoriteter om Virkeliggørelse af deres fælles Planer. Vistnok gennem Constantin Hansens Ven, Politikeren *Orla Lehmann* som Mellemand sendte Kunstnerne 1840 og 1841 deres Udkast til Clausen, der indbragte dem for Konsistorium, Kunstakademiet anbefalede dem omend med noget Forbehold, og efter kgl. Resolution (⁷/₇ 1843) approberede Konsistorium Planerne (²/₃ 1844); i Modsætning til den tidligere Bestemmelse om Festsalens Fortrinsret blev det nu bestemt, at først skulde Forhallen, saa Festsalen dekoreres. At Sagens Afgørelse ikke trak længere ud, skyldtes væsentlig Clausen, hvem Konsistorium iøvrigt overdrog at fungere som Mellemand mellem Universitetet og Kunstnerne²). Udførelsen af Dekorationsplanerne

¹) Kbh.'s Univ.'s Aarbog... 1842. Kbh., 30. — Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . 1849—56, Kbh. 1860, 954.

²) Vilh. Lorenzen: Maleren Hilker. Kbh. 1908, 33 flg. — E. Hannover: anf. V. 98 flg., 113. — Opt. 238. — Anf. Medd. ang. Kbh.'s Univ. 960.

mødte dog adskillige, især finansielle Vanskeligheder, som ikke mindst Clausen gjorde sit til at overvinde. Foreløbig indskrænkedes Arbejdet til Forhallens Loft, der blev fuldført i Sommeren 1844, og udvidedes Aaret efter til Midtvæggen lige foran Hovedindgangen, der blev færdig 1847. Arbejdets Fortsættelse mødte imidlertid Modstand, som Clausen med Held søgte at besejre, bistaaet af et Flertal i Konsistorium og af Ministeriet (1848). I Femaaret 1848—53 blev Sidevæggene dekoreret, og dermed var Forhallen færdig. Som Udtryk for Universitetets Paaskønnelse af det afsluttede Arbejde modtog Constantin Hansen og Hilker Aaret efter et Extrahonorar paa henholdsvis 1000 og 500 Rd. I Aarene 1854—55 og 1856 dekorerede Hilker alene Korridorerne, først i nederste, derpaa i øverste Etage, alt i en Stil, der svarede til Forhallens¹⁾.

I Løbet af 12 Aar lykkedes det at gennemføre den herhjemme i sin Art enestaaende Fresco-Dekoration, takket være Konsistorium og især Clausens »noksom bekjendte Interesse og Bestræbelser for at berede Kunsten i Samfund med Videnskaben et Liv indenfor Universitetets Mure . . . .« Her har to Kunstnere samarbejdet, som udfyldte hinanden paa den fortræffeligste Maade. Hilker har i festlige Farver udført den rent dekorative Udsmykning med Sokler og Friser, Rammeornamenter og Pilasterdekorationer — ikke mindst de sidstnævnte nyder stort Ry²⁾. Const. Hansen har udført Malerierne i Forhallen, »i Omfang det største, i Bestræbelserne maaske det nobleste Arbejde, som nogen dansk Maler har frembragt«. Han har benyttet Billeder fra den græske Myto-

¹⁾ Opt. 238 flg. — Fædrel. Forh. 624 flg. — Vilh. Lorenzen: anf. V. 44 flg., 50. — Emil Hannover: anf. V. 122. — Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . . 1849—56, 954, 963, 965. — Medd. do. . . 1857—63, Kbh. 1865—86, 650

²⁾ Opt. 239. — Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . 1849—56, 954. — Vilh. Lorenzen: anf. V. 44 flg.

logi til symbolske Fremstillinger af Livets og Lysets Strid med Underverdenen og Mørket, af Kulturen, der betvinger Raaheden, og af den digteriske og kunstneriske Virksomhed. Som Forhallens Dekoration er Hilkers Hovedværk, er dens Malerier Const. Hansens »Livs Størværk af dekorativ Kunst«¹⁾).

I samme Periode opstilledes i Forhallen ved Trapperne op til 1. Sal *H. V. Bissens* Statuer af Pallas Athene og Apollon Musagetes, der begge vidner om Kunstnerens »mandige Alvor, rene og ædle Stilfølelse, forenet med storladen Simpelhed«. De blev modelleret 1843 og udført i Gips, men fuldført 1855 i Marmor, takket være frivillige Bidrag fra Studenter og Borgere²⁾).

Hermed var den kunstneriske Udsmykning af Universitetsbygningens Forhal og Gange fuldført. Af Mallings Arkitektur og Bissens Skulptur, af Hilkers og Const. Hansens Malerkunst var der skabt et Indre, som var og er enestaaende ikke blot i København, men i Danmark³⁾).

Allerede før Dekorationsarbejdet i Korridorerne var afsluttet, begyndte Konsistorium at tænke paa Festsalens Udsmykning. Paa Initiativ af Clausen nedsatte Konsistorium i dette Øjemed 1855 en Komité, bestaaende af ham samt Mineralogen J. G. Forchhammer og Filologen J. N. Madvig. Komitéen foreslog i sin Betænkning at lade Salens mindre heldige og derfor tidligere stærkt drøftede dimensionale Forhold forblive uændrede — man nøjedes med de 5 Vinduer, der i Begyndelsen af 1850'erne var blevet anbragt paa Festfløjens østlige Langside efter Arkitekt M. G. Bindsbølls Forslag. Salen foresloges dekoreret

¹⁾ E. Hannover: anf. V. 122, 130 flg., 154.

²⁾ Kbh.'s Univ.'s Aarbog... 1843. Kbh., 28 flg., 151 flg. — Medd. ang. Kbh.'s Univ... 1849—56, 963. — Ph. Weilbach: *H. V. Bissen*. Kbh. 1898, 43.

³⁾ Medd. ang. Kbh.'s Univ... 1849—56, 954. — Opt. 239. — E. Hannover: anf. V. 154. — Vilh. Lorenzen: anf. V. 45.

i en festlig og værdig Stil uden det luxuriøse og glimrende; Malerierne skulde fremstille »forskjellige Hovedsider eller . . . Hovedperioder af det fædrelandske Culturlivs Historie«. — I Tilslutning til Betænkningen anmodede Konsistorium samme Aar *Bindesbøll* om at udarbejde Dekorationsplaner, som dog Døden hindrede ham i at fuldende (1856). Saa blev Arbejdet overdraget til Arkitekten *Chr. Hansen* og senere efter dennes Ønske til Maleren *Hilker*, der kom til at udføre den rent dekorative Udsmykning af Festsalens Loft og Vægge¹⁾. Mens Arbejdet stod paa, fejrede Universitetet baade Kongens Fødselsdagsfest i April 1864 og 65 og sin egen Aarsfest i November 1864 i Auditoriet i det dengang nyopførte Universitetsbibliotek (herom nedenfor)²⁾. Men Aarsfesten i November 1865 kunde atter fejres i Festsalen, hvis foreløbig afsluttede Udsmykning dels gav Filologen *J. L. Ussing* Tema til Festtalen om Kunstens Betydning og dens Forhold til Videnskaben, dels blev hilst med Glæde af Clausen, der da var Universitetsrektor for fjerde Gang³⁾.

Et Par Maaneder forinden havde Konsistorium paa Foranledning af Clausen vedtaget, at de aabne Felter i det udskaarne Egetræspanelværk paa begge Sider af Kongestolen i Festsalens østlige Langside skulde prydes med 4 udskaarne Egetræs-Portræt-Medailloner af Kongerne Christian 1. og Christian 3., af Frederik 2. og Christian 4., der i Universitetets Historie staar som Stiftere.

¹⁾ Anf. Medd. ang. Kbh.'s Univ. 954 flg., 971. — Medd. do... 1857—63, 650 flg.

²⁾ Auditoriet bestod af nuværende Læsesal, Udlaans- og Katalogværelse og det mellem de to sidstnævnte Værelser beliggende Kontor.

³⁾ Aarb. for Kbh.'s Univ... 1864—71, Bd. 2, Kbh. 1884, 525; Bd. 3, 1887, 64. — Berl. Tid. Mandag ¹⁸/₁₁ 1865 (Referat af Aarsfest, kort Skildring af Salens Udsmykning). — Opt. 498 flg.

Medaillonerne blev tegnet af H. V. Bissen og opsat i Efteraaret 1867¹⁾.

Tilbage stod Udsmykningen med Malerier af Festsalens 7 Vægfelter. Til Behandling af Spørgsmaalet nedsatte Konsistorium i December 1867 et Udvalg, der bestod af Clausen og Madvig, Kunsthistorikeren N. L. Høyen og Medicineren S. A. W. Stein, der ved sin Død (1868) blev efterfulgt af Fysikeren C. V. Holten. Udvalget foreslog i Marts 1868 at begynde med det største af Malerierne i Midtfeltet paa Hovedvæggen over Talerstolen; det burde forestille Universitetets Indvielse i Frue Kirke 1. Juni 1479 — et saadant vilde efter sin Plads og sit Motiv blive et passende Midtpunkt i den planlagte Række af 7 Malerier. Udvalgets Forslag vandt samme Aar Tilslutning hos Konsistorium og Ministerium, Udvalget henvendte sig saa til Maleren *Wilh. Marstrand*, hvis Tilbud blev accepteret af Konsistorium 1869. Han afleverede Maleriet, Københavns Universitets Indvielse 1479, i Oktober 1871²⁾. Desværre hindrede Døden (1873) ham i at udføre de to Sidebilleder paa Hovedvæggen, hvorom han havde truffet Aftale med Konsistorium, kort før han fuldendte Midtermaleriet. Paa Foranledning af Clausen genoptog Konsistorium 1873 Spørgsmaalet om Sidebillederne, som det to Aar efter bestilte hos Maleren *Carl Bloch*; men da havde Clausen allerede taget sin Afsked (1874)³⁾. Det ene Billede, Hans Tausen beskytter Biskop Joakim Rønnov, er fra 1876, altsaa fra Aaret før Clausens Død. De øvrige 5 Malerier af Bloch, *V. Rosenstand* og *Erik Henningsen* blev malet i Tiden 1878—96⁴⁾.

¹⁾ Anf. Aarb. Bd. 3, 64 flg. — 1866 blev der af Kontoen til Universitetsbygningens Forskønnelse bevilget Penge til Flag og Flagstang til Universitetsbygningen. (anf. V. 66).

²⁾ Aarb. f. Kbh.'s Univ. 1875—76, Kbh. 1877, 228 flg.

³⁾ Anf. Aarb. 231 flg., 238.

⁴⁾ Francis Beckett: Malerierne i Universitetets Solennitetssal, Haandbog for Studenter 1919—20, Kbh. 1919, 38 fig. (NB 40).

Efter Indvielsen af den ny Universitetsbygning 1836 manglede ikke blot kunstnerisk Udsmykning af dens Forhal, Korridorer og Festsal, men der krævedes ogsaa flere nye og bekostelige Bygningsforetagender. En af Konsistorium i 1843 nedsat Komité af Professorer og Bygningskyndige fik da ogsaa til Opgave at afgive Forslag vedrørende de resterende Arbejder, derunder navnlig Opførelsen af en Bygning til Universitetsbiblioteket. Alle Bygningsplaner maatte dog foreløbig udsættes paa Grund af Universitetets økonomiske Forhold, der imidlertid bedredes betydeligt i Aarene omkring 1850. 1852 blev Sagen atter optaget — en ny Biblioteksbygning var afgjort nødvendig. Konsistorium nedsatte derfor en Komité af Clausen og Madvig samt Juristen J. E. Larsen, Historikeren E. C. Werlauff og Orientalisten N. L. Westergaard til at afgive Forslag om en saadan. Komitéens Betænkning (^{9/9} 1853) var ledsaget af en Bygningsplan af *Bindesbøll*, som et Flertal af Komitéen anbefalede, men som et Mindretal (Larsen) foreslog erstattet med en anden Plan enten fra samme Arkitekt eller tilvejebragt gennem en Konkurrence. Mindretallet sejrede i den akademiske Lærerforsamling, der vedtog at holde Konkurrence, som Konsistorium paa Grund af langtrukne Forhandlinger med de forskellige Myndigheder først udskrev i Maj 1855. De 6 indleverede Planer blev drøftet Aaret efter af et særligt nedsat Bedømmelsesudvalg (Clausen, Madvig, Larsen, Forchhammer og Westergaard) og senere, i Juni 1856 paa et akademisk Læremøde, der tilkendte Arkitekt *J. D. Herholdt* 1. Præmien — han blev altsaa Universitetsbibliotekets Bygmester — og *Bindesbøll* 2. Præmien¹⁾. I Februar det følgende Aar nedsatte Konsistorium en Komité (Clausen, Forchhammer og Universitetskvæstor C. O. Frydensberg) til at føre Tilsyn med

¹⁾ Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . 1849—56, 677 flg., 955.

Byggearbejdet, der blev paabegyndt i Efteraaret 1857. Henimod Slutningen af 1861 stod Herholdts Biblioteksbygning med *Hilkers* Dekorationer i det Indre færdig til Aflevering¹).

Til de øvrige paakrævede Bygningsforetagender hørte ogsaa et Zoologisk Musæum. Især med Henblik paa Opførelsen af et saadant nedsatte Konsistorium allerede 1848 en Komité til at foretage Undersøgelser vedrørende Universitetets forskellige naturvidenskabelige Samlinger. Men først i Lov af 29. Decbr. 1862 om Det kgl. naturhistoriske Musæums Overgang til Københavns Universitet blev der truffet endelig Bestemmelse om Opførelsen af Zoologisk Musæum (§ 3). Arkitekt *Chr. Hansens* Bygningsplan sejrede paa Trods af Clausens baade skriftligt og mundtligt udviklede, af saavel praktiske som æstetiske Grunde underbyggede Protest (1862). Musæet blev opført 1863—67 og stod fuldt monteret 1871²). Clausens Protest har næppe været ganske upaavirket af den Omstændighed, at Musæets Opførelse medførte dels Nedrivning af Stald og Vognport, der hørte til hans Professorbolig — den aarlige Lejeindtægt heraf fik han godtgjort af Universitetet —, dels Inddragning af Størstedelen af hans Have, hvilket han dog ikke ønskede Pengegodtgørelse for³). Hans Stilling til Byggeplanen medførte et køligt Forhold til Genboen, Zoologen *Japetus Steenstrup*, der var en af Hovedmændene for Opførelsen og Indretningen af Zoologisk Musæum. Den indtraadte Misstemning var dog ikke

¹) Medd. do. . . 1857—63, 530. — Villh. Lorenzen: anf. V. 50 flg.

²) Anf. Medd. 33 fig. (NB. 33, 50—51; 39, 45—46. — H. N. Cl.'s »Votum imod den foreslaaede Beliggenhed for den zoologiske Musæumsbygning« (1862), tr. i Fædrel. Forh. 641 flg. — jvf. Opt. 499 flg. — Aarb. f. Kbh.'s Univ. 1864—71. Kbh. 1882, 477.

³) Anf. Aarb. 475. — I den Clausen-Frimodtske Families Eje findes Tegninger af Professorboligen og Haven.

til. Hinder for, at Steenstrup var Medindbyder til Oprettelsen af H. N. Clausens Jubilæumslegat af 3. April 1871¹⁾.

Baade som Professor og som Kirkeværge for Vor Frue har Clausen en væsentlig Andel i, at de aarelange Forhandlinger (1835—53) mellem Universitetet og Frue Kirke paa den ene Side og Staden København og Danske Cancelli, senere Indenrigsministeriet paa den anden Side angaaende Pladsen omkring Københavns Domkirke endte med, at Frue Plads blev forsynet med mønstret Brolægning og brede Flisefortove og forbeholdt Fodgængere, hvorimod Vognfærdselen henvistes til Dyrkøb²⁾.

Ogsaa udenfor Universitetet kom Clausen paa forskellig Maade til at virke til Kunstens Fremme. Saaledes beklædte han (1834—74) den betydningsfulde Stilling som akademisk Værge for Københavns Domkirke, som dengang stod under Universitetets Patronat. Han omfattede Landets Hovedkirke med den varmeste Interesse og indlagde sig den største Fortjeneste af dens Økonomi og Forskønnelse³⁾. Som Kirkens kunstneriske Udsmykning nu er, stammer den i det allervæsentligste fra hans Tid som Kirkeværge. Dens største Prydelse er *Thorvaldsens* Billedhuggerarbejder. Ved Indvielsen af *C. F. Hansens* Kirkebygning $\frac{7}{6}$ 1829 havde Vor Frue af Thorvaldsensk Skulptur Gipsstatuer af Christus og Apostlene samt de smaa runde Medailloner med Englehoveder over Apostelfigurerne. I Løbet af 1830'erne og 40'erne blev dels Gipsen afløst af Marmor, dels de øvrige Billedværker, Thorvaldsen havde lovet, afleveret i Marmor. Hans Ud-

¹⁾ Mundtlig Meddelelse fra nys afdøde Professor, Dr. jur. & phil. Johs. Steenstrup. — Indbydelse af Jan. 1871 til Oprettelse af H. N. Cl.'s Jubilæumslegat, se Skat Arildsen: Bidrag til H. N. Cl.'s Livshistorie, Personalhist. Tidsskr. 10. Rk. 2. Bd., S. 189. Kbh. 1935.

²⁾ H. N. Cl.: Histor. Fremstill. af Kbh.'s Univ.'s Virksomhed... fra Juni 1837 til Novbr. 1838, Kbh. 1839, 185 flg. — Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . 1849—56, 966 flg. — Opt. 240 flg.

³⁾ Bj. Kornerup: anf. V. 328.

smykning af Vor Frue danner en enestaaende Helhed og har, hvad Storhed og Simpelhed angaar, gjort Kirken i egentligste Forstand enestaaende, ogsaa i Sammenligning med moderne Kirker¹⁾.

I ganske særlig Grad er Clausens Navn knyttet til Vor Frues Hovedportal. Efter Planen skulde der opstilles Statuer af Luther og Melanchthon ved Enden af Hovedskibet under Orglet og 4 Profeter i Nicherne i Portalen. Takket være et sikkert kunstnerisk Instinkt foreslog han 1851 at lade Reformatorerne udgaa af Planen og istedetfor Profeterne lade udføre af *H. V. Bissen* og *J. A. Jerichau* to kolossale Broncestatuer af Moses og David til at flankere Portalen. Samme Aar blev Bestillingerne gjort. Bissens »mandige, aandsstærke« Moses blev opstillet 1858, Jerichaus David, »en Idealskikkelse i Domkirkestil«, blev rejst 1861²⁾. — Paa Foranledning af Clausen 1870 begyndte man to Aar efter at træffe Forberedelser til at afløse det da forvitrede Terracotta-Exemplar af Thorvaldsens Johannesgruppe i Frontonen over Portalen med et mere holdbart Marmor-Exemplar, som iøvrigt 1928 blev afløst af Gruppen støbt i Bronze³⁾.

Stillingen som Kirkeværge bragte Clausen i et nært og af ham skattet Samarbejde med *Thorvaldsen*, der om-

¹⁾ Opt. 202 flg. — Vilh. Lorenzen: Vor Frue Kirke. Kbh.'s Domkirke. Kbh. 1927, 143 flg. — Th. Oppermann: Thorvaldsen og Vor Frue Kirke, tr. i Bj. Kornerup: anf. V. 78.

²⁾ Opt. 203 flg. — Medd. ang. Kbh.'s Univ. . . 1849—56, 1084. — Ph. Weilbach: anf. V. 84 flg. — Soph. Michaëlis: Billedhuggeren J. A. Jerichau. Kbh. 1906, 83 flg. — — Af Skulpturerne i Vor Frues nordre Sidegang kan nævnes *Jerichaus* Marmormindetavle for Biskop J. P. Mynster (bestilt 1856) og *H. E. Freunds* for Biskop Fr. Münster og for Kirkehistorikeren, Prof. theol. Jens Møller fra henh. 1834 og 1838. (Soph. Michaëlis: anf. V. 83. — Vict. Freund: H. E. Freunds Levned. Kbh. 1883, 295, jvf. 179, 182).

³⁾ Aarb. f. Kbh.'s Univ. . . 1871—73. Kbh. 1875, 398 flg. — Opt. 545 flg. — Th. Oppermann: anf. Afh. 68 flg. (NB. 70).

fattede Udsmykningen af Frue Kirke med særlig Omhu. Under sit Ophold i Rom paa den store Udenlandsrejse 1818—20 maatte Clausen nøjes med Thorvaldsens Atelier — Mesteren selv var da paa Besøg i København —, men han deltog i Hovedstadens pompøse Modtagelse af ham ^{17/9} 1838, han var blandt Talerne ved Festen for ham paa Hotel d'Angleterre et Par Uger efter (^{7/10}), han stod ved hans Dødsleje ^{24/3} 1844 og talte over ham i Kunstakademiets Antiksal faa Dage efter (^{30/3}), ligesom han ogsaa deltog i Overførelsen af hans Kiste fra Frue Kirke til Graven i Thorvaldsens Musæum (^{6/9} 1848)¹).

Ogsaa til dettes Historie knytter Clausens Navn sig. Han var saaledes Medlem af Komitéen, der under ^{10/1} 1837 udstedte en offentlig Indbydelse til at yde Bidrag til Opførelse af Thorvaldsens Musæum; i Pressen imødegik han Indvendinger, som Indbydelsen fremkaldte. Om Sommeren samme Aar fik han Sæde dels i Komitéen til Administration af de indsamlede Bidrag, dels i Formandsskabet indenfor samme. Han kæmpede forgæves for, at Musæet kunde komme til at ligge »frit, lyst og aabent til alle Sider« i Rosenborg-Frugthave og ikke, som Tilfældet blev, indeklemt og trykket af Christiansborg Slots Murmasser. Han hilste Musæets Aabning ^{17/9} 1848 som en »højtidelig Mærkedag i Kjøbenhavns Historie« og fik som en af Thorvaldsens Testamentexecutorer Sæde i Musæumsbestyrelsen, af hvilken han først udtraadte 1876 og afløstes af sin Universitetskollega, Filologen J. L. Ussing. Fra første Færd var Clausen en ivrig Forkæmper for Musæet, og med levende Interesse deltog han i Forhandlingerne om dets Bygning, Udstyrelse og Administration²).

¹) Opt. 89, 202 flg., 291 flg. — Fædrel. Forh. 755 flg.

²) Chr. Bruun & L. P. Fenger: Thorvaldsens Musæums Historie. Kbh. 1892, 7, 9, 10 flg., 103, 165, 169. — Fædrel. Forh. 672 flg. — Opt. 193 flg., 396 flg.

Ogsaa Hensynet til Københavns Forskønnelse spillede en betydelig Rolle i Clausens ovennævnte kunstfremmende Bestræbelser og forklarer hans Medlemsskab af Komitéen »til Forskjønnelse af Hovedstaden og dens Omgivelse«; efter et Par Aars Deltagelse heri trak Clausen sig tilbage paa Grund af Misforholdet mellem de udfoldede Bestræbelser og de opnaede Resultater, der væsentlig indskrænkede sig til Kultivering af Sct. Annæ Plads og Forskønnelse af Esplanaden¹⁾.

Som bekendt har Clausen ogsaa virket for Kunsten udenfor København; vi minder blot om Universitetets Landsbykirker, for hvis Forskønnelses-Konto han var Efor²⁾, endvidere om Frederiksborg Slot, for hvis Genopførelse efter Branden ^{17/12} 1859 han tog varmt til orde i »Berlingske Tidende« faa Dage efter Branden³⁾, og endelig om H. V. Bissens nationale Mindesmærker, Landsoldaten ved Prinsens Port i Fredericia og Løve-Monumentet paa Flensborg Kirkegaard — til begge er Clausens Navn knyttet⁴⁾. Som et levende Vidnesbyrd om hans Interesse baade for Kunstnerne og for Udbredelse af Kunstsans kan tilsidst nævnes hans Deltagelse i Kunstforeningen i København (stiftet 1825), i hvis Bestyrelse han ofte havde Sæde, ogsaa som Formand⁵⁾.

I over en Menneskealder øvede Clausen en resultatrig kunstfremmende Indsats, som iøvrigt var rationelt begrundet i en kunstfilosofisk Anskuelse, der indgik som Led i hans kristelige Livssyn. For denne sin Indsats blev han paa forskellig Maade hædret ogsaa af danske

1) Opt. 241 flg. — Fædrel. Forh. 648 flg.

2) Opt. 206.

3) Fædrel. Forh. 738 flg. — Opt. 455 flg. — F. Beckett: Frederiksborg II. Slottets Historie. Kbh. 1914, 233 flg.

4) Ph. Weillbach: anf. V. 63 flg., 82 flg. — Opt. 474 flg. — Fædrel. Forh. 146 flg.

5) Kunstforeningen i Kjbhvn. . . udg. af Bestyrelsen. Kbh. 1864 passim.

Kunstnere paa sit Livs store Mærkedage. Saaledes var Maleren Marstrand med blandt Indbyderne til Oprettelsen af H. N. Clausens Jubilæumslegat af 3. April 1871 i Anledning af dennes 50 Aars Embedsjubilæum; blandt Bidragyderne var et forholdsvis stort Antal Kunstnere, saaledes Arkitekterne F. Meldahl og J. D. Herholdt, Billedhuggerne Vilh. Bissen, J. A. Jerichau, A. W. Saabye og Th. Stein, Malerne C. Bloch, A. Dorph, G. C. Hilker, H. Olrik og J. Roed foruden Malerinden Elisabeth Jerichau-Baumann¹⁾. Paa Jubilæumsdagen modtog Clausen iøvrigt fra »Vor Frue Kirke og Thorvaldsens Musæum« en anonym, dilettantisk versificeret Lykønskning, tænkt som en Hilsen fra Kunstværkerne i de to Hovedcentrer for Thorvaldsensk Skulptur²⁾.

Samme Dag, som Clausen fejrede sin 80 Aars Fødselsdag (^{22/4} 1873), foreslog Direktør for Kunstakademiet, Arkitekt Meldahl paa Akademiets Plenarmøde Clausen optaget som ordentligt Medlem. Forslaget blev enstemmig tiltraadt, og Meldahl bragte ham personlig Meddelelse herom samme Dag³⁾. En Ugestid senere indløb

¹⁾ Indbydelse af Jan. 1871 og Meddelelse med Bidragyder-Liste af Maj s. A. i H. N. Cl.'s Privatarkiv, i Privateje, se Skat Arildsen: anf. Bidrag, Personalhist. Tidsskr., anf. Bd. S. 189, 179.

²⁾ Lykønskning i H. N. Cl.'s Privatarkiv.

³⁾ Kunstakademiets Dagbog D. ^{19/1} 1871—^{14/12} 74. 21, S. 279, 295, Arkivet paa Charlottenborg, hvortil Akademi-Inspektør, cand. jur. *Axel Bohn* velvilligst har meddelt Forfatteren Adgang. — Følgeskr. ^{22/4} 73 fra Kunstakademiet til H. N. Cl. vedr. Optagelsen findes i dennes Privatarkiv og er trykt i »Histor. Medd. om Kbh.« 3. Rk. 1, 322. Kbh. 1935. — Opt. 552. — Man søger forgæves efter H. N. Cl.'s Navn i Medlemsfortegnelsen i F. Meldahl & P. Johansen: Det kgl. Akademi for de skønne Kunster 1700—1904. Kbh. 1904, CXXXV flg. — Det var som Kunstens Ven og fortjenstfulde Talsmand i Almindelighed, at Meldahl foreslog Clausens Optagelse, ikke specielt med Henblik paa hans Indsats for Frederiksborg Slots Genrejsning, hvad *Helga Stemann* synes at antage i Værket, F. Meldahl og hans Venner. Bd. 3, Kbh. 1929, 250.

følgende Takkeskrivelse sammen med den underskrevne Edsformular:

»Til
det Kongelige Akademi for de skønne Kunster.

I Sandhed overraskende var det mig at modtage det kongelige Akademis Skrivelse, dateret min 80de Fødselsdag. Naar jeg tør modtage den her ydede Udmærkelse, er det dog alene i Bevidsthed om den rene Kjærligheds-Magt, der fra Ungdomsaarene af har draget mig til Kunstens Værker og dens Dyrkere. Jeg paa-skjønner det som en af de største Naadegaver, hvormed Forsynet har velsignet min høje Alder, at jeg har bevaret Sans og Evne til at nyde det Skønne i saa fuldt Maal som nogensinde.

I dette Sind og denne Interesse føler jeg mig nær sluttet til Kunstakademiets højtærede Directeur og dets Medlemmer hver især.

Kjøbenhavn, den 30te April 1873.

H. N. Clausen¹⁾«.

Takket være sit stærke Helbred kunde Clausen, ligesom sin Fader, endnu højt oppe i Oldingeaarene med forholdsvis usvækkede Sanser nyde Natur og Kunst. Hans nære Tilknytning til Kunsten og Kunstnerne fandt sine sidste og træffende Udtryk dels ved hans Bisættelse i Vor Frue ⁶/₄ 1877, hvorfra hans, Thorvaldsen-Beundrerens Kiste blev baaret ud til Tonerne af J. P. E. Hartmanns Sørgemarch over Thorvaldsen²⁾, dels i den offentlige Indbydelse, som 63 Mænd af forskellige Samfundsklasser udstedte til Indsamling til en Bronzebuste af Clausen; af Indbyderne repræsenterede Meldahl og Roed Billedkunsten. Busten blev afsløret 14. November 1878 paa Frue Plads foran Universitetet³⁾.

¹⁾ Takkeskr. og Edsform. findes i Kunstakademiets Arkiv 1873/62.

²⁾ Opt. 511 flg., 568. — H. N. Cl.: H. G. Cl.'s Eftermæle 12.

³⁾ Fædrelandet ¹¹/₆ 1877/Nr. 131. — Trap Danmark I 411 anfører fejlagtigt 1880 som Bustens Afsløringsaar.

ESPLANADEN.

I.

ESPLANADENS ALMINDELIGE HISTORIE.

AF VICTOR KROHN.

Den Generation, der har kendt Tiden før Anlægget af Frihavnen og ganske særlig den Del af den, der har haft til Huse paa Østerbro, vil sikkert kunne mindes, at man Nord for Kastelet og helt op i hvert Fald til Kalkbrænderiet kunde følge den oprindelige Kystlinie, fra hvilken der kunde vades i Hundredevis af Alen ud fra Land; denne Kystlinie fandtes endnu imellem Bechs og Engelbrechts Badeanstalter, og før Anlægget af Kastelet i 1664 skar den sig videre gennem dette omtrent fra Port til Port, idet Kastelets Strandbastioner og hele den gamle Langelinie var opfyldt paa den oprindelige Strandbund. Kaster man Blikket Syd for Kastelet, fremgaar det af et Kort, der er udarbejdet paa Grundlag af et Jordbunds-kort, der skulde belyse de sandsynlige Aarsager til Kole-ræens ulige Styrke i 1853 (Bruun: Køb. I. 12), at Kystlinien i Middelalderen gik saa langt ind, at Amalienborg og Frederikskirken viser sig at ligge et godt Stykke uden for den.

Man vil gennem dette forstaa, at store Dele af det, der nu betegnes som Esplanaden, ved Kastelets Anlæg bestod af store Vandhuller, der, som Følge af deres Nærhed ved Byen, endog i Henhold til en kgl. Befaling fra 1664, blev anvendt som Losseplads for Gadeskarn og andet Affald

(H. Andersen: Køb.s Toldbod. 40); de sidste af disse Vandhuller, der efterhaanden blev til Moradser, forsvandt først over et Aarhundrede senere.

C. 1700 findes der et mærkeligt Kort (Ingk. hist. Korts. II. 1. 2), paa hvilket hele Esplanaden og Grønningen tilsammen bestaar af fire meget store Vandhuller, der strækker sig helt ud til Toldboden og et godt Stykke Syd for Toldbodvejen, hvorved denne Vejs saa ofte skildrede Bundløshed bedre forstaas. Mellem Hullerne antydes der noget i Retning af Veje, og en af de mærkeligste af disse fører omtrent lige i Syd fra Sjællands Reduit til det, der formentlig skal være Toldbodvej; paa Midten udvider den sig i en cirkelrund Plads, hvorpaa der i Fugleperspektiv ses en Vindmølle, der, hvis Kortet er korrekt, altsaa skulde have ligget c. 22 Al. foran Reduiten, medens den Kastellet tilhørende Mølle i Dronningens Have Syd for Toldbodvej mindst har ligget over 150 Al. fra samme Punkt.

Naar det 1710 hedder, at Opfyldningen af Terrænet mellem Toldbodvejen og Kastellet nu er færdig, og at der kun staar tilbage at jævne Dyngerne (O. Nielsen: Køb. VI. 331), maa dette tages med alt Forbehold; thi 13 Aar senere, den 2. November 1723, har man endnu sit Besvær med at faa opfyldt en Plads ved Toldbodvejen, hvilket vil blive omtalt, hvor Kloakvæsenet kommer paa Tale. Endnu i 1730 fandtes der uopfyldte Huller (O. Nielsen: Køb. VI. 350), og i en Følgeskrivelse til en kgl. Resolution til Københavns Magistrat i Anledning af en Forestilling fra Kastellets Kommandant, Generalmajor H. H. Scheel, om et Morads, der har ligget i Grønningen i Retning af Krokodillegade, siges det den 2. September 1733, at det »foraarsagede stor Stank og var til stor Vanzir«. (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.). Men i 1744 faar man dog et indirekte Bevis for, at der endelig er bleven landfast, eftersom det den 9. Maj s. A. tillades Kastellets

Kommandant, Generalmajor F. H. Walther, at lade sine Køer græsse her, dog paa den Betingelse, at de var tøj-rede (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.).

Som en Rest af de gamle Vandhuller undlod man at opfylde et smalt Bælte, der laa nærmest Toldbodvejen, og som saaledes kom til at danne et skarpt Skel langs denne Vejs nordlige Side mellem Byen og Kastellets Grund. Dette, der oprindeligt havde strakt sig fra Bredgade til Toldboden, omtales første Gang den 24. Juli 1744, men betegnes kun som en »Grøft«, der skal renses af Slaverne (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.). Om dette Grænseskel findes der i Tidens Løb flere ret stærkt modstridende Meddelelser. Saaledes betegnes »Grøften« den 14. August 1751 som »en bred Grav«, over hvilken der kun ud for Amaliegade fandtes en Overgang, der var lukket med en aflaaet Bom; den 28. Januar 1756 hedder det, at Admiralitets- og Generalkommissariatskollegiet for 7 Dage siden har givet Ordre til, at »Vandløbet« skulde tilkastes (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.); ikke desto mindre anmoder Københavns Magistrat den 28. April s. A. om, at denne »Rende« maa blive rensed af Hensyn til Afløbet fra Tømmerpladserne paa »Grønland« (Køb. Kmdtsk.: Kgl. Ord. og Skr.). I 1758 kan man ikke tro andet, end at det er bleven kastet til, eftersom der d. A. opsættes et Rækværk, der blev lavet af noget Tømmer, der under en Storm i 1756 var bleven skyllet op paa Langelinie ved Islands Batteri; Aaret efter males det rødt »som alt Træværket i Kastellet« (Ingg. Ark. Nr. 2). I Aaret 1800 har Tidens Tand gjort det saa brøstfældigt, at det maa sammenbindes med Reb, og den 26. August ønskes det istandsat (Ingg. Ark. Nr. 270), hvilket dog først sker i 1808 (Ingg. Ark. Nr. 11). Man bliver derfor lidt forundret, naar Kommandantskabet atter i 1818 og 1820 klager over Stanken fra det stillestaaende Vand i »Grøften«, der trænger stærkt til Oprensning. Den

30. November 1821 (Ink. Ark. Nr. 12) tales der om den gamle Hæk, der skal erstattes af et Rækværk; desuagtet rekvireres der i Juni 1821 4500 Hvidtjørne til at plante *bag* Plankeværket, og de plantes i Efteraaret 1822. Den 27. November 1851 foreslaas det at fjerne baade Hækken og Stakittet, den første, fordi den afgiver »et meget stygt og uhyggeligt Skue«, det sidste, fordi Plankerne bliver stjaalet om Natten (Ink. Ark. Nr. 161). Endelig den 23. Marts 1854 gives der Ordre til, at det hele skal sløjfes og erstattes af en Række Træer paa hele den 582 Al. lange Strækning (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.), altsaa saaledes, som det er endnu.

Gennem et Forhør oplyses det den 23. Februar 1778, at der paa Esplanadens Grund har staaet en »Hvippegalge«, nemlig paa Stykket mellem Store Kongensgade og Grønningen; men den maa allerede da have været gammel, eftersom det den 4. December Aaret efter hedder: »Da den ved Toldbodvejen staaende Knægalge, hvor Desertørernes Navne plejer at anslaas og Eksekutioner af Kagstrygning og Brændemærke paa Delinkventer af Militær-Etaten afholdes, sidstnævnte Nat er nedblæst«, udbejder man sig en ny opsat (Køb. Kmdtsk.: Udg. Br.). Dette sker den 23. Februar 1780 ved Hjælp af Tømrerlavet, der til Københavns Raadstue gennem sin Oldermænd fremsender en Regning over de derved medgaaede Omkostninger (Køb. Kmdtsk.: Indk. Sager 1778—94 Udg. Br. 1780). Den 27. Juni 1789 blev det dog befalet, at Galgen skulde flyttes til et andet Sted, som Ingeniørkorpset skulde fastsætte, og at Transporten og Opsætningen nu skulde foretages af de uærlige Slaver (Køb. Kmdtsk.: Skr. fra Gen. Kom. Koll.).

Endelig lægges Grunden til Esplanadens Renaissance tidligt paa Aaret 1781. Forslaget herom, der fremkom fra Chefen for Artilleriet, General H. W. Huth, blev modtaget med megen Ros og Paaskønnelse og blev approberet

den 18. April s. A. Den kgl. Resolution herom lyder saaledes: »Vi approberer allernaadigst, at den imellem Kastelet Frederikshavn og Københavns Toldbod samt langs Vejen derhen beliggende Plads efter den foreviste Tegning til Zir for Staden og Fornøjelse for dens Indvaanere beplantes med Træer og indrettes til Alléer og Spadsereplads, ligesom og at de dertil udfordrede Bekostninger, for saa vidt de ej kunne afholdes af militære Fonds, bestrides ad usus publicos«.

Arbejdet tog dog ikke sin Begyndelse før i 1782; thi i Løbet af dette og det følgende Aar modtog Generalen 2000 Rdl., og først i April 1785 var Anlægget færdigt (Bruun: Køb. III. 655 og Coll. VIII. 17 samt Ingk. Ark. Nr. 63), efter at det den 2. November 1784 var bleven bestemt, at det skulde være underlagt Ingeniørkorpset (Ingk. Ark. Nr. 64). Træerne i et Antal af 3000 var bleven taget fra Dyrehaven (Ingk. Ark. Nr. 64. 17. Sept. 1785). I R. Nyerups Københavns Beskrivelse S. 220 hedder det: »Ved Enden af den lange Bredgade har man lige for sig den nydelige med unge Træer beplantede Esplanade, hvis Alléer paa venstre Haand fører til Østerport, men til højre langs med Siden af Toldbodvejen fører til Toldboden«, og i Vejviseren for 1794 fremhæves den skønne Udsigt fra det gamle Toldbodbatteri, hvorfra man i klart Vejr kunde se helt over til Skaane. Publikums Begejstring for Anlægget var i det hele taget stor, selv om der ogsaa senere kom til at lyde mindre blide Toner; man kaldte det for »de elysæiske Marker«, og man tænkte sig dem som en Promenade for det finere Publikum. Datidens loyale Forhold til Kongemagten udelukkede dog imidlertid dette i Begyndelsen; thi det »finere Publikum« foretrak stadig at holde til i Filosofgangen og i Buegangen omkring Slottets Ridebane; først da Kongefamilien efter Christiansborg Slots Brand i 1794 flyttede til Amalienborg, blev Esplanaden for Alvor en Promenade for

Beaumonden (H. Andersen: Køb.s Toldbod 45). Den 20. November 1810 fik Voldmesteren Ordre til at føre Tilsyn med Esplanadens Træer, fordi der blev klaget over, at disse blev ødelagt af ondsindede Mennesker (Inkg. Ark. Nr. 11).

Om den Rolle, Esplanaden spillede under Belejringen 1807, findes der saa mange trykte Kilder, at der her kun skal henvises til enkelte af disse: Ræder: Danmarks Krigs- og politiske Historie 1807—09, nærværende Tidsskrift 1. I. 113, A. C. Hansen: Københavns Lejrkrans 29 og 78 og Møller: Københavns ny Lejrkrans 96. Den formentlig eneste Arkivkilde er en Ordre af 9. September, ifølge hvilken Kastellets Interimskommandant, Oberstløjtnant C. N. Suckow, skal lade Palisaderingen paabegynde ved Toldbodens Laage langs Toldbodvejen til Indgangen til Kastellet, samt at disse Palisader skulde staa 7 Fod over og 3 Fod under Jorden (Inkg. Ark. Nr. 295).

Fra den 4. Januar 1819 skulde Kongens Livkorps for Fremtiden have Alarmplads paa Esplanaden (Parolbef.), ligesom det den 26. Juli 1854 tillades Københavns Borgervæbning at stille sammesteds for derfra at afmarchere til Fælled.

Angaaende Passagen blev der den 9. April 1825 fastsat følgende Regler:

»a. Den brede og midterste Allé, som gaar fra Toldbodbatteriet til Kastelsvejen ved Bredgade og derfra til Østerport, skal fortrinlig være bestemt for promenerende til Fods, og som Følge deraf skal det ikke tillades nogen at ride eller køre i disse tvende Alléer undtagen Vi selv og Vort Kgl. Hus.

b. I de øvrige Sidealléer skal det være Vore Statsministre, de ved Vort Hof akkrediterede udenlandske Ministre, Riddere af Elefanten, Storkors af Dannebrog, saavel som alle Generaler, Admiraler og øvrige Officerer, naar de er klædte i Uniform, tilladt at ride.

c. Paa Esplanaden eller over Esplanaden maa ingen køre undtagen de enkelte, som er givet Nøglen til Bommen fra Toldbodvejen til Esplanaden«. (Milit. Reskrs. 1825. 39).

Med Hensyn til den under a. anvendte Betegnelse »Kastelsvejen« skal det oplyses, at ligesom Toldbodgade ofte forveksles med Toldbodvej og omvendt selv af Historikere, saaledes ser man ofte Betegnelsen Kastelsvejen anvendt paa det Stykke Vej, som fra Bredgade langs Graven fører hen til Kastelet.

Den 22. Maj 1836 blev foranstaaende Regler gennem Adresseavisen indskærpede til Efterlevelse (Milit. Reskrs. 1836. 82).

Den 13. August 1837 approberes det, at den Vej, der gaar over Esplanaden i Alignement med Amaliegade, maa gives samme Bredde som denne for at skaffe friere Udsigt fra bemeldte Gade til »Stranden« (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.), medens der andetsteds benyttes Ordene »fri Udsigt til Søen«; begge Udtryk synes noget misvisende, eftersom Synsvidden fra Amaliegade paa hin Tid absolut maatte standse ved den højre Face og Flanke af Grevens Bastion. Denne Udvidelse Nord for Amaliegade viser, at Beliggenheden af Brokkensbod, om hvilken der senere vil blive talt, i hvert Fald har maattet være Øst for Udvidelsen, da den jo i modsat Fald allerede da vilde have faaet sit Banesaar, medens der nu kun er Tale om Fjernelsen af to Rækker Træer og nogle Piletræer ved Gravranden.

Omtrent 60 Aar efter den første Anlæggelse af Esplanaden blev der den 7. April 1844 paany fremsat et Forslag om Forskønnelse af den; dette blev godkendt den 18. Maj efter nogle fremlagte Tegninger, og Arbejdet stod paa i September og Oktober. Flere af Allétræerne blev ryddede og erstattede af Buskvækster som Akacier, Syren

og Hvidtjørn (Ingk. Ark. Nr. 110 (121) af 20. April, 249 og 268 af 14. Oktober).

Det er foran berørt, at Begejstringen for Esplanaden ogsaa havde sine negative Sider. Den 16. Juni 1836 er der saaledes Tale om, at Politiet jævnlige maa foretage Razziaer her efter husvilde (Kast. Kmdtsk.: Bijournal), og i den af I. Behrend udgivne Københavns satirisk-komiske Vejviser for 1839 hedder det S. 13, at »De københavnske Lazaroner søge der om Sommeren deres Nattely, hvor da Guds milde Natur aabner Armene og indluller de ulykkelige til Glemselens Salighed«, samt at »Avisfrierne og de efter Hymens Glæder længselsfulde skønne har ikke sjeldent deres Stævnemøder i Esplanaden, især i Tusmørke«. I Oktober 1849 siges det, at uagtet Spadsering var tilladt, blev det dog kun lidet benyttet, fordi de mange Skildvagter forbød alle Børn og mindre velklædte Personer at færdes der (Milit. Reskrs. 1849. 352), fremdeles blev Skildvagten paa Toldbodbatteryet den 1. Juni 1852 beordret til at føre Tilsyn med, at ingen efter Kl. 11 om Aftenen lagde sig til at sove paa de fra Pavillonon udstillede Bænke (Kast. Kmdtsk.: Befb.), ja, i 1864 lod man endog forsøgsvis Politiet føre Tilsynet (Kundg. f. Hæren). Sluttelig foreligger der en Klage af 25. April 1899 fra 21. Bataillons 1. Kompagni over den »overvældende Tilstrømning af løse Kvinder, der søge Erhverv hos Soldaterne«, navnlig Søndag Aften (Kaskmdtsk.: Indk. Skr.).

Bortset fra, at man mangler de tekniske Forudsætninger, er det ikke let at gøre Rede for Esplanadens mærkelige Kloakforhold; een Ting er imidlertid vis: der har ikke lugtet ambrosisk derude. Hvad angaar de store Vandhuller, der er omtalt foran, har man endnu den 2. November 1723 Besvær med at faa opfyldt en Plads ved Toldbodvejen; det ser ud, som om man havde ladet et Kloakafløb fra Nyboder ende blindt paa dette Sted

uden at give det Afløb til Stranden, hvorfor det blev nødvendigt at lede det hen til Gravene om det i 1689 nedbrændte ældste Amalienborg mellem Bredgade og Toldbodgade (O. Nielsen: Køb. VI. 259). Dette Kloak-afløb kom for Dagen i Oktober 1934 og havde samme Dimensioner som det samtidig fundne Hovedløb gennem Esplanadens Allé. I 1788 klages der over de raadne Ud-dunstninger fra Kastelsgraven, den 14. Juni s. A. udbedes der Erklæring om disse, og den 23. s. M. anbefales det at forlænge Kloaken under Esplanaden til Toldboden (Ingb. Ark. Nr. 65); men det maa være blevet ved Anbefalingen, thi i 1789 er det atter galt, idet Professor F. L. Bang ved Frederiks Hospital og Stadsfysikus C. E. Mangor da gør Forestillinger over for Kancelliet og udmaler de sørgelige Følger af Kastelsgravens Nærhed ved Hospitalet, Opfostringshuset og Fødselsstiftelsen m. m., og det hedder (Bruun: Køb. III. 755), at der nu endelig blev anbragt en Kloak under Esplanaden ud til det lille Karantænehus ved Toldboden; dette Afløb, der findes afsat paa et Kort uden Aarstal (Ingb. hist. Korts. II. 1. 15), bøjer fra Hovedledningen gennem Esplanaden i nordvestlig Retning for gennem en stor Slamkiste at føres ud i Søen et Stykke inde paa Langelinie. Det er antagelig denne, hvorom der tales i Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn af 30. Oktober 1821, hvor det hedder, at Kloaken »i Sommer har faaet en anden Retning« og at »den nye Slamkiste kommer til at ligge ad Quarantainebygningen. Ved denne Forandring vil saavel det fæle Syn som den ubehagelige Lugt, der tilforn mødte de ved Toldboden Landende, aldeles forsvinde«. (H. Andersen: Køb.s Toldbod 11).

I Oktober 1934 sank pludselig et Stykke af Spadserealléen sammen omtrent ud for Esplanadepavillonen, og nu kom den gamle kolossale Kloakledning for en Dag og blev fjernet. Dels efter personlig tagne, dels efter op-

givne Maal viste dens Dimensioner sig at være som følger: Nederst var Bunden i en Bredde af lidt over 2 m dannet af et tæt Lag Bjælker ($0,15 \times 0,15$ m) i Kloakens Længderetning. Oven paa dette solide Underlag fandtes der et andet Trælag bestaaende af tæt sammenlagte Planke, 2,13 m lange, 0,40 m brede og 0,07 m tykke, der laa paa tværs af det underste Lag og saaledes dannede Kloakens Gulv. Jorden under disse Trælag var sort som gammelt Mudder, og Træet var udvendigt sort og slimet, medens det indvendigt var ganske friskt. Desværre kunde Længden af Bjælkerne i det underste Lag ikke maales, eftersom de maatte hugges i mindre Stykker for at bringes op. Oven paa dette massive Træunderlag var Kloakens Sider opmuret af Sandsten og Granitblokke i en Tykkelse af 0,44 m; Kloakens indvendige hule Rum var 1,80 m i Højden og 1,25 m i Bredden med en svagt hvælvet Bue foroven. Med ulige store Mellemrum fandtes der ganske faa Kloakbrønde, hvis Nedgangsaaninger var forbavsende smaa ($0,32 \times 0,32$ m) og dækket af en tyk Trælem, der var omgivet af en Indramning af 2 store ($1,08 \times 0,32$ m) og 2 smaa ($0,32 \times 0,38$ m) af de gammeldags Flisesten, der havde en Tykkelse af c. 0,24 m. Overfladen af disse Brønde havde selvfølgelig oprindeligt ligget i Niveau med Stien; men ved en Asfaltering over Midten af denne var det hele bleven skjult for nu at synke sammen ved sin egen Vægt.

Anlægget af den lange Reberbane, der senere blev Artilleri- og derefter Husarkaserne, er saa ofte omtalt, at den næppe behøver at fremhæves her.

Professor Sander og Hofkobberstikker Lahde ansøgte den 3. Oktober 1801 om Tilladelse til at maatte opstille en Mindesten i Esplanaden i Anledning af Slaget paa Reden; den var tænkt rejst, hvor Hovedalléen og Amalie-gades Forlængelse mødtes (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.); men Sagen løb ud i Sandet, og Lahde fik rejst

sin Mindesten paa selve de faldnes Gravhøj paa Holmens Kirkegaard (C. Friis: Holmens Kirkegaard 6).

Allerede den 25. August 1818 begyndte Toldbodens Udvidelsestrang at gøre sig gældende paa Esplanadens Bekostning; til en Begyndelse var det hele dog ret spagfærdigt, idet det kun drejede sig om en Grund paa 220—230 Kvadratalen (Ingk. Ark. Nr. 217; Sagen findes som Nr. 28 under Aaret 1821 i samme Pakke). I 1847 blev der taget en større Mundfuld, og af Skrivelser af 3. Juli og 9. og 14. September d. A. (Ingk. Ark. Nr. 113 og Milit. Reskrs. 1847. 170) fremgaar det, at hele den til Toldbodvejen nærmest stødende Del skulde piloteres, samt at Afstikningen og Ryddeligggørelsen af de der staaende Træer skulde ske »uopholdelig«.

Gravene om Kastellet var intetsteds forsynet med Rækværk, selv hvor Kørevejene gik langs disse; først da en Droske i Januar 1846 faldt i Graven langs Vejen fra Bredgade til Kastellet, blev der her opsat et Stakit (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.), medens Terrænet Nord for Kastellet først opnaaede denne Sikkerhedsforanstaltning 8 Aar senere.

Den 12. Maj 1854 erholdt et Selskab, der hed »Hejmdal« og var stiftet af en Kreds af Nordmænd, Tilladelse til at fejre den norske Grundlovsdag ved i en højtidelig Procession fra Byen at gaa gennem Esplanaden og ud paa Langelinie for herfra med nogle nationale Sange at hilse paa et der liggende norsk Dampskib (Kast. Kmdtsk.: Indk. Sager).

Forinden der sluttes af med at tale om Esplanadens endelige Overgang til Kommunen, skal der endnu kun nævnes en lille Kuriositet, hvorved Militæretaten viste sig som en moderne Banebryder paa et Felt, der for saa vidt laa uden for dens egentlige Omraade: I 1892 lod den anlægge *Københavns første Cyclesti* paa Vejstykket fra Bredgade til Kastellet (Krak: Tidstavler).

Endelig den 5. December 1893 blev desværre store Dele af det gamle Kastel og imellem disse ogsaa Esplanaden afgivet til Havnevæsenet, der den 21. Marts 1894 atter afgav det til Kommunen til fremtidig Vedligeholdelse (Krak: Tidstavler). Vi gamle »Kastellanere«, der har set den skønne Miniatureskov Grønningen blive forvandlet til en kedelig »Boulevard«, gyser for Udsigten til, at det en skønne Dag vil komme til at gaa Esplanaden paa samme Vis.

II.

TOLDBODBATTERIET, ESPLANADEPAVILLONEN OG SJÆLLANDS REDUIT.

Toldbodbatteriet laa paa den Del af nordre Toldbodplads, hvor den nuværende Merkur-Neptun-Port fører ind til Toldboden, og hvor Meteorologisk Institut samt en Del af Havnevæsenets store Bygning nu ligger; det var oprindelig bestykket med 6 Stykker Skyts; men dets virkelige Udstrækning lader sig kun tilnærmelsesvis bestemme, fordi der er ret store Uoverensstemmelser mellem de forskellige Kort, saaledes at den angivne Længde endog varierer 90—150 Al. Før Kastellets Opførelse maa Batteriet have været mindre og betegnes som Dæmning; thi Oberst Emil Madsen skriver (Hist. Medd. om Køb. 1. VI. 193), at der blev saluteret fra Dæmningen ved Toldboden, da den hollandske Admiral M. A. Riufter den 7. August 1660 sejlede fra Byen med den Flaade, hvormed han havde undsat de Danske mod Svenskerne under Stormen paa København. Senere blev det udvidet stærkt baade i Højde og Længde, hvilket fremgaar af et Kort af 14. April 1751 i det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml. Fol. 371. c), hvor dets sydlige Grænse ligger omtrent ud for den østligste Ende af den tidligere nævnte vaade Grav langs Toldbodvejen.

I April 1781 blev der approberet et Forslag om Omdannelse af Esplanaden omtrent til dens nuværende Skikkelse, og da Arbejderne herved var tilendebragt i 1785, var Toldbodbatteriet blevet omdannet til en stor halv-rund træbevokset Høj, der laa lige ud for Esplanadens Hovedallé og var omgivet af en 100 Al. lang Elmehæk, der dog i 1826 blev erstattet med en Tjørnehæk (Ingg. Ark. Nr. 217). Paa denne Høj var der anbragt Bænke, hvorfra der var en glimrende Udsigt over Reden (Bruun: Køb. II. 665 og Coll. VIII. 17 m. fl. St.). Endnu indtil 1854 havde Artilleriet dog her 9 24 Pds. Kanoner med tilhørende Materiel staaende, hvorfor der indtil da var udstillet en Skildvagt fra Sjællands Ravelinsvagt for at have det fornødne Tilsyn hermed (Kast. Kmdtsk.: Befb. 11. Juni 1839); fra den 3. Oktober 1854 bortfaldt dog Skildvagten, foreløbig dog kun om Dagen. (Kast. Kmdtsk.: Kopib.).

Udsigtshøjen, der i Folkemunde efterhaanden kom til at hedde det »saakaldte« Toldbodbatteri, mistede dog *noget* af sin Tiltrækningskraft, efter at Langelinie i 1848 var bleven offentlig tilgængelig; thi medens Højen før den Tid havde været Endemaalet, blev den nu stillet i Skygge af den skønne og idylliske Langelinie, der dog ikke maa forveksles med den nuværende macadamiserede Kajpromenade, der, bortset fra den smukke og frie Udsigt, dog har den meget svage Side, at man er tvungen til at gaa den samme Vej tilbage igen, medens den ældre Langelinie, der slyngede sig malerisk uden om Kastellets Volde og Grave, havde den store Behagelighed, at man havde frit Valg, hvad enten man fra Huths Batteri i dens nordligste Del vilde fortsætte ud ad den uberørte Strandpromenade langs Classens Have til Kalkbrænderiet, gaa ad Kastelsvejen til Østerbrogade og langs Søerne eller tage den kortere Vej tilbage gennem Kastellet.

Toldbodbatteriet skulde imidlertid fremkalde Spiren til

noget, der med skiftende Beliggenhed har holdt sig helt ned til vore Dage, nemlig »Esplanadepavillonen«, idet den ældste Udgave af denne i 1844 blev anlagt ved Foden af den nævnte Udsigtshøj. Ogsaa denne Pavillon har det været vanskeligt at stedfæste med afgjort Sikkerhed; men den maa søges inde paa Meteorologisk Instituts Grund, og det vil senere ses, at den har ligget saa sydligt, at den i hvert Fald om Sommeren ikke har kunnet ses fra Hovedalléen, før man omtrent var naaet ud til Amalie-gades Forlængelse i Esplanaden.

Denne den ældste Esplanadepavillon kom til Verden under ret mærkelige Omstændigheder. En Konditor, Jacob Ludvig Meyer (f. 1803, d. 1863), der i 1828 havde faaet Borgerskab, og som havde forsøgt sig forskellige Steder i København, fik omsider, medens han boede i Pilestræde Matr. Nr. 117, den lyse Ide at ville opføre en Pavillon i den dengang saa højt lovpriste Promenade i Esplanaden. Tiden for Indsendelsen af hans Ansøgning ligger i det uvisse, og det er ikke saa mærkeligt, eftersom det senere viser sig, at det er hans Hustru, Rosalie Meyer, f. Ruben (f. 1802, d. 1870), der uden videre havde henvendt sig direkte til Kong Christian VIII, hos hvem hun havde opnaaet Tilladelse til Opførelsen, uden at General-Krigs-Kommissariatet havde faaet noget som helst at vide om Sagen, hvilket er saa meget mærkeligere, som Meyer den 29. Maj 1844 (Ingk. Ark. Nr. 110 (121) og Nr. 268 i H. A.) indsender de behørigte Dokumenter til Ingeniørkorpset, der uden videre Kommentarer sender dem til den kgl. Lands-Over- samt Hof- og Stadsret, for at de kan blive tinglæst og protokolleret for Udstederens Regning, ligesom det s. A. hedder, at Kastellets Bilet-(Fattig-)kasse nu har faaet en ny Indtægt i en aarlig Afgift af 20 Rdl. for »Esplanadepavillonen i det saakaldte Toldbodbatteri«.

En af Konditor Meyers Dattersønner, Biscuitfabrikant A. Metz, forklarer Sagens Sammenhæng derhen, at hans

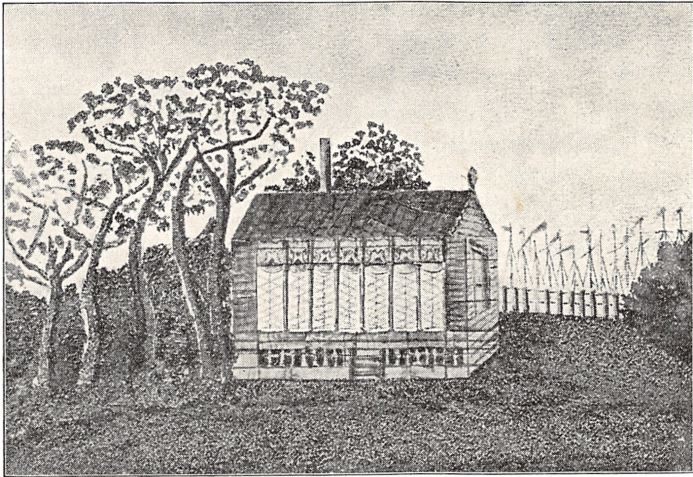
Morfader allerede fra midt i Trediveaarsalderen var lam i begge Ben, saaledes at han hjælpeløs maatte tilbringe Resten af hele sit lange Liv i en Rullestol, der særlig blev kørt af Metz's Moder, der i den Grad ofrede sig for sin Fader, at hun end ikke vilde gifte sig før efter hans Død. Paa Grund af disse Forhold har Meyers Hustru, der skildres som en meget energisk og initiativrig Kvinde, maattet tage Sagen i sin Haand, hvilket hun altsaa gjorde saa godt, at Kongen gav hende Tilladelsen.

Først da Pavillonen den 21. September 1844 begyndte at skyde til Vejrs, blev der Røre om Sagen, idet General-Krigs-Kommissariatet ønskede oplyst, hvorledes det forholdt sig med Tilladelsen til den alt foretagne Opførelse (Ingk. Ark. Nr. 110 (121)); men først længe efter, at Pavillonen var taget i Brug, laa endelig Sagen fuldt oplyst i Februar 1845 (Ingk. Ark. Nr. 111 (122)), og den 29. Marts s. A. udgik der en kgl. Resolution, hvis Pkt. 1 lød: »For saa vidt det omhandlede Pavillon-Anlæg angaar, skal det efter Omstændighederne have sit Forblivende ved det i saa Henseende passerede«. Pkt. 2 gik ud paa, at noget saadant ikke oftere maatte finde Sted. (Milit. Reskrs. 1845. S. 47).

Denne den ældste Esplanadepavillon dannede et Rektangel paa $10\frac{1}{6} \times 13\frac{3}{4}$ Al. med Længderetningen omtrent i Nord—Syd. Uagtet den kun kom til at bestaa i 2 Aar i denne Skikkelse, findes der dog et ganske enestaaende Billede af den i en anden af Konditor Meyers Dattersønner, fhv. Handskefabrikant Samuel Hauowitz's Besiddelse. Dette Billede, der er indrammet, er for selve Pavillonens Vedkommende udskaaret i kartontykke uregelmæssige Korkstykker, medens Jordsmonnet og de Pavillonen omgivende noget stiliserede Træer antagelig først har været tegnet og derefter er bleven oversmurt med et eller andet Bindemiddel, hvorpaa der da er strøet forskelligfarvet Korksmuld. Bortset fra dette mærkelige

Materiale afgiver dette Billede utvivlsomt den eneste fuldt ud korrekte Fremstilling af den ældste Esplanadepavillon, eftersom det i Modsætning til den nedenfor omtalte Gengivelse netop viser de 7 Fag i Længdesiden, som Kilderne senere taler om.

I Bymuseet findes der imidlertid et Par Porcelænskopper, af hvilke Overkoppen bærer et malet Billede af

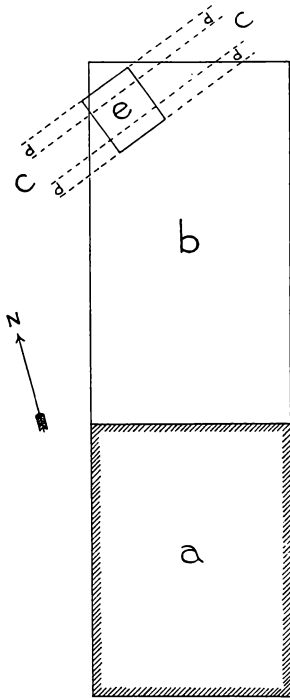

Den ældste Esplanadepavillon.

samme Pavillon, men paa dette er der 8 Fag, hvilket er mærkeligt, eftersom Kopperne er en Gave til Meyer paa hans 55-aarige Fødselsdag, idet Underkoppen bærer Datoen: $\frac{1}{4}$ 1858. Disse Kopper har fornævnte A. Metz skænket til Bymuseet.

I Forbindelse med den ældste Esplanadepavillon har afdøde Generalmajor C. F. Krabbe meddelt følgende lille Historie, der kaster et karakteristisk Lys over Fredericias energiske Kommandant under vore to sidste Krige, den senere Generalmajor N. C. Lunding. Denne var da som Kaptajn Chef for 1. Ingeniørkompagni, der laa i Kastel-

let; ved Kompagniet var der to Løjtnanter, der skiftedes til at have Inspektion i 5 Dage ad Gangen, i hvilken Tid de ikke maatte forlade Kastellet. Lunding opdagede imidlertid, at de gik over for at spise i Pavillonon, men i Ste-

a: Ældste Esplanadepavillon 1844. — *a+b*: Næstældste Esplanadepavillon 1846. — *c-c*: Gammel Kloak fra Nyboder gennem Esplanade Alléen til Havnen; de sidste Rester fjernet i 1934. — *d-d*: Kloakens Mure. — *e*: Nedgangs-dæksel til Kloaken omgivet af svære Kampesten.

10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0 10 Alen

det for at gøre et større Nummer ud af Sagen, »straffede« han dem med for Fremtiden at indbyde dem som Gæst i sit eget Hjem i Fortunstokken.

Meyer, der efter flere Omflytninger i Byen endelig i 1846 var kommet til at bo saa nær ved Esplanaden som paa Bryggerlængen Nr. 72, var imidlertid ikke tilfreds

med det opnaaede Resultat; thi den Yndest, som dette Anlæg havde vundet i den københavnske Befolkning, der jo ikke i Forvejen var forvænt i saa Henseende, var saa stor, at den lille Pavillon næsten altid var overfyldt. Den 28. Marts 1846 søgte han derfor om Tilladelse til at opføre en Tilbygning til den oprindelige Pavillon (Ingk. Ark.

Den næstældste Esplanadepavillon.

Nr. 112 (123)) og indsendte den 15. Maj en Tegning heraf (Ingk. Ark. Nr. 251, 27. Aug. 1846).

Ved kgl. Resolution af 1. Juni s. A. blev der bevilget ham Tilladelse til at »forlænge den ham tilhørende Konditor-Pavillon i Kastellet Frederikshavns Esplanade med 6 Fag hen imod Kørevejen til Langelinie, saaledes at den med ialt 13 Fag og sin nuhavende Bredde af $10\frac{1}{6}$ Al. erholder en Længde af 32 Al., imod at han for Tilbygningens Vedkommende underkastes de samme Betingelser, som han for sit nuhavende Etablissement har indgaaet, hvorom det af ham udstedte Revers bliver at for-

syne med en yderligere Paategning, samt imod, at den af ham i Kastellet's saakaldte Biletkasse hidtil svarede Afgift af 20 Rdl. i Forhold til den større Byggegrund forhøjes til 33 Rdl. 32 Sk. aarlig«. (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. af 13. Jan. 1846).

Af foranstaende Grundrids af 27. August 1846 fremgaar tydeligt Størrelsesforholdet mellem den ældste og næstældste Pavillon, og man vil fremdeles se, at Ejeren ved denne Udvidelse i nordlig Retning opnaaede den store Fordel, at en Del af Pavillonen nu blev synlig helt nede fra Hovedalléens Begyndelse ved Bredgades Udløb, hvilket fremgaar af det paa Grundridset indtegnede Stykke af den gamle Kloakledning, der netop førte gennem hele Alléen ud i Havnen, men hvis østligste Del senere maa være forsvundet ved Udgravningen af Grunden til Meteorologisk Institut, medens Resten som foran meddelt faldt sammen i Oktober 1934 og blev fjernet. Pavillonens nordvestlige Hjørne ligger hen over en Kloakbrønd med Dæksel, og saafremt Afstandene mellem disse Kloakbrønde paa den 150-aarige Kloakledning havde været lige store, vilde man med tilnærmelsesvis Sikkerhed have kunnet beregne Pavillonens øst-vestlige Beliggenhed, men desværre viste disse Afstande sig meget variable. Det anføres i Ingeniørkorpsets Skrivelse, at dette Nedgangsdæksel »dog maa kunne ignoreres, da der nu findes et Spadestik dybt Jordlag over det. Derimod vil det hindre Anlæg af Kælder paa dette Sted«. I disse Ord ligger der et Fingerpeg om, at Pavillonen ikke kan have ligget oppe paa Udsigtshøjen, men netop hvor denne begyndte; thi før Midterpartiet af Hovedalléen blev dækket af et Lag Asfalt, laa alle Nedgangsdækslerne synlige i Niveau med Alléen.

I Bymuseet findes omstaaende Billede, hvor denne Pavillon ses ude fra Langelinie.

Naar der i den ggl. Resolution af 1. Juni 1846 tales

om, at Udvidelsen skulde gaa »hen imod Kørevejen til Langelinie«, er de nuværende Forhold i den Grad forskellige fra de daværende, at der til Forstaaelse for Nutidens Københavnerne sikkert kan tiltrænges en lille Forklaring. Foruden den ofte omtalte Hovedallé, der kun var for gaaende, var der dengang tre Køreveje til Langelinies sydlige Indkørsel, hvilken sidste nu maa tænkes at have ligget paa det Sted, hvor Forbindelsesvejen mellem Toldboden og Frihavnen udgaar fra den førstnævnte. Den fineste og korteste af disse Veje gik i Flugt med Amaliegade og førte lige direkte til Indkørslen; men den var kun for Kongehusets Medlemmer, hvad der jo ogsaa forklarer Bommens Tilstedeværelse; den anden, der ogsaa var for Kongehuset og visse Rangspersoner, løb parallelt med og umiddelbart Nord for Hovedalléen; den kan ses endnu, men fungerer nu som grusbelagt Spadserevej; den tredie endelig var for almindelige dødelige, og ogsaa den kan delvis følges endnu, nemlig fra Bredgades Udløb, langs med Kastelsgraven og rundt om den nuværende Esplanadepavillon; men i Stedet for derefter som nu at føre over til Amaliegades Udløb, svingede den til venstre og fulgte hele Gravranden uden om det Sted, hvor den engelske Kirke nu ligger, og videre direkte ind paa Langelinie, og det er sikkert denne sidste Vej, der har været ment, idet de to andre i Forvejen førte ret nær forbi Pavillonen.

I 1848 maa Meyer have faaet indrettet sig en Beboelseslejlighed i Pavillonen; thi fra dette Aar til sin Død boede han paa Toldbødvejen, Matr. Nr. 310, der netop viser sig at være Esplanadepavillonen. Kælderen benyttedes som Køkken og Bageri m. m., og Rekvireringen af Varerne foregik gennem en aabenstaaende Lem i Gulvet.

Den 13. November s. A. fik Meyer efter Ansøgning overladt et Stykke Jord af Esplanaden til en Gaardsplads, der stødte op til en af de senere omtalte Ejendomme Øst

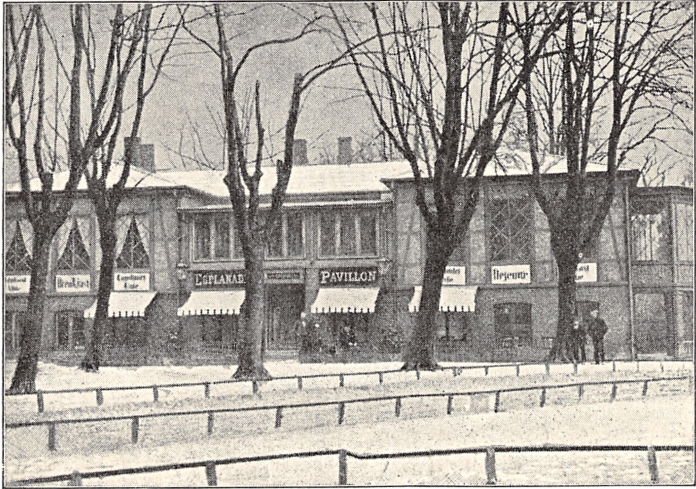
for Brokkensbod. Betingelserne var dog, *at »al'sømmelig Anstændighed overholdes«, at den aarlige Afgift forhøjes til 44 Rdl. 6 Sk., samt at der sørges for Indvilligelse fra den vedkommende Forpagter af Græslodden (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.).* Den 19. September 1852 fik han Tilladelse til at erstatte en Trappe ved Pavillonens sydlige Ende med en Veranda (Ingg. Ark.: Skr. om Kast. 1848—57 i H. A.) og den 28. August 1854 til at anlægge en Iskælder under Pavillonon (Krigsm. 2. Kont. Ingg. Skr. Nr. 750 i Rigsark.); men den 5. September 1859 androg han atter om mere Plads til Isoplag samt om Indlæggelse af Vand, eftersom den ældre Vandledning fra det gamle Vandværk var bleven skaaret over; dette anbefales (Kast. Kmdtsk.: Kopib.). Med Hensyn til Isen var man ikke den Gang saa hygiejnisk indstillet som i vore Dage; thi den blev taget fra Graven foran et af Kastellets nordligste Udenværker, Færø Reduit, uagtet Kastellets Grave gennem Tiderne var bleven benyttet til lidt af hvert. Som en ganske særlig Begunstigelse blev det tilladt, at Isen maatte transporteres gennem Kastellet.

I 1863 afgik Meyer ved Døden, og hans Enke, der saaledes som Forholdene laa, hidtil havde været Forretnings egentlige Leder, overtog den nu ogsaa af Navn; men tre Aar senere kom der et haardt Tilbageslag, idet Pavillonon nu skulde nedrives og fjernes først og fremmest af Hensyn til Toldbodens Udvidelse mod Nord og Vest. Myndighederne holdt dog Haanden over Fru Meyer, og den 2. Juli 1867 blev det tilladt hende at opføre en ny Pavillon paa det Sted i Esplanaden, hvor den engelske Kirke senere fik sin Plads (Love og Bestemmelser for Hæren S. 42). Det var det første alvorlige Brud paa en 23-aarig Tradition. Under Nedbrydningen af den gamle og Opførelsen af den nye Pavillon boede Fru Meyer i Bredgade Nr. 42 i Sidebygningen.

I Foraaret 1869 aabnedes den nye smukke Bindings-

værks-Pavillon, der vel nærmest var opført i Schweizerstil; den havde Kælder, en ret høj Stue med aaben Veranda mod Syd og en 1. Etage. Paa Baggrund af Esplanadens Træer mindede den ikke saa lidt om en rigtig Skovpavillon, og den var, særlig naturligvis om Somme-

Esplanadepavillonen 1869.

ren, meget stærkt besøgt. Ogsaa af denne findes der et Billede i Bymuseet.

Den 10. December 1870 afgik Fru Meyer ved Døden efter i 26 Aar at have været den bærende Kraft gennem tre forskellige Udviklingstrin af Esplanadepavillonen, som hendes Mand havde startet. Efter hende fulgte i de resterende 14 Aar af denne Pavillons Tilværelse en vekslende Række Ledere.

I Anledning af, at det den 3. September 1884 (L. og B. f. H. S. 50) var bleven bestemt, at der skulde opføres en engelsk Kirke paa det Sted, hvor Pavillonen og den bag om denne løbende Kørevej til Langelinie laa, ramte

Skæbnen atter Pavillonen efter en Tilværelse af kun 15 Aar, og den maatte igen skifte Plads; men forinden vi omtaler den indtil nu sidste Esplanadepavillon, vil det formentlig være nødvendigt først at beskæftige sig lidt med det Sted, hvor den kom til at ligge og altsaa endnu ligger.

Ligesom de to ældste Pavilloner havde haft Tilknytning til et af Kastellets Udenværker, blev ogsaa dette Tilfældet med den nuværende, om mulig i en endnu højere Grad. Oprindeligt havde der ud for hver af Kastellets to Hovedporte ført to Broer over Gravene; den sydligste af disse Broer, nu en kedelig og poesiforladt Dæmning, hed Sjællands Ravelinsbro og førte fra Sjællands Ravelin, der laa der, hvor Sindings Valkyrie nu rider, og over til Esplanaden. Som Forsvar for denne Bro var der umiddelbart foran den bleven anlagt et mindre Udenværk: Sjællands Reduit, der kun bestod af to Facer med en foranliggende vaad Grav, der var 8 Al. bred og havde en Dybde af 2—2¹/₂ Al., samt et foran denne liggende Glacis. Det er kun lidet, man hører om dette Udenværk, udover, at det i 1670 er bestykket med 4 Jernkanoner; men siden da ligger det og sover sin uforstyrrelige Tornerosesøvn, indtil der, af Frygt for den sig stadig nærmende Kolera, i 1851 blev fremsat et Forslag om at lade Graven tømme for Vand og opfylde med Jord. Forslaget begrundedes dels ved, at Værket efterhaanden ganske havde mistet enhver Betydning som Forsvarsværk, efter at Bebyggelsen af Skt. Annæ Kvarter var rykket det saa tæt ind paa Livet, at endog selve den tidligere bundløse Toldbodvej var bleven en brolagt Gade med høje Huse paa sin sydlige Side, og dels ved, at Vandet i Graven, der hverken havde Til- eller Afløb, om Sommeren udbredte en meget ilde Stank. Man skød imidlertid som saa ofte før Sagen fra sig, fordi det kostede Penge, og først da den ubehagelige Gæst stod lige for Døren i Maj 1853,

blev Graven tømt, men ikke opfyldt, saaledes at man helt ned til 1884 endnu saa nogenlunde kunde følge Udenværkets fortifikatoriske Linier.

Paa en Maade har dette i øvrigt saa uanselige Udenværk indirekte en vis historisk Betydning, for saa vidt som det er fra dette, man maa tænke sig det bekendte

Den nuværende Esplanadepavillon.

Billede set, paa hvilket den af en Ryttereskorte omgivne Karosse er afbildet, der fører den fængslede Struensee ud i Kastellet; den foran ridende Officer med dragen Sabel er netop ved at styre sin Hest ind over den nu nedlagte Sjællands Ravelinsbro. Kuriøst nok staaer Træerne langs Kastelsgraven sommerklædte, skønt Begivenheden foregaar i Januar Maaned, ligesom man har forsynet Gravranden med et Rækværk, der først blev opsat i 1846.

Imidlertid havde man straks taget fat paa Nedbrydningen af den gamle Pavillon, og dette Arbejde maa være

bleven afsluttet før Maj 1885, eftersom Grundstenen til Kirken blev nedlagt allerede den 19. Maj d. A.

Tilladelsen til at opføre den nuværende Pavillon blev givet den 1. November 1884 (L. og B. f. H. S. 65), og Arbejdet paa dens Opførelse forceredes saa stærkt, at den kunde staa færdig til Afløsning af sin Forgænger til Foraaret 1885. Opførelsen foregik netop paa Bunden af den nævnte Udenværksgrav, saaledes at Pavillonon i sin Helhed kom til at danne som en Bro fra selve Udenværket hen over Graven og over til det foran liggende Glacis, der ved denne Lejlighed forsvandt; Køkkenerne og de fornødne Oplags- og Forraadsrum dannede som en Kælderetage midt i Graven, medens selve den rummelige Restaurant dannede Stueetagen, over hvis Midte der blev opført en Etage til Beboelseslejlighed. Ogsaa ved denne Pavillon er der i Aarenes Løb foretaget forskellige større eller mindre Ombygninger og Udvidelser, og paa omstaaende Billede ses den i sin nuværende Skikkelse.

Den nye Pavillon blev aabnet for Publikum den 7. Maj 1885, hvilket fremgaar af en Notits i Berlingske Tidende for Dagen før; dens første Indehaver var Konditor H. C. Stentoft, og efter ham fulgte en Række andre Indehavere, indtil Pavillonon den 1. Januar 1928 blev overtaget af Restauratør K. W. J. Bendix, der imidlertid afgik ved Døden den 9. Oktober 1932, hvorefter hans Enke, Fru Else Bendix, overtog Ledelsen, og det er altsaa faldet i hendes Lod at fejre 50-Aarsdagen for den nuværende Esplanadepavillons Tilblivelse. Af praktiske Hensyn blev dog Festdagen henlagt til Store Bededagsaften den 16. Maj.

Da Pavillonon i sin Tid blev rejst, udviste man den Pietetsfølelse for Tiden, der laa forud, at man lod Væggene dekorere saaledes, at de paa sin Vis giver en retrospectiv Fremstilling af Pavillonens historiske Udvikling siden 1844. Der vilde derfor være god Mening i, om man

tog sig for i Aaret 1944 at fejre 100-Aarsdagen for den første Esplanadepavillons Tilblivelse.

III.

BROKKENSOD OG DENS NABOHUSE.

I »Historiske Meddelelser om København«, 1. IV. 305¹⁾ har Dr. Villads Christensen skrevet en Afhandling om »Brokkensod«, hvori han siger, at den »blandt Byens Befolkning *var* populær som selve Rundetaarn, og (at) ingen gammel Københavner kan høre Navnet uden et Smil«. Nu i vor Tid er Rundetaarn af de to ene om Populariteten; thi de 80 Aar, der er hengaaet siden Brokkensods Nedrivning, har slidt stærkt paa dennes Popularitet udover hos de forholdsvis faa, der føler Lyst og Trang til at fordybe sig i Københavns gamle Historie.

Efter den detaillerede Fremstilling af Brokkensods Historie til dens Nedrivning i 1855 skulde nærværende Forfatter ikke vove at fremkomme med Supplementer, hvis der ikke gennem de *militære* Kilder — thi Boden laa paa Kastellet's Grund — og andre Steder kunde paa-vises Tvivl i Retning dels af dens Størrelsesforhold, dels af dens Alder.

Naar Dr. Villads Christensen anfører, at Brokkensod nævnes første Gang i 1689 som »Jens Brocks Hus ved Toldboden«, kan dette ikke modsiges; derimod er der for nærværende Forfatter ingen Tvivl om, at Boden eller Bygningen har eksisteret længe forud for den Tid om end ikke som Værtshus. Min høje Alder gør det imidlertid umuligt for mig at gaa i Detailler med Hensyn til dette ret vigtige Spørgsmaal, men med Københavns Diplomatarium som Grundlag skal her kun søges givet

¹⁾ Jfr. ogsaa Carl C. Christensens Artikel i Hist. Medd. om Kbh. 3. I. 240.

nogle Fingerpeg, der mulig kan spore en yngre til senere at gaa dybere i Sagen.

Allerede den 12. December 1652 hedder det (Køb. Dipl. III. 407 (moderne Sprog er anvendt)), at »Frederik 3 gøre alle vitterligt, at Vi Simon Croneberg paa underdanigst Ansøgning og Begæring naadigst har bevilget og tilladt, saa og hermed bevilger og tillader, at han i Betaling maa forundes for 320 Rdl., som han for gjort Skomagerarbejde i Vor elskelige kære Hr. Broders salig og højlovlig Ihukommelses Tid tilkom, et lidet Hus Os tilhørig sammesteds uden Østerport ved Toldboden, hvor Tolderen, os elskelig Jens Bøysen tilforn skal have haft sit Skriver Kammer og siden skal have været tillukket, dog skal han tiltænkt være paa egen Bekostning det at lade nedbryde og bortflytte«. Med Hensyn til Godtgørelsen for leveret Skomagerarbejde til Kongens Broder, er der antagelig Tale om den udvalgte Prins Christian, der var død 1647. Paa Foden hedder det, at de 320 Rdl. var fordelt paa to Regninger, der var underskrevet af »prindzesinden«, antagelig Prinsens Gemalinde Magdalene Sibylle, og som blev tilintetgjort ved at brændes efter at være forevist Kongen. Det tilføjes, at Simon Cronberg (Navnet varierer stadig) i 1641 ejede en Grund paa Christianshavn (Køb. Dipl. III. 218).

Simon Cronborg er den 4. Februar 1661 (Køb. Dipl. III. 512) Oldemand for Skomagerlavet og betegnes som »erlig och velforstandige mand«, efter hvis Ansøgning Københavns Præsident, Borgmestre og Raadmænd giver Skomagerlavet nogle Vedtægter, der skal modarbejde Lavets »bønhasere och fuskere«. I Grundtaksten af 1661 (Køb. Dipl. I. 765) hedder det, at Skomager Simon Cronberg har et lidet Hus paa Marken ved Toldboden. Simon Croneburg synes at have været en ret velhavende Mand, thi i Grundtaksten af 4. April 1668 (Køb. Dipl. II. 809) ses han at være Ejer af 2 Vaaninger i Vingaardsstræde

og 4 gamle i Gangen (antagelig Smedensgang) til Takst 200 Rdl., en paa Købmagergade til 400 Rdl. og et Hus i »Wogenmandgadenn« til 40 Rdl.

Den 21. Juli 1669 synes han at have solgt sit Hus paa Toldbodvejen; thi det hedder (Køb. Dipl. VI. 510) »Frederik 3 gøre alle vitterligt, at Vi efter allerunderdanigste Ansøgning og Begæring allernaadigst har bevilget og tilladt etc., at Hans Ruttenbach maa paa denne Side Vor Toldbod her for Staden lade »biuge« en Fjellebod omtrent ved Clemmend Lambretssens og deri, indtil Vi anderledes tilsigende vorder, Øl, Brændevin og Måd falholde for enhver, som det til Nødtørft begærer, imod tilbørlig og billig Betaling. Dog at saadant Tapperi og Handel skikkeligt og uden billig Klage holdes, saafremt han ikke derfor vil stande til Rette som vedbør«. Navnet Clemmend Lambretssen nævnes desværre ikke oftere i Forbindelse med Brokkensbod, hvad der for saa vidt er beklageligt, som der da muligvis vilde have været et Middel til at stedfæste Beliggenheden. Imidlertid er det aldeles afgjort, at der helt ned indtil Aar 1800 absolut ikke fandtes andre Huse paa den nordlige Side af Toldbodvejen end den Bod, der senere kaldes Brokkensbod, og der kan derfor ikke være Tvivl om, at Ruttenbach er den første beværtningsdrivende paa dette Sted, hvad enten det saa er Skomager Simon Cronborgs oprindelige Hus fra 1652, eller det er et nyt, der er bleven opført paa samme Sted; i hvert Fald er det den første Spire til Brokkensbod — men ikke under dette Navn — som *Værtshus*, en Spire, der altsaa ligger 20 Aar længere tilbage i Tiden.

Den 6. August 1673 (Køb. Dipl. VI. 620) beskikkes Jens Brock til at være »visiteur her ved Vor Toldbod i afgangne Clemmend Lambertzens Sted«.

For endelig at følge Skomager Simon Cronborg til Vejs Ende, synes det at fremgaa af Grundtaksten af 1689

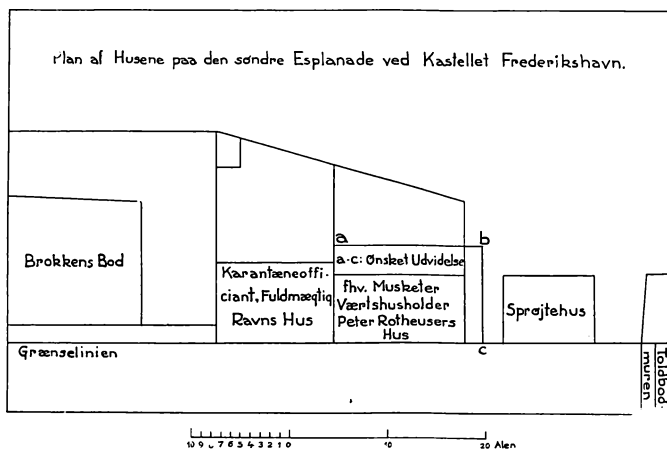
(Køb. Dipl. III. 668), at han da har været afgaaet ved Døden, og at hans Enke, der vist bliver gift med en Skomager Jacob Ridder, bor i en af de foran nævnte Vaaninger i Vingaardsstræde.

Der er for mig ingen Tvivl om, at der maa være en vis Forbindelse i alt dette, saaledes at Bygningen Brokkensbod eller en Forgænger af den mulig maa kunne følges endnu længere tilbage i Tiden end til 1652; thi da Skomagernes Oldermann faar Skøde paa Huset paa den Tid, maa det jo alt have eksisteret, da der jo ellers ikke kan være Tale om Tilbud om at maatte lade det nedbryde.

Gaar vi sluttelig over til de militære Kilder om Brokkensbod, da finder vi de ældste af disse ret upaalidelige. Det ældste er et Kort af 28. Februar 1744 (Ingk. hist. Korts. I. 8. 5); her ligger Bodden som en langagtig Bygning, hvis Længde er omtrent $2\frac{1}{2}$ Gange Bredden, og denne Bredde synes kun at fylde Halvdelen af den ofte omtalte vaade Grav langs Toldbodvejens nordlige Side.

Derimod findes der en særdeles tydelig Tegning, som gengives overfor, og hvortil der flere Gange vil blive henvist i det følgende. Den betegnes som »Plan af Husene paa den søndre Esplanade ved Kastellet« og er Bilag til en Skrivelse af 6. December 1821 fra Johan Christopher Vogelius Steenstrup (f. 7. Nov. 1795, d. 6. Dec. 1870), der paa den Tid som Sekondløjtnant i Ingeniørkorpset maa have været knyttet specielt til Kastellet (Sagen findes i Ingk. Ark. Nr. 217 i Hærens Arkiv mellem Breve fra Kastellet 1818—28). Paa denne Tegning, der er i stor Maalestok, ligger Brokkensbod c. 2 Al. tilbagetrukket fra Esplanadens Grænselinie mod Syd; dens Façade er $13\frac{1}{2}$ Al. (Dr. V. C. har 20 Al.), dens vestre Side er 13 Al. (13 Al. 16 T.), dens østre $12\frac{1}{2}$ og dens nordre, der altsaa er lidt skraa, c. $13\frac{5}{8}$ Al., altsaa angives den nærmest som en Kvadrat, hvad der særlig for Façadelængdens

Vedkommende viser en Afvigelse af $6\frac{1}{2}$ Al. fra det af Dr. Villads Christensen opgivne Maal. Endelig findes Brokkensbod paa et Kort fra 1848 (Ingg. hist. Korts. II. 1. 15), hvor den i Bredden fylder det dobbelte af den vaade Gravs Bredde, medens Gadefaçaden atter her er c. $2\frac{1}{2}$ Gange saa lang som Bredden; Øst for den ligger der en Butik, om hvilken der senere vil blive fortalt.

Tegningen findes i Ingeniørkorpsets Arkiv Nr. 217: Breve fra Kastelet 1818—28 som Bilag til en Skrivelse fra Steenstrup af 6. Decbr. 1821 angaaende en af Musketer Rotheuser ønsket Ombygning af hans Hus og Udvidelse af hans Grund. Brokkensbod, Sprøjtehuset og Toldbodmuren af Grundmur. Ravens og Rotheusers Huse af Bindingsværk. (Hærens Arkiv).

For at undgaa unødvendige Gentagelser anføres her saa vidt muligt alt, hvad der efterhaanden kommer til at gælde for samtlige Huse.

Da Udvidelsen af Toldboden den 23. Juni 1847 var bifaldet af Kongen, forespurgte Toldkammeret, hvilken Godtgørelse der vilde være at tilstaa de forskellige Ejere (Ingg. Ark. Nr. 113 af 3. Juni 1847 i H. A.). Svaret herpaa af 14. September s. A. (Milit. Reskrs. 1847. S. 169)

gik ud paa, at da Ejerne ikke stod i noget videre Forhold til Militæretaten, og da Borttagelsen ikke skulde ske af militære Grunde, ansaa man det for rigtigst, at det fornødne foranstaltedes dem meddelt fra Toldkammeret, som havde givet Anledning til de nye Anlæg og derfor maatte afgøre, hvorvidt disse Ejere skulde have nogen Erstatning.

Brokkensbod endte som anført sine Dage i 1855.

Første Gang, der er Tale om en Nabo til Brokkensbod, er den 16. September 1709, da Mads Christensen Heegaard andrager om Tilladelse til paa den nordlige Side af Toldbodvejen, Vest for Brokkensbod, at opsætte »en liden Bygning af Tømmerværk med Mur imellem paa Pæle i Graven til min og min Hustrus Arvingers Eje« (Køb. Kmdtsk.: Ord. og Skr. 1708—13). Der høres imidlertid intet videre til Sagen, der formentlig ikke er bleven godkendt, og intetsteds findes der nogen saadan Bygning indlagt paa Kort.

Først den 19. April 1800 (Ingk. Ark. Nr. 71) hører man om det første Nabohus; det er dog ikke et Beboelseshus, men et Sprøjtehus for Toldbodvagtens Sprøjte. Det blev opført »paa den grønne Plads tæt op til Toldbodvejen i en liden Afstand fra den saakaldte Brockens Bod«. Pladsen var nu ikke saa liden endda, eftersom det paa den anførte Plan laa $29\frac{1}{4}$ Al. Øst for Brokkensbod og kun $5\frac{1}{4}$ Al. fra »Toldbodmuren«, som ses paa Planen. Dets Størrelse var $9\frac{1}{2} \times 7$ Al. Der hørtes intet om det senere; men det kom selvfølgelig til at dele Skæbne med Brokkensbod og de andre Bygninger, da Toldboden skulde udvides, saa meget mere, som det jo var det nærmest liggende.

Den 3. Marts 1811 findes der en Ansøgning fra en Musketer Johan Peter Rothheuser (Rotheuser) af Køben-

havns Infanteriregiment om at maatte opføre en Barakke af 13×6 Al.s Størrelse og med Skorsten paa Esplanaden mellem Brokkensbod og Sprøjtehuset. I denne Anledning foreslaar Kommandanten, at Pladsen skal anvises og opmaales for ham, for at der kan føres Tilsyn(!) med Opførelsen, at den uden Ophold og for Ejerens Regning skal nedbrydes, naar Nødvendigheden maatte fordre det, at han ikke maa sælge eller udleje den eller lade den gaa i Arv, og at han skal betale 6—8 Rdl. om Aaret til Kastellets Fattigkasse (Kast. Kmdtsk.: Korresp.). Det er Skade, at man ikke kan se, hvorvidt han har betalt de 6—8 Rdl.; thi alle de andre Bestemmelser overtraadte han i Tidens Løb. Kongen resolverede den 24. Juli s. A., at Rothheuser, der vilde være Værtshusholder, maatte opføre Bygningen (Kast. Kmdtsk.: Korsp.). Den 2. Marts 1812 fik han Tilladelse til, at den maatte blive staaende i 10 Aar (Kast. Kmdtsk.: Korsp.). Imidlertid viste det sig først den 10. Marts 1815, at Rothheuser, der havde faaet Tilladelse til at opføre en Butik af Tømmer til Værtshushold og Barberstue, ikke alene havde opført Huset af Mur og Bindingsværk og med Skorsten, hvilket var blevet ham forbudt, men endog efterhaanden havde udvidet Pladsen udover de 13×6 Al., samtidig med, at han uden videre ansøger om at maatte rejse et Plankeværk om den annekterede Plads, til Trods for, at han alt havde rejst dette. Kommandanten fraraadede det dog (Kast. Kmdtsk.: Korsp.); men da Rothheuser virkelig atter havde fjernet det ulovligt opsatte Plankeværk, indstillede Kommandanten den 16. Juni 1815 (Kast. Kmdtsk.: Korsp.), at han som Belønning for denne Medgørlighed skulde have Lov til at beholde den af ham opsatte Skorsten. Men nu rykker Frederik VI.s gode Ven, Generaladjutant F. C. Bülow frem med følgende Kanonade af 11. Juni s. A. (Inkg. Ark. Nr. 181): »Af de hermed afgivne Erklæringer se Vi med Forundring, at bemeldte Rothheuser har misbrugt

den ham under 24. Juli 1811 tilstaaede Bevilling til Opførelse af en Butik af Tømmer uden Skorsten og egenmægtig overtraadt samme, uden at saadant i sin Tid er bleven paataalt eller forhindret; Vi ville derfor ej alene have den af Rothheuser i bemeldte Ansøgning af 14. Marts d. A. begærte Tilladelse afslaaet, men endog have befalet, at han straks borttager det opsatte Hegn af Plankeværk og afholder sig fra enhver Udvidelse, der gaar udenfor Vor allernaadigste Bevilling af 24. Juli 1811«. Dette standse for en Tid Rothheusers Udvidelsestrang; men i Efteraaret 1821 var det igen galt, idet han formodentlig har ræsonneret som saa, at maatte han ikke brede sig mere til Siderne, kunde han jo gaa i Højden, hvorfor han nu ansøgte om at maatte ombygge sin Butik til et To-Etages Hus. Andragendet blev afslaaet, hvad der dog ingenlunde tog Modet fra Rothheuser, eftersom han samme Aar søgte om Tilladelse til det, der flere Gange var bleven ham nægtet, at gøre sit Hus 3 Al. bredere og 2 Al. længere hen imod Sprøjtehuset. Svaret lod imidlertid vente paa sig, hvad der den 10. Maj 1823 gav ham Anledning til at søge om Tilladelse til at gøre Huset 1 Al. bredere, end det var. Steenstrup imødegik dette den 6. December 1821 af Skønhedshensyn, og han udtaler et Ønske om, at hele denne Række gamle og daarligt udseende Bygninger maatte bortfalde, ligesom han gør opmærksom paa, at der for de paagældende Ejere ikke findes noget som helst Dokument, i Kraft af hvilket de skulde nedbryde deres Bygninger og vige Pladsen uden Godtgørelse (Ingb. Ark. Nr. 217). Denne hans Paastand synes dog ikke ganske at være i Overensstemmelse med, hvad der forud har foreligget i Sagen. Det er med denne Skrivelse, at der som Bilag følger den tidligere omtalte Plan (Grundrids) over samtlige disse Bygninger; Steenstrup kalder her Rothheuser »Borger og Værtshusholder«. Denne Gang var Kongen imidlertid naadig stemt og gav

sin Tilladelse til, at Rothheuser maatte ombygge sit Hus til et To-Etages Hus og udvide det i Bredden, men ikke i Længden; Ombygningen foretoges i 1823.

Rothheuser synes imidlertid efterhaanden at være gaaet ud af Spillet; men da der den 18. Marts rejses Spørgsmaal om Pligten til at vige, blev det hævdet, at han kunde tvinges bort efter den da endnu gældende Bestemmelse om, at Bygninger, der laa inden for en Afstand af 300 Al. fra Foden af Fæstningens Glacis, overhovedet kun kunde rejses paa Betingelse af, at de saavel i Freds- som i Krigstid skulde nedbrydes, naar Fæstningens Forsvar gjorde det fornødent (Ingk. Ark. Nr. 267).

Ved Toldbodens Udvidelse blev der selvfølgelig ogsaa Tale om Rothheusers Hus; men det var, som om Ufreden stadig fulgte dette; thi for det første havde Rothheuser, der mulig paa den Tid har været afgaaet ved Døden, tvært imod Bestemmelserne solgt Stedet, som nu ejedes af fhv. Toldassistent Greves Fallitbo, der paa det bestemteste vægrede sig ved at lade det nedbryde uden Godtgørelse, hvorfor Sagen gik Rettens Gang bilagt med hele den Mængde af Dokumenter, som dette ulyksalige Hus og dets Ejer havde fremkaldt. Det endelige Resultat fremgaar ikke af de militære Arkiver; men det er for saa vidt ogsaa ganske uden Betydning, da den foran nævnte Bestemmelse om Nedbrydning af de paa Fæstningens Grund liggende Bygninger selvfølgelig er bleven bragt til Anvendelse.

Husets Beliggenhed var 4 Al. Vest for Sprøjtehuset og 20 Al. Øst for Brokkensbod; dets oprindelige Størrelse havde været 13×7 Al. med Længdesiden mod Vejen; men efter Udvidelsen mod Nord blev Bredden 10 Al.

Grundene her langs Toldbodvejen maa have været meget eftertragtede, thi Gang paa Gang indkommer der Ansøgninger om Tilladelse til at opslaa Boder i Esplanaden;

langt de fleste fik hurtigt Afslag; men der var dog enkelte, hvis hele Fremgangsmaade minder om Rothheusers i en lidt mindre Maalestok.

Den 25. Januar 1814 fremkom der en Ansøgning fra en afskediget Artillerisergent Ole Axelsen Dahl om Tilladelse til at holde Marketenderi i en ambulante Hytte paa Hjul, hvilket undtagelsesvis blev tilladt (Ingb. Ark. Nr. 263). Omtrent to Aar senere indsender han den 22. Januar 1816 Ansøgning om Tilladelse til, at den Fjællebod, som han havde faaet Tilladelse til at »opføre« ved Siden af Brokkensbod ved Toldbodvejen, maa faa Lov til at forblive staaende »for her, med min Kone, at sælge Drikkevarer og kold Spisning for forbigaaende Medmennesker (!) for derved at have en Hjælp for mig, Kone og 3d Børn«; det er altsaa ikke en ren Barmhertighedsforanstaltning. Han paastaar, at Opførelsen af den ambulante (!) Bod har kostet ham 1799 Rdl. 4 Mk., hvoraf han endnu skylder 1100 Rdl., og han fortæller en hel Roman om, at han er bleven afskediget den 30. Juni 1815, men nu har faaet Ordre til at lade Boden fjerne, hvorved han vil være en ruineret Mand, samt skildrer, hvorledes han har tjent Kongen her i Landet i 21 Aar og 2^{1/2} Maaned, før den Tid i Norge i 11 Aar og 4^{1/2} Maaned og som Fodpost i Norge i 7 Aar og 3 Maaneder, ialt i 40 Aar; han er nu 61 Aar gammel og har svage Øjne (Ingb. Ark. Nr. 83). I Anledning af denne Ansøgning udkrævedes der den 6. Februar s. A. en Betænkning, og det viste sig nu, at den ambulante (!) Bod vel var forsynet med Aksler, men at den var uden Hjul, samt at den indeholdt to store Afdelinger, saaledes at den overhovedet ikke kunde flyttes. Det menes, at den oprindelig var bleven opført som Opholdssted for den, der førte Tilsynet i Esplanaden, og det viste sig endog, at Dahl ikke engang selv boede i den, men udlejede den til andre som Værts-hus. Desuden henviste Kastellets Kommandant, Oberst

C. G. Würtzen, den 2. April s. A. (Kast. Kmdtsk.: Korskp.) til den gamle Historie om »et lidet Skur paa Hjul« og oplyste om, at Tilladelsen til dette var sket med Henblik paa, at Dahl skulde have Opsyn med de Børn, der beskadigede Træerne i Esplanaden, idet han ved Siden af denne sin Bestilling havde faaet Lov til i sin Fritid at benytte Skuret som Værksted for Gørtlerarbejde. Imod al Tilladelse har han imidlertid opført »et helt lille Hus uden Hjul og benytter det nu som Værtshus«. Andragendet blev derfor afslaaet, og Huset fordredes fjernet til den 1. Maj, hvad der besvaredes fra Dahls Side med en Anmodning om Udsættelse, der dog ikke blev anbefalet, hvorimod man henstillede at skænke ham en Plads paa den ubebyggede Del af Toldbodvejens anden Side. Da Sagen, saafremt den er bleven ordnet paa denne Maade, dermed automatisk glider uden for Esplanadens Enemærker, taber den sin Interesse for nærværende Opgave; men karakteristisk er det dog, at man — ikke mindst over for de militære Myndigheder paa hin Tid — i den Grad som Rothheuser og Dahl — der jo endog begge var gamle Soldater — Gang paa Gang kunde ignorere og omgaa de givne Bestemmelser, uden at der blev ført det fjerneste Tilsyn med disse Overtrædelser. Det er, som om Esplanaden har været et Eldorado, der laa langt uden for Lands Lov og Ret.

Toldbodvejen har i hine Tider sikkert været et fortrinligt Opland, hvor Søfolkenes Hyrepenge fik Lov til at rulle rigeligt til »ædendes og drikkendes« Varer, ikke mindst de sidste; thi ogsaa paa Byens Side vrimlede det med Steder, hvor man kunde faa slukket sin Tørst som f. Eks. »Møllehuset«, der har lidt med Kastellet at gøre, for saa vidt som det havde faaet sit Navn efter Kastellets første Mølle, der laa, hvor nu Hjemmet for Vanføre har til Huse, fremdeles »Toldbodkælderen«, »Hattefutteralet«,

»Stilavs« og »Kirken«, hvilken sidste holdt sig ned til vore Dage.

Paa Københavns Kommandantskabs Kontor findes der et Kort uden Aarstal, paa hvilket Brokkensbod har Nr. 32, Hus tilhørende Karantæne-Officiant, Fuldmægtig Niels de Ravn Nr. 33, Hus tilhørende Philip(?) Rothheuser Nr. 34 og Huset til Toldbodvagtens Sprøjte Nr. 35, alle ved Toldbodvejen i Retning Vest til Øst. Dette Kort kan nu tidsfæstes til tidligst 1821; thi den 16. Maj d. A. blev det tilladt Niels Ravn at opføre »en liden Bindingsværksbygning til Vaaning paa den Plads af Kastellets Glacis uden for Toldboden imellem Brokkensbod og Rothheusers Hus af Størrelse og Form som sidstnævnte og paa Vilkaar at lade det nedrive og Pladsen rydde uden Godtgørelse, naar det maatte blive forlangt« (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. underskrevet af Kongen). Paa det foran Dr. Villads Christensens tidligere omtalte Afhandling fremstillede bekendte Billede af Brokkensbod ses det vestligste Fag af denne Bygning i Billedets højre Side. Det har Stue og 1. Etage, og dets Beliggenhed var umiddelbart op ad Rothheusers Hus mod Øst, men 8 Al. fra Brokkensbod, hvilket sidste Mellemrum ses udfyldt af en aaben »Butik«, — skulde det mulig have været Dahls? Ravns Hus havde en Størrelse af 12×8 Al. med Længdesiden mod Vejen, og efter »Planen« af 6. December 1821 er det 5 Kvadratalen større end Rothheusers Hus, der dog efter Udvidelsen tager Têten med 34 Kvadratalen mere.

Til Trods for den af Kongen underskrevne Tilladelse af 16. Maj 1821 erklærer Steenstrup mærkeligt nok dog den 6. December s. A., at der ikke for Ravns Hus findes noget Dokument om at nedbryde og vige Pladsen uden Godtgørelse. Da det den 20. November 1822 (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.) bliver tilladt Rothheuser at give sit Hus »samme Dybde som Fuldmægtig Ravns Hus«, viste

den førstnævntes Underfundighed sig atter, idet han i Stedet for at følge Ordlyden heraf lagde sin Gaardfaçade 2 Al. længere tilbage end Ravns tilsvarende.

Med Undtagelse af den ofte omtalte Plan-Tegning af 6. December 1821 ses Ravns Hus ikke paa noget af de militære Kort, selv ikke paa et af 1848, derimod er Forholdet det mærkelige, at Rothheusers Hus og det meget mindre Sprøjtehus er tegnet lige store.

Den 20. August 1823 (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.) fik Ravn Tilladelse til at »forhøje Tagværket lige med Taget paa Rothheusers Hus«. Der hviler dog adskillig større Ro over Forholdene ved Ravns Hus, undtagen hvor de naturnødvendigt maa slaa Følge som f. Eks. ved Toldbodens Udvidelse, og Ravns Hus glider i 1855 uden Protester ud af Tilværelsen.

Naar disse Nabohuse til Brokkensbod — saa vidt mig bekendt — aldrig nogen Sinde har været Genstand for Omtale, kan der paapeges to Aarsager dertil; dels findes de næppe omtalt andre Steder end i de militære Arkiver, og dels har de ikke i den Grad staaet i Rapport til Omverdenen som netop Brokkensbod, der jo ogsaa ved sin ejendommelige Bygningsform maatte tiltrække sig den almindelige Opmærksomhed ogsaa fra deres Side, der ikke søgte dens mere materielle Goder.

IV.

ESPLANADENS ANDRE BYGNINGER.

Ogsaa de andre Bygninger paa Esplanadens Grund, med Undtagelse af den alt omtalte Esplanadepavillon, vil blive nævnt i kronologisk Rækkefølge.

Saa langt tilbage som den 19. November 1659 skriver Kongen som følger: »Eftersom Vi naadigst har ladet paa-
byde, at alle, være sig fremmede eller Indvaanere her i

Staden, som Brændeved hid indførendes vorder, skal herefter af hver Favn, som i saa Maader indføres, give to Stykker til Garnisonens fornødne Ildebrand, da befales hermed Kaptajn Mathias Melhorn, at han samme Brændeved, saa ofte Vagt hid indkommer, samler og i god Forvaring henlægger og deraf dagligen i corps de garderne at uddele, hvormed han saaledes har at omgaas, som han agter at forsvare«. (Køb. Dipl. V. 677). Dette, det saakaldte Toldbrænde, maa straks være indgaaet i betydelige Mængder; thi allerede den 26. s. M. skriver Kongen paa ny til Mathias Melhorn: »Vi bede dig og naadigst ville, at du af det Brændeved, som du allerede ved Toldboden har, saa meget til corps de garderne rundt om Vol den, saa vidt det tilstrække kan, uddeler, saa de til ethvert bekommer 8 Dages Brænde«. (Køb. Dipl. V. 681).

Man hører, at dette Brænde, som ogsaa naturligt var, afleveredes ved Toldboden, og paa nogle af de ældste Kort finder man da ogsaa en liden Bro, der løber ud fra den nordligste Del af den daværende Toldbod umiddelbart Syd for den sydlige Indkørsel til Langelinie. I de første Tider har man sikkert indskrænket sig til at lade Brændet stable op i fri Luft tæt inden for Langelinieporten; men da det paa denne Maade blev udsat for Regn, og da der ogsaa gik Svind i det, da Brændet var en eftertragtet Vare, ikke mindst af Soldaterne, fordi der ikke maatte være en højere Varmegrad paa Vagterne end 11 Gr. om Vinteren, har man sikkert snart efter været nødt til at opføre et Oplagsrum uden for Langelinie; dette Oplagsrum blev kaldt for »Brændehuset«, og der var rejst et Stakit om det, foruden at der blev opført en Vagtbygning »Brændehusvagten«, hvorfra der blev udstillet en Skildvagt, der havde det dobbelte Hverv at passe paa Brændet og føre Tilsyn med den sydlige Indkørsel til Langelinie. Det ses ikke, hvornaar disse Bygninger er opført, men de omtales for første Gang 1686.

I 1720 var Brændehuset bygfældigt og maatte repareres, og den 22. Juni 1722 (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.) blev Stakittet repareret, ved hvilken Lejlighed Bygningens Størrelse opgaves til 20×11 Al. (Art. Ark. Sager fra Kongen 27. C. a. 3.), men i 1748 opførte man det hele fra nyt, idet man samtidig slog Brændehuset og dets Vagt sammen i en fælles Bindingsværksbygning, hvis Størrelse var $33\frac{1}{2} \times 15\frac{1}{2}$ Fod, medens Højden til Tagryggen var 19 Fod. Gennem en lille Dør kom man ind i en diminutiv Entre, hvorfra der til venstre førte en Dør ind til en liden Vagstue med 2 Fag Vinduer, men hvor der i øvrigt kun fandtes en Ovn og de fornødne Liggebænke for Vagtkommandøren og Mandskabet. Til højre derimod førte en Dør ind til det c. 378 Kvadratfod store Brændehus, hvor der ogsaa fandtes to Fag, der dog var garderet med Lemme (Ingk. hist. Korts. II. 2. 1).

Brændehusbroen er den 26. November 1759 saa forfalden af Ælde, at den maa repareres (Ingk. Ark. Nr. 2. 1740—54), og i 1762 hører man, at den ogsaa blev benyttet af Artilleriet ved Udlosning af Krudt (Art. Ark. Sager fra G. K. K.—C. b. 4 af 11. Dec.).

Til Trods for, at Bestemmelsen om Toldbrændet blev ophævet i 1771, blev Bygningen dog liggende, ja, paa Grund af de ekstraordinære Forhold i 1807 var den i en kort Tid endogsaa Officersvagt (Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.). Lige ned til den 28. Maj 1832 omtales Vagten ofte i forskellige Anledninger; men i de nærmest derefter følgende Aar er der noget uklart over Befalingerne, idet der snart er Tale om en Ombygning, under hvilken Vagtmandskabet skal opholde sig i Pinneberg Reduit paa Langelinie, medens det snart efter hedder, at Skildvagten for Fremtiden skal udstilles fra Sjællands Ravelinsvagt (Kast. Kmdtsk.: Instruktion for nævnte Vagt). Kort Tid efter tales der om »den forhenværende Brændehusvagt« (Kast. Kmdtsk.: Korsp. 24. Okt. 1834),

og da man intet senere hører om den, maa det antages, at den er bleven revet ned kort efter. Ikke desto mindre findes baade Vagt og Brændehus, *hver for sig* paa et Forpagtningskort over Græsslaaningen fra 2. Februar 1856 (Inkg. hist. Korts. II. 1. 12).

Direktionen for Arméens Materiel meddeler den 28. Januar 1856 (Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.) Finansministeriet og Kassellets Kommandantskab, at Krigsministeriet har indrømmet Salget af et Grundstykke af Esplanaden, hvorpaa den efter kgl. Resolution af 14. Juli 1854 skulde have opført et Butiksparti til private. Af dette Butiksparti, der blev opført kort efter 1855, eksisterer nu kun den Del, der laa paa Esplanadens Grund (der var nemlig ogsaa et Stykke Syd for Toldbodvejen); den danner et lille firkantet Torv; men Butikkerne er borte i den vestlige Række, medens den østlige nu rummer en Restaurant, der i de senere Aar, forhaabentlig uden Grund, har erhvervet sig Betegnelsen »Lumskebugten« som et folkeligt nom de guerre. Den nordlige Side bestaar ligesom fra sin Oprindelse af et Jerngitter, gennem hvis Port man inden Opførelsen af Meteorologisk Institut kunde gaa direkte ind i selve Esplanaden, hvor der straks til højre fandtes en Stedfortræder for det tidligere omtalte Sprøjtehus, der husede Toldbodvagtens Sprøjte.

I de nærmeste Aar før 1869 var Havnevæsenets store Bygning, af hvilken en Del kom til at ligge paa Esplanadens Grund, bleven opført, og i Juni 1869 blev den taget i Brug (Krak: Tidstavler). I denne Bygnings Stueetage til højre ud imod Toldbodpladsen fandtes endnu den sidste Toldbodvagt, der bestod af 1 Underofficer, 1 Patrouillefører og 9 Mand. Denne Vagts oprindelige Opgave havde fra Tidernes Morgen været den at føre Kontrol med rejsendes Ankomst og Afrejse til Søs; som noget

af det ældste hedder det i en Skrivelse af 18. September 1658 fra Kongen til Lauge Beck og Otto Paavisch: »Vi bede eder etc., at i med forderligste mønstrer det Kompagni Fodfolk, som holder Vagt ved Toldboden her for Vor Købstad København«. (Køb. Dipl. V. 499). Dette Hverv ophørte for de militære Myndigheder den 22. April 1857 (Køb. Kmdtsk.: Befb.), og indtil Vagtens endelige Nedlæggelse havde den kun til Opgave at lade Langelinie afpatrouillere og udstille Skildvagter ved dens to Indkørsler.

Da Gammelholm blev fraflyttet af Marinen, krævede de lokale Forhold, at Søkortarkivet blev fjernet fra sin Plads ved Holmens Kanal, og efter mange forskellige Projekter og Forslag blev der af Krigsministeriet ved Overleveringsforretninger af 13. Juli og 31. August 1872 samt 13. August 1875 overladt Marineministeriet en Grund i Esplanaden til en Bygning, der samtidig kunde rumme saavel Søkortarkivet som det meteorologiske Institut. Denne Bygning blev opført i Renaissancestil i Aarene 1872—73 af Arkitekt Vilhelm Petersen; Bygningen, der er 50 × 22 Al. med Kælder og 3 Etager, blev taget i Brug i 1874 (Krak: Tidstavler).

Efter at der i 1883 var bleven nedsat en Komité for Opførelsen af en engelsk Kirke, hvortil man den 3. September 1884 (L. og B. f. H. S. 50) havde faaet overladt en Del af Esplanaden, blev Tegningerne til denne udført af den engelske Arkitekt Blomfield. Kirken skulde bære Navnet paa Englands første Martyr, Skt. Alban, død Aar 303 p. C. Grundstenen blev nedlagt den 19. Maj 1885 (Trap: Danmark, 4. Udg. I. 308), og Opførelsen paabegyndt. Til selve Kirkebygningen blev der anvendt Sten fra Fakse Brud, hvorimod Spiret er opført af svenske

Sten. Den 17. September 1887 indviedes Kirken af daværende Prinsesse Alexandra, Englands senere Dronning.

Saaledes som denne Kirke ligger delvis omgivet af Træer og spejlende sit høje, slanke Taarn og Spir i Resterne af den gamle Kastelsgrav, kan det ikke nægtes, at den saavel ved sin Beliggenhed som sin Stil er en af vore skønneste Kirker, der ganske fordunkler alt, hvad saavel Fortiden som Nutiden har skænket Esplanaden. Set fra Kørevejen, hvor denne svinger om Esplanadepavillonen, ligger den som en særpræget Skønhedsaabenbaring, der smykkes af og selv smykker sine Omgivelser.

For Fuldstændighedens Skyld bør vel nok nævnes, at Billedhugger A. J. Bundgaards vidunderlig skønne »Gefionspringvandet« blev afsløret den 14. Juni 1908; det har dog kun sit Fodstykke nede paa Esplanadens Grund; selve Gruppen siges at staa paa Langelinie, men staar i Virkeligheden midt i den opfyldte Kastelsgrav.

REGISTER.

Registeret er baade Person-, Sted- og Sagregister.
I Tidsskriftets 3. Række betegner *Kursivering* af Personnavne og
Sidetal Udgiver- eller Forfatterskab.

- Aabenraa (i Kbh.), 326.
Aaboulevarden, 146.
Aalborg, 376.
Aalborg Helligaandskloster 76, 81.
Abelin, 118.
Abildgaard, P. C., Stadsfysikus,
Dr. med., 350.
Abrahamsen, O. K., Inspektør,
2—3, 88.
Abrahamson, J., Oberst, 86.
Absalon, Ærkebiskop, 6, 58, 124.
Absalons Vold, 6.
Adam, Bødker, 83.
Adelgade, 239.
Adolf, Hertug af Slesvig, Greve
af Holsten, 410.
Adressekontorets Efterretninger,
347, 476.
Aflad, 5.
Ahlefeldt, Friedrich v., General-
major, Kommandant i Kbh.,
201, 206—8, 213—14. — Hans,
Generalløjtnant, 212.
Ahnfeldt-Rønne, H., Skuespiller,
369.
Alarmpladser, 212.
Alarmtrommer, 212.
Alexandra, Dronning, Edward
VII's Hustru, 512.
Alexandrine, Dronning, 1, 10, 88.
Alperne, 283—84, 316.
Als, Professor, Maler, 394. —
Ivar, Skuespiller, 394.
Altona, 450.
Amager, 113, 185, 211, 214, 399—400.
Amager Port, 204.
Amagertorv, 38.
Amaliegade, 224, 413, 472, 476,
479, 483, 489.
Amalienborg, det ældste, 478.
Amalienborg, 437, 470, 474. —
Plads, 398.
Ambrosius, Bogbinder, 102.
Amsterdam, 203, 347.
Anchersen, H. P., Filolog og Hi-
storiker, Professor, 121.
Anders, Skibsbygger, 42.
Andersen, Hans Christian, Digter,
356, 366—67. — Jens, 179. —
Jep, kgl. Kok, 83. — Niels, Em-
drup, 178—79. — Niels, Husum,
163, 165—66. — Vilhelm, Pro-
fessor, Litteraturhistoriker, 317.
Andræ, Carl Georg, Geheimekon-
ferensraad, Minister, Matema-
tiker, 269—321. — Hansine
Pouline, f. Schack, Geheime-
raadinde, 286—97, 304, 309, 315

- 18, 321. — Nicoline Christine, f. Holm, 287, 291, 307, 314, 316. — Poul, Amtsforvalter, Etatsraad, Historiker, 278, 282—83, 285, 290, 292—94, 296—97, 304, 316, 320. — Victor, Overretsassessor, 283, 292—94, 296—97, 304, 320.
- Anund Jacob, Konge af Sverige, 407.
- Anna Sofie, Kurfyrstinde af Sachsen, 214.
- Ansgar, Biskop, 411.
- Anthou, G. D., Hofbygmester, 252 —53, 255—56, 258—60, 262.
- Arbejdsmænd, 104.
- Arbien, M. G., Hofmedaljør, 119.
- Arentskiold, von, Generalmajor, 374—75.
- Arildsen, Skat, Dr. theol., Kirkehistoriker, 274, 322, 449—69.
- Arkitekter, 381.
- Artilleri- senere Husarkaserne, 479.
- Asam, Cosmos Damian, 382.
- Ascanius, Peder, Professor, Zoolog, 394.
- Asiatisk Kompagni, 437—38, 440 —41, 444, 446—47.
- Asiatisk Kompagnis Pakhus p. Christianshavn, 437—48.
- Assistens Kirkegaard, 418.
- Athenæum, Læseforening, 411.
- August den stærke, Kurfyrste af Sachsen, 214.
- Aumont, Louis, Portrætmaler, 271, 278.
- Baadsmandsstræde**, 191.
- Baago(e), Peder, Præst, Edukationsinspektør v. Opfostringshuset, 238.
- Bache, Otto, Kunstmaler, 305.
- Baden, G., Historiker, Retslærd, 122.
- Badstuemænd, 90.
- »Bag Børsen«, 212.
- Bagere, 90, 203.
- Bagger, Hans, Biskop, 84.
- Bagsværd, 45.
- Baireuth, 388, 391.
- Balckenburg, Sille Tonnesdatter, g. m. Jesper Rasmussen Brochmand, 83.
- Bald, F., Murermester, 63.
- Balle, Johan Nicolai, Præst, 136. — Søren, Brygger, 182. — Søren, Stadskonduktør, 443.
- Bang, F. L., Professor, 478. — Peder Skielmsøn, Biskop, 39. — P. G., Minister, Retslærd, 308 —9.
- Barberer, 203.
- Barchmann, Jacob, Kommitteret i Rentekammeret, 245, 249—50.
- Barklay, Andreas Johan, Glarmester, 333—34, 344—45. — Martin, Glarmester, 333, 339.
- Barometermagere, 350.
- Barsebech, Godske, 38.
- Bartholin, Else Magdalene, Enke e. Thomas Bartholin, 84. — Hans, Professor, 118. — Thomas, Højesteretsjustitiarius, 84.
- Basel, 347.
- Bastholm, Chr., Præst, Forfatter, 451.
- Bechs Badeanstalt, 470.
- Bechgaard, Vekselmægler, 86. — A. C., Vekselmægler, 86.
- Beck, Direktør f. d. kgl. Grønlandske, Islandske, Finmarske og Færøeske Handels Compagni, 187. — Lauge, 511.

- Becker, Gotfried, Professor, Hofapoteker, 351—53.
- Begtrup, G. O. B., Landøkonom, 155.
- Behrend, Chr.*, Bibliotekar, 110—14, 238—40, 394. — I., Bogtrykker, 477.
- Bekendtgørelse v. Trommeslag, 212.
- Bekker, Henrik Henriksen (Henric Becker), Præst, 130, 136, 139.
- Beldringe Kirke, 379.
- Belejringer 1523, 41. — 1658—59, 3—5, 45, 110—14, 129, 200, 214. — 1807, 475.
- Bella, Stefano della, 388.
- Bellevue, 400—1, 403—5.
- Belysningen af Kastellet, 216—33. — af Kbh., 217, 222.
- Bendix, Else, Restauratør, 494. — K. W. J., Restauratør, 494.
- Bentzen, Edvard, Maler, Billedhugger, 266—67.
- Benzon, v., Oberst, 86.
- Berckentin, Christian August, Geheimeraad, Greve, 24, 373.
- Berg, Else, 142. — Jens, Snedker, 138. — R., Kontorchef, Industrihistoriker, 89—109, 323—45.
- Bergen, 117—18, 120, 124, 127.
- Berlin, 354, 373, 381, 452, 454.
- Berling, E. H., Bogtrykker, 19.
- »Berlingske Tidende«, 19, 115, 494.
- Bernstorff, Andreas Peter, Greve, Statsmand, 147, 152, 154. — Johan Hartvig Ernst, Greve, Statsmand, 147, 154.
- Biathe, Olauus, 46.
- Bibiena, 383. — Alessandro Galli, Teaterarkitekt, 383.
- Biehl, Jfr., Forfatterinde, 394.
- Bildsø, Biskop, 139.
- Bille, C. St. A., Redaktør, 300, 310, 312, 317. — Eske, 47. — Peder, 8. — Steen Andersen, Stadsmajor, 212.
- Billedhuggere, 210, 243, 251—52, 255—57, 260—68, 381.
- Billedskærere, 91, 210.
- Bindesbøll, M. G., Arkitekt, 459—60, 462.
- Bing, Eva, f. Simonsen, 86. — Jens, Dr. med., 84. — Meyer Herman, Fabrikejer, 86.
- Birch, Poul, Købmand, Bankrevisor, 85.
- Bircherod, Assessor, 84.
- Birkedal, Vilhelm, Præst, 300, 317, 320.
- Birket-Smith, S., Overbibliotekar, Litteraturhistoriker, 128.
- Bismarck, Otto v., tysk Statsmand, 310.
- Bissen, Herman Vilhelm, Billedhugger, 243, 262, 265—68, 459, 461, 465, 467. — Rudolf, Landskabsmaler, 266. — Vilhelm, Billedhugger, 243, 262, 266, 268, 468.
- Bistrup Gods v. Roskilde, Bistrupgaard, 132—33, 142—43, 195.
- Bitsch, Valdemar*, Viceforstander, cand. jur., 83—88.
- Bjerg, Landvæsenskommissær, 168. — Johannes, Billedhugger, 268.
- Bjerre, M. A., Brændevinsbrænder, 241.
- Björn paa Håga, 415.
- Blaagaardsvej, 239.
- Blaa Pakhus, 189.
- Blaa Taarn, 215.
- Blau, J. G., Apoteker, Assessor, 352.

- Blegdammene, 239, 406, 418.
 Blegdamsvej, 238—39.
 Blekinge, 424.
 Blindeinstituttet, 231.
 Bloch, Carl, Maler, 461, 468.
 Blomfield, engelsk Arkitekt, 511.
 Bobé, Louis, Kgl. Ordenshistoriograf, Dr. phil., 255.
 Boertmann, Susanne, g. m. Clemens Schade, 84.
 Boeslunde, 36.
 Bogbindere, 91.
 Boghandlere, 204.
 Bogtrykkere, 91, 204.
 Bohn, Axel, Akademiinspektør, 468.
 Bombardementet 1807, 132, 189, 416, 453, 455.
 Bonderup, 292.
 Borchs Kollegium, 118.
 Borberggade, 138.
 Borgerrepræsentationen, 28—30, 88, 543.
 Borgervæbningen, 329, 475.
 Bornemann, Magister, 84. — Else Cathrine, f. Bartholin, Enke e. Magister Bornemann, 84.
 Borré, Etatsraad, 190—92.
 Borris, Guldsmed, 137.
 Bortmann, Peter, Justitsraad, 84.
 Borup, Johan, Højskoleforstander, 245.
 Borups Højskole, 245.
 Botanisk Have i Nyhavn, 412—13.
 Botzani, A. M., 354.
 Bradt, Johannes Gotfred, 389.
 Brahe, Tyge, Astronom, 6, 12, 46—47, 59—60, 398.
 Brand 1689 (Amalienborg), 478. — 1728, 17, 62, 64, 70, 123, 126, 247. — 1767 (Christian IVs gamle Bryghus), 245. — 1779 (»Den gamle Grynsmølle«), 184—85. — 1794 (Christiansborg), 375, 386, 474. — 1798 (Hestgardens Kaserne), 261—62. — 1819, 248. 1859 (Frederiksborg Slot), 467. — 1884 (Christiansborg Slot), 268. — 1934 (Asiatisk Kompagnis Pakhus), 437, 447.
 Brandes, Georg, Professor, Litteraturhistoriker, 116.
 Brandforsikring, Københavns, 26.
 Brand- og Vandkommissionen, 167—69, 172—75.
 Brandt, Christian, 83. — Margrethe, f. Munk, Enke e. Christian Brandt, 83.
 Bredal, Lene, g. m. Niels Brock, 85.
 Breder, Søkaptajn, 397.
 Bredgade, 224, 231, 239, 454, 472, 474—76, 478, 480, 488—90.
 Bregentved, 146, 391.
 Bremen, 204.
 Bremerholm, 217.
 Brenner, 415.
 Brenno, Carl H., 385—86.
 Breuning-Bache Kvartetten, 88.
 Brevbærere, 207.
 Brochmand, Jesper Rasmussen, Biskop, 8, 83.
 Brock, Jens, Visitør, 495, 497. — Niels, Grosserer, 85.
 Brodde, v., Oberstløjtnant, 206.
 Brodersen, J. H., Sukkerraffinadør, 86.
 Brogade, 272, 284.
 Brokkensbod, 240—42, 476, 490, 495—501, 503—4, 506—7.
 Brolægger, 91.
 Brolæggerstræde, 43.
 Brolægning, 95, 362.
 Brorson, Hans A., Salmedigter, 117.
 Broust, Knud, Forstander ved Opfostringshuset, 238.

- Brown, Ane Sofie, Admiralinde, 85.
 Brunius, 59.
 Bruun, Carl, Historiker, 245. —
 Chr., Historiker, 116.
 Bryggere, 91.
 Bryggerlængen, 486.
 Bryghus, det gamle, 245.
 Bryghusgade, 245, 248.
 Brændemærkning, 10, 473.
 Brændevinsbrænderlavet, 332.
 Brønshøj, 112, 161—64, 167—70.
 Brønshøj Kirke, 161, 436.
 Buddinge, 164, 171, 178.
 Bugge, Thomas, Overlandmaaler,
 Professor, Astronom, 169, 350.
 Buggeske Malerisamling, 412.
 Bundgaard, A. J., Billedhugger,
 512.
 Buntmagere, 91.
 Burmeister, C., Restauratør, 417.
 Byhyrder, 149, 151, 430.
 Bülche, Peder, Præsident i Kbh.,
 208, 212.
 Bülou (Bylov), Henrich, 142.
 Bülow, F. C., Generaladjutant, 501.
 — Johan, Overpræsident, 88.
 Bymuseet i Kbh., 8, 18, 55, 67,
 119, 369—70, 485, 488, 491.
 Bærentzen, Em., Portrætmaler,
 Litograf, 278—79. (Se Rettel-
 serne).
 Bøddelen, 90.
 Bødkere, 90.
 Bøfke, Jørgen, Raadmand, 84.
 Böhmen, 341, 347.
 Bønder, 91, 105, 147—69, 172—74,
 176, 178—80, 202—3, 211.
 Børnehuset, 131. — paa Chri-
 stianshavn, 6, 45. — i Farvergaar-
 den, 47. — (Tugthuset) i Hel-
 ligaandshuset, 5, 44, 47.
 Børsen, 212, 398—99, 410.
 Børtling, Peder (Peter Perting),
 212.
 Bøysen, Jens, Tolder, 496.
 Calderon, spansk Digter, 281.
 Callisen, H., Professor, 359.
 Cantzler, Oberstløjtnant, Rimester,
 211.
 Carl XI, Konge af Sverige, 180,
 416. — XII, Konge af Sverige,
 410.
 Carl X Gustav, Konge af Sverige,
 112—13, 209.
 Carl-Nielsen, Anne Marie, Billed-
 hugger, 243, 268.
 Carl Philip, Fyrstbiskop af Greif-
 fenklau, 392.
 Carl til Løven, 85. (Se Rettel-
 serne).
 Carl Wasa, Hertug, 407.
 Caroline, Prinsesse, Prins Ferdi-
 nands Hustru, 405, 423.
 Caroline Amalie, Dronning, Chri-
 stian VIIIs Hustru, 405.
 Casorti, Mimiker, 349.
 Cetti, Anna Maria Witt, 346. —
 Antonia Cathrine Elisabeth, 351.
 — Antonio, Barometer- og In-
 strumentmager, 346—55 passim.
 — Bernardo, 354. — Catharina,
 347. — Francisco, 354. — Fran-
 ciscus Alexander, Instrumen-
 t-mager, 351, 354. — Frederik
 Adolph, Teaterdirektør, 346, 355.
 — Giovanni Batista, Sanger, Skue-
 spiller, 346—47, 351, 354—55. —
 Guiseppo Baptista, 346, 351. —
 Isabella, 347. — Joseph, Oberst,
 Udskrivningschef, 355. — Jose-
 pha, 354. — Josephine, 351. —
 Josephus, 351. — Philippine An-

- tonia, 351. — Rosalia, 351. — Rosalia, 354.
- Chamonix, 283.
- Charlotte Amalie, Dronning, Christian Vs Hustru, 436. — Prinsesse af Danmark, 250.
- Charlottenborg, 263, 265, 394.
- Christen, Vægter, 141.
- Christensen, Carl C.*, Forfatter, Byhistoriker, 240—42, 356—70. — *Charles*, Arkitekt, 62—82. — Jens, 163. — P. C., Brændevinsbrænder, 86. — Villads, Raadstuearkivar, Historiker, 240, 357, 495, 498—99, 506.
- Christian I, 4, 8, 37—38, 62, 72, 81, 410, 460. — II, 67, 71, 101—2, 106, 360. — III, 5, 41—43, 97, 460. — IV, 5—6, 44—45, 47, 55—56, 58—60, 77, 83, 102, 129, 209, 244, 361, 368, 398, 416, 435, 438, 460. — V, 179—80, 210, 212—14, 244, 358, 362—63, 370, 436. — VI, 11, 14, 22, 122, 141, 183, 371—77, 381, 383—86, 388, 390—93, 438, 441. — VII, 6, 169, 172, 184—87, 190—92, 329, 344, 364. — VIII, 263, 404—5, 408, 419, 421, 423, 483—84, 499. — IX, 268, 460. — udvalgt Prins, 496. — Albrecht, Hertug af Gottorp, 209.
- Christiansborg, 48, 186, 191, 264—66, 268, 371—73, 375—79, 381—86, 388—93, 398, 409—11, 441, 466, 474.
- Christiansen, Marie, 86.
- Christianshavn, 6, 25, 181—82, 186—87, 190, 196, 222, 254, 272, 280, 400, 419, 437, 440—41, 447, 496.
- Christians Kirke p. Christianshavn, 25.
- Christians Plejehus i St. Kongensgade, 129—30.
- Christiernssen (Dyre), Peder, 46.
- Christina, Dronning af Sverige, 407.
- Christine, Dronning, Hans's Hustru, 8.
- Christoffer af Bayern, 4, 95.
- Cicero, romersk Konsul, 404.
- Civiletatens Materialgaard, 243—68 passim.
- Classen, Johan Frederik, Industri-drivende, 413.
- Classens Have, 482.
- Classenske Bibliotek, 413—15.
- Clausen, C., Glarmester, 334. — Chr., Glarmester, 332. — Claus Henrik, Præst, 450. — Gottlieb Ernst, Rektor, 450. — Henrik Georg, Stiftsprovst, Forfatter, 450—53. — Henrik Nicolai, Professor theol., Politiker, 322, 449—50, 452—69. — Sophie Magdalene, f. Schiern, 452.
- Clemens Kirke, 36, 38.
- Colbjørnsen, Christian, Jurist, 147.
- Collet, Peter Jonas, 274.
- Colnet, Robert, Major, Glaspuster, 211.
- Como, 354.
- Como Søen, 346.
- Conradi, J. C., kgl. Bygningsinspektør, 258—59, 438, 440—43.
- Conventhuset, 13, 19, 21—22.
- Croneberg (Cronberg, Cronborg, Croneburg), Simon, Skomager, 496—98.
- Cruse, Niels Christian Bang, Præst, 136.
- Crusell, Bernhard Henrik, Direktør, Musiker, 409.
- Cuerlandt, Maler, 392.
- Cyklesti, 480.

- Daa**, Claus, 45.
 »Dagbladet«, 310, 312.
 »Dagens Nyheder«, 316, 320.
 Dagmar-teatret, 355, 369.
Dahl, Flemming, Raadstuearkivar, Historiker, 242, 269—321, 395.
 — Maria, Professorinde, 273. — Ole Axelsen, Artillerisergent, Marketender, 504—6.
 Dahlen, Kasserer, 138.
 Dajon, Claus, Materialforvalter, 263. — Franz, Materialforvalter, 249, 254, 256, 258—60, 263. — Nicolai, Billedhugger, Professor, 260—63. — Nicolai, Materialforvalter, 263.
 Daldorph, Christian, Kasserer, 84.
 Dampskibe, 400, 403, 405.
 Danner, Louise, f. Rasmussen, Grevinde, 308—9.
 Danneskjold-Samsøe, Fr., Admiral, Greve, 184.
 Dansemestre, 210.
 Danske Manufakturhandel, den, 194, 196.
 Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede Handels & Canal Compagni, det, 191—93, 344.
 Danske Sukkerfabrikker, de, 198.
 Danzig, 204, 206.
 Dastrup, Peder, Præst, 136, 143.
 Débénese, Mélanie, 284.
 De forenede Handels- og Oplagspladser, A/S, 437, 447.
 De forenede Oplagspladser og Værfter, 447.
 Deichmann, Chr., 123.
 Dekanatet, 40—42, 44.
 Delden, Johan von, 83. — Wendela von, 83.
 Denne, Claus, 40—41.
 Deutzer, Murermester, 30.
 Devegge, Ole, Inspektør, Numismatiker, 406—7, 413—14, 416—17, 424.
 Diderichsen, Johan, Sekretær, 83.
 Diderot, Denis, fransk Filosof, 122.
 Diederichsen, 254.
 »Diegnehuset«, 42.
 Dinesen, Mette Christine, Enke e. H. P. Topp, 85.
 Ditmars, Cathrina, 142.
 Dokkerne, 183—84, 186—87, 197.
 Dolci, Carlo, Maler, 412.
 Donatorer til Vartov, 8, 83—87.
 Dorothea, Dronning, Christian Is Hustru, 8, 37—38.
 Dorph, A., Maler, 468. — Peter, Præst, 300.
 Dotézac, fransk Minister, 315.
 Drachmann, Holger, Digter, 281.
 Dragere, 91.
 Dragør, 211.
 Dresden, 454.
 Drevesen, 130.
 Dronningens Have v. Toldbodvej, 471.
 Dronningens Tværgade, 454.
 Drøge, Johan, Raadmand, 83.
 Dumreicher, Carl, Bibliotekar, Historiker, 255.
 Duncan, Jacob, Generalmajor, 180. — Johan, 180.
 Du Puy, Edouard, Komponist, 406.
 Duveyrier (Honoré), fransk Emigrant, 277, 303.
 Dybdal, Th., Borgmester, 9.
 Dynemagere, 90.
 Dyre, Peder Christiernssen, 46.
 Dyrehaven, 347—50, 400—4, 423, 474.
 Dyrehavsbakken, 346, 348—49, 402—5.
 Dyrkøb, 464.

- Dyrlund, Grosserer, 197.
 Døtreskolen af 1791, 236.
 Dovstummeinstituttet, 145.
- E**beltoft, 204.
 Eckersberg, C. W., Maler, 380.
 Eddelien, Heinrich, Historiemaler, 265.
 Egede, Poul Hansen, Biskop over den grønlandske Mission, 26.
 Ehbisch, Fr., 17.
 Ehlers, Landinspektør, 165—66. — Jørgen, Højesteretsassessor, 83.
 Eigtved, Nicolai, Hofbygmester, 25, 250, 374, 377—78, 384—86, 390—93, 437—38, 441—44, 446.
 Eisenberg, Anna, Enke efter H. P. Reesen, 83.
 Elektrisk Lys, 230.
Elling, C., Docent, Kunsthistoriker, 371—93.
 Elszler, Fanny, østrigsk Danserinde, 282.
 Embedsmænd, 104, 201, 203.
 Emdrup, 167, 176—80.
 Engelbrechts Badeanstalt, 470.
 Engelske Kirke, den, 489—91, 494, 511—12.
 Engelske Sved, den, 358.
 England, 208, 341, 407.
 Epidemier, 98—99, 129, 238—40, 354, 358, 492.
 Epikur, græsk Filosof, 272.
 Erasmi, Tagea Dorothea, g. m. Nicolai Clausen Schack, 286.
 Eremitagen, 376, 402—3.
 Erichsen, Lars, Muremester, 14.
 Ericson, Peder, 141.
 Ericske Æt, 415.
 Erik Menved 3.
 Erik Wasa 407.
 Erlandson, Jacob, Biskop, 39.
- Erlangen, 388.
 Ernst, Johan Conrad, Generallygmester, 246, 249—50.
 Espe, 36.
 Espensen, Anders, 178—79.
 Esplanaden, 224, 229, 231, 467, 470—512 passim.
 Esplanadepavillonerne, 477—78, 481, 483—95, 507, 512.
 Esrom, 97, 360.
 Ewald, Enevold, Præst, 139.
- F**abris, Jacopo, Teaterarkitekt og -maler, 382—83.
 Fabritius, Just, Etatsraad, 85.
 Fajancefabrikken i Kastrup, 252.
 Fakse, 45, 511.
 Falbe-Hansen, V. A., Konferensraad, 155.
 Falkonerer, 209.
 Falster, Christian, Skolemand, Digter, 117.
 Fanefjord, 38.
 Farvergaarden, 46—47, 58—60.
 Farvergade, 11—12, 16, 21—23, 26—27, 29—30, 32, 48, 50, 57—59.
 Fattigkassen f. Kastellet, 220, 483, 488.
 Fattigvæsenet, 12—14, 17, 19, 21—24, 26, 28—31, 34, 130—31, 133—34, 138—39, 142—46, 353.
 Fattigskoler, 237.
 Feddersen, Nicolai, Sergent, 141—42.
 Fensmark, Landinspektør, 176.
 Ferdinand, Arveprins, 405.
 Fibiger, Adolf, Officer, 270. — Mathilde, Forfatterinde, 289.
 Fich, Johan Chr., Auktionsdirektør, 195.
 Fickessen, Niels, 46.
 »Fileværket«, 290.

- Filosofgangen, 33, 474.
 Finansministeriet, 427, 510.
 Fincke, Margrethe, Enke e. Jørgen Fuiren, 83. — Thomas, Professor, Dr., 83.
 Finckenhoff, Apolone, Enke e. Jens Lang, 85.
 Find, Cathrine, g. m. Christian Daldorph, 84.
 Ficondi, Historiemaler, 392—93.
 Fisketorvet (nu Amagertorv), 38.
 Fjellerup, 204.
 Flensborg, 289, 467.
 Flindt, Generalauditor, 167, 172.
 Flyttedag, 367—68.
 Fløjte-Carl (Carl Kattentid), Gaardmusikant, 241.
 Fogeder, 207.
 Foldberg, Christen Henriksen, Deetailhandler, 86. — Mette Sophie, f. Glistrup, 86.
 Forbedringshuset, 143.
 Forchhammer, J. G., Mineralog, 459, 462.
 Forenede Bryggerier, de, 245.
 Forholdstalsvalgmaaden, 309, 313.
 Forpagtere, 207.
 Forsikring, 100.
 Fortling, Anna Christina, 254. — Jacob, Hofstenhugger, kgl. Bygmester, 249—52, 254, 258—59, 442—44, 446.
 Fosic, Jacob, Søkadetternes Ridsemester, Grafiker, 379.
 Foureaux, Linedanser, Kunstberider, 404—6, 423.
 Francischani, kgl. Løber, 379. — Frederik Lovise, Maler, 379.
 Frandsen, Bendt, 176.
 Frankfurt a. M., 388, 390.
 Frankrig, 122, 128, 203, 213, 281, 352, 372—73, 381, 419.
 Fransk-reformert Menighed, 85.
 Frantzen, Johann Carl, Maler, Løjtnant, 373—76, 390.
 Frechen, 55.
 Fredede Bygninger, 244, 438.
 Fredensborg, 380.
 Fredericia, 467, 485.
 Fredericiagade, 40.
 Frederik I, 35, 40—41. — II, 43, 46, 60, 96, 102, 360, 460. — III, 97, 111—14, 208—10, 212—14, 244, 361, 363, 410, 496—97, 507—8, 511. — IV, 11, 18, 23, 118, 120, 122, 244, 246, 379—80. — V, 24, 124, 151, 260, 325—26, 379, 387—90, 441. — VI, 133, 144, 195, 259, 294, 344, 395, 397, 400, 403, 405, 408—10, 423, 453, 475, 501—2, 504, 506. — VII, 268, 405, 408—11, 423. — d. Store, 383.
 Frederikke Amalie, Hertuginde af Gottorp, 209.
 Frederiksberg, 208, 400, 408.
 Frederiksberggade, 57.
 Frederiksberg Kirke, 24.
 Frederiksborg-Museet, 266—67, 305, 311, 435.
 Frederiksborg Slot, 112, 208, 212, 380, 386, 467—68.
 Frederiksdal, 441.
 Frederiksholms Kanal, 243—44, 246—50, 255, 259—60, 262, 264.
 Frederiks Hospital, 85, 254—55, 478.
 Frederikskirken, 470.
 Frederikspladsen (Amalienborg Plads), 398.
 Frederikssundsvej, 428.
 Frederiks tyske Kirke (nu Christians Kirke) p. Christianshavn 25.
 Frelsers Kirke, 400, 418—20.

- Freund, H. E., Billedhugger, Professor, 243, 263—66, 456, 465. — Victor, 266, 268.
 Fribourg, 284.
 Frideriksen, Povel, Bager, tdl. Kongens Rejsebager, 138.
 Friedrich, Markgreve af Brandenburg, 388.
 Frihavnen, 470, 489.
 Frihedsstøtten, 260.
 Friis, Aage, Professor, Historiker, 304. — C., 480. — Christian, 45. — Mogens, Greve, 245. — Sophie, 435.
 Frimestre, 329—30.
 Frisch, H. M., Direktør f. d. kgl. Grønlandske, Islandske, Finnmarkske og Færøeske Handels Compagni, 187, 193.
 Fritz, Prins (Frederik VII), 405, 408—11.
 Frue Kirke, 18, 36—38, 40, 42, 97, 105, 138, 400, 405—6, 418, 451—53, 461, 464—66, 468—69.
 Frue Plads, 464, 469.
 Frydensberg, C. O., Universitetskvæstor, 462.
 Frøling, Birgitte Marie, Enke e. Franz Woldum, 85.
 Fuglehandlere, 204.
 Fugleskydning, 408—9.
 Fuioren, Jørgen, Dr., 83.
 Fursman, 127.
 Fuskere og Bønhaser, 326, 332, 496.
 Fussing, Hans, Muremester, Raadmand, 86.
 Fæddersen, Bogholder, 440—41, 443.
 »Fædrelandet«, 310.
 Fælleden, 475.
 Fællesforfatningen, 309.
 Fængslet p. Christianshavn, 222.
 Færgemænd, 91.
 Færgestræde, 42—43.
 Fødselsstiftelsen, 351, 478.
 Gabe, Glarmester, 336.
 Gabel, Statholder, Rentemester, 208, 212.
 Gadefogeder, 362—64.
 Gamél, Augustin Cyrille, Hofparfumør, Destillatør, 352—53.
 Gamle Vartovs Strandmark (Strandvang), 41, 44.
 Gammelholm, 183, 187, 511.
 Gammel Kloster, 1, 4, 7, 10, 34—35, 83, 88.
 Gammel Torv, 42.
 Garnisonsjournaler, 200—15 passim.
 Gaslygter, 222—23.
 Gefionsspringvandet, 512.
 Genève, 283.
 Gentofte, 178.
 Gentofte Kirke, 43, 400.
 Georg (Jørgen), Prins, 212.
 Gercken, Diderik, Billedhugger, 17, 251, 255.
 Gericke, C. W., Garvermester, 86.
 Gerson, George, Hofraad, 85.
 Gesandter el. Ambassadører, 209.
 Gesber, Maria Theresia, g. m. Lorenz Mortensen, 85.
 Gesner, Johan Ludvig, Præst, 136.
 Getreuer, Chr. Peter, Hofmalcer og -foryglder, 378—79, 388.
 Gielstrup, Skuespillerinde, 394.
 Gilder og Lav, 94.
 Gladsaxe, 36.
 Glarmesterlavet, 323—45.
 Glarmestre, 91, 323—45.
 Glas, 333, 336—38, 340—45.
 Glim, 153.

- Goch, Albert van, 102.
- Goethe, Johann Wolfgang v., tysk Digter, 281.
- Goldschmidt, Meir Aron, Forfatter, 240, 299. — Rose, 86.
- Goos, Landmaaler, 160, 164, 166.
- Gothersgade, 239, 259, 353.
- Graabrødre Kirke, 67.
- Graabrødre Kloster, 35, 37, 41.
- Graabrødrestræde (nu Hestemøllestræde), 39.
- Graabrødre Torv, 37.
- Gram, Hans, Professor, Historiker, 120, 386.
- Gregers, Lars Jensen (Lars Gregersen), 163, 166.
- Greve, Toldassistent, 503.
- Grevefejden, 41.
- Griffenfeld, Peder, Greve, Statsmand, 410.
- Griis, Lars Jensen, Brygger, 8, 84.
- Grisi, Giulia, italiensk Sangerinde, 278, 281—82, 284, 290.
- Grundtvig, N. F. S., Præst, Digter, 6, 28—29.
- Grundtvigske Valgmenighed, 33.
- Grydestøbere, 91.
- Grynmølle, Søetatens, 182—87, 190—91.
- Grynmølle, den gamle (Pakhus), 181—99 passim.
- Grækenland, 264.
- Grøn, Margrethe Elisabeth, Enke e. Henrik Stampe, 85.
- Grønland, 313, 316, 320.
- Grønlandske, Islandske, Finmarkske og Færøeske Handels Compagni, d. kgl., 187—92, 194.
- Grønningen, 471, 473, 481.
- Guds Legems Lav, 43.
- Guincisk-østersøisk Handels Compagni, 188.
- Guldberg, O. H., Statsmand, 186, 190, 193.
- Guldsmæde, 90—91.
- Gustaf Adolf, Konge af Sverige, 407.
- Gyldenløve, Ulrik Christian, Generalmajor, 113.
- Gyldenstjerne, 207.
- Gyllembourg, Thomasine, Forfatterinde, 272, 275—78, 289, 301, 303.
- Günter, Apoteker, 139.
- Haag, 313.
- Haandskrivere, 209.
- Haandværkere, 90—91, 99—100, 103—4, 200—7, 210, 335, 345.
- Haandværkere, skotske, 42, 46.
- Haderslev, 450.
- Hagen, Christiane Elisabeth, 84.
- Hagenberg, Justitssergent, 142.
- Hagerup, Kaptajn, 180.
- Hakenberg, Bernt, Raadmand, 38.
- Hald, Jens Nielsen, Handelsmand, 83.
- Hall, Augusta Marie, 293. — C., Docent, Generalauditor, Konseilspræsident, 288, 293, 297, 300, 302, 308, 310, 315.
- Halling, Wilhelmine Christine, g. m. Gothard Ludvig Krüdener, 85.
- Halsted Præstegaard, 454.
- Hamburg, 203—4, 208, 211, 353.
- Hammershøye, 179.
- Hanetaarnet, 61.
- Hannover, 376.
- Hans, Konge, 8.
- Hansen, Direktør f. d. kgl. Grønlandske, Islandske, Finmarkske og Færøeske Handels Compagni, 193.

- A. C., 475. — A. N., 353. — Carl Martin, Billedhugger, 268. — C. F., Arkitekt, 263, 456, 464. — C. F., Krigsminister, General, 308. — Chr., Arkitekt, 460, 463. — Christen, 164—65. — Constantin, Kunstmaler, 265, 457—59. — Edvard Emil, Præst, 145—46. — Gotfred, Vinhandler, 353. — Hans, Emdrup, 179. — Hans, Husum, 162, 164, 168—69. — Hans Torp, Præst, 136. — H. P., 353. — Jens, Justitsraad, 85. — Niels, 163. — P., 317. — Rasmus, 163, 165. — Thomas, 162, 166.
- Harboe, Boletta Maria, g. m. Johan Frederik Lindencrone, 85.
- Harniskviskere, 91.
- Harsdorff, C. F., Arkitekt, 174, 189, 259.
- Hartmann, J. P. E., Komponist, 469.
- Hartvigsdatter, Elsebe, sal. Godske Barsebechs, 38.
- Hattemagere, 91.
- Hauch, Stiftamtmand, 350. — Adam, Skolebestyrer, 301. — Adam Wilhelm, Overhofmarskal, Fysiker, 350.
- Hauch-Fausbøll, Th.*, Genealog, 346—55.
- Haureberg, Peter Kruse, Urtekræmmer, 86.
- Haurowitz, Samuel, Handskefabrikant, 484.
- Havnen, 39, 48, 182—84, 192, 196, 243, 248, 405, 447, 486.
- Hay la, Major, 204.
- Heegaard, Mads Christensen, 500.
- Hegel, Karl, tysk Historiker, 274.
- Hegelund, 440.
- Heiberg, Johan Ludvig, Digter, 270, 272—77, 280—81, 288, 292—93, 301, 308. — Johanne Luise, Skuespillerinde, Forfatterinde, 269—321 passim. — Peter Andreas, Digter, 274, 277—78, 288, 301, 303, 359. — Søren Julius, Præst, 145.
- Heide, Axel, Bankdirektør, 34.
- Helgeå, 407.
- Helligaands Badstue, 38.
- Helligaandsbedere, 4.
- Helligaandshospitalet (Helligaands-
huset), 1—10 passim, 35—47 pas-
sim, 62, 71—82 passim.
- Helligaandshospitalet som Hitte-
børnshospital, 4, 37—38, 44.
- Helligaandshuset som Tugthus
(Børnehus), 5, 44, 77.
- Helligaandskirken, 3—4, 36—38, 62
—82 passim.
- Helligaands Kirkegaard, 36, 63,
74, 78.
- Helligaands Kloster, 4—5, 35, 37
—38, 41, 62, 72—82.
- Helliggeiststræde, 38.
- Helsingborg, 396.
- Helsingør, 42, 97, 203—4, 396.
- Helsingør Karmeliterkloster, 81—82.
- Helt, Peter, Højesteretsassessor,
Borgmester, 8, 84.
- Hempel, Søren, Inspektør, 131.
- Hendriksen, F., Xylograf, 262.
- Henningesen, Erik, Maler, 461.
- Henrichsen, Lars, 163, 165.
- Herholdt, J. D., Arkitekt, 462—63,
468.
- Herkules Pavillon i Rosenborg
Have, 408.
- Herlev, 36, 163.
- Hermansen, Victor*, mag. art., Hi-
storiker, 395—425.
- Hersleb, Peder, Biskop, 26, 135—
36, 138.

- Hertugdømmerne, 204.
- Hertz, Henrik, Forfatter, 368.
- Hess, Marcus, Købmand, Borgmester, 102.
- Hestemøllestræde, 39.
- Hestgarde- senere Artillerikaserne, 245—46, 249, 259—62.
- Hetsch, G. F., Arkitekt, 456.
- Heydemand (Heydemann), Johan, 161, 432, 435.
- Hielmstjerne, H., Justitiarius i Højesteret, 385.
- Hildebrand, Bengt*, Redaktør, 395—425. — Bror Emil, Rigsantikvar, 395—423. — Hans, Rigsantikvar, 396. — Lovisa, f. Mørck, Godsejerinde, 397.
- Hilker, Georg Chr., Dekorationsmaler, 243, 265, 457—60, 463, 468.
- Hiller, Johan Albrecht, Stadsbygmester, 14.
- Hindsholm, Mad., Præsteenke, 137.
- Hintze, Jørgen, Kannik, 43.
- Hirschholm, 25, 371, 376.
- »Historiske Meddelelser om København«, 48, 60, 115, 240, 242, 323, 332, 437, 495, 543.
- Hjemmet for Vanføre p. Toldbodvej, 505.
- Hoffmann, J., 67. — Kirstine, 85.
- Hoffolk, 209.
- Hofjunkere, 209.
- Hofmestre, 209.
- Hojer, Andreas, Jurist, Historiker, 123.
- Holberg, Ludvig, Digter, 5, 115—28, 358, 436.
- Holck, Ejler, Kommandant p. Kronborg, Baron, Generalmajor, 204, 207.
- Holfeldt, Chr., Snedker, 380.
- Hollænderbyen, 135.
- Holm, Ingeniør, 3. — Skibskaptajn, 186. — Helge, Arkitekt, 33. — Jacob og Sønner, 447.
- Holmblad, L. P., Etatsraad, 197.
- Holmensgade, 409.
- Holmens Kanal, 511.
- Holmens Kirke, 394.
- Holmens Kirkegaard, 480.
- Holstein, J. L., Lensgreve, Statsmand, 378.
- Holsteiner, Christian Carstensen, Brygger, 182.
- Holten, C. V., Fysiker, 461.
- Holtzbecker, J. C., Perspektivmaler, Hofforgylder, 377—78.
- Hoppe, Frk., 137. — Erich, 180.
- Horn, Politimester, 130.
- Hornbech, Hofbygmester, 264—65.
- Hornbæk Kirke, 380.
- Hostrup, J. C., Digter, 239, 366.
- Hotel d'Angleterre, 466.
- Hotel d'Øresund i Helsingør, 396.
- Howden, Jessy Caroline, g. m. Christian Rønnenkamp, 86.
- Hovedbrandstationen, 11.
- Hude, Kr., klassisk Filolog, Skolemand, 447.
- »Hugersker« (Høkersker), 105.
- Huitfeldt, Arild, Rigskansler, Historieskriver, 36, 67, 360.
- Humleførere, 204.
- Hussen, Thileman van, 42.
- Husum, 154, 160—76 passim, 426—36.
- Huth, H. W., General, Statsminister, 259—60, 473—74.
- Hvalmose v. Bagsværd, 45.
- Hvalsøe, Hans Jacobsen, Præst, 142.
- Hven, 401.
- Hvidberg, Politimester, 222—23.

- »Hvide Bjørn«, 241.
 Hvidøre, 43.
 Hviid, Provst, 135—36.
 »Hvippe« eller Knægale, 473.
 Hylander, Sven, Historiker, 396.
 Händel, G. F., Komponist, 383.
 Hærens Arkiv, 200, 202, 216.
 Hæseker, Elisabeth, f. Ludvigsdatter, 84. — Hans Albrecht, Kommerceraad, 84.
 Høiberg, Adjunctus, 169.
 Højbrostræde, 38.
 Højere Pigeskoler, 234—37.
 Høkere, 104—5.
 Høwisch, Adolf, Maler, 380.
 Høyen, N. L., Kunsthistoriker, 461.
 Høyer, Chr. Fædder, Historiemaler, 263, 456.
- Ibstrup (Jægersborg), 208.
 »Illustreret Tidende«, 25, 196.
 Indbyggertallet, 89, 91, 324.
 Indenrigsministeriet 29—31, 458, 461, 464.
 Innocens III, Pave, 318.
 Irgens, Johs., Blikkenslager, 222.
 Irrgang, Glarmester, 332—33.
 Iselin, Reinhard, Friherre, 180.
 Iselingen, Baronesse, 180.
 Isenfeldt, Nicolai, Præst, 135—36, 138, 140.
 Island, 411.
 Islandske Kompagni, 83.
 Italien, 118, 213, 263—65, 346—47, 351—52, 354, 373—74, 388, 419, 457.
 Iver, Kannik, 42.
 Iversdatter, Else, Enke e. Jens Rostgaard, 84.
 Iversen, Christopher, Raadmand, 83.
- Jacob, Skriver, fhv. Borgmester, 6, 8.
 Jacobsen, Hendrik, Grosserer, 86.
 — Ludvig, Professor, Dr., 409.
 Jagtvej, 239.
 Jantzen, Fritz, 86.
 Jardin, N. H., Professor, 255.
 Jarmerstaarn, 59, 61.
 Jensen, Bartholomæus, Justitsraad, 83. — Chr. Axel, Museumsinspektør, Historiker, 48—82.
 — Jørgen, Grosserer, 198. — Lars, 164—65. — Niels, 163—66.
 Jerichau, J. A., Billedhugger, 268, 465, 468.
 Jerichau-Baumann, Elisabeth, Malerinde, 468.
 Jesper (lille), 42—43.
 Jessen, Knud, Professor, Botaniker, 52—54.
 Jochumsen, Hans, 163, 165.
 Johan Friedrich, Hertug t. Braunschweig o. Lüneburg, 211, 214.
 — Georg, Kurfyrste af Sachsen, 213—14.
 Johansen, Elias, Fisker, 8, 84. — Pernille, g. m. Elias Johansen, 8, 84.
 Johan Wasa, Hertug, 407.
 Johnsen, Osc. Alb., Professor, Historiker, 116, 126.
 Jonge, N., Forfatter, 12, 14—15, 20, 24, 27.
 Jonsson, Kanutus, 46.
 Juel, Jens, Maler, 394.
 Juellinge, 451.
 Juel-Wind-Frijs, Stiftamtmand, Kammerherre, Baron, 451.
 Juliane Marie, Dronning, Frederik Vs Hustru, 377.
 Just, Hans, 181, 198.

- Jægersborg, 208. — Bakke, 402.
 Jøder, 208.
 Jørgen, Kok, 102.
 Jørgensdatter, Cathrine, Enke e. Christopher Iversen, 83.
 Jørgensen, A. D., Rigsarkivar, Historiker, 278.
 Jørgenszøn, Matthias, 111.
- K**aaas, Niels, Rigskansler, 8, 41.
 — Sera (Sarah), f. Heiberg, Godsejerinde, 298, 320.
 Kagstrygning, 10, 473.
 Kalkbrænderiet, 470, 482.
 Kalundborg, 451. — Hospital, 44.
 Kalmar, 397.
 Kalvebodstrand, 113, 129.
 Kammerjunker, 209.
 Kammertjenere, 209.
 Kancelliet, 134, 136, 140, 142—44, 146, 196, 254, 343, 353, 464, 478.
 Kandestøbere, 91.
Kaper, Ernst, Borgmester, Filolog, 1—10, 88.
 Kardorf, Fændrik, 204.
 Karl Philip Emanuel, Kurfyrste af Pfalz, 382—84.
 Karlslunde, 45.
 Karlum, 450.
 Karmarck, Malermester, 259.
 Kartago, 419.
 Kastelet, 208, 216—33, 470—72, 474—76, 480—83, 485—88, 490, 492—93, 495, 498—99, 501, 503, 505—6, 510.
 Kastelskirken, 218.
 Kastelsvej, 482.
 Kastelsvej v. Bredgade, 475—76.
 Kastруп, 252.
 Katolsk Kirke i Bredgade, 351.
 Kattentid, Carl, Gaardmusikant, 241.
- Kattesundet, 406.
 Kedelførere, 204.
 Kedelsmede, 91.
 Kellinghuusen, Andreas, Konfitterer, 84.
 Kildetiden, 349, 404.
 Kircherup, Tømremester, 24.
 Kirkebestyrelsen, 63.
 Kirkegaarden uden for Nørreport, 97.
 Kirkeministeriet, 244.
 Kirkerup, A. J., Arkitekt, 259—62.
 Kirsten Pils Kilde, 401—3.
 Kjellerup, Daniel, Mægler, 196.
 »Kjøbenhavnsposten«, 418.
 »Kjøbenhavns Skilderie«, 234.
 Klareboder, 44.
 Klau, Johan, Drejer, 138.
 Klejnsmede, 91.
 Klevenfeldt, T., Retslærd, Genealog, 385.
 Klingenberg, Andres (Anders Clauszøn Clingenberg), Autor, 110—11.
 Klodsemagere, 91.
 Klosterstræde, 41.
 Klostervænget, 4.
 Klædekompaniet, 47.
 Kløker, Herman von Lengerken, Inspektør, 137.
 Knud den Store, 407.
 Knudsen, Jfr. 400, 423. — Peter A. C. J. E., Overlæge, 239.
 Knut Ericsson, 415.
 Knuth, Anne Christine von, Enke e. Frederik Walter, 84.
 Knøppel, Hemming Pedersen, 39.
 Koch, J. H., Bygningsdirektør, 28, 456.
 Kochske Samling p. Kunstakademiet, 260—61.

- Kock, Ida, 86.
- Koefod, Marie, f. Bohn, Etatsraadinde, 85.
- Kofoed, Materialforvalter, 86.
- Kok, Jørgen, 102.
- Kokke, 209.
- Koldinghus, 360.
- Kolera, 238—40, 354, 470, 492.
- Komedianter, 210.
- Kommunitet, 5, 43.
- Kommunitets- og Konsistoriebygningen, 455.
- Koncerter, 210.
- Konditorier, 235.
- Kongedybet, 199.
- Kgl. Malerisamling, den, 453. — naturhistoriske Musæum, 463.
- Kongens Bryghus, 245. — Livkorp, 475. — Nytorv, 398, 405, 453—54.
- Konseillet, 122.
- Konsistorium, 456—63.
- Konterfejere, 210.
- Kontrol m. rejsendes Ankomst og Afrejse gn. Portene, 200—15 passim. — m. rejsendes Ankomst og Afrejse til Søs, 201, 510.
- Kornkøbere, 105.
- Korsør, 212.
- Krabbe, 207. — C. F., Generalmajor, 485.
- Krag, Johannes, Biskop, 3, 35, 62. — Svend, Prokurator, 364.
- Krause, J. W., Hofmuremester, 258—59.
- Kriegel (Krygel), Joh. Fr., Maler, 380.
- Krieger, A. F., Minister, Retslærd, 269—70, 283, 288, 290, 297—302, 306, 310, 312—13, 316—17, 320. — Johan Cornelius, Overlandbygmester, 13, 15, 18—22, 247.
- Krigskancelliet, 137.
- Krigsministeriet, 226, 228, 510—11.
- Krock, Hendrik, Historiemaler, 371—74, 379—82, 384, 386, 390, 393.
- Krog, Kancelliraad, Maler, 379.
- Krogen Slot, 46.
- Krogh, Torben, Dr. phil., Musikhistoriker, 383.
- Krohn, J., 367. — Pietro, Direktør f. Kunstindustrimuseet, 266. — Victor, Oversergent, Historiker, 216—33, 470—512.
- Krokodillegade, 471.
- Kronborg, 208, 380.
- Kronprinsessegade, 416.
- Krudttaarnet v. Østervold, 185, 340.
- Krudttaarnsfangerne, 222.
- Krudttaarnsvej, 185.
- Krumhorn, Ulrich, Skipper, 201.
- Kruse, Hans, Mundkok, 85.
- Krüdener, Gothard Ludvig, Statsraad, Kammerherre, Baron, 85.
- Kræmmere, 90—91, 103, 105, 203.
- Kræmmerlavet, 190.
- Kræmmerlavets Plads, 191.
- Kultusministeriet, 145.
- Kunstakademiet, 259—60, 262—64, 266, 322, 327, 329, 376—77, 386—87, 393, 457, 466, 468—69.
- Kunstberidere, 210.
- Kunstforeningen i Kbh., 467.
- Kunstindustrimuseet, 266.
- Kunstammeret, 420, 453.
- Kunstammer- og Biblioteksbygningen (nu Rigsarkivet), 371.
- Kunstnere, 202, 210.
- Kuntze, 86. — Christiane Cecilie, 85. — Marie Elisabeth, 85.

- Kurpfalz, 383.
 Kæmnere, 101.
 Københavns Kommunalbestyrelse, 3, 88. — Kommune, 1, 6—7, 34, 88, 129, 132, 159, 228, 480—81. — Landbefæstning, Andræ imod, 312. — Magistrat, 1, 4, 10, 30—32, 34, 48, 88, 134, 139, 153, 226, 229, 231, 325, 327—29, 331—33, 338, 340—41, 471—72, 543. — Slot, 129, 208, 213, 371.
 Købmagergade, 36, 40—41, 44, 222, 497.
 Købmænd, 91—92, 99—104, 200—1, 203—5, 210, 212.
 Königsberg, 204, 206, 380.
 Königsmarck, Greve, Generalmajor, Guvernør, 204.
 Kønemann, Inspektør, 137.
 Körbitz, v., Rigsmarskalk, 208.
 Korum, 4.
 Ladbroen v. Havnen, 39.
 Ladegaarden, 45, 129—46.
 Ladegaardens Kirke, 132, 135—40, 142, 144, 146.
 Ladegaardsaaen, 39.
 Lahde, Hofkobberstikker, 479.
 Lambretssen (Lambertzen), Clemmend, Visitør, 497.
 Landbrugsministeriet, 160, 427.
 Landemærket, 241.
 Landsarkivet, 182.
 Landsbyernes Udskiftning, 147—80 passim.
 Landskrona, 38, 401, 403.
 Lang, Jens, Vinhandler, 85.
 Lange, Jul., Kunsthistoriker, 322. — Philip de, Bygmester, 23, 183, 255, 437—38, 440—42.
 Langebro, 186, 266, 399.
 Langelinie, 218—19, 225, 470, 472, 478, 480, 482, 487—89, 491, 508—9, 511—12.
 Langhorn, Magnus, Oberstløjtnant, 84.
 Lappeskomagere, 90.
 Larsen, Ane Sophie, 86. — Ingeborg, g. m. Hans Thomas Møller, 86. — J. E., Jurist, 462. — Jens, Tømmerhandler, 84. — (Larsen), Ole, 142.
 Larshoff, Charlotte Christine Amalie Rudolph, f. Smith, 86.
 Lassen, Johan Jørgen, Hofmaler (mester), 376—78. — Peder, Justitsraad, 83.
 Lassenius, Johan, Professor, Teolog, 141, 450.
 Laub, Vilhelmine, 86.
 Lauridsen, Carsten, Guldsmed, 45.
 Lausanne, 284.
 Lav og Gilder, 92—94, 100, 103, 106, 323—45.
 Lavendelstræde, 39.
 Laverentzen, Konsistorialassessor, 84.
 Le Clerc, L. A., Billedhugger, 385.
 Ledreborg, 377—78.
 Lehmann, Orla, Politiker, 457.
 Leinberger, Christian, Maler, Ingeniør, 375, 388, 390—91, 393. — Georg Karl, Maler, 388, 390.
 Lemvig, Ellen Margrethe, 84. — Ellen Marie, Enke e. Assessor Bircherod, 84. — Ellen Marie, Enke e. Konsistorialassessor Laverentzen, 84.
 Lemvig, S. C., 12.
 Lera, Hofbarometermager, 350.
 Lerche, Vincentz, Ceremonimester, Geheimeraad, 12, 17—21, 84.
 Lexow, 397—98.
 Licht, Murermester, 63, 73.

- Ligbæring, 334.
- Liljegren, Johan Gustav, Rigsantikvar, 396.
- Lille (Herred), 38.
- Lillebæk, Jacob, 182.
- Lille Kongensgade, 397. — Købmagergade, 37.
- Linde, P., Konservator, 49.
- Lindencrone, Johan Frederik, Kammerherre, 85.
- Lindenow, Anna Kathrine, 435.
- Linedansere, 210.
- Linstow, E. C. v., Geheimeraad, Hofmester, 249—50.
- Linvald, Axel, Rigsarkivar, Historiker, 242.
- Liuuge, Raadmand, 130. — A. P., Redaktør, 418.
- Lolland, 451.
- Lombardiet, 354.
- London, 120, 223, 383.
- Lorentzen, August, Forretningsfører, 86. — (Laverentzen), Johannes, Bogtrykker, 19.
- Lorenzen, V., Lektor, Arkitekturhistoriker, Dr. phil., 62.
- Louise, Dronning, Frederik Vs Hustru, 260, 263, 380, 388.
- »Lumskebugten«, 510.
- Lund, 396—98, 406, 423—24.
- Lund, Pakhusskriver, 443, 446. — Chr. Friderik, Forvalter, 184—86. — Theodor Ferdinand Budde, Kateket, 143, 145. — Wilhelm Emil, Kateket, 144—45.
- Lunde, Johanne Michaeline, f. Møller, 86. — Svend Svendsen, 86.
- Lundehuset, 179—80.
- Lundehussøen, 180.
- Lunding, 130. — N. C., Generalmajor, 485—86.
- Lurblæserne, 10.
- Luther, Martin, tysk Reformator, 465.
- Luxdorph, Bolle, Retslærd, 385.
- Lübeck, 203—4, 211, 376.
- Lykke, Kay, Adelsmand, 212.
- Lütken, Oberstløjtnant, 211.
- Læderstræde, 38.
- Lærde, 104, 201—2.
- Læssøe, W. H. F. A., Oberst, 285, 287, 320.
- Læstemagere, 91.
- Lønborg, Hans, Ingeniørkaptajn, 261.
- Løngangsstræde, 11—12, 16, 20—24, 26, 29, 32—33, 48, 61.
- Løvenørn, Poul, Officer, Statsmand, 384.
- Løvstræde, 41.
- Mads, Bøsestøber, Raadmand, 97—98.
- Madsen, Emil, Oberst, 481. — Erik, 427. — Lorentz Hansen, Præst, 136. — P., Mælkeforpagter, 428.
- Madvig, J. N., Filolog, Politiker, 298, 459, 461—62.
- Magdalene Sibylle, Prinsesse, Prins Christians Hustru, 496.
- Magnusen, Finn, Professor, Geheimearkivar, 409, 412, 424.
- Malere, 90—91, 371—93 passim.
- Malerlavet, 332.
- Malgo, Poul, Malermester, 259. — (Malcho), Simon, Kunstmaler, Malermester, 259.
- Malling, Peder, Stadsbygmester, 456, 459.
- Malmqvist, Ane, f. Johnsen, 85. — Peter, Vandhandler, 85.
- Malmö, 36, 397, 401.

- Mandern, Carl van, 206.
 Mangor, C. E., Stadsfysikus, 478.
 Mannheim, 382—83.
 Mantzius, Urmager, 239. — C. J. P., Major, 239. — Frantzilla, f. Biørn, 239. — Karl, Skuespiller, 239. — Kr., Skuespiller, 239.
 Maratta, 372.
 Mariager, 204.
 Maribo, 452. — Kirke, 434. — Kloster, 435—36.
 Maribo—Hillested, 451.
 Marienbad, 292.
 Marie Sofie Frederikke, Dronning, Frederik VI's Hustru, 410, 423.
 Marineministeriet, 228, 511.
 Marstrand, Wilhelm, Maler, 311, 461, 468.
 Martensen, H. L., Biskop, 281, 285, 298, 300, 319.
 Masius, Hector Gotfred, Professor, Dr. theol., 84.
 Matrikelsarkivet, 160.
 Matterhorn, 316.
 Matthisen, Banner, Stadsbygmester, 443.
 Mecklenburg, 347.
 Meinert, Maria, 289.
 Melancthon, tysk Reformator, 465.
 Meldahl, F., Arkitekt, Direktør f. Kunstakademiet, 322, 468—69.
 Melhorn, Mathias, Kaptajn, 508.
 Meller, Johannes Christensen, Præsident i Kh., 182.
 Metastasio, Pietro, italiensk Digter, 383.
 Meteorologisk Institut, 481, 483, 488, 510—11.
 Methodistkirken i Rigersgade, 246.
 Metropolitanskolen, 1.
 Metz, A., Biscuitfabrikant, 483—85.
 Meyer, Jacob Ludvig, Konditor, 483—91. — Marie Kirstine, 84. — Rosalie, f. Ruben, 483—84, 490—91.
 Miani, Hieronymus, Maler, 382—88, 390—91, 393.
 Mikkalbryggersgade, 43.
 Mikkelsen, Jakob, Borgmester, 83.
 Milan, Frederik Carl, Maler, 378. — Gabriel Ferdinand, Maler, 378. — J., Hofforgylder, 377—78.
 Militæretatens Materialgaard, 246—48.
 Mini, Konditor, 418.
 Mittschell, 86.
 Modeweg, Klædefabrikant, 134.
 Mohr, Ane Marie, g. m. Peter Bortmann, 84.
 Molbech, Christian, 395.
 Molinari, Barometermager, 350.
 Moltke, Greve, Admiral, 394. — A. G., Lensgreve, Statsmand, 147, 152, 250, 412. — A. W., Lensgreve, Statsmand, 266, 412. — Joachim Godske, Geheimestatsminister, Ordenskansler, Greve, 85, 412.
 Moltkeske Malerisamling, 411—12, 453.
 Moltkes Palæ, 454.
 Monrad, D. G., Biskop, Politiker, 300.
 Mortensen, Birgitte Martine Jensine, 85.
 Mortensen, Jens, Inspektør, 85. — Jens, Staldkarl, 142. — Lorenz, Betjent v. Kontoret f. de Reisende, 85.
 Mozart, W. A., østrigsk Komponist, 120.
 Murere, 91.
 Musikanter, 210.

- Musmann, H. C., 345.
 Müller, Th. A., Lektor, Historiker, 115—28. — Ulrich Friederich, Hospitalsforstander, 12—14, 19—23.
 Mynster, J. P., Biskop, 451, 465.
 Münter, Fr., Biskop, 465.
 Møen, 8, 38, 45, 83, 295.
 Møens Hospital i Spejlsby, 44.
 Möhl, Nic. Chr., Professor, 276—77.
 Møller, 475. — Andreas, Hofmaler, 372. — Anc Cathrine, 86. — Dorthea, 86. — Ellen Marie, 87. — Georg, Oberstløjtnant, 214. — Hans Thomas, Kukkenbager, 86—87. — Jens, Professor, Kirkehistoriker, 465.
 Møllere, 90—91.
 Mølsted, Hans Christian, Præst, 136.
 Mont- og Medaillesamlingen paa Rosenborg, 414, 416—17, 419.
 Mørck, Emilie Henriette, 87. — O. J. N., Gartner v. den botaniske Have, 412.
 Mørkhøj, 163—64, 171.
- Naalemagere, 91.
 Nakskov, 454.
 »National«, 230.
 Nationalbanken, 3.
 Nationalmuseet, 6, 253, 421, 453.
 Neapel, 419.
 Nebelong, N. S., Stadsbygmester, 29, 33—34.
 Neergaard, T. C. Bruun, Kammerjunker, 283.
 Neiendam, Robert, Teaterhistoriker, 273, 275, 280, 299, 320.
 Neustadt (Erlangen), 388.
- Nicolai Kirke, 36, 38, 69, 72, 338, 400, 418. — Kirkegaard, 42.
 Nielsen, Anders, 179. — Ane Christine, 87. — August, Direktør, 3. — Carl, Komponist, 268. — Chr. V., Arkitekt, 25. — Fr., Kirkehistoriker, 455. — Iver, 163, 166. — Mads, 179. — Oluf, Raadstuearkivar, Historiker, 3, 60, 245.
 Niels Hemmingsensgade, 78.
 Norge, 116—17, 120, 125—28, 203, 210, 332, 341, 407, 444, 504.
 Norman, Glarmester, 336.
 Novemberforfatningen, 312, 319.
 Numsen, Teaterdirektør, 394.
 Ny Amager, 208—9.
 Nyboder, 185, 218, 228, 340—41, 357, 369, 471, 477, 486.
 Nyborg, 212.
 Ny Carlsbergfondet, 28.
 Nyegaard, Erich, Kræmmersvend, 139.
 Nyerup, Rasmus, Litteraturhistoriker, Bibliotekar, 474.
 »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«, 478.
 Nyhavn, 239, 244, 413.
 Ny Kongensgade, 246, 249, 255, 259.
 Nystrom, Eiler, Arkivar, Historiker, 346.
 Ny Torv, 43.
 Næsbyholm, 43.
 Næstved Hospital, 44.
 Nørrebro, 406, 418.
 Nørreport, 97, 129, 397.
 Nørrevold, 406.
- Obdam, hollandsk Admiral, 112.
 Octroyerede Handelskompagnier, 193.

- Odense, 212, 223, 420.
 Oderup, 45.
 Oehlenschläger, Adam, Digter, 281, 346.
 Officerer, 104, 203, 213.
 Oksekøbere og -drivere, 204.
 Oldenborgerne, 410.
 Oldnordisk Musæum, 396.
 Olof den Hellige, 407. — Skotko-
 nung, 407.
 Olrik, H., Maler, 468.
 Olsen, Fr. (+), Overpostkontrolør,
 129—46. — Jacob, Kommerce-
 raad, 84. — Jens, Raadmand,
 38. — Jesper, Byfoged, Skipper,
 43. — Johannes, Portner, 394.
 — P. C., Oliemøller, 197, 229.
 Oluffsdotter, Boild, g. m. Niels
 Fickessen, 46.
 Olufsen, Poul, Tømrermester, 14
 —15.
 Opfostringshuset, 237—38, 478. —
 i Overgaden oven Vandet, 440.
 Ordrup Skov, 45.
 Organister, 210.
 Orlogsværftet, 183.
 Ostindien, 411.
 Ottsen, Glarmester, 325.
 Overceremonimestre, 209.
 Overgaden neden Vandet, 192. —
 oven Vandet, 440.
 Overhofmarskalker, 209.
 Overhofmestre, 209.
 Overjægermestre, 209.
 Overkammerherrer, 209.
 Overkøgemestre, 209.
 Overskou, Thomas, Forfatter,
 Teaterhistoriker, 394.
 Overskænke, 209.
 Overstaldmestre, 209.
 Oxe, Peder, Rigshofmester, 8—9,
 43, 83.
- Oxholm, W. T. v., Overkammer-
 herre, 87.
- Paavisch, Otto**, 511.
 Pabst, 87.
 Pachs, Christopher, 46. — Mo-
 gens, 45.
 Pade, E., Ritmester, Direktør, 181
 —99.
 Pager, 209.
 Paris, 274, 278, 281—84, 314, 390,
 393, 454.
 Park-Allé, 34.
 Parocel, Maler, 375.
 Paulli, Margrethe Elisabeth, Enke
 e. Johan Drøge, 83.
 Pauly, Simon, Brandkasserer, 24.
 Peblingsø, 406, 418.
 Pedersdatter, Magdalena, g. m.
 Peder Lassen, 83.
 Pedersen, Anders, 178. — Chri-
 sten, Glarmester, 336. — Hol-
 ger, Bogbinder, 141. — Niels,
 179.
 Peitersen (Pedersen), Søren, 164
 —65.
 Pellegrini, Antonio, Historiemal-
 ler, Dekorator, 382.
 Pelt, Dorothea Marie, g. m. Pe-
 ter Helt, 8, 84.
 Pepita de Oliva, spansk Danser-
 inde, 369.
 Perlestikkere, 91.
 Pest, 98—99, 129, 358.
 Pesthuset v. Kalvebodstrand, 129
 —31, 136, 138—39.
 Peter, Biskop, 105.
 Petersen, Andreas, 141. — Carl
 S., Overbibliotekar, Litteratur-
 historiker, 116. — C. J., Agent,
 85, 87. — N. M., 116. — Vil-
 helm, Arkitekt, 511.

- Petoletti, Linedanser, 406, 423.
 Petresch, Anthonette, f. Flor, 85.
 — Peter Leonhard, 85.
 Peymann, H. E., Kommandant i Kbh., 188—89, 192.
 Pflueg, Christian Carl v., Kap-
 tajn, 255.
 Pil, Kirsten, 401—3.
 Pilestræde, 6, 13, 38, 45, 483.
 Pilvio (Pilo?), Professor, 394.
 Platon, græsk Filosof, 404.
 Platz, Erasmus, Brandmajor, Mu-
 rermester, 188—90.
 Plessen, Christian Siegfried von,
 Kammerherre, 84.
 Plov, Peder, Prior, 71.
 Pommern, 341.
 Pontoppidan, 447. — Direktør f.
 d. kgl. Grønlandske, Islandske,
 Finmarkske og Færøeske Handels
 Compagni, 193.
 »Positiver«, 404.
 Possementmagere, 100.
 Possementmagerlavet, 100.
 Postbefordring, den agende, 376.
 Postgaarden i Købmagergade, 36.
 Postvogn, den store, 396.
 Poulsen, Niels, Dr. 83.
 Prehn, Naaman Henrich, Pager-
 nes Ridsemester, 379. — Poul,
 Justitsraad, 85.
 Price, James, Akrobat, 348.
 Prieme, Carl Christian Lorentz,
 Læge, 86. — Mitha Marie, f.
 Hansen, 86.
 Prinsens Bro, 244—45. — Palæ,
 378.
 Prælat- og Kannikegodset, 41—42.
 Pumpesprøjte, 370.
 Pungemagere, 91.
 Pustervig, 40.
 Pølsegaarden, 43.
 Quartier latin, 452.
 Qvist, Johanne Marie, 85.
 Quit, Lars, Tranfabrikant, 87.
 Raadhuset (nuv.), 33, 543.
 Raadhuspladsen, 57, 426.
 Raadstuearkivet, 202, 242.
 Raadstuen, 208, 473.
 Raasløff, Generalinde, 298.
 Rafn, Aage, Arkitekt, 3, 34.
 Rakkeren, 358.
 Ramsing, H. U., Generalmajor,
 Topograf, Historiker, 35—47, 48
 —49, 58, 60, 78, 246.
 Ramsø, 38.
 Ramus, Christian, Professor, Nu-
 mismatiker, 406, 413—14, 416—
 17, 424.
 Randers, 154.
 Rantzau, Chr., Statholder i Norge,
 118, 120. — Christian, Greve,
 Overstatholder, 213, 215.
 Raphael, Clara (Mathilde Fibiger),
 289.
 Rasmussen, Birte, 141. — Hans,
 163, 166. — Kai, Assistent i
 Raadstuearkivet, cand. phil.,
 237—38. — Niels, 163, 166.
 Rauch, C., Billedhugger, 452.
 Ravenna, 419.
 Ravn, Anne Cathrine, 85. — Mads
 Jensen, 85. — Niels de, Fuld-
 mægtig, 499, 506—7.
 Ravnsborg, 45.
 Reberbane, 479.
 Rebslagere, 90.
 Reeh, Voldmester, 87.
 Røesen, Hans Poulsen, Biskop,
 83.
 Reetz, Frederik, 45.
 Reformert Kirke i Gothersgade,
 22, 24.

- Regensen, 39.
 Regnskabsvæsen, 101.
 Reitzer, Christian, Professor juris, 118, 121.
 Remmesnidere, 91.
 Renlighedsforordninger, 357—70 passim.
 Rentekammeret, 159—60, 165, 167, 173—74, 246, 250, 252, 255, 258—59, 263, 265, 378.
 »Repertorium f. Morskabslæsning«, 418.
 Resen, Peder Hansen, Historiker, 37, 40, 71.
 Restauratører, 235.
 Reutherdahl, Henrik, Kirkehistoriker, Ærkebiskop, 396.
 Revenfeldt, Conradine, Enke e. Frederik Rostgaard, 84.
 Reventlow, Christian Ditlev, 147.
 Ribe, 154. — Sortebrødrekloster, 81.
 Riber, Abigael, Enke e. Andreas Kellinghusen, 84.
 Ridder, Jacob, Skomager, 498.
 Ridejunkere, 209.
 Rideknægte, 209.
 Rietz, J. E., Kontraktsprovst, svensk Sprogforsker, 274.
 Rigsgade, 246.
 Rigsarkivet, 188, 257, 320, 371, 437.
 Ringsted Hospital, 44.
 Ritse, Magreth, 142.
 Riujter, M. A., hollandsk Admiral, 481.
Rockstroh, K. C., Arkivar, Kap-
 tajn, 200—15.
 Rodin, Marie Elisabeth, g. m. Antonio Cetti, 351.
 Roed, J., Maler, 468—69.
 Rohde, Th., Skoleinspektør, 239.
 Rohr, Niels, Tømrermester, 24.
 Rom, 263, 374, 454, 457, 466.
 Rosborg, Jacob, 84.
 Rosbæk Vandmølle, 4, 41.
 Rosenberg, 208, 378, 416—19.
 Rosenborg-Frugthave, 466.
 Rosenborg Have, 259, 406, 408, 416—17.
 Rosencrone, 190.
 Rosendal p. Østerbro, 180.
 Rosenfeldt, 180.
 Rosengården, 38, 40.
 Rosenkrans, Erik, 38.
 Røsenkrans, Jørgen, 8. — Otto Nielsen, 38.
 Rosenkrantz, 207. — Iver, Udenrigsminister, 120.
 Rosenstand, V., Maler, 461. — [Goiske], Teaterdirektør, 394.
 Rosenvænget p. Østerbro, 180, 276, (292 se Rettelserne), 297.
 Roskilde, 3, 39, 132.
 Roskilde Domkirke, 260, 263.
 Rosset, Claudi, 129.
 Rostgaard, Frederik, Oversekretær i Danske Kancelli, Konferensraad, 84, 122. — Jens, Raadmand, 84.
 Rostock, 204, 347.
 Rothe, C. P., cand. jur., 119.
 Rothheuser (Rotheuser), Johan Peter (Philip?), Musketer, Værts-husholder, Barber, 499—507.
 Rousseau, J. J., fransk Filosof, 128.
 Roving, Kristen, Professor, Pædagog, 287. — Marie, f. Schack, 287.
 Rubens, P. P., flamsk Maler, 412.
 Rubou, Wm. Rudolf Leopold, Grosserer, 198.
 Rud, Jens Hansen, Høker, 85.
 Rugvangen, 44.

- Rulff, Cathrine Dorthea, 87.
 Runde Kirke, 212.
 Rundetaarn, 495.
 Rup, Diderik Pedersen, Præst, 136, 138—39.
 Rusland, 349.
 Ruttenbach, Hans, Værtshusholder, 497.
 Rüse, Oberst, 214.
 Ræder, 475.
 Rønne, 394.
 Rønnenkamp, Christian, 87. — Christian, Kammerherre, 86.
 Rønnov, Joakim, Biskop, 461.
 Røske, Poul Henrik, Gørtler, 85.
- Saabye, A. W., Billedhugger, 468.
 Sachsen, 213.
 Sadelmagere, 90.
 Sadelmagerlavet, 332.
 Saint-Germain, C. L., Krigsminister, Greve, 254.
 Saltholm, 442, 444.
 »Saltkarret«, 42.
 Sandagere, 362.
 Sandberg, Johan Gustaf, Professor, Maler, 409, 412.
 Sander, Christian, Professor, 479.
 St. Alban, 511.
 St. Anne Bro, 40, 44.
 St. Anne Hospital, 40, 41, 44.
 St. Annægade, 438.
 St. Annæ Kirkegaard, 254.
 St. Annæ Plads, 467.
 St. Augustins Orden, 37.
 St. Eriks Gilde, 42—43.
 St. Gertruds Hospital, 35, 40—41.
 St. Gertruds Kapel og Kirkegaard, 40.
 St. Gertruds Stræde, 40.
 St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse (Ladegaarden), 130—32.
 St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse (Pesthuset), 129—31.
 St. Jørgens Hospital (Spedalsk-hedshospitalet, »Hospitalet«), 35, 39, 40, 42.
 St. Jørgens Sø, 39.
 St. Moghens Gaard (St. Jørgens Gaard), 39.
 St. Ninianus, 42, 46.
 St. Peders Kirke, 36, 38.
 St. Petri Kirke, 62, 400, 405, 418, 450.
 Sass, Wilhelm, Grosserer, 87.
 Saussure, H. B. de, schweizisk Naturforsker, 283.
 Schack, 287, 290. — Hans, 212. — Hans Egede, Forfatter, Politiker, 288, 290, 293. — Nicolai Clausen, Provst, Dr. phil., 286.
 Schade, Clemens, Professor, 84.
 Scheel, H. H., Generalmajor, 471.
 Scheele, L. N., Landdrost, Minister, 308.
 Scheutz, Conrad Gotfred, Instrumentmager, 353.
 Schiern, Niels, Provst, 454.
 Schiller, Fr., tysk Digter, 285.
 Schimmelmann, Heinrich Ernst, Statsmand, 190—91.
 Schiøtz, cand. theol., 399.
 Schleiermacher, Fr., tysk Teolog, 452.
 Schlippenbach, Chrph. Carl (von Slippenbach), svensk Diplomat, 112.
 Schmidt, Lorentz Clausen, Glarmester, 331. — Mathilde, 239.
 Schneekloth, Hans, Skolebestyrer, 240.
 Schoubye, Stud., 238.

- Schow, Jochum, Grosserer, 85.
- Schovelin, Jul., Handelshistoriker, 275, 314, 317, 321.
- Schrader & Roosen, 353.
- Schreil, Fredrik Magnus, Docent, 408—9, 412, 417—18, 424.
- Schulin, Johan Sigismund, Geheimeraad, Udenrigsminister, 373, 384, 441, 443.
- Schweiz, 128, 283.
- Schäffer, Dietrich, Hofsnedker, 385.
- Schöning, 127.
- Sechman, Kancelliforvalter, 140.
- Sechmann, Præst, 135.
- Sechedst, Chr., Geheimeraad, 118—20.
- Seidlin, Hans, Konferensraad, 84.
- Sekretærer, 209.
- »Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi«, 543.
- Seyling, Skibskaptajn, 186.
- Shaw, George Bernard, engelsk Forfatter, 368—69.
- Sicilien, 419.
- Siersted, Christiana Friderica, f. Olsen, Skuespillerinde, 394.
- Siersted, Christine Mechtild, 394.
— Hans Nicolay, Fuldmægtig, Forvalter, 394.
- Sigbrith Villumsdatter, 360.
- Silkegade, 13.
- Simon, 132.
- Simonsen, Peter, Glarmester, 340—41.
- Sinding, Stefan, Billedhugger, 492.
- Skaane, 204, 207, 474.
- Skarnagere, Skraldemænd, 356—70.
- Skibsbroen v. Havnen, 39.
- Skidenstræde, 380.
- Skilsmissestien, 418.
- Skindere, 91.
- Skindergade, 41—43.
- Skipmeyer, Hermand, Borgmester, 38.
- Skoler, 140, 143—45, 234—37.
- Skolestraffe, 234—37.
- Skomagere, 90.
- Skomagerlavet, 496.
- Skotske Nation, den, 83. (Se Rettelserne).
- Skovgaard, Niels, Billedhugger, 28.
- Skraldemænd, Skarnagere, 356—70.
- Skræddere, 90, 203.
- Skydebanen, 408.
- Skytter, 207, 209.
- Slagtere, 91, 105.
- Slange, Niels, Højesteretsassessor, Historiker, 12.
- Slaver, 219, 472—73.
- Slotskapellet p. Hirschholm, 25.
- Slotskirken v. Christiansborg, 24, 381, 384, 386, 389—91, 406, 410—11.
- Slotspladsen, 410.
- Slukefter, 4.
- Smede, 90, 203.
- Smedelinien, 218.
- Smedens Gang, 497.
- Smidt, Simon, Inspektør f. Lade-
gaarden, 132, 137—38.
- Smit, Alexander, Inspektør f. Lade-
gaarden, 142.
- Smith, Glarmester, 336.
- Snedkere, 91, 381.
- Sofie Magdalene, Dronning, Chri-
stian VI's Hustru, 388.
- Sokkelund, 162, 169.
- Sokrates, græsk Filosof, 404.
- Soldater, 201, 203, 210—11.
- Sophie Amalie, Dronning, Frede-
rik II's Hustru, 8, 83, 112, 209—11, 214, 410.
- Sorgenfri, 405.
- Sortedamssø, 45, 262.

- Sorte Død, 39.
 Sorø, 124.
 Sorø Akademi, 265.
 Sparekassen, 87.
 Spedalske, 362.
 Spedalskhedshospitaler 39—40.
 Spedalskhedshospitalet i Roskilde, 39.
 Spejlsby, 44.
 Spengler, Johan Conrad, Etatsraad, Kunstammerforvalter, 420.
 Sporesmede, 90.
 Springforbi, 4.
 Springgade (nu Pilestræde), 38.
 Stackenschneider, Glarmester, 338.
 Staldkarle, 209.
 Staldmestergaarden, 244—45.
 Stampe, Henrik, Geheimeraad, 85, 385. — Henrik Christensen, Justitsraad, 85.
 Stangerup, Kammerassessor, Magasinbestyrer, 195.
 Stanley, Carl Frederik, Billedhugger, 260—61, 263, 265.
 Statens Musæum f. Kunst, 453.
 Steenbuch, Hans, Professor, 84.
 Steenstrup, Japetus, Zoolog, 463—64. — Johan Christopher Vogelius, Sekondløjtnant, 498—99, 502, 506. — Johannes, Historiker, 299.
 Steffensen, Morten, 84.
 Stein, S. A. W., Anatom, Kirurg, 461. — Th., Billedhugger, 468.
 Steincke, K. K., Minister, 1, 3, 88.
 Stemann, C. L., Minister, 190. — Helga, Amtmandinde, 468.
 Stenbock, Feltmarskal, 217.
 Stendrup, Jacob, Hospitalsforstander, 26.
 Stentoft, H. C., Konditor, 494.
 Stenwinckel, Hans, Bygmester, 66.
 Stettin, 204.
 Stevns, 442.
 Stiboldt, Generaladjutant, 394.
 Stoa, græsk filosofisk Skole, 272.
 Stockholm, 351, 399, 407.
 Stokhusgade, 246.
 Storck, Arkitekt, 66, 80.
 Store Bededagsaften, 494.
 Store Helliggeiststræde (nu Val-kendorfs-gade), 36.
 Store Kannikestræde, 37, 43.
 Store Kongensgade, 129—30, 353, 397, 473.
 Store Lækkerbisen, 206.
 Stormen paa Kbh. 1660, 481.
 Storp, Justitsraad, 167, 172.
 Straffe, 98, 473.
 Strandberg, Jul., 357.
 Stranden, 46, 48, 58, 130, 476, 478.
 Strandgade p. Christianshavn, 181, 191, 194, 196, 437, 443, 448.
 Strandgades Kaserne, 191.
 Strandpromenaden, 226, 231, 482.
 Strandvejen, 5, 44.
 Strange, Peder Gregersen, Præst, 130, 136.
 Stranowitz, Maler, 381.
 Stremme, Snedkermester, 238. — Louise, Skrivepædagog, 238—40.
 Strindberg, August, svensk Digter, 313.
 Struensee, Læge, Minister, 493.
 Stub, Ambrosius, Digter, 117.
 Studenter, 5, 43, 104, 112, 201—2, 459.
 Stukkatører, 381.
 Suckow, C. N., Oberstløjtnant, 475.
 Suhm, P. F., Historiker, 415.
 Suhr, Johannes Theodorus, Etatsraad, 87. — Johan Peter, Etatsraad, Borgmester, 130, 140. — O. B., 140.
 Sukkerhandel, 196.

- Sukkerraffinaderiet Phønix, 197.
 Sundprovinserne, 203, 210.
 Svane, Søster, Enke e. Hans Bagger, 84.
 Svanemøllen, 186.
 Svend Tveskæg, 407.
 Svenske og norske Værtshus, 409.
 Sverige, 203—4, 210—11, 349, 407, 418.
 Sverkerske Æt, 415.
 Sværdfegere, 91.
 Symensen, Walther, 46.
 Søbadeanstalten v. Langebro, 399, 401, 409.
 Søborg, 162, 164, 166—75, 180.
 Søderberg, Theodor Herman Alfred, Oberst, 232—33.
 Södermanland, 412.
 Søerne, 482.
 Søkortarkivet, 511.
 Søkvæsthuset, 292 (se Rettelserne), 440.
 Søllerød, 43.
 Søllerød Lyng, 45.
 Sølvgades Kaserne, 212, 232, 254.
 Sømænd, 104, 200—2, 204.
 Sørensdatter, Anna, g. m. Johannes Olsen, 394.
 Sørensen, Assessor, 240. — Jens, 163. — Peter Ewald Beyer, Krigsassessor, 240.
- Taarbæk, 272.
 Taffeldækkere, 209.
 Taglioni, Marie, Danserinde, 282.
 Tarone, Dominico, 354. — Ferdinando, 354.
 Tausen, Hans, Biskop, 461.
 Teatret p. Nørrebro, 406.
 Tegnér, Christoffer, svensk Provst, 397. — Esaias, svensk Digter, 397.
 Terlon, fransk Ambassadør, 211.
- Termansen, Julius*, Afdelingschef, Landinspektør, 147—80, 426—36.
 Terminsrettigheder, 35.
 Thomsen, Christian Jürgensen, Konferensraad, Forstander f. Oldnordisk Musæum, 396—98, 405—7, 409, 412, 414—15, 419—25.
 Thorlacius, Børge, Professor, 399.
 Thorsen, Sigurd, Kontorchef, 3.
 Thorsøe, Alexander, Historiker, 320.
 Thorvaldsen, Bertel, Billedhugger, 263, 351, 464—66, 469.
 Thorvaldsens Museum, 265, 466, 468.
 Thott, Otto, Statsminister, Greve, 85, 254.
 Thotts Palæ, 453.
 Thura, Lauritz, Hofbygmester, 17—18, 22, 250—51, 374, 378, 393.
 »Tidsskrift f. Ingeniørofficerer«, 246.
 Tiepolo, G. B., 393.
 Tiggere, 105—8.
 Timm, Georg Friederich, Hofklejnsmed, Møntsamler, 414—16.
 Tingjellinge Kirke, 380.
 Tivoli, 230, 369.
 Tode, Johann Clemens, Læge, Forfatter, 238.
 Toldboden, 189, 200, 400, 471—72, 474—75, 477—78; 480—83, 489—90, 495—97, 499—500, 503, 506—8, 510—11.
 Toldbodgade, 478.
 Toldbodvej, 241, 471—77, 480—81, 489, 492, 497—500, 503—7, 510.
 Topp, H. P., Konferensraad, 85. — Rasmus, Overretsprøkurator, 87.
 Topsøe, Vilh., Redaktør, Forfatter, 317.
 Torsdagsmiddagene hos Andræ, 288.

- Torvesen, Tormod, Historieskriver, 118.
- Tranlygter, 217.
- Trap, J. P., Kabinetssekretær, Topograf, 245.
- Trekroner, 400.
- Treschou, Gerhard, 123.
- Trianglen, 5, 45.
- Trolle, Niels, 43, 83.
- Trompetere, 209—10.
- Trondhjem, 127.
- Truelsen, Christian, 178.
- Truk, Glarmester, 332.
- Trævandrende, 370.
- Tscherning, A. F., Oberst, Minister, 270.
- Tudse Næs, 43, 45.
- Tugthuset i Helligaandshuset, 5.
- Tunis, 421.
- Tutein, Ferdinand, Grosserer, 196.
- Tybjerg, 45.
- Tyrolerferdinand, Sanger, Guitarspiller, 241.
- Tyskland, 118, 203, 318, 349, 372—73, 381, 391.
- Tøffelmagere, 91.
- Tøjhuset, 244.
- Tømmerup, 43.
- Tømrere, 91.
- Tømrerlavet, 473.
- Tønder, 450.
- Tønder, Carsten, Hoflakerer, 183.
- Udby, 43.**
- Udlændinge i Kbh., 200, 202—6, 213.
- Uggeløse Kirke, 42—43.
- »Uglen«, 240.
- Ulfeldt, Anne Sophie, 435. — Corfitz, Rigsgreve, Rigshofmester; 215. — Leonora Christina, 211, 215, 434—36.
- Ulrikke Eleonore, Dronning af Sverige, Carl XI's Hustru, 410.
- Undervisningsministeriet, 244.
- Undløse, 43.
- Universitetet, 7, 42, 122, 126, 281, 449—50, 455—58, 460—64.
- Universitetets Landsbykirker, 467.
- Universitetsbiblioteket, 460, 462—63.
- Universitetsbygningen, 265, 452, 455—62, 469.
- Usserød, 193.
- Ussing, J. L., Professor, Filolog, 460, 466.
- Utenthal, Muremester, 24.
- Utterslev, 167.
- Wahl, J. S., Hofmaler, 372.**
- Valentin, Marie Sofie Magdalene, 86.
- Walkendorf, Christoffer, Rigshofmester, 8, 63, 69.
- Valkendorfs-gade, 36—37, 75, 78, 80.
- Wall, Skibskaptajn, 87.
- Walter, Frederik, Geheimeraad, 84.
- Waltersen, Hans, 46.
- Walther, F. H., Generalmajor, 472.
- Wandal, Maren, Enke e. Jørgen Bøfke, 84.
- Vanddragere, 91.
- Vandkunsten, 54, 58—59.
- Vanløse, 161—64, 170, 175—76.
- Warburg, Christian, Fabrikant, 86—87.
- Vardøhus, 127.
- Warnstedt, Teaterdirektør, 394.
- Warto, 4—5.
- Vartou, kgl. Lystgaard paa Strandvejen, 44.
- (Ny) Vartou v. Trianglen, 5, 45.

- Vartov, 1—34 passim., 44—61, 83, 88, 135. — frie Menighedssamfund, 6. — i Christianshavns Børnehus, 6, 45. — i Pilestræde 6, 45. — Kirke, 6, 11, 24—25, 30, 33. — Kirkegaard, 10. — paa Strandvejen, 4—5, 44—45. — paa Trianglen, 5, 45.
- Wassenaer, eller Obdam (Wossenaer), hollandsk Admiral, 112.
- Vedel, Annette, Fabriksinspektør, 296, 320. — P. A. F. S., Direktør i Udenrigsministeriet, 297, 300.
- Wedell-Wedellsborg, Greve, 245.
- Weilbach, Fr.*, Adjunkt, Arkitekturhistoriker, 11—34, 243—68, 437—48.
- Vej- og Kloakvæsenet f. d. indre By, 49.
- Vejviseren 1794, 474.
- Velschov, Catharina Marie, 27.
- Werdel, Erik, Præst, 136, 138.
- Verhagel, Melchor, 179.
- Werlauf, E. C., Historiker, 462.
- West, Hans, Konsul, Kunstsamler, 453.
- West's Malerisamling, 453.
- Vesterbro, 349, 406, 408.
- Westergaard, N. L., Professor, Orientalist, 462.
- Vestergade, 48, 57.
- Vesterport 48, 58—59, 213.
- Vestervold, 11—13, 15, 23, 46, 48—60 passim., 248, 399.
- Vester Voldgade, 11, 16, 19—20, 23, 33, 57, 244, 247, 249, 259.
- Vestindien, 411.
- Vestre Fællid, 130.
- Veterinærskolen paa Christianshavn, 350.
- Wettberg, Fændrik, 206.
- Weyberg, Anna Margrethe, Enke e. Hans Woskam, 84.
- Weyse, C. E. F., Komponist, Organist, 406.
- Wibe, Cathrine Hedevig, g. m. Vincentz Lerche, 17.
- Vibe, Mikkil, 45.
- Wibe, Peder, Rentemester, 47.
- Vibenshus, 35.
- Viborg, 354.
- Wiborg, E., Professor, Veterinær, 352—53.
- Wiedewelt, Johannes, Billedhugger, Professor, 243, 251—52, 254—56, 258, 260, 262, 268, 451. — Just, Billedhugger, 17.
- Wiehe, Michael, Skuespiller, 280.
- Wielandt, Bogtrykker, 19.
- Wien, 373, 390, 454.
- Vierwaldstattersøen, 297.
- Wijch (Wyck), J. C. v., Maler, 60, 66.
- Wildenradt, Ane Marie Elisabeth, f. Krieger, Oberstinde, 86—87.
- Wildersgade, 192.
- Wildersgades Kaserne, 192, 232.
- Wilders Kanal, 182, 184, 187, 197—98.
- Wilders Plads, 187, 197.
- Wilhelmine, Prinsesse, d. senere Frederik VII's Hustru, 405, 409—11, 423.
- Willumsen, Ellen, 12. — Jørgen, 12.
- Vilstrup, 450.
- Vind, Joachim (Jochum) Frederik, Kammerherre, 6—7, 12, 47.
- Vinding, Poul, Professor, 118.
- Vingaardsstræde, 42, 496, 498.
- Winsløw, Christian Frederik, Professor, 85.
- Winterberg, Maria, 87.

- Visconti, Guiseppe, Maler, 392—93.
 Wium, Brændevinsbrænder, 87.
 Vodroffsvej, 245.
Vogelius, M. (+), Kommunalærer, 234—37.
 Vognmandsgade, 497.
 Vognmandslav, det lille, 362.
 Vognmænd, 91, 358, 360.
 Vogt, Major, 214.
 Voigt, Slotsforvalter, 373. — Lorentz, Maler, 373.
 Voldene, 358, 508.
 Woldum, Franz, Justitsraad, 85.
 Wolmar, Herman, Løjtnant, 204.
 Voltaire, F., fransk Forfatter, 122.
 Worm, Glarmester, 332, 338, 340—41. — Christen, Biskop, Professor, 12, 118, 135.
 Wormskiold (se Rettelserne), Teaterdirektør, 394.
 Woskam, Hans, Overkammertjener, 84.
 Voss, Anna Cathrine Abrahamsdatter de, g. m. Jacob Rosborg, 84.
 Vrangal, svensk Admiral, 113.
 Wulf, 27.
 Würtzen, C. G., Oberst, 505.
 Würzburg, 392—93.
 Vægttere, 219, 364.
 Vægtermorgenstjerne, 369—70.
 Værtshusholdere, 104, 235.
 Vævere, 91.
 Völcker, Glarmester, 339.
 Wørmer, Heinrich Christian, Garvermester, 86—87.
 Yoldi, Greve, Overkammerjunker, Konkyliesamler, 354.
 Zingler, Franciska, g. m. Antonio Cetti, 347, 351.
 Zoologisk Musæum, 463.
 Zuber, Franz Joseph, Hoftømremester, 258—59.
 Ægypten, 414, 419.
 Ølhandlere, 104—5.
 Ølsemagle, 39.
 Ørslev Kirke, 379.
 Ørsløw, Klejnsmed, 259.
 Ørsted, A. S., Minister, Retslærd, 308.
 Østerbro, 226, 418, 470.
 Østerbrogade, 45, 226, 294, 296, 482.
 Østergade, 110, 352.
 Østerport, 186, 418, 474—75, 496.
 Østervold, 45, 185.

MEDDELELSE FRA REDAKTIONEN.

Under 6. December 1935 stiftedes paa Københavns Raadhus et »Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi«. Ifølge § 4 i dette Selskabs Love vil »Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere« fremtidig gratis blive tilstillet Selskabets Medlemmer. I Tidsskriftets 3. Rækkes II. Bind vil fremkomme en udførlig Redegørelse for Selskabets Formaal og Virke, herunder dets Samarbejde med »Historiske Meddelelser«. Baade Selskabets og Tidsskriftets Arbejdsfelt er Hovedstaden i videste Forstand.

Ved Udsendelsen af Tidsskriftets nye, 3. Række har man, i Overensstemmelse med Borgerrepræsentationens Beslutning af 26. November 1906 og Magistratens Vedtagelse af 10. December s. A. (jfr. Magistratens 1. Afdelings Journal Nr. ⁹²³/₁₉₀₆), optaget den fuldstændige Titel »Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere«.

RETTELSER.

- S. 83, L. 7 : Den skotske Frimurerloge »Carl til Løven« læs:
Den skotske Nation.
- » 85, » 25 : her indsættes ny Linje: 1824. Den skotske Frimurer-
loge »Carl til Løven«.
- » » » 28 : her indsættes ny Linje: 1833. Den skotske Frimu-
rerloge »Carl til Løven«.
- » 211 } : Sideoverskriften, 1633, læs: 1663.
» 213 }
- » 279 : Billedunderskriften. Efter anden Opgivelse: Lito-
grafi af Bærentzen. 1836—37.
- » 284 » 3 : Débenesse, læs: Débénesse.
- » 292 » 12—13: villaen i Rosenvænget, læs: Søkvæsthuset.
- » 294 » 8 f. n.: af, læs: av.
- » 320 » 14 : (1935), læs: (i »Zeitschrift für Politik«, Berlin 1936).
- » 394 » 2 : En københavnsk Skuespillerinde:, læs: Skuespiller-
inder fra 18. Aarhundrede. XIII.
- » » » 17 f. n.: Worneskiold, læs: Wormskiold.

